

Fletoret te Sarajevës

Lettere da Sarajevo

SARAJEVSKE SVESKE

Les cahiers de Sarajevo

SARAJEVSKE BILJEŽNICE

Sarajevos Litterära Tidskrift

Sarajevos litteraere magasin

САРАЈЕВСКЕ СБЕКЕ

Sarajevos Litteraere Tidsskrift

SARAJEVSKI ZVEZKI

Сараевские тетрадки

САРАЈЕВСКИ ТЕТРАТКИ

Hefte aus Sarajevo

Kirjeitä Sarajevosta

SARAJEVO NOTEBOOK

Alma Lazarevska

Igor Mandić

Mirjana Miočinović

Ivo Brešan

Basri Çapriqi

Slavenka Drakulić

Jozefina Dautbegović

Andrej Medved

Nikola Bertolino

Ivica Duhović-Žaknić

Ana Ristović

Nikica Mihaljević

Monika van Paemel

Sonja Manojlović

NO

4

2003

Časopis *Sarajevske sveske* izražava zahvalnost
sljedećim institucijama i državama na njihovoj podršci

Sarajevo Notebook magazine would like to thank
the following institutions and countries for their support

Open Society Fund Bosnia and Herzegovina

European Community

Sweden

Norway

Finland

Denmark

Switzerland

Portugal

France

Great Britain

Spain

United States of America

Lettere da Sarajevo

SARAJEVSKE SVESKE

Les cahiers de Sarajevo

SARAJEVSKE BILJEŽNICE

Sarajevos Litterära Tidskrift

Sarajevos litteraere magasin

САРАЈЕВСКЕ СБЕКЕ

Sarajevos Litteraere Tidsskrift

SARAJEVSKI ZVEZKI

Сараевские тетрадки

САРАЈЕВСКИ ТЕТРАТК

Hefte aus Sarajevo

Kirjeitä Sarajevosta

SARAJEVO NOTEBOOK

Redakcija

Jovica Aćin

Ivo Banac

Balša Brković

Basri Capriqi

Aleš Debeljak

Liljana Dirjan

Drinka Gojković

Zdravko Grebo

Miljenko Jergović

Dževad Karahasan

Enver Kazaz

Tvrtko Kulenović

Boris A. Novak

Mihajlo Pantić

Sibila Petlevski

Slobodan Šnajder

Marko Vešović

Glavni i

odgovorni urednik

Velimir Visković

Izvršni urednik

Vojka Smiljanić – Đikić

Sekretar

Nebojša Jovanović

NO

3

2003

Andrej Medved	<i>Labirinti – pjesme</i> _____	325
Boris A. Novak	<i>Andrej Medved, pjesnik koji prekoračuje granice – ogled</i> _____	345
Svjetlana Nedimović	<i>Terasa – pripovijetka</i> _____	353
Srđan Papić	<i>O starosti i mladosti; O preljubi; O ljubavi; Odoleti iskušenju – pripovijetke</i> __	365
Ana Ristović	<i>Ljubljanska siesta – pjesme</i> _____	375
Goce Smilevski	<i>Razgovor sa Spinozom – odlomak iz romana</i> _	385
Jasmila Žbanić	<i>Lutke – ogled</i> _____	393
MOJ IZBOR		
Boris A. Novak	<i>Pripovjedačke tapiserije M. van Paemel</i> _____	399
Monika van Paemel	<i>Razlika</i> _____	419
PORTRET SLIKARA		
Žarko Paić	<i>Metapolitika istine – Dalibor Martinis</i> _____	431
Dalibor Martinis	<i>Obraćam vam se kao čovjek čovjeku</i> _____	447
POLEMIKA		
Senad Pečanin	<i>Otvoreno pismo Sinanu Gudževiću</i> _____	461
Enver Kazaz	<i>Gudževićev govor mržnje i isprazni ram za svetu sliku svetog prijatelja</i> _____	465
Drinka Gojković	<i>Zveckanje govorom mržnje</i> _____	469
Velimir Visković	<i>Bura u čaši vode</i> _____	475
BILJEŠKE O AUTORIMA _____		477
EXECUTIVE SUMMARY _____		485

U PRVOM LICU

Alma Lazarevska

Alma Lazarevska

PORIJEKLO SVILE

Od svoje treće godine živim u gradovima gdje uglavnom žive ljudi sa *-ić* prezimenima. Jedna od nedvojbjenih slika mojih školskih dana jeste naročit pogled koji, nakon što me učitelj ili nastavnik prvi put prozovu, sklizne ka rubrici *mjesto rođenja*. *Aha*. U pogledu koji se na toj rubrici zaustavio prepoznajem zadovoljenu pretpostavku. Ništa više od toga. Ništa što bi me opteretilo osjećajem da se povodom mog prezimena i mjesta rođenja od mene nešto naročito očekuje. Nešto što se od učenika sa *-ić* prezimenima ne očekuje.

Sve dok jedne godine, jednoj ambicioznoj nastavnici, zaduženoj za prigodničarenje povodom Dana Republike, *u pet do dvanaest* nije naumpalo...

Jednoj od onih nastavnica koje povremeno upadaju u razred i traže... tri crнке i tri plavuše... dva alta i tri soprana... tri momka i šest djevojaka...

Ovaj put joj je put trebao jedan Makedonac i jedan Slovenac. Slovenka i Makedonka. Pol ne presuđuje. Ni glas, ni boja. S Makedonkom joj se posrećilo u mom razredu. Nastavnica koja se zatekla u razredu se, isporučujući Makedonku, u dobar čas sjetila gdje bi trebalo potražiti Slovenca. *Onaj iz osmog c. Ako je na nastavi. Juče je bio bolestan.*

Slovenca, kao Makedonka, čekam u kabinetu nastavnice fizičkog vaspitanja. Tamo su dvije stolice te se, pretpostavljajući da će nas ubrzo biti troje, odlučujem da stojim. Uostalom, u stojećem se položaju lakše nosim sa zbunjenošću. Ja, Makedonka!

– E, evo nas, kaže nastavnica koja se ubrzo pojavljuje sa Slovincem. Zrači entuzijazmom osobe koja se rukovodi vjerom da *ko traži taj i nađe*.

– Sjednite, dodaje sjedajući i prepuštajući Makedonki i Slovincu da bratsko-sestrinski podijele sjedalicu. Iz džepa vadi komad papira i olovku. List istrgnut iz kajdanke. Olovka je njena. Njome upisuje ocjene u dnevnik. Do kraja scene Makedonka i Slovenac djeluju kao sijamski blizanci srasli bokovima. Dakle, sutradan je Dan Republike. To znamo. I biće priredba. I to znamo. Šta ne znamo? Ne znamo da se poduzetna nastavnica u zadnji čas domislila da bi bilo zgodno pozornicu

ukrasiti parolama ispisanim na jezicima svih *naših naroda*. O narodnostima ne govori. Do sutra će članovi likovne sekcije to lijepo ispisati. Šta se od nas, to jest od Makedonke i Slovenca, očekuje? Da nastavnici izdiktiramo slovenačko i makedonsko Živio Dan Republike.

Sijamski blizanci različito reaguju. Ipak su spojeni bokovima a ne glavom. Slovenac nešto petlja, zamuckuje, Makedonka šuti. Vjera u geslo *ko čeka taj dočeka* fiskulturnicima je strana. Ubrzo u nastavniciinom pogledu prepoznajem mješavinu nerazumijevanja, razočarenja i ljutnje. Kao nestrpljivi trkač koji se koči u niskom startu jer se pištolj u ruci startera ne oglašava... i ne oglašava. A članovi likovne sekcije? Oni čekaju, čekaju... nad razasrtim hamerima. Do koga je? Do Slovenca i do Makedonke!

Kad Slovenac najzad odustane od *kako se ono kaže* pokušaja, nudi da se telefonira njegovom tati. Tata će znati. *Moj očka ima konjička dva.*

– Onda i ti nazovi svog, blista nastavnica dok se obraća Makedonki.

– Tata je na poslu, kažem.

– Pa nazvaćemo ga, odgovara spremno nastavnica. A ja se odjednom pitam da li mi u stanu uopće imamo očev broj telefona na poslu. Da li nama uopće naumpada da ocu telefoniramo nakon što ujutro napusti stan. Da li uopće postoji razlog zbog kojeg bi se otac smio prekidati u radu. Obratno? To da. Bilo je prilika da su oca s posla zvali u gluho doba noći ili, dok smo u jednom od mjesta na mapi naših selidbi živjeli u zgradi stotinjak metara udaljenoj od male, tek pokrenute fabrike, dolazili i na vrata. Pamtim naročite odlomke noćnog sašaptavanja u hodniku.

...Ugasila se peć... Popucala druga tura... Glazura puca... Ne možemo da postignemo potrebnu temperaturu... Plava boja izlazi kao ljubičasta...

A sad bi, eto, oca na čija vrata u pozni noćni čas znaju doći sa ovakvim ozbiljnim vapajima (ah, ta opaka ljubičasta!), trebalo uznemiravati tričavim pitanjima kakvo je ovo povodom kojeg je nastavnica muzičkog vaspitanja nastavnici fizičkog vaspitanja ustupila list papira. Živio Dan Republike... na makedonskom jeziku? Zoveš čarobnjaka e da bi ti rekao koji je danas dan u sedmici ili koliko ovaj mjesec ima dana.

Uostalom, otac je biće koje kad je u stanu uglavnom ne govori, nego čita. A knjige su mu sve sama hemija, matematika,

fizika, anorganska hemija, porculan, keramika... Ruske, češke, poneka poljska, njemačka. Kada se početkom jedne školske godine ispostavilo da mi prvi put trebaju i logaritamske tablice, otac je šutke ušao u svoju sobu i odatle se vratio sa knjižicom čije su korice očito zapamtile mnoge dodire. Jednako šutke mi je pružio knjižicu. A meni je preostalo da mami objasnim kako nisam sigurna da će mi u školi poslužiti logaritamske tablice na njemačkom jeziku. Koje su služile oca u Karlovim Varima. Tamo je otac naučio i nešto što se od kada znam za naše zajedničke ručkove, nametnulo kao stalni ritual. Stol je postavljen: tanjiri, pribor s jelom, kotarica sa kruhom. Dok čekamo da mama priđe sa onim čime će nam napuniti tanjire, brat kriomice štrpne komadić kruha, ja kriomice ispijem gutljaj vode. Tata kao da ne primjećuje. Diže svoj tanjir, podiže ga do uha, letimično ga osmotri pa zažmiri. Svinutim kažiprstom kucne onu stranu tanjira na kojoj je žig. Ne sjećam se da sam ikada izravno upitala, niti da mi je neko na takvo pitanje odgovorio, ali od kada znam za naše zajedničke ručkove, znam i to da ovo što radi otac jeste nešto što nije dato svakome. To otac po zvuku određuje kvalitet porculana, porijeklo kaolinske gline od koje je načinjen. I ko zna šta još. Otac to čini i u onim rijetkim prilikama kada smo u restoranu. Mama tad primjećuje da brat štrpka kruh, da ja posežem za čašom s vodom, da ćemo *pokvariti ručak*, da se ovo s kruhom čak i ne pristoji. Očeva gesta je nešto što se ne komentira. Čak i ako je slučajnim pogledom okrzne neko ko sjedi za susjednim stolom. A Karlovi Vari... Pomenula sam Karlove Vare. Otkuda otac tamo? Sve mi se to, čini mi se – prvi put objedinjeno, gomila u svijesti dok sjedim kao Makedonka uz kao Slovenca, u kabinetu nastavnice fizičkog vaspitanja i buljim u list istrgnut iz kajdanke. I prvi put osjećam kako bi nekome ko ne zna da odgoneta ovakve prizore i slike, trebalo objašnjavati, objašnjavati, objašnjavati. Slike pretvarati u riječi, riječi, riječi. One riječi, riječi, riječi koje moraju računati na nečiju sposobnost razumijevanja. To ja riječi trebam nanizati u objašnjenje (kome i zašto da se objašnjavaš?), u ispriku (kome i zašto da se ispričavaš?) prostoj činjenici da ja ne znam makedonski jezik. A oca što se tiče, evo... ako treba, on će šutke ući u svoju sobu i odatle iznijeti... logaritamske tablice.

Nastavnica gleda mene pa svoj ručni sat. Onda nazovi mamu, zausti nastavnica pa odmahnu rukom. Kao da se podsjetila mog imena. Da je *Biljana platno beleše*... nije. Ni slično! Mora

da majka nije Makedonka pa je kćerku opremila nemakedonskim imenom. Nastavnica očito i ne sluti da se upravo odrekla prave adrese.

Majka jeste rođena od majke Bosanke i oca Bosanca, ali je za tri godine življenja u Makedoniji naučila makedonski jezik. Čak nadmašila u početku zadatu mjeru po kojoj joj je lokalni jezik bio potreban da se sporazumije na pijaci i u trgovini. Otud majka zna i poneku tursku riječ. U gradu u kom je tri godine živjela, lokalni Turci su jednom sedmično dolazili na pijacu s punim kotaricama. Ovoj činjenici danas dugujem *ljubav na prvi pogled* prema Bariccovom romanu *Svila*. Ušuškane u dudov list, u tim su kotaricama povremeno stizale larve svilenih buba. Majka se jedan dan u stan vratila s jednom takvom kotaricom. Svilu, naravno, nije mogla praviti. Ali je one krasne larve mogla ponuditi mojim prstima, očima... Majka bi, uostalom, danas mogla reći kako glasi naslov Bariccovog prekrasnog romana u turskom prijevodu.

Ne sjećam se šta je nastavnica fizičkog vaspitanja poslije neuspjelog trojnog sastanka poduzela. Što se mene tiče, nedvojbena posljedica tog sastanka, nakon mnogo čega što se desilo i mnogih godina koje su prošle, jeste to da ponekad pomislim: Šta li je, Bože, sa Slovcem? Ne: Šta li je sa *onim* Slovcem? Nego baš: Šta li je sa Slovcem? Pomislim tako u trenucima kada sam ja Makedonka. Rezon kojem je podlegla pučkoškolska nastavnica nije stran ni, recimo, osobi iz odbora za organizaciju Sarajevskih dana poezije. Te me u *pet do dvanaest* naziva, ljubazno moleći za prevodilačke usluge. Imaju gošću, makedonsku pjesnikinju.

– Pretpostavljam da ste moj broj telefona pronašli u leksikonu pisaca Bosne i Hercegovine, pitam.

– Da, odgovara ni dužna ni kriva osoba s druge strane žice.

– Tamo ima i napomena o jezicima. Provjerite... Uz moje ime ne stoji makedonski. A provjerite i kod drugih pisaca. Ko traži taj i nađe.

Spustim slušalicu pa potražim svoj primjerak leksikona. Posljednji put ga je listala osoba – pasionirani pristalica astrologije. No, to još uvijek nije najnezgodnija ilustracija stare istine da leksikoni u rukama ljudoždera postaju... jelovnici. Astrolog se pomalo zabrinuo nad neravnomjernim odnosom vodenih i vatrenih znakova u Društvu pisaca Bosne i Hercegovine. A ja sam, nakon poziva ljubaznog člana organizacionog odbora Sarajevskih dana poezije, nabrojala tri pisca koja govore

makedonski jezik. Niti jedan rođen u Makedoniji. Ja jesam. A i prezime mi je makedonsko. Je li to, avaj, dovoljno da se zaključí kako govorim makedonskim jezikom? Nije. I, bome, nemam namjeru da objašnjavam.

Osim ako do one osobe što mi je ljubazno telefonirala nije doprla činjenica da sam se jednom izjasnila kao Makedonka. Tačnije, na upit potvrdno odgovorila. Ako se potvrdom može smatrati mumlanje usta punih zubarskih tampona. Široki dijapazon pitanja koja zubari vole postavljati osobama čija usta prethodno opreme tamponima i cjevčicom za odvod pljuvačke, taj je put bio obogaćen pitanjem *Jeste li vi, Alma, Makedonka?* U trenu sam sračunala: odgovorim li mumlanjem koje ima predstavljati rječcu *Ne*, predstoji niz pitanja na koja se više neće moći odgovoriti ni mumlajućim *Ne* ni mumlajućim *Da*, odnosno *Aha*. Jer, niz će početi sa: A otkud vam onda to makedonsko prezime?

Ja sam, uostalom, čvrsto odlučila da napišem li novu knjigu, njen naslov bude *Ne*. Ili *Aha*. Trećeg nema. Jer, pita mene moj zubar nakon što mi je usta opremio za seansu sa bušilicom: Vidim, izašla vam nedavno nova knjiga. Ja odmumlam *Aha*. Zubar pita dalje: A kako joj ono bijaše naslov... nešto s biljkama, kako ono? Kako je dalje tekao blagougodni dijalog, po ovaj tekst nije bitno. Vraćam se onoj prilici kada sam odgovarala na pitanje *Jeste li vi, Alma, Makedonka?* Nakon mog mumlajućeg *Aha*, zubar je počeo pjevušiti. *Zemi momče Makedonče...* Djelovao je kao neko ko očekuje duet.

Moje prezime i moje mjesto rođenja mi povremeno priređuju ovakve i slične, dakle sitne i benigne, nesporazume. Nevrijedno pomena. Sve do trenutka kada se nađem pred osobom koja u jednoj ruci drži moju knjigu, a u drugoj diktafon. Ljubazno pita kakvi su aktuelni makedonsko-albanski odnosi u Makedoniji. Iz prve, to jest moje ruke! Iz one ruke koja je kad je bila ruka dvogodišnje djevojčice, dodirivala larve svilenih buba. Što su ih na pijacu donosili lokalni Turci. Ne Albanci. A Albanci? Šta su oni donosili u kotaricama? Ništa. Njih tamo nije ni bilo.

Možda bih, pomišljam kiselo, dok se to sa Makedoncima i Albancima *ne smiri*, povodom svoje nacionalne identifikacije trebala otvoriti dvomislicu. Nina Berberova u *Memoarima* pominje čak dvojicu Lazarevskih. Preostaje mi da se odlučim. Da li... profesor, jedan od najboljih poznavaoća zakonodavstva

carske Rusije? Ili... autor nekada popularnog romana *Duša žene*? Avaj, koji bi mi tek tada aktualni i manje aktualni odnosi pod nos bili potureni sa diktafonom!

Uostalom, šta da radim sa mojim mjestom rođenja?

Ipak! Ipak odgovaram sa *Da* na pitanje što u romanu *Emigranti za jedno ljeto*, Papievisa Valdasa, biva postavljeno nakon nabiranja: postoje gradovi u kojima smo rođeni, postoje gradovi u kojima smo studirali, postoje gradovi iz kojih odlazimo i u koje dolazimo, postoje gradovi u kojima žive naši prijatelji, postoje gradovi o kojima baš nikakve predodžbe nemamo, postoje gradovi koje posjećujemo s vodičem u rukama, postoje gradovi koje nikada nećemo posjetiti i upoznati i koje ćemo znati tek kao tačku na mapi.

Da, grad u kom sam rođena je grad u kojem bih izabrala da sam rođena. Premda sam zbog njega iz kabineta profesora teorije književnosti izašla sa osjećajem da mi je mimo uobičajenih tri pitanja postavljeno četiri, i da na četvrto, ključno, nisam znala odgovoriti. Bio je to trenutak kada se činilo da se ponavlja poznata scena... Pogled klizi sa mog imana i prezimena ka rubrici mjesto rođenja. Već viđeno, pomišljam te očekujem poznato mi, prešutno, *Aha*. Ali, pogrešno pretpostavljam. Profesor, inače izuzetno distanciran, uglađen, odjednom bljesne osmjehom kakav na predavanjima nisam vidjela.

– Gle, Veles... ja sam tamo služio vojni rok.

U glasu prepoznajem nešto kao poziv. Profesor bi, možda, da ja pomenem neku ulicu, a on da je se sjeća. Ja koja sam u Velesu živjela prve tri godine života i nikada poslije u Veles došla. Grčevito se hvatam za pitanja koja mi je profesor postavio prije nego je kliznuo pogledom preko mog *indexa*. Sušta teorija... što dalje od slika i sjećanja. Profesor me prekida. Neka ne žurim! A ja sam baš žurila. Da što prije nestanem iz kabineta profesora kojemu odjednom treba objašnjavati. Jeste Veles, ali... znate... i tako to...

Danas se povodom ove scene a u sabiranju svog znanja o Velesu, u šali preslišavam. Veles je grad negdje u sredini Makedonije. U Velesu je rođen Kosta Racin (to sam naučila u sarajevskoj gimnaziji), u Velesu je vojni rok služio profesor Zdenko Lešić.

Ostalo, da na dlan stane malo, jeste moj Veles. U onom smislu u kom Varlam Šalamov govori o Vologdi. O četiri Vologde. O istorijskoj, lokalnoj, robijaškoj i... *mojoj*. Osim one kotarice sa svilenim bubama, moj Veles sadrži petnaestak malih

crno-bijelih fotografija. Od kojih je moja nećaka, još jedna Lazarevska na ovom svijetu, odvojila dvije i ponijela ih u Holandiju. Tamo živi. Moja prijateljica koja živi u Americi iz porodičnog albuma je odnijela fotografije koje svjedoče da je ona, moja prijateljica... i skijala, i plivala, i klavir svirala, i labradora s pedigreom imala. Te fotografije danas zauzimaju počasno mjesto u njenom američkom salonu. I vrlo američkom gostu odašilju nedvojbenu poruku. Moja nećaka je mlada, veoma, veoma mlada. Njoj treba drugi dokazni materijal. Za tvrdnju da njene holandske prijateljice *ni u snu* nemaju takvu *grandma*. Dirljiva mi je ova nećakina potreba sve do trenutka kad shvatim da su dvije fotografije baš od onih koje ja prilažem korpi sa svilenim bubama. Pa učinim sve da mi nećaka te dvije fotografije vrati. Zauzvrat joj dam druge dvije. A ona vjerovatno pomisli da je profitirala. Jer je ovdje *grandma* u ljetnom izdanju. U haljini sa krupnim cvjetnim dezenom. Suknja joj se od struka širi kao obrnuta cvijetna čaška. A sve se bolje vidi. I kosa. I oči. I zubi. I vrat... A na onim veleškim je... zima. Na svim veleškim fotografijama je... zima. Dug činjenici da je nakon mnogih, mnogih godina, baš one jedne od tri moje veleške godine, u Velesu padao snijeg. Samo jedan dan padao. I da su Velešani, svi do jednog izašli vani i stajali s licima okrenutim nebu. Topile im se pahulje na obrazima, nosevima, trepavicama. Ili se to samo mojoj majci koja je do udaje tek za sarajevsku klimu znala, učinilo? To je u njoj proradila čežnja za snijegom. Te je od tri godine koje je u Velesu provela, u naš fotoalbum propustila tek jedan dan. *Čudo u Milanu* na veleški način. Niti na jednoj sarajevskoj fotografiji u našem fotoalbumu nema rukavica, šalova, kapa, kaputa. Kako god, zahvaljujući onim veleškim fotografijama, moj Veles je grad zimske idile. U koju je spuštена kotarica sa svilenim bubama ušuškanim u dudov list. Zapravo, sav moj Veles u tu kotaricu može stati. Prilažem još desetak razglednica sa veleškom adresom. To se otac javljao sa svojih čestih službenih putovanja. (Te mi se danas nekako čini da je Lugano Velesu bliži nego, recimo, Skopje.) Uvijek ista kratka rečenica i uvijek isti kratak potpis. I to je to! Sve do prije nekoliko mjeseci kada listajući jednu od šest knjiga sjećanja Živojina Pavlovića... ugledam rečenicu ispisanu kurzivom.

Veles, nikad vidio ništa ljepše.

To Pavlović prepisuje rečenicu zapisanu u štrom dnevniku anonimnog njemačkog vojnika koji se povlačio iz Grčke. I naišao kroz Veles.

I ne naumpada mi da provjeravam koliko istine, a koliko pretjerivanja, priviđenja, ili čega li već ima u ovoj rečenici. U kotaricu u koju se smjestio moj Veles, rečenica anonimnog njemačkog vojnika stiže kao jedna od rijetkih činjenica čiju težinu ta kotarica može da ponese. Kao pahulja koja bi se, uostalom, istopila da joj ova kotarica nije pružila utočište. Rečenica koju zapisuje vojnik koji se povlači. Ne onaj koji nadire. Gubitnik. Ne pobjednik. A daleko je Njemačka.

I ne daj, Bože, da se ove rečenice dočepa neko od turističkih entuzijasta... a takvih ima svuda pa, valjda, i u Velesu. Da se ova rečenica citira u propagandnim turističkim brošurama, ili u nadmetanjima ljepote... ili u bilo kakvom dokazivanju ili argumentiranju... ne daj, Bože. A ja tako dobro osjećam mješavinu ironije, iznenađenja i prijekora što ih je u pogledu gospodina Alfreda prepoznao sjajni publicista Ryszard Kapuściński. A ta mješavina ironije, iznenađenja i prijekora su odgovor na pitanje što ga je Kapuściński postavio gospodinu Alfredu dok ga je ovaj vodio ulicama Drohobiča. U Drohobiču je živio Bruno Schulz. U Drohobiču je ubijen. Pa je gospodin Alfred, nekada učenik Schulzov, Kapuścińskom pokazao prizemnu kuću u Florijanskoj ulici br. 12, te gimnaziju u Zelenoj ulici... te dvije male ulice kojima je Schulz svakodnevno prolazio. A onda je Kapuściński upitao:

– Gospodine Alfreda, na kome su se mjestu nalazile prodavnice cimetove boje?

DIJALOG

Taras Kermauner
Boris A. Novak

Taras Kermauner i Boris A. Novak

O KOMUNIZMU I NACIONALIZMU, KNJIŽEVNOSTI I POLITICI, SLOVENIJI I JUGOSLAVIJI, BOLU I BOGU

Prevela
Ana Ristović Čar

Boris A. Novak: *Uprkos generacijskoj razlici imamo slično poreklo: Tvoje detinjstvo i mladost je, kao i moje, obeležio radikalni politički angažman tvog oca, jednog od najlevičarskije orijentisanih slovenačkih intelektualaca prve polovine 20. veka. Iako je Dušan Kermauner bio jedan od osnivača slovenačke Komunističke partije, ona ga je kasnije potisnula na svoj rub, verovatno zbog toga što nije imala poverenja u kritički nastrojene intelektualce. O dalekosežnom uticaju tvog oca na formiranje osnovnih dispozicija Tvog karaktera si dosta pisao u svojim autobiografskim knjigama. Kako danas doživljavaš paradoksalnu, dramatičnu i tragičnu sudbinu svog oca? Dopusti mi, da na ovom mestu javno kažem da je Tvoj otac u toku II svetskog rata, u nemačkom koncentracionom logoru, spasao od sigurne smrti mog bratanca (koji je tada bio još uvek dete), Lea Čepiča, koga smo u krugu porodice zvali Moric. Ne mogu, a da pomislivši na Tvog oca, koga doduše nikada nisam lično upoznao, ne osetim dirljivu zahvalnost.*

Taras Kermauner: Autorefleksivnost koja je suština mog mišljenja povlači za sobom i sve radikalniju samokritičnost, a samim tim i kritičnost prema idejama, stavovima i ljudima koje sem cenio. Kao dete sam obožavao svog oca, kao tinejdžer sam ga osporavao, kasnije mi je bio odvratan; kada je umro, odahnuo sam jer je sa mog srca konačno spalo jedno neprijatno breme. Nikada prema svom ocu neću imati miran odnos; previše me je odredio, previše povredio. Tek sada, kada sam star onoliko koliko je bio i on kada je umro, moram priznati da me nikada nije voleo. Nisam bio dete koje bi se moglo voleti; a bojim se da on nije mogao voleti nijedno dete. Decu, jednostavno, nije podnosio. Želeo je da ima slušaoc-izvođače. Doduše, ja sam umeo da budem odličan slušalac, satima i satima sam, čuteći, slušao Mraka, ali izvođač nikada nisam

bio. Kako je mog oca Partija izbacila iz svojih redova još pred sam rat, on jednostavno više nije mogao naći ljude koje bi vodio. Partija ga je, između ostalog i posleratnim zatvorom, u toj meri pritisla i dezorijentisala da više nije znao kome i čemu bi služio. Zaleteo se u istorijski pozitivizam, u archive, želeo je da se detaljno upozna sa svim podacima; ali ni to mu nije bilo dovoljno, po prirodi je bio čovek vere i jedan pokušaj proroka.

Pošto sam se poistovetio sa njim, pokušavam da uspem tamo gde je on propao; čak i u pozi proroka. On je takvu pozu preuzeo u svojim dvadesetim godinama, Partija je od svakog svog člana – i u toku ratova su ti članovi činili apostolsku elitu – stvarala proroka; meni je lično bilo potrebno više od pola veka ne bih li pronašao odgovarajuću proročku pozu-ulogu. Moj otac je isuviše brzo postao apsolutno nepokolebljiv, a ja sam se zadržavao, ostajao u relativizmu, traganju, destrukcijama; tražio sam se i rekonstruisao sam se (i rekonstruisaću se i tražiti) do kraja. Želim da prođem kroz sve njegove poraze, želim da ih svesno preuzmem na sebe, da ih proživim, iskusim, oživim u sećanju, a onda da ih preokrenem ne bih li dosegao ono što on nije: ne pobeđu nad okolinom-društvom, već pobeđu nad samim sobom, nad sopstvenim neverovanjem.

Da li je moj otac, dakle, moj glavni takmac? Možda; može se razmišljati i na taj način. Iako ne marim za njega, još uvek ga volim: on je moja svesno prihvaćena sudbina koja u meni mora dostići svoj spas. Težak zadatak, s obzirom na to da mu nije uspelo, da je stradao i doživeo maksimalnu svest o nemoćnosti izbavljenja. Živeo je poraz. Hvala bogu da mi moja spasiteljska teologija omogućava iskorak iz para život-smrt, poraz-pobeda. Inače bih bio zarobljen u pakleni krug svog oca i sa njim i Partije. Mnogi ne razumeju, kako to da nisam antikomunista. Nisam, jer sam pobedio u sebi mržnju i ljubav prema svom ocu. Prošao sam kroz oba osećanja-strasti i zakoračio sam na drugu stranu. Na tom mestu me više ne opredeljuje ni Partija. Slobodan sam u svom spasiteljskom Bogu. Njegov sam saradnik, što je jedina odgovarajuća i moguća sloboda, jer je Bog izvan tog sveta i sudbinskih parova u koje je čoveka zatvorilo ciklično mišljenje.

Moj otac je u Buhenvald u spasio živote ne tako malog broja ljudi, posebno mladih. Neki su mu nakon rata to vratili uz kamatu, proglasivši ga za gestapovskog agenta. Kako nije bio dovoljno izučen u stoičkom skepticizmu, kako je bio zagovornik naivnosti Marksovog i domaćeg, slovenačkog eshatologizma,

ljudska priroda ga je previše povredila; smrtno ga je ranila činjenica da su ga njegovi nekadašnji saradnici-prijatelji potpuno otpisali. (Navodno su mu ostala verna samo trojica; i pomenuću njihova imena jer to i zaslužuju: Vlado Kozak, Stane Kraševac i France Klopčič.) Ne smemo zaboraviti da Partiji nisu svi bili sumnjivi: neki su svoju sumnjivost otkupili na taj način što su postali najpouzdaniji dželati svojih drugova. Kada su me 1958-59. godine saslušavali u ljubljanskoj političkoj policiji, na njenom čelu se nalazio bivši dahauvac; i on je lično saslušavao Veljka Rusa.

Moj otac je retko pripovedao svoja sećanja iz Buhenvalda; previše su ga bolela. Njegov zadnji prijatelj je bio čovek koga su, na polju blizu Vajmara, dok je skupljao repu, ubile savezničke bombe. Kada su u logor dovezli rasute udove pobijenih, Dušan je uzeo u ruke svaku glavu, svaki rastrzani, krvavi komad tih brojnih tela, ne bi li pronašao prijatelja i sastavio ga. U stvari je sasvim čudno što ljudi koji su imali takva iskustva nisu izgubili razum.

Nemački istrebljivački logori su za mene, još od malih nogu, bili sudbinska tema; još od vremena kada sam leta 1945. godine danima čekao na Kongresnom trgu da iz Nemačke stigne kamion sa mojim ocem. Zar se ti ne čini neobičnim, karakterističnim za pristrasni slovenački antikomunizam što postoji toliko drama na temu procesa u Dahauu i posleratnih zatvora, a da ih je skoro neznantan broj na temu nemačkih logora? Domobransku dramatiku tih logora u koje su rupnikovci slali partizane to ne čudi – kao što za nju ne postoje ni Nemci ni okupatori. Današnjom Nemačkom odjekuje auto-kritična samorefleksija na temu logora i nemačkog proganjanja Jevreja; a zar mi, Slovenci nismo proganjali Jevreje? Za međunarodnu likvidaciju slovenačkih Jevreja smo i mi odgovorni. Sve dok budemo svu krivicu pripisivali samo gospodarima – Nemcima – potvrđivaćemo se kao sluge. Sluga je uvek nedužan jer nije odgovoran. Tek kada se budemo odrekli vrednosti Čistosti koja vodi u fašizam i poze Nedužnosti-Žrtve koja vodi u licemerje, otvorićemo se i za mogućnost da svako od nas postane slobodan i autonoman pojedinac.

B.A.N.: *U esejističko-spomenarskoj knjizi Zdrobljena ogledala (1981.) literarno si opisao atmosferu prvih posleratnih godina u Ljubljani, svoje prijatelje iz mladosti i svoje intenzivno lično, intelektualno i duhovno sazrevanje u sivom, socijalističkom društvu*

koje je zahtevalo podređivanje diktatu jedne i jedine spasonosne istine. Kako su te godine u mnogo čemu odredile Tvoj odnos prema svetu, odnos za koji je karakteristična duboka kritičnost, molio bih Te da ukratko opišeš svoja unutrašnja previranja u tim prelomnim godinama.

T.K.: Na ovom mestu bih želeo da upozorim samo na sitnicu ili dve iz posleratnog vremena. Pitam se: Da li je tadašnje socijalističko društvo zaista bilo samo sivo? Bilo je, ali ne samo sivo. Novinarsko-politički stil-svet je bio prazan, mučan, dosadan, jednoličan, bez nadahnuća, slugeranski. A ipak mu nije uspelo da zatre ostale prvobitne elemente. Komunistički model nije bio samo staljinizam; korene je imao između ostalog i u velikom snu čovečanstva nakon/o Novog(m) sveta(u). Sovjetski model je učinio sve da taj san usahne i uporno je radio na tome, a pod pritiskom nasilnih praznoglavaca je bujao vitalizam stremljenja. Omladinske pruge nisu bile samo polpotovska uravnilovka. Bile su i, mada pre svega kolektivna, erupcija volje, radinosti, snage. Verovatno da Slovenci nikada do tada nisu doživeli u toj meri zajednički zanos, barem onaj deo njih koji se ubrojavao u pobednike i predstavljao većinu ili je barem bio najvidljiviji. Prvomajske parade i njima slični nastupi nisu bili samo bedni teatar i karikatura. Za mene i za moje prijatelje, na primer Primoža Kozaka i Dominika Smoleta, oni su bili isključivo budalaština, nasilje, karikatura, ali ne i za ostale. Danas previše zaboravljamo na ograničenu raznorodnost vremena neposredno nakon rata; i to znači da sami upotrebljavamo previše jednostrana, crno-bela, isključiva merila. Ako je takvo pojednostavljanje bilo razumljivo u doba kada smo se borili protiv Partije, ono danas predstavlja nedostatak i anti-komunistički je nešto lošija reprodukcija antifaišizma.

Sigurno je da me je totalitarna Partija sužavala, pritiskala, redukovala; decenije sam proveo na granici da se predam mržnji prema njoj i komunizmu. Onaj ko je potlačen, unutrašnjost svoga bića pokušava da očuva na taj način što počinje da mrzi. Nadam se da me model antiteze – govorim o modelu blizanaca – nije usmerio ka mimetičkoj kontri. Nakon 1991. godine, uslov da neko postane slobodan i autonomni čovek je postao taj da se ne prepušta pristrasnom otporu prema nečemu što je prošlo; danas više nema komunista, na levoj strani i u sredini su samo različite vrste liberalaca. Danas stvari treba posmatrati iz različitih uglova, sveobuhvatno i ravnodušno,

odnosno, pre svega treba biti kritičan prema novoj opasnosti koju predstavlja regresiranje u predliberalno društvo-mišljenje kao u sigurnost koju liberalno društvo ne pruža.

Kako – u to sam siguran – posedujem ekvidistancu prema levoj i desnoj strani, sposoban sam da na mnogo toga što sam pre 1990. godine smatrao nasilnim zlom, gledam kao na sredstvo svog sazrevanja u autonomnu i slobodnu osobu. Partiju doživljavam kao silu koja je, doduše, želela da me zarobi i uništi, ali pošto joj se nisam predao i pošto je na kraju krajeva propala, a ja sam se uspeo na svoj vrh, ona mi znači – reinterpretirao sam je u – nešto što mi je pomoglo da rastem i sazrevam. To je paradoksalno, ali tako osećam. Po mom mišljenju, u tome je čovekova moć rekonstruisanja okoline-zla-ništavila: ne dopustiti da me determiniše, porazi, već svaki svoj poraz preoblikovati-osmisliti na taj način da mi bude od koristi; iznutra doživeti stanje čovekove uništenosti; biti u svemu što jeste, a sa tim i u velikom Ništa. Ukoliko sam sposoban da sve to izdržim i da sve to iskusim, ukoliko od jednog spoljašnjeg poraza do drugog spoljašnjeg poraza postajem sve slobodniji i autonomniji, onda mi nije potrebno da Partiju likvidiram-pobijam (čak ni naknadno, kada je više nema), već sam istu tu Partiju podredio samom sebi, iskoristio sam je za svoju motivaciju. Borio sam se s njom i od nje načinio pokretačku silu svog sazrevanja.

Ukoliko tako gledam na posleratne godine, onda sam čak i zahvalan Partiji što me je tako kruto odgajala. Ona to nije želela, ali to je učinila, jer sam je obuzdao. Mog oca i mnoge druge je slomila; a zašto, to je već drugo pitanje. Verovatno da su joj se previše iskreno i svim svojim bićem predali. Prema svemu i svakome, čak i prema sebi samom, sam celog života gajio kritičko-ironičnu distancu; mnogima je takav moj odnos smetao jer su mislili da glumim klovna. Biti klovna za mene je značilo obezvređiti svaku fatalnost, prilagoditi je samom sebi, stvoriti od nje predmet podsmeha; čak i samog sebe. Ukoliko smem da se sprdam sa drugima, što veoma rado činim, moram se – još i najviše – sprdati sa samim sobom.

Veliki deo sebe nisam shvatao ozbiljno. Da li ovaj svet treba shvatati ozbiljno? Ozbiljno shvatam samo Boga i čoveka koji je Njegov saradnik: čoveka u Bogu. Čovek kao izraz ništavila vredan je podsmeha, negiranja, prezira (i samoprezira). Manje milosrđa, milosrđe mi nikako ne ide od ruke jer govori o tome da Milosrdnik zapravo ne poštuje čoveka

vrednog milosrđa već da ga doživljava kao jadnika. To je feudalni odnos prema čoveku kakav ću uvek odbacivati. Drugog čoveka doživljavam kao u toj meri moćnog, da je vredan podsmeha i snažnih udaraca. Zbog toga su mi uzor bili Mrak i Zupan, a nikako sentimentalni humanisti, naduti ili samoveličanja. Kako sam Zupana poznao intimno kao retko ko, znam da je u suštini bio neobično skroman čovek. Naravno, ne u javnosti.

Sa te tačke gledišta je i posleratno vreme bilo puno i bogato. Mogu li reći da je bilo istinitije od današnjeg? Da li je bilo u izvesnoj meri čak i manje sivo od današnjice, uprkos – današnjem – prividnom – sjaju, glamuru imidža, simuliranom pluralizmu? Tada je svaki otpor prema vlasti bio istiniti čin, stvar hrabrosti, rizika, snage. Svaka stvar se može sagledati na više različitih načina.

B.A.N.: *Godine svog intelektualnog i ličnog sazrevanja si proživljavao zajedno sa generacijskim drugovima, sa kojima si u slovenačkom kulturnom životu nakon drugog svetskog rata prouzrokovao suštinske prelome. Bio si glavni teoretičar, tako reći "ideolog" književne prakse generacije koja je u Sloveniju dovela egzistencijalizam (najpre u njegovoj sartrovskoj, a onda i hajdegerijanskoj varijanti). Tvoja prva knjiga je posvećena upravo stvaralaštvu Tvojih generacijskih drugova: Trojni ples smrti (Trostruki ples smrti) (1968.) čine dramaturško-filosofske analize tri drame – Zajčeve drame Otroci reke (Deca reke), Strnišinog Samoroga (Jednorooga) i Smoleove Antigone. Kako sa današnjeg stanovišta gledaš na svoje tadašnje književnoteorijske i sociološke metode? I kako danas ocenjuješ poetike i umetnička ostvarenja autora koje si nekada, na početku svog puta, interpretirao sa egzistencijalističkih stanovišta? Pre svega mislim na pesnike Gregora Strnišu, Daneta Zajca i Vena Taufera, prozaiste Lojzeta Kovačiča i Petera Božiča i dramske pisce Dominika Smolea i Primoža Kozaka.*

T.K.: Dramskim piscima koje pominješ se neprestano bavim, još od vremena kada sam sa njima saradivao u stvaranju njihovog i svog semantičkog sveta. Kozak, Smole i ja smo bili prijatelji – saradnici još u vreme rata; 1944. godine smo zajedno objavili daktiloskriptni književni zbornik. Bez njih ne bih bio ono što jesam; verovatno da ni oni ne bi bili to što jesu da nije mene, i tako smo se – radikalno kritično, čak i surovo – međusobno odgajali. Upravo pišem komentare za dokumenta

koja bih rado što pre objavio jer su jedinstveni po mnogo čemu. Ne samo Kozakova i Smoleova pisma sve do 60-ih godina; neka od njih ih otkrivaju sa najbliskije strane. Tu su i odlomci iz mojih brojnih dnevnika iz kojih se dobro vidi kako smo se svakog dana sastajali, o čemu smo vatreno diskutovali, kakav odnos smo zauzimali prema okolini-vlasti, kako smo sazrevali; u tim dnevnicima su, na primer od 1947. do 1952. godine upravo ona dvojica glavne figure.

U – veoma detaljnim – dnevnicima odnosno sveskama iz 1957. i 1958. godine pišem kritički-analitično o delu svojih novih prijatelja-saradnika, Zajca, Taufera, Strniše, Božiča, Šeliga, Kosa, Klabusa itd, a takođe i o onima koje sam manje cenio, o Zlobecu, Pavčeku, Menartu itd. Empirijski, nema gradiva koje više kazuje osvetljavajući proces međusobnih uticaja i zajedničkog sazrevanja ljudi od kojih je svako bio već prilično snažna, autonomna ličnost.

Kao što je moje današnje delo prilično nedostupno, nečitljivo za skoro sve slovenačke čitaoce – proda se najviše dvadeset primeraka svake moje knjige – takvo je bilo i tadašnje delo mojih prijatelja. Danas okolina to o čemu govorim jedva da razume. Zajc, na primer, spada u klasike, RTV se njemu i ostalima klanja na žurnalistički način, naravno površno, manipulatorski, reduktivno, na štetu Zajčeve umetnosti. Sredinom 50-ih godina je tadašnji književno-kulturno-kritički korifej, Filip Kalan, izjavljivao da između Zajca, Strniše, Taufera, Božiča, Šeliga itd., nema nikakve razlike; da se oni čak ni ne mogu razlikovati, da su njihovi stihovi i njihove drame prazni, sivi, neprofilisani, bezlični. Tvrдио je da ih Kermauner postavi u vrstu i naredi im o čemu će svaki od njih pisati; i da je svima njima stalo samo do ideologije i haosa. Kalan nije imao pojma koliko težak posao smo obavljali svi zajedno i svako od nas, pojedinačno, kao autonomna ličnost; kako smo mogli da razvijamo izrazite stavove, jer smo jedan drugome poklanjali toliko kritičke pažnje. Bez svih njih pomenutih ne bih ni ja bio ono što jesam. Hvala im.

Moguće da sam zaista bio glavni književni teoretičar i kritičar svoje-naše grupe-generacije, iako je i Kos tada bio veoma izrazita ličnost, a filosofski je, u doba kada smo se oblikovali, dakle između 1955. i 1965. godine, najmoćniji bio Veljko Rus. Za njegovu ličnost je vezana još jedna od krivica od kojih je sačinjen književni život; što je i razumljivo jer je književni život po svojoj prirodi borba za vlast-imidž. Na početku prave

Ateljeu 212. Kada je Štih, direktor Drame SNG, sprečio prikazivanje Jovanovićeve drame *Norci (Ludaci)* – trebalo je da ih ja režiram (Štih je analognu ulogu odigrao učestvujući u likvidaciji *Odra 57* kao što su i Zlobec i njegova grupa, Menart, Mejak, Pavček itd., odigrali sličnu ulogu u likvidaciji *Perspektiva*) – to je bio kraj mog režiranja. A dramaturg sam ostao do dan danas; ukoliko me neki direktor pozove na saradnju, to rado prihvatim, dopada mi se neposredan kontakt sa glumcima. Međutim, nisam dramaturg na način na koji su to drugi; više me ne interesuje empirijski posao izvođenja drame na sceni, više mi nije potreban kao unutrašnja prerada iskustva, dobro ga poznajem, on je u meni. Glumcima i režiseru sada pružam svoj način čitanja slovenačke dramatike odnosno versko-kulturno-etički oblik svog čitanja sveta-čoveka. Za zadnjih godinu-dve sam na taj način dramatisovao Svetininu, Šeligovu, Flisarovu dramu, a mnogo više sam pisao analize brojnih drama, Jovanovićevih itd.

Na *Odru 57* sam učestvovao u stvaranju načina rada koji mi je bio blizak, kroz njega sam se ostvarivao; i za to je potreban poseban odnos među saradnicima: međusobno oplodivane, međusobno sazrevanje, radikalna otvorenost: “monaška posvećenost” zajedničkom cilju. Sa saradnicima *Odra 57* sam još više nego sa saradnicima *Perspektiva* ostvarivao svoju versko-kulturno-etičku viziju o zajednici ravnopravnih saradnika koju čine autonomni, slobodni pojedinci; i taj uzoran model sam opisao u brojnim teorijskim raspravama objavljenim u *Perspektivama*.

B.A.N.: *Bio si jedan od njihovih glavnih saradnika; a poslednjih godinu dana pred njihovo nasilno političko ukidanje čak i glavni urednik Perspektiva. O tom časopisu, koji je slovenačkom prostoru doneo ključne umetničke i intelektualne podstreke, još uvek sudiš pozitivno, mada na drugačiji način nego neki Tvoji tadašnji saradnici i “saborci”.*

T.K.: Kraj *Perspektiva* je očigledan primer uvećane moći čoveka kao takvog, a ne samo veće moći slovenačkih umetnika-mislilaca pod Partijom – neprestano, a uzalud upozoravam na to da *Perspektive* ne bi trebalo redukovati na prosti *politicum*. Reviju nije ukinula samo Partija-vlast, spolja, istovremeno smo je ukinuli i mi sami, iznutra. Formirala su se dva usmerenja koja su se međusobno u toj meri udaljila da su

Sa dubokom uverenošću i uverljivošću si teorijski podržavao tada još uvek mlade stvaraoce. Iste godine kada i Trojni ples smrti (Trostruki ples smrti) izašla je i knjiga Na poti k niču in reči (Na putu ka ništavilu i stvari) sa podnaslovom Porajanje reizma u povojni slovenski poeziji (Rađanje reizma u posleratnoj slovenačkoj poeziji): posvećena je analizama Pesama Marjana Krambergera, Šalamunovog Pokera, Zagoričnikovog Agamemnona i pesničke zbirke Lakota (Glad) Braca Rotara. Od "čuvara tradicije" si, uz pomoć gorke ironije, branio ohoevce, a pre svega radikalno istraživanje jezika u poetici I. G. Plamena, kao i provokativne pesme predstavnika tada najmlađe pesničke generacije, Milana Jesiha i Iva Svetine koji su nakon toga, unutar oslobođenog jezika, izgradili autonomni svet mašte. Lansirao si i teorijski utemeljio pojmove reizam i ludizam. Ako je ludizam manje-više potonuo sa OHO-m, ludizam je – pre svega zahvaljujući Tebi – postao, u jezičkom smislu, epohalna duhovnoistorijska oznaka za najinovativniji i najradikalniji književni pokret koji je obeležio slovenačku književnost od šezdesetih do osamdesetih godina. Ludizam je svoje vrhunce najverovatnije dostigao u ranom Šalamunu (sam nujegovu briljantnu dramu Grenki sadeži pravice (Gorki plodovi pravde) imenujem "svetli ludizam") i Filipčiču (u čijem slučaju, odanost principu igre otvara bezdan postojanja, i zbog toga je, po mom mišljenju, reč o "tamnom ludizmu"). Molio bih Te da jezgrovito prokomentarišeš te umetničke i društvene fenomene, tvoju tadašnju bezrezervnu podršku tim usmerenjima i tvoje kasnije, ništa manje radikalno, odbacivanje ludizma.

T.K.: Moj svesni strukturalizam – pod tim imenom – zaista spada u drugu polovinu 60-ih godina, u vreme nakon – unutrašnjeg i spoljašnjeg – sloma *Perspektiva*. Drugačije imenovan, on je za mene bio važan još ranije, već na mojim počecima. Moj marksizam, izvor onih posledica koje je na moju unutrašnjost izvršio očev odgoj, bio je strukturalistički; a onda je usledilo i moje hegelovstvo kao jedan viši, mudriji, unutrašnje-autokritičan oblik marksizma. Za Hegela sam se otvorio oko 1950. godine, pre svega za Hegela kao dijalektičara, filozofa koji gradi na negaciji, a negacija je za mene bila uslov opstanka, kao sadržinska negacija-kritika Parije. Moje hegelovstvo je ideološki bilo usmereno protiv totalitarno-monopolističko-monolitne vlasti Parije, a iznutra ka sistematizaciji tog otpora-kritike.

Razlika između Hegela koji je ipak još uvek delovao u mom-našem sattro-marksizmu, u spoju egzistencijalizma i

sam krenuo u posljednji spasonosni pokušaj, u cikličnost magizma, saradivao sam u stvaranju njegovih drama *Čarovnica iz Zgornje Davče* (*Čarobnica iz Gornje Davče*) *Lepa Vida*, i u toj i u *Svatbi* (*Svadbi*) sam bio i dramaturg, zato sam iznutra otkrio jednaku obmanu magizma kao i reizma-lingvizma, a da ne govorim o humanizmu. Kada sam početkom 80-ih godina to otkrivao, počeo sam da se svesno i teološki konačno otvaram za Boga kao Drugost.

Između 1964. godine, kraja *Perspektiva* i 1974., kraja *Problema*, onakvih kakvima ih je stvorila moja grupa, dogodila se odlučujuća stvar, radikalizovala se dilema: ili Bog ili Ništavilo. Na tu dilemu smo imali različite odgovore. Hribar je, kao odgovor, imao dve teze: prvu, da nema istine o istini, i drugu, da je sve igra privida i da nema ničega izvan toga; a kako nije izdržao u toj samoubilačkoj situaciji, pronašao je zavetište u sigurnosti samoslepila Svetosti, u svetoj igri sveta, u svetosti života itd. Ja sam pronašao odgovor u okretanju Bogu kao Drugome. Veoma brzo sam shvatio da je svetost samo jedan oblik magizma.

Moje odbacivanje reizma-postmoderne sredinom 70-ih godina pa nadalje ima korene upravo u tome: da se jedan svež, stvaralački period reističke značenjske megastrukture okončao, iscrpeo: nova *episteme* je bila ostvarena u radikalnom nihilizmu, kao celokupna ispražnjenost u verbalizmu-lingvizmu intertekstualnosti. Prikladni odgovor na jasnost postojanja velikog Ništa mogao je biti samo Bog kao Drugi. Ko nije krenuo u potragu za Bogom Drugosti (transcendencijom) ili je epigonski ponavljao zaključke prvih stvaralački nastrojenih reista-ludista, počevši od Kleča, Kalčića pa nadalje, ili je regradirao u različite magizme koji su se drugom polovinom 80-ih godina oblikovali kao tradicionalizmi, kao gentilizam i nacionalizam, povezali se sa politizmom i postali ideološki sakralna osnova svetog rata za slovenačku nacionalnu državu. Samo stvaranje takve države je bilo pozitivno, jer su velikosrbi želeli da nas zarobe u regresiju ka – pored svega još i njihovom, posebno arhaičnom – (lumpen)etnizmu, ali je sakralno utemeljenje te tvorevine bilo pogrešno. Ono je bilo neprikladan odgovor na gubitak smisla. Fašizam o kome govorim kao o opasnosti koja pretila današnjem slovenstvu, jeste zapravo drugo ime za opisanu regresiju u magizme-sakralizme. Moj povratak katoličkoj Crkvi nije predstavljao regresiju ka klerofašizmu, na to sam neprestano – 80-ih godina – upozoravao u

brojnim tekstovima; u koncilskoj katoličkoj Crkvi sam tražio Boga Drugosti, potencijalno prisutnog u *Jevanđeljima*. Nažalost se današnja slovenačka katolička Crkva, od 1991. godine pa nadalje, zatvorila za tog Boga, vratila se paganskom feudalnom bogu klerikalizma.

B.A.N.: *Sledeće moje pitanje tiče se jedne veoma bolne teme: Tvog brata Aleša i njegovog samoubistva. Ukoliko ne želiš ili ne možeš da odgovoriš na njega, mi ćemo ga iz ovog dijaloga izbrisati.*

T.A.: Moj brat Aleš je, sa jedne strane, bio moj *alter ego*. Bio je čovek koga sam najviše voleo u svom životu. Bio je radikaln, reizam je shvatao autentično, ne kao igru, ne kao postmodernu, ne kao simulaciju, već na verski način kao suštinski prelazak čoveka humaniste u stvar koja je spasiteljska. Oduzeo je sebi život sasvim mirno. Njegovo telo na postelji koju je posebno pripremio za to, je izgledalo sasvim vedro, dečije. Govorilo je da odlazi iz sveta ništavila-blata-lutanja u svet spasonosne jasnosti.

Moguće da je samoubistvo mog brata moja najveća krivica-greh. Javoršek je samoubistvo svog sina pripisao drugima, optužio ih je – Prijevca itd. Kao druge. I tim gestom je Javoršek prekinuo sa svojim stvaralaštvom, postao je sluga retotalizirajuće Partije zasnovane na mržnji prema drugima. Pavček jadikuje nad samoubistvom svog sina; nisam primetio da bi povodom toga ostvario izvesnu samorefleksiju, a kamoli samokritiku. Sam sam više puta napisao da sam i ja odgovoran za bratovljevu smrt. Brat mi je bio kao sin, odgajao sam ga, otac je, naime, malo mario za njega. Aleš je bio samo dve godine stariji od mog prvog sina. Dok se on nije rodio, moj sin je bio Aleš. Ne bih želeo da budem patetičan i da tvrdim da sam jedini krivac za Alešovu smrt; to bi bila egzibicionistička gluma. Na ovom mestu neću govoriti o drugim krivcima, analiziraću samo sebe.

Moj brat je na poseban način veoma ozbiljno shvatio sve ono što smo i ja i Pirjevec učili, a što sam ja razumevao sa izvesnom rezervom, u duhu postmoderne, simulacije, igre. Prema svim tim pitanjima se moj brat odnosio verski iskreno, dok sam se ja odnosio virtuelno. Još i danas mislim da religiju treba oblikovati-razumeti izvan iskrenosti koju zahtevaju modeli identiteta i blizanaca. Brat se prevario jer je Boga poistovetio sa identitetom koji je izvan života: u smrti. Sa stanovišta

moje spasiteljske teologije za koju mi je bilo potrebno više od dve decenije nakon bratovljeve smrti, je nužno zakoračiti izvan para život-smrt. Da bi se prešlo na drugu stranu nije potrebno samoubistvo. Samoubistvo je moguće, ono je slobodna odluka svakog pojedinca, ali ga ne preporučujem. Mada, nije isključeno da bismo se moja žena i ja odlučili za njega u smislu eutanazije; dosta razgovaramo na tu temu.

Aleš je video oko sebe previše unesrećenih egzistencija koje žive u strahu, u neodlučnosti, u neautentičnom. Možda je na taj način video i mene. Aleš je želeo da od Stvari stvori nešto istinito, stvarno, da pokaže da je prema životu i smrti stoičko-budistički neutralan. Od malih nogu se učio da sa neverovatnom vedrinom podnosi bol, znao je da drži dlan nad plamenom vatre dok mu se ne bi zapalilo meso na ruci i pri tome se ne bi ni trgao. Od malih nogu je imao tešku deformaciju kuka, navikao se da živi sa bolom. Na svoju unutrašnjost je primenio autodestruktivnost ljudi okupljenih oko *Perspektiva*, između ostalog i moju logiku koju je izražavao naziv moje knjige *Na poti k reči in ničū* (*Na putu ka stvari i ništavilu*). Odlučio se da to bude njegova recepcija stvari i ništavila: suveren i bezbrižan odnos prema bolu i strahu, ulazak u posmrtno koji će pokazati da je smrt isto tako (ne)važna kao i život.

Alešovo samoubistvo me je naučilo tome da to nije tačno; da je par život-smrt (kao i par blizanaca) asimetričan; da je život bolji od smrti jer pruža čoveku mogućnost za spas drugog-ništavila. Te mogućnosti se Aleš svojim samoubistvom odrekao. I na taj način je prešao u cikličnost mišljenja-postupanja. Upravo unutrašnji uvid u bratovljevu smrt mi je najjasnije otvorio put ka hrišćanstvu; nekoliko meseci nakon njegove smrti – leta 1966. – žena i ja smo krstili obe kćerke. Bila mi je potrebna još čitava decenija da bih na pravilan način shvatio bezizlaznost cikličnog mišljenja. Tek kasnije sam Alešovu smrt doživljavao na način na koji danas govorim o njoj, kao prelazak u drugost, a ne kao povratak u metempsihozu ili mučni krug istog, *uroborusa*. Aleš je u smrti spoznao drugost-Boga. Mada lično mislim da je bolje ukoliko čovek živi za drugog. Ali za drugog se može i umreti. Ne samo u ratu kao što su to činili partizani (i domobranci).

Aleš je umro za mene. Umro je umesto mene. Na taj način me je sudbinski obavezaao. Njegov čin bi bio strašan teret za mene i sa njegove strane i nasilje, da nije taj čin iz fatalnog

osmislio na taj način da ga je pretvorio u nešto što doživljam kao-milost. Svojom smrću-samoubistvom mi je sasvim jasno pokazao šta je zapravo konsekventnost stvari-ništavila kojoj sam se učio, ali ne na radikalno obavezujuć način, sve previše ludističko-lingvističko-retorično. Da brat nije umro za mene, možda bi me odnelo tamo gde su završili ludisti-epigoni; sklon sam olakšavanju položaja, obmanjivanju drugih, samoga sebe, sudbine, Boga. Brat mi je uskratio tu mogućnost lažnog spasenja. Zavetovao me je Bogu. U tom smislu je bio verska žrtva za drugog. A kako sam taj drugi bio ja, i kako sam radikalno osećao kako se svojom smrću obraća upravo meni i spašava me, njom je odredio-omogućio moj dalji život. Predao mi se. Rekao mi je, sasvim jasno: Ukoliko ti, Taras, ne budeš moje samoubistvo osmislio svojim životom, reinterpretirao ga onako kako treba – u duhu spasiteljskog hrišćanstva, (polako sam uspevao da dešifrujem bratovljevu smrtnu poruku) – moja smrt će biti uzaludna. Ostaće ni za šta. Voleti ništavilo znači ući u ništavilo iznutra ne bi li čovek – Bog – mogao da spasi ništavilo. To ne znači život, biti i sve pojavno uništiti kao što to naručuju modeli-konstrukti identiteta i blizanaca. To znači poništiti samog sebe i ništavilo, *kenosis*, ne bi li se ništavilo pretvorilo u drugost. Kada sam sve to razumeo na taj način i počeo da tako postojim, svesno od sredine 70-ih godina pa nadalje, katolički od sredine 80-ih godina, a spasiiteljsko-hrišćanski od sredine 90-ih godina, samom sebi sam omogućio da se rasteretim sopstvene krivice.

Čovek se ne može spasiti sam. Mene je spasio – dajući mi osnovu za moj spas – moj brat, svojom smrću; i to je apsolutni zavet. Ne tvrdim da je takav radikalni spas moguć samo pomoću smrtno žrtve. Moguć je i uz pomoć osmišljenog života, života vođenog na pravi način. Na taj način i ja i Alenka pokušavamo da spasimo jedno drugo kao drugo – a ne samo našu identitetnu porodičnu zajednicu. A pitanje je da li bismo to mogli ukoliko nam to ne bi, svojim apsolutnim, poput identiteta transcendentirajućim činom omogućio upravo Aleš.

Brat i ja smo bili, i tako objašnjavam naš odnos, blizanci. Ukoliko budem sposoban za ljubav prema njemu odnosno ukoliko posvećenje svog postojanja osmislim putem njegove smrti, neću biti njegov ekskluzivno mrski, takmičarski, samouništavajući blizanac, niti njegov dvojnik koji rešava problem prelaskom u derealizaciju-simulaciju kao što to čine

postmoderni liberalci, već ću brata i sebe preinačiti tako da nas doživljavam kroz poziciju drugog-drugosti. Brat je, dakle, u mojim rukama. Mogu biti Bog koji ga spašava, mogu biti đavo koji će ga baciti u kantu ništavila. Svaki pojedinac ima obe mogućnosti. Bog mu je dao zadatak-poslanstvo da može spasiti svakoga i sa tim i ništavilo.

B.A.N.: U drugoj polovini sedamdesetih godina se u Tvom odnosu prema tadašnjoj književnoj produkciji dogodio prelom: ranije divljenje beskrajnoj jezičkoj mašti ludista i radikalnim jezičkim konstrukcijama reista, zamenila je oštra kritika takozvanog "intertekstualizma". Gledano sa ove vremenske distance, Tvoja tadašnja kritika "intertekstualaca" je najverovatnije predstavljala jedan od prvih nagoveštaja ispražnjenosti neoavangardističkog naboja šezdesetih godina i njegovog pretvaranja u kliše koji više nije nudio sveža pitanja i odgovore, već je još samo reprodukovao beskrajne mogućnosti koje su se otvarale unutar jezika, i koje su zbog nedostatka dodira sa stvarnim i krvavim iskustvom postojanja zašle u slepu ulicu. Moguće da je Tvoja kritika "intertekstualizma" bila jedna od prvih nagoveštaja početaka Tvoje duhovne potrage koja Te je na kraju dovela do Boga?

T.K.: Intertekstualizam je bio ime-naziv kojim sam imenovao duгу generaciju reista-ludista; a teorijsko-ideološki je taj stav tada najviše zagovarao Zorn. Iz svega toga što sam rekao u odgovorima na tvoja prethodna pitanja se dobro vidi da intertekstualizam nisam doživljavao kao nešto što su stvarali reisti u prvoj generaciji, oho-vci i drugi. Oni su prevrnuli humanističku megastrukturu, otkrili su i otkrivali su sasvim nove vidike, sa neverovatnim nadahnućem i maštom su rastvarali ispražnjeni identitet i oblikovali dvojništvo simuliranih svetova, Šalamun, a uz radikalnu destrukciju identitetskog jezika i Zagoričnik, između ostalog i svojom vizuelnom poezijom, body artom itd., oni su rastvarali okoštalog, zatvorenost, samopodrazumevajuću identitetnost kao takvu i na taj način omogućavali stvaranje kapilara, otvaranje malih kanala koji bi uz pomoć vere mogli postati kanali za prelaske na onu stranu.

Druga generacija ludista za to više nije bila sposobna. Prodor je bio već učinjen, a sada je bilo potrebno krenuti za potragom kroz transcendenciju, u svakom slučaju počti drugde, ili pak epigonski ponavljati i blebetati, biti zadovoljan u samoreprodukciji. Pošto se veoma brzo pokazalo kolika je

praznina tog blebetanja – Lužan ju je prikazao u nekoliko svojih drama, između ostalog i u drami *Srebrne nitke* (*Srebrne niti*) – cinici su počeli da pišu za široku publiku; takvo pisanje je danas sasvim preovladalo, i to je literatura-kultura kao tržišna produkcija robe koja je namerno trivijalna. Na tu temu smo u *Problemima* oko 1970. godine vodili velike umne debate, inovacije je donosio pre svega Rupel svojim tipom podsmešljivog i namerno ispraznog ludizma koga su spašavali duštvena kritika i očaravajući humor. U to vreme su jedni počeli da traže obnovu etizma, prisne socijalno-lične etičnosti, pogledaj samo dramatiku 90-ih godina, Petanove *Votle cekine* (*Šuplje dukate*), Ponižovog *Škofa Hrena*, Partljičevu dramu *Moj ata – socialistični kulak* (*Moj otac – socijalistički kulak*), Goljevščekinu dramu *Pod Prešernovo glavo* (*Pod Prešernovom glavom*), čak i tvoju dramu *Vojaci zgodovine* (*Vojnici istorije*); taj pravac je pre svega interesovao povratak etičke, intimne porodice kao glavne vrednosti. To sam otkrivao i potvrđivao u svojim analizama ne samo tvojih *Vojnika*, već i tvoje lirike, kada sam pisao povodom zbirki *Kronanje* (*Krunisanje*) i *Stihija*.

Upravo tebi je ta dilema bila sasvim jasna. Podržavao sam te, jer sam osećao da sam blizak tvom usmerenju; nisi se poveo za magizmom kakvog je, nakon etape porodične etike, oblikovao Dekleva. U suverenom poigravanju jezičkim oblicima, u igrama reči, svojim fonemama i morfemama si dosegao predivan ples oblika, ali si istovremeno bio svestan da je to ples nad prazninom. Isto je bilo i sa Ivom Svetinom koji je najpre pokušao da prazninu oboji radikalnim orijentalno raskošnim dekorativizmom – koliko sam prihvatao Svetinin porodični etizam toliko sam to odbacivao. A njegov porodični etizam nije bio dovoljan, kao ni u slučaju Goljevščekove, vidi njenu dramu *Otrok, družina, družba* (*Dete, porodica, društvo*).

Prelazak u veru u drugog/različitog Boga je težak. I ti si sam nakon *Vojnika*, u kojima si srušio istoriju na račun porodice, najpre na razigrano-svetlucav način predstavio kontigentnost igre na sreću; u analizi tvoje drame *Hiša iz kart* (*Kuća od karata*) sam posebno istakao ulogu-model džokera. Kontigentnost ne spašava, ali je uslov za odgovarajući odnos prema drugom jer je slučajnost jedno od sredstava-pogona ništavila. U drami *Kasandra* si doveo u pitanje čak i etiku-čvrstinu intimne porodice, otvorio si se za tragičnu sudbinu koja ne samo da sve uništava već se može i predvideti; moć viđenja si shvatio kao mogućnost proricanja zla, katastrofe, kraja. Na taj

način si podržao Zajca, *Voranca* i *Medeju*, uspostavio si antitezu prema Uršuli iz *Samoroga (Jednoroga)* koja je proročica na taj način što poseduje moć da vidi spas; Uršula uspeva da smrt osmisli na taj način da je doživljava kao čudo. Kada sam radio na osmišljavanju bratovljeve smrti i svoje krivice, Strnišina Uršula mi je bila poseban uzor.

U *Kasandri* si spoznao moć sudbine; na taj način si još jasnije tematizovao zidove tamnice u kojoj se nalazi nespašeni čovek. *Kasandru* doživljavam kao dramu o istini čovekovog graničnog položaja u kome se nalazi onda kada još uvek ne može prići Bogu: to je platforma – značenjska struktura – Zajčeve dramatike koja je upravo zbog toga karakteristična, važna, jedinstveno informativna. Pošto je teško naći put kroz pustinju *Grmača*, kroz lavirint *Potohodca (Putohodca)*, vidi se dobro iz Strnišinog primera; od *Samoroga (Jednoroga)* koji je dao osnovne smernice, Strniša je sve više zapadao u nemoć vere. *Žabe* su odlične, ali one su pre svega kritička analiza, u *Ljudoždercima (Ljudožderima)* vera se institucionalizuje u doktrinisani katolicizam, a to sam odbacivao ne samo sredinom 70-ih godina u slučaju *Ljudoždera*, čiju drugu stranu veoma visoko cenim. Pošto je Strniša osećao isto što i ja, moju kritiku je, iako nevoljno, prihvatio, ali pravi odgovor nije našao, čak je napisao i svoju najlošiju dramu *Driadu*, i nažalost se slovenački kosmocentrični sakralizam zasniva upravo na njoj. Strniša je regredirao u svoj početni magizam, pri čemu ga je još i osnažio. Strnišin put je u tom smislu jedinstveno poučan.

Kako sam nalazio sve manje savremene umetnosti koja bi mogla da me usmeri ka željenom cilju spasiteljstva, počeo sam da tragam za ranijom slovenačkom dramatikom, ne samo Mrakovom. U drugoj polovini 80-ih godina sam otkrio Majcena. Knjiga *Kristus in Dionis (Hrist i Dionis)* je u mladim, tržišno orijentisanim postmodernistima probudila prilično snažan otpor i podsmeh. Za mene je ona bila ishodište.

B.A.N.: *Šezdesetih i sedamdesetih godina ste u krugovima radoznalih mladih duhova Dušan Pirjevec i Ti važili za najviše stručne i etičke autoritete u potrazi i proučavanju novih puteva mišljenja i pisanja. Vašim pristalicama se tada činilo da se vas dvojica neverovatno dopunjujete: Pirjevčeva filofska fokusiranost na suštinske teme evropske filosofije umetnosti, a pre svega romana, i Tvoja plodna, raskošna lucidnost kojom si utemeljivao tadašnju književnu praksu su se lepo dopunjavali. Neki Tvoji kasniji*

spisi su taj prijateljski odnos u izvesnoj meri drugačije osvetlili: više puta si tematizovao razlike između vas dvojice. Molio bih Te da za potrebe našeg intervjua pokušaš da rezimiráš svoj intelektualni i lični odnos prema Pirjevčevoj markatnoj ličnosti.

T.K.: Tu knjigu sam napisao kao uvod u kritičku analizu Pirjevčevih i mojih razilaženja, koja su se zaoštrila početkom 60-ih godina u znanoj debati između časopisa *Sodobnost* i *Perspektive* pod nazivom *(Ne)stvarne dileme*.

Pirjevec nije bio moj učitelj. Bili smo prijatelji još od početka 50-ih godina, jedno vreme čak i najbolji. Sa jedne strane smo bili takmaci, sa druge saradnici, po mnogo čemu mi je bio stariji brat – bio je skoro deceniju stariji od mene – a u mnogo čemu se nisam slagao sa njegovim putem. Navešću samo nekoliko stvari karakterističnih za naš odnos.

Ni Pirjevec – a to je bilo najaktuelnije 50-ih a možda i 60-ih godina – nije želeo da emigrira, iako je nakon povratka iz posleratnog zatvora zauzeo prilično kritičan odnos prema vlasti-Partiji: sa tim sam bio upoznat iz prve ruke, jer smo jedno drugome sve rekli, povezao sam ga sa svojom prijateljsko-saradničkom grupom, sa Smoleom, Kozakom, Rožancem, Rusom, itd., često sam posećivao i njegovu porodicu.

I Dušan i ja smo se odlučili za slovenstvo, mada svako na svoj način: on kao naslednik Kalana i Zupana sa ciljem da slovenstvo kosmopolitizuje. Nakon višegodišnjeg bavljenja slovenačkom literaturom posvetio se analizi svetskog romana. Ta tematika ga je privlačila već od samog početka, već od sredine 50-ih godina je pisao o razlici između Stendala koji je oduševljavao njega i Kozaka, i Balzaka koji je bio moj uzor. Moj cilj je bio drugačiji: posvetiti se, najpre savremenoj slovenačkoj literaturi u nastajanju, na koju sam između ostalog i sam uticao svojim stvaralaštvom, a onda sve više i starijoj, ali ne sa ciljem koji su imali moji prethodnici – da stvaram naciju, da tražim socijalne vrednosti, estetsku veličinu koja, po ugledu na Stritarove analize Prešerna, utemeljuje vrednost – opravdanje postojanja – slovenstva. Mene je usmeravao Mrak. Svoju potragu sam fokusirao na ono odbačeno, prezreno, prećutano – rubno, a samo slovenstvo sam razumevao kao rubnu pojavu u odnosu na kosmopolis – s azirom na ono pravo, tj. lično, ontološko i versko. Dakle, ne u socijalnom – jedna od najvećih greški je doživljavati moje delo kao sociologiju – već upravo u onom što društvenost transcendirira. A to

najviše dolazi do izražaja u odnosu prema socijalnom, pojavljuje se u socijalnom kao rubno, antivlastodržačko i neovlastodržačko. Bez nove – drugačije – analize društva i društvenog prema onome što društvenost prevazilazi, nije moguće doći.

Pirjevec je ostao negde između, na primer između Kalana i Mraka, između Kosta-Ocvirka i mene. Za mene je lično odlučujući razlog bio sledeći: zbog čega da se bavim Šekspirom ili Stendalom, Danteom ili Geteom, ukoliko su to udovi velikih nacija koje ugledno analizira na hiljade naučnika, dok se Cankarom bavi jedva koja desetina analitičara, a Kristanom, Stritarom, Mrakom, Ganglom tako reći niko? Ukoliko se nečim, što smatram vrednim, ne bavi niko, onda se moram baviti ja; to je bila jedna od tri maksime kojih se držim ceo život, od svog najizrazitijeg preobrata, prosvetljenja, otkrića smisla-božijega neposredno uoči Nove godine 1956.

Kome bi još bilo čudno što su mladi krenuli za Pirjevcem – on im je otvarao vrata ka onom najvećem, Vidmarovim tragom – dok sam ja nudio nepriznate i neugledne. Vidmar me nikada nije fascinirao, a Pirjevca (i Štiha) je beskrajno. Ja sam uglavnom želeo da se takmičim sa Mrakom, a za Pirjevca ni Kocbek nije bio dovoljno uspešan.

Pirjevec je patio jer je osećao svoju granicu, ali nije bio sposoban da je pređe. Sve je učinio ne bi li došao na univerzitet i podučavao; imao je veliki dar za profesora. A najveći dar je imao za revolucionarnog vođu, taj dar je i ostvario, u toku rata, u veoma – brzom i uspešnoj – vojno-političkoj karijeri. Kada je shvatio da se Revolucija birokratizuje, etatizuje – bio je Če Gevara *ante rem*, u njemu je bilo i dosta trockizma, (vidi njegovu pre zatvora napisanu dramu *Ljudje v potresu* (*Ljudi u zemljotresu*), precizno sam je analizirao krajem 80-ih godina u reviji *Borec*, drama nažalost još uvek nije izašla) – osetio je da poseduje mnogo veću ambiciju nego postati samo nešto slično Janezu Vipotniku, Ribičiču, Stanetu Kavčiču, Popitu – proćerdati život kao Kardeljev štitonoša. Najpre su ga fascinirali Zupan i Ocvirk, ali veoma brzo ih je prerastao. Pre zatvora je obožavao Zupana, nakon zatvora je odbacio svog idola i Zupan mu je to strašno zamerio. (O Zupanu je tako promenio mišljenje da me je neprestano prekorevao da sam navodno kriv za njegovu najveću grešku u uređivanju *Znamenja*, za objavljivanje Zupanove knjige *Sholion*; zaista sam ga ubedio da je objavi, i bio je u pravu, ta knjiga je bila

loša. Za mene je lično bilo važnije da Zupanu pomognem da objavi knjigu jer je sa svih strana bio blokiran.)

Sasvim sigurno da je Pirjevec prerastao Kalana, Ocvirka i Zupana; a kada se suočio sa dilemom: ili Bog ili Ništavilo, je umro. Njegovo telo – ličnost – nije podnelo breme odluke. Zaustavio se pred ličnim Bogom, iako je imao mogućnosti da iz Saula – progonitelja hrišćana – postane Pavle. Uprkos svesti, ostao je u krugu estetsko-literarnog, i na taj način sa jednom od maski-konstrukata ništavila kao suštine. Moguće da se suštine-estetskog držao i zbog toga što je znao da je to područje na kojem je relativno bezbedan od nasilja-mešanja Partije-vlasti, i da upravo na tom mestu može najviše da fascinira omladinu, studente. Toj želji nije mogao da odoli. Bila je to redukovana želja revolucionara da fascinira široke mase, klase i narod, ceo svet kao proleterijat. Toga se odrekao jer je shvatio koliko je takvo usmerenje pogrešno, a same želje za očaravanjem se nije mogao odreći. U studentima je našao nadoknadu za izgublenu revoluciju. Davao im se, veoma im se davao, ali oni su ga zarobili u svoj krug, i on je toga bio svestan.

Sukobili smo se kada sam mu nakon neprestanih svakodnevnih telefoniranja – zvao bi me u podne i govorio i po sat vremena – jednom prilikom rekao da me ostavi na miru sa tom tematikom, surovo sam ga odbacio, zaista mi je bilo dosta slušati stalno jedno i isto. Na njegove neprestane jadikovke da će otići u penziju, da više ne može da predaje, da je svestan svoje slabosti jer zaista nema veće muke nego što su epigonski učenici, a pravi učenici rekonstruišu svog učitelja i takve on nema, na njegova neprestana pitanja šta da učini, grubo sam mu odbrusio: Sam dobro znaš da još uvek nećeš u penziju, a u meni tražiš samo alibi, bez učenika i predavanja jednostavno ne možeš. Zamerio mi se jer je znao da sam u pravu. Nisam voleo da zaslepljuje sebe i mene.

Pirjevec je osećao duboku krivicu. Objasnjavaju je na različite načine, a uglavnom ne njemu u korist. Sam mogu svedočiti o mnogo toga lepog vezanog za njega. Istina je da su ga mučile noćne more zbog mrtvih-pobijenih drugova, pre svega u prvoj posleratnoj deceniji. Ispričaću priču iz 1951. godine. Nakon neke višednevne pijanke, kada smo obojica bili već sasvim nervno-telesno iscrpljeni, u mom stanu na Rimskoj, mi je otkrio strah koji ga proganja. Pitao se: Kako to da sam ostao živ baš ja, a ne moji prijatelji? Ne moja mlađa sestra Ivica koju sam upravo zbog toga da bih je zaštitio poveo

sa sobom na Korošku, pa je, tako reći, pala pred mojim očima? Moji prijatelji Kostja Nahtigal, Dušan Bordon, Kajuh, Cveto Močnik i brojni drugi? Da li sam zaista učinio nešto da zaštitim sebe i gurnem pred sebe druge? Samog sebe je imenovao pukovnik na bekstvu; a na pitanje da li je to istina, mi je Ribičičev mlađi brat koji Pirjevca nije posebno voleo, odgovorio: Ne, nije istina, bio je hrabar, ali pre svega obazriv i pametan. Da li je to greh? Kao i Dakija, i njega je mučila rečenica koju je u partizanima izmislio Zupan: Najbolji su pali. Dakle, nisam bio najbolji, tj., najpožrtvovaniji, najodaniji. Dakle, preživeo sam na račun drugih. Moj odgovor je: svako preživi na račun drugih. I ja sam.

B.A.N.: Tvoj odnos prema institucijama je oduvek bio kritičan, a u Tvojoi biografiji, ukoliko smem tako reći, "tangencionalnan": uvek kada bi se približio nekoj instituciji, iz nje bi veoma brzo pobegao; tipičan primer je Tvoj posao direktora u ljubljanskoj Drami. Jedan si, dakle, od retkih odanih "slobodnjaka" u istoriji slovenačke kulture. S obzirom na činjenicu da si imao brojnu porodicu, nesumnjivo si pokazao veliku hrabrost u socijalnom i ekonomskom smislu jer je status slobodnjaka u vreme socijalističkog siromaštva predstavljao veliki rizik. Tako deluješ i stvaraš i danas, iako su se vremena promenila. Doduše, član si Slovenačke akademije, a knjige o slovenačkoj dramatici još uvek objavljuješ uglavnom u samizdatu.

T.K.: U institucijama sam se zadržavao onoliko koliko mi je bilo potrebno da ih doživim-iskusim iznutra. Jedino na taj način sam mogao da se zaista uverim u to šta su one zapravo: kritika nedostižnog je, naime, licemerna. Odbacio sam više ponuda za visoke funkcije u slovenačkom društvu, naravno, nakon 1990. godine jer sam, još od ranije, posedovao odgovarajuća iskustva, upravo od vremena kada sam bio direktor u Drami SNG. Shvatio sam da su oba puta pogrešna; oba su jedine varijante generacija koje su došle kasnije: ili revolucionarna borba protiv institucije ili dugi put kroz institucije. Oba puta su politička, prvi ostaje unutar modela ekskluzivnih blizanaca, a drugi balansira između prilagođavanja-slugaštva i prilagođavanja-diplomatije. Oba puta učvršćuju dati sistem kao vladodržačko društvo. Pravi put je put pojedinca koji, doduše, živi u društvu ali društvo doživljava isključivo kao sredstvo. A ipak, ne kao sredstvo svoje egoističke ličnosti,

kao što je to slučaj u divljem “prirodnom” kapitalizmu, treba videti samo lik Kantora u Cankarovom *Kralju na Betajnovi* (*Kralju Betajnove*) ili Zupanovog Jurija Trajbasa u njegovoj *Stvari*. Društvo bi trebalo da bude samo sredstvo za čovekov opstanak, a čovekov cilj bi trebalo da bude spasavanju ništavila; treba videti, na primer, moju teologiju kako sam je objasnio u posebnom broju *Revije 2000*. Na kraju krajeva, društvo je samo pojava bića, a biće je maska-konstrukt ništavila. Čovek mora da krene iznutra kroz ništavilo – blato, društvo, njegovu istoriju, između ostalog i nacionalnu – a boravak u blatu ne može biti čovekov cilj.

U institucije sam ulazio hotimice, namerno, eksperimentalno, i iz njih odlazio namerno, svesno – bez ikakve panike. Naravno da javnosti nisam saopštavao svoje prave uzroke za ulazak i izlazak iz njih kao ni ono o čemu sam pri tom razmišljao; odnosno, saopštavao sam samo selektivne misli. Pošto živim u tom svetu onakvom kakav jeste, između ostalog sam i diplomata. Ne želim da kažem da nisam u određenim situacijama plašljivac. Nadam se samo da sam svog straha svestan još od malena, da ga uzimam u obzir kao realnost. A ipak ne kao nešto što se ne može prevazići. Jedan od mojih glavnih psihološko-egzistencijalnih zadataka je bio upravo preoblikovanje-rekonstruisanje velikog broja mojih karakternih crta koje sam smatrao neprimerenima, i jedna od njih je i strah. Između ostalog i omalovažavanje ljudi, suverenost koja se graniči ohološću, u smislu da smem da učinim sve što mi padne na pamet jer nisam odgovoran ni prema kome u društvu, u bilo kome društvu. Odgovornost osećam samo prema Bogu i drugom čoveku, a znamo da se te dve instance mogu međusobno baš prijatno zaslepljivati.

B.A.N.: Oduvek mi se činilo nepravедnim to što si nakon desetih objavljenih knjiga koje su u stručnom smislu daleko nadmašivale dela većine univerzitetskih profesora, formalnu potvrđu svoje stručnosti – doktorat – morao da odbraniš u Sarajevu. Ukoliko bi na tom svetu bilo pravde, univerzitet u Ljubljani bi morao da ti dodeli doktorat već šezdesetih godina, nakon prvih knjiga koje si objavio. Da li te je ta isključenost iz akademskih krugova bolela? Kako danas sagledavaš probleme našeg univerziteta?

T.K.: Moj odnos prema univerzitetu je već od samog početka bio dvoznačan, dvostruk. Sa jedne strane, imao sam

25 godina, priželjkivao sam karijeru univerzitetskog profesora, želeo sam da studente podučavam svojim mislima; i njih je bilo dosta, bile su alternativne s obzirom na one koje su se 1955. godine podučavale na fakultetu. (Taj način je uspeo Pirjevcu, Pirjevec je veoma uticao na mlade, a upravo to ga je ograničilo.) Sa druge strane sam se potrudio da sa profesorom od koga je zavisila moja univerzitetska i zvanična društvena promocija, Zihherlom, dođem u radikalni sukob: taj sukob sam dugo pripremao i na neki način ga i priželjkivao. Zbog toga sam bio, isključivanjem sa univerziteta, dobijanjem otkaza na mestu asistenta, istovremeno i kažnjen i nagrađen; zbog toga i na Partiju gledam na dva načina: pored ljubavi – mržnje prema njoj, ona je – tačnije stvorio sam je takvom – postala sredstvo mog sazrevanja u slobodnog, samostalnog pojedinca.

Kako nisam ostao na univerzitetu, bio sam prisiljen da zarađujem za život baveći se najrazličitijim poslovima, što je od mene načinilo *self made man-a*. Prevodio sam, bio sam korektor, lektor, urednik, dramaturg, režiser, službenik, direktor, novinar, na kraju čak i političar: odigrati-proživeti toliko uloga je za mene bila prava milost. Na mnogim tačkama sam dolazio u konflikt sa društvom; i tada sam ga najbolje (u)poznavao – iznutra. Oni moji drugovi koji su bili više politički i osvetoljubivo usmereni su me uveravali da mi se desila velika nepravda: hvala bogu što im nisam verovao. Udarci sudbine su za mene bili poput milosti, jer sam bio sposoban da ih preinačim. Ukoliko posmatram svoje kolege koji su ostali na fakultetu ne bih se menjao sa njima: posao-zaposlenje ih je sudbinski ograničilo, Kozaka je čak odvelo u smrt, Pirjevca u nerešive dileme, Kosa u jalovost, Rusa u socijalizaciju što je mnogo manje od onoga što bi mogao da postigne. Inkreta je njegova profesura bacila u melanholiiju: sam je kaznio sebe tako što je dobio mesto za koje sam kandidirao i ja, ali su me odbili. Danas sva ta odbijanja – a prilično sam ih doživeo – vidim kao na milost. Sve što sam doživljavao u životu mi se preokretalo u milost; naravno, ne bez moje zasluge, ne bez istovremenog preinačenja.

Već sam imao pripremljena dva doktorata, teme su bile prihvaćene, 1958. godine kod Zihherla, 1976. kod Prijevca, prvi profesor i ja smo se razišli, a drugi je umro. To što sam doktorirao u Sarajevu jeste zasluga mog prijatelja Juraja Martinovića, dopisnog člana SAZU kao i člana bosanske Akademije nauka, kasnije i sarajevskog gradonačelnika, izuzetnog čoveka,

mudrog, stručno potkovanog, širokog, tolerantnog, a takvih je malo. Knjigu *Cankarova dramatika*, koju mi je Cankarjeva založba iz političkih i stručnih razloga odbila (Debenjak, Poljanšek – Pavčkovu ulogu tada još uvek nisam razumevao, bio sam naivan), je Martinović kao moj mentor prihvatio, samo sam morao dodati desetak strana metodološke refleksije, i naravno, štampati je – kao knjigu u samizdatu, o svom trošku. Martinović je postupio mudro kada je sastavio zaista profesionalnu komisiju; dvojica su bila iz Ljubljane, slovenista Zdravec je već bio akademik, Mirko Zupančič univerzitetski profesor dramatike – obojica su se prema meni ponašali veoma *fair* – a tu su bila još dva najuglednija čoveka iz Sarajeva, filozof Kasim Prohić i teatrolog Josip Lešić, obojica univerzitetski profesori, Prohić je bio i akademik. Iz sličnih razloga su i Hribar i Urbančič doktorirali u Zagrebu kod Sutlića. Sutlić mi je više puta, sasvim trezan, ponudio da mi dodeli doktorat samo ukoliko se pojavim u Zagrebu, u toj meri je cenio moj rad – za razliku od slovenačkih filozofskih autoriteta. A ko je bio Sutlić – i šta je značio – u jugoslovenskoj filosofiji, to se dobro zna.

Takve događaje kao što je između ostalog i onaj koga ću pomenuti, ubrajam u zabavne dogodovštine kojih je moj život pun. Krajem 70-ih godina stari Slodnjak i ja smo se skoro prijateljili; ranije me nije voleo, a onda je odjednom postao oduševljen mnome; bilo je to nakon smrti njegovog sina, glumca Toneta, i nakon izlaska iz štampe njegovog prekrasnog romana *Tujec (Stranac)*. Kada je video da nemam posao i da je moja porodica ponovo u veoma teškom položaju – u drugoj polovini 70-ih godina je ponovo zavladao politička represija, ne totalitarizam već monopolizam – sam mi je predložio da mi obezbedi posao u Slovenačkoj akademiji nauka i umetnosti; kandidovao sam se za najniže moguće mesto u Institutu za slovenački jezik, za mesto stručnog saradnika. Međutim, u toj klasi je, čiji član sam danas, Vidmar po savetu Partije i uz pomoć svojih štitonoša uspeo da ostvari svoj naum da me ne prihvate. Čuvam jedno dragoceno, rukom napisano Slodnjakovo pismo o tome: on mi je, naime, saopštio rezultat svog posredništva.

I opet se moja sudbina preokrenula na dobro. Učestvovao sam u osnivanju *Nove revije*, ostao slobodnjak, uticaji uske okoline na mene su bili minimalni. Kao da je Partija, zapravo sve vreme, želela da mi pomaže. Nije bila posebno pametna.

Nije znala da korumpira; ili je korumpirala pogrešne ljude, one koji su je, kada više nije bila na vlasti, prvi napustili. Ja sam, kao jedan od retkih, ostao veran barem jednom njenom delu. Njenu prirodu ne redukujem samo na totalitarizam-despotizam. U meni još uvek postoji san koji su nekada delili i tvoj otac i oba strica i moj otac i otac Leva Krefta i Mihe Brejca i Veljka Rusa i Vena Taufera i Daneta Zajca i Draga Jančara. Prema Partiji sam bio kritičniji nego većina njih – sa jedne strane sam i dalje prema njoj maksimalno kritičan – a istovremeno je ne napuštam kao što je se svi stide i odriču. Danas je Partija za mene, kao negirana, odbačena i proskribovana – cilj spasenja.

B.A.N.: Političko-policijski pritisak i ideološka kontrola u nekadašnjoj Jugoslaviji nisu bili ravnomerno podeljeni i njihov fokus se s vremenom menjao. Danas je teško zamisliti da je Slovenija, od sredine šezdesetih godina pa nadalje, bila nesumnjivo "najliberalnija" republika tadašnje federativne države – a u drugoj polovini četrdesetih godina (dahaovski i drugi montirani procesi) i u prvoj polovini šezdesetih godina (političko ukidanje Perspektiva, progon saradnika, zatvorska kazna za Jožeta Pučnika itd.) jedno od središta represije. I kasnije si više puta bio izložen različitim oblicima proganjanja. Najverovatnije da je to bio i jedan od razloga za intenzivnu saradnju i brojna gostovanja u drugim intelektualnim centrima nekadašnje Jugoslavije, pre svega u Beogradu. Kako su od raspada zajedničke države i takvi kontakti bili sve ređi i ređi, bilo bi zanimljivo čuti kakvo je bilo Tvoje iskustvo vezano za te bliske, a ipak tako različite prostore.

T.K.: Srbe – srpske intelektualce – sam veoma voleo. U godinama kada u Sloveniji nisam smeo da objavljujem u dnevnim časopisima – danas ne želim, tada nisam smeo, i to je suštinska razlika – a kamoli da se pojavljujem na RTV-u, da predajem, po Jugoslaviji sam imao skoro po jedno predavanje mesečno, saradivao sam na brojnim simpozijumima, predavao sam na Kolarčevom univerzitetu, više puta i na filozofskom fakultetu, i na filosofiji i na sociologiji, na uporednoj književnosti, studentima i omladini, od Doma kulture pa nadalje. Po celoj Srbiji, a dosta u Novom Sadu. Deset godina i više je bila na beogradskom uglednom Trećem programu, u udarno vreme, na rasporedu moja emisija; prevodilac Dejan Poznanović je živeo od tih prevoda, odlično je prevodio, kao

uostalom i Marija Mitrović, sa njom i sa njenim mužem sam se posebno prijateljio. Verovatno sam bio najprevedeniji slovenački pisac, objavio sam najviše knjiga na srpskom jeziku, preko deset. Moji prijatelji su bili brojni srpski intelektualci, Danilo Kiš, Sveta Lukić, Vuk Krnjević, Ugrinov, Dobrica Ćosić, i jedan i drugi Ljuba Tadić, Sveta Stojanović, Vidosav Stevanović itd.; takođe i pozorišni ljudi, nekada popularni Mića Tomić, Branko Pleša, Bora Todorović, prevodilac Roksa Njeguš, i odlazio sam i u Srpsku akademiju nauka i umetnosti kod podpredsednika Isakovića. O mnogima sam pisao eseje i rasprave za srpske časopise, valjda za sve moguće, u nekima sam bio i glavni saradnik, u beogradskoj *Književnosti*, *Književnoj reči* itd.

Upravo 70-ih godina su slovenačka Partija i kulturna inteligencija delovale ne samo represivno i usko – Zlobec mi je u *Sodobnosti* od tri poslana teksta objavio samo jedan, davao mi je “na kašičicu” – već i provincijalno ograničeno, nacionalistički, dok je Beograd bio središte kosmopolitizma. Vezao sam se za Srbe internacionaliste, široke, tolerantne, kultivisane, elitno stilizovane; takvih među Slovencima nije bilo. Moj rad su omogućavali kao rad na zajedničkoj platformi za evropeizaciju Jugoslavije. Upravo zbog toga je za mene bio tako veliki šok kada su se sredinom 80-ih godina obrnuli na glavu: postali su ono što su ranije negirali i prezirali; nacionalisti, uskogrudi, fanatični, nasilni. Sa njima se dešavalo isto što se dešavalo 90-ih godina sa slovenačkom katoličkom Crkvom koja se iz tolerantne, koncilske, milostive, pretvorila u neprijateljski nastrojenu, vlastodržačku, tamno zagriženu.

Pokazalo se da je u oba slučaja delovao isti zakon: ni jedni ni drugi nisu suštinski u svojoj nutрини proživeli i suočili se sa svojim iskustvom-porazom, pretvorili ga iz spoljašnjeg u jednu mogućnost, slom velikosrpskstva i klerikalizma shvatili kao šansu za evropsko srpstvo i za tolerantno hrišćanstvo. U oba slučaja se obnovila stara arhaična struktura, zbog toga što je nisu preboleli, apsolvirali, reinterpretirali. Od izrazito koncilijantnih ljudi preko noći su postajali fašisti.

Za mene je to bio strašan udarac. Prilično sam polagao – i to je bilo moja poslednja kulturno-politička platforma i praksa – na zajednički put jugoslovenskih nacija u zapadnu Evropu. Mislio sam da će upravo srpski-beogradski intelektualci odigrati u tome glavnu ulogu; a oni su bili oni koji su prvi zakazali. Za to je bilo više uzroka. Između ostalog i taj da je model

slovenačkog intelektualca bio Levstik, srednji položaj između umetnika i prosvetitelja, a Srbi su se podelili na kosmopolite i na običan narod koji je ostao arhaičan, varvarski. Sredinom 80-ih godina su kosmopolite otišle u apstrakciju, počeli su da napuštaju domovinu, desetine hiljada njih, tako reći sva suštinska inteligencija, a ostali su se ili prilagodili plemenskom narodu ili su mu stali na čelo, kao što je to, na primer, učinio sadašnji jugoslovenski ministar za informisanje, Milan Komnenić, koji je glumio Francuza, a ispao je najzadrtiji crnogorski ovčarski pastir. On je bio jedan od retkih koji mi je već tada išao na živce svojim patvorenim frizerskim kosmopolitizmom; a 1991. godine je u javnost izbacio geslo: Pobjeda ili smrt! Dobrica Ćosić je naravno, bio čovek drugačijeg formata, ali za pomenutu regresiju srpskih intelektualaca najodgovorniji.

Dodatan udarac je za mene predstavljalo to što sam se u isto vreme kada sa i srpskim prijateljima razišao sa slovenačkim, sa glavnim ljudima okupljenim oko *Nove revije*. Ranije, 70-ih i u prvoj polovini 80-ih godina sam bio politički aktivniji od njih, oni su bili odani Pirjevcu i njegovom geslu Kraj akcije, a onda sam se odjednom našao negde drugde, kao krajnje apolitičan, jer su prijatelji učinili *looping* čak i u političku državnu akciju, zasnovanu na svetom gentilizmu. Čak i kod njih se pojavio strukturno isti rearhaizirajući regres kao i kod Srba, mada suštinski manje malign; na putu ka zapadnoj Evropi je bila potrebna odbrana slovenstva od srpske revarvarizacije odnosno slovenačka samostalna država kao okvir za oblikovanje samostalnog, slobodnog pojedinca. U tom smislu je slovenački nacionalizam bio pozitivan, ali nažalost moji prijatelji nisu bili sposobni za kritičku distancu prema malignim ideologijama na kojima su zasnivali svoj nacionalizam, na primer, prema sudbinskoj Urođenosti sopstvenog naroda u svakom pojedincu itd.

Sa Partijom sam se još odavno obračunao, isto tako i sa slovenačkom humanističkom kulturnom inteligencijom. A sada sam morao da se razidem i sa srpskim i slovenačkim prijateljima. I sa jednim i sa drugima sam bio veoma blizak, i jedni i drugi su mi pomogli da preživim najmračnije periode partijske represije i blokade. Kada sam nakon 1991. godine morao da počnem da se udaljavam i od sve više vlastodržački nastrojene katoličke Crkve, može se reći da sam se našao u najgorem škripcu usamljenosti, da nisam to stanje uspeo da preinačim u milostivo.

B.A.N.: Na osnovu odličnog poznavanja srpske kulture, političke istorije i savremene političke stvarnosti si u drugoj polovini osamdesetih godina najpre revijalno, a onda i u obliku knjige objavljivao Pisma srpskom prijatelju. Tvoja oštra kritika je bila upućena tadašnjem ponašanju većine srpskih intelektualaca koji su ustoličili Miloševića kao "vožda" i njihovoj ideološkoj, arhaizirajućoj mitologizaciji srpske istorije koja je u velikoj meri doprinela izbijanju krvavih ratova u nekadašnjoj Jugoslaviji, ratova koji još uvek nisu prestali. Pisma srpskom prijatelju su zbog toga u srpskim nacionalističkim krugovima naletela na prilično neprijatan odziv. Ponovo čitajući te tamne stranice me je bukvalno šokirala paklena preciznost kojom su se ostvarile Tvoje prognoze.

T.K.: Lepo je što pominješ obe moje knjige iz druge polovine 80-ih godina, jer su one prećutane. Niko ne uzima u obzir to da su *Pisma srpskom prijatelju* izlazila u vreme 57. broja *Nove revije*. U srpskom prostoru su naletela na neprijateljski odjek; replika, napada, polemika uperenih protiv mojih *Pisama* koje su poznavali samo iz odlomaka i prevoda, se nakupilo za čitavu jednu knjigu. Ni na jedno nisam odgovorio; držao sam se načela – i još i danas ga se držim – da ne smem preći u *mimesis*, u model ekskluzivnih blizanaca. Taj metod mi je koristio: išao sam napred a ne protiv nečeg zaostalog. Kroz moja *Pisma* su Srbi prvi put shvatili suštinsku razliku između Srba i Slovenaca. Uprkos gentilizmu Slovenci su se usmerili ka prosvetiteljsko-liberalnom Zapadu, na to ih je (pri)silila njihova strukturno oblikovana istorija-prošlost. A srpski kosmopolitizam je propao kao stvar volje koja se nije usidrla u socijalnu grupu-narod.

Srbi ta *Pisma* do dan danas nisu preveli; većini sam već predlagao prevod i svoj dodatni komentar, ali ni oni najveći nenacionalisti ne žele ni da čuju za *Pisma*, iako je u njima bio napisan srpski proevropski program, ono što je želela opozicija tipa Vesne Pešić i Nebojše Popova, nekada mojih velikih prijatelja. Prećutkivanje *Pisama* mi govori da se oni još uvek ne žele suočiti sa stvarnošću svog položaja, da odbacuju samokritičnu samorefleksiju. Još uvek nisu sposobni za nju, čak ni njihovi najnapredniji pojedinci.

Međutim, zanimljivo je, da su *Pisma* prećutana i u Sloveniji; isto kao i *Pisma slovenačkom prijatelju*. Obema knjigama sam, naime, ponudio izvesnu alternativu gentilizmu-nacionalizmu, političko socijalnom aktivizmu, između ostalog i crkvenom. Slovenci to još uvek nisu uvideli. A uvideli su da je

partitokratizam zbog koga smo se razišli Pučnik i ja, i uopšte politizam, pogrešno usmerenje, iako mnogi – desnica – još uvek sanjare o tome da je pogrešan samo taj oblik države-politike koju oblikuje sadašnja vlada-vlast. Treba sačekati da na vlast dođe desnica i da ljudi koji su nažalost spore pameti, odnosno nisu dovoljno otvoreni, razumeju da je reč o strukturnoj pogrešnosti politizma i društvenosti kao takve. Za ovo vreme pišem svoju spasiteljsku teologiju. Za to vreme sam pisao obe knjige *Pisama*.

Ne nerviram se, ne žalim se. Upravo to mnogi ne razumeju. Uvereni su da sam uvređen, i da zbog te uvređenosti ne saradujem u javnom životu. Šta da im radim? Ne želim niko da uveravam, svako uveravanje je već samo po sebi političko-pedagoški aktivizam. Želim samo da mislim, i tome je podučavao Pirjevec, i da svedočim, što su dobro znali Mrak i Kocbek. Kada položaj bude zreo, ljudi koji danas ne mogu da se približe mojim stanovištima, odjednom će otkriti da im upravo ona nude odgovore na brojna pitanja. Moraće da promene paradigmu razumevanja. A to se obično dešava tek onda kada ljude zadesi katastrofa. Ja sam lično prošao kroz priličan broj katastrofa i preinačio ih u znake milosti; nakon njih dolazi spasenje.

B.A.N.: *Uporedo sa Pismima srpskom prijatelju nastajala su i Pisma slovenačkom prijatelju (Matjažu Kmeclu) u kojima si izložio kritici, između ostalog, i krug svojih dotadašnjih prijatelja sa kojima si plodno saradivao od pedesetih godina pa nadalje i sa kojima si osamdesetih godina formirao i Novu reviju. Oštro si napao filozofske koncepte Urbančiča, Tineta i Spomenke Hribar kao i književnu praksu Snoja i Grafenauera, očitujući im da pomoću ideologije "bratstva" i "urođenosti naroda" uspostavljaju "fundamentalistički" princip slovenstva koji vodi u "bratoubistvo". Zbog toga spora si napustio uredništvo Nove revije; sećam se da sam u vreme kada sam nakon čuvenog 57. broja, usred političkog progona, preuzeo uredničko vođenje revije, bio jedan od retkih ili jedini urednik koji je sa Tobom ostao u prijateljskim odnosima. Zapravo smo u tom periodu koji je za tebe verovatno bio prilično mučan, tek postali pravi prijatelji i taj odnos smo – uprkos različitim stavovima po nekim pitanjima – očuvali do dan danas.*

T.K.: Sukob između mene i većine urednika *Nove revije* je postao spor lične prirode – i to je postao zapravo tek kasnije;

a u svojoj osnovi je načelan, jer se tiče dva različita osnovna usmerenja čoveka-civilizacije.

Ti si jedan od retkih koji si bio otvoren za moju misao već u drugoj polovini 80-ih godina i takav si i ostao. To se vidi i u tvojoj literaturi, između ostalog i u poslednjoj drami, u *Kasandri*, koja je otvorena za tragičnost. Ne tvrdim da prihvataš moju pozitivnu misao. Tvrdim samo to da nisi gluv-slep za nju, iako bih više voleo da u pitanjima ovog intervjuja istakneš i verski momenat u mom radu koji je odlučujući; a ne samo sociološki ili književno-društveni. Ti si za mene jedan od rektih ljudi za koje osećam da mogu razumeti moju poruku, dok su mnogi sa kojima sam duže vreme bio prijatelj, sasvim zatvoreni za moju misao.

B.A.N: Taj "kulturno-politički" odlazak iz kruga Nove revije je možda bio i odraz Tvog dubljeg povlačenja iz površinskog okvira društvenih i prijateljskih dešavanja u duhovnost, intenzivan i usamljenički rad, a pre svega u susret sa Bogom. Kako si o tome dosta pisao i sam, znam da Te neću uvrediti ukoliko Te na ovom mestu budem zamolio da u kontekstu našeg razgovora osvetliš taj ključni preokret u Tvom životu, trenutak kada je uvereni ateista, slobodni mislilac i sociolog prihvatio Veru kao dublju istinu i stvarnost.

T.K.: Ateista sam bio ne samo više puta, već tako reći trajno, pored svoje vere u apsolutno; na svoj način sam ateista i danas i to ću i ostati. Za mene je svet sačinjen od dva prvobitna elementa, od Boga i od ništavila; ništavilo igra ulogu nebožjega, a-teizma. Bog je svet i čoveka stvorio iz velikog Ništa koje je postojalo još pre stvaranja; i pri tome sam pristalica teologije *Starog zaveta*. Ništavilo je protivigrač Boga, dok Bog nije protivigrač ništavila; ništavilo uništavaju samo bogovi, između ostalog i feudalna katolička Crkva, dok ništavilo samouništava Boga, ali ga ne može uništiti, samo ga priprema na samoponištavanje; uništava samo bogove u neprestanoj utakmici – svetom ratu – ekskluzivnih blizanaca. Bio bih slepac i glupak ukoliko bih video samo delovanje boga; to je ograničenost svetaca idealista koji su izmanipulisana sredstva u rukama ciničnih konfesionalnih vlastodržaca. Nihilizam ateizma je neprestani pratilac spasonosne vere koja je moguća tek na putovanju čoveka kroz ništavilo-nihilizam na onu stranu; dakle, između ostalog i kroz ateizam. Bez unutrašnjeg

bliskog iskustva ateizma-nihilizma spasonosna vera je nemo- guća jer se ona zasniva upravo na Pavlovoj devizi *spes contra spes*, a ne na bezbednosti tradicionalnog bića, na datosti naše svete stvari.

I tako je sasvim jasno da sam slobodni mislilac ne samo bio već i ostao. Moje spasonosno hrišćanstvo obuhvata slobodnu misaonost, prosvetiteljstvo, liberalizam, humanizam, modernizam i, ako hoćeš i postmoderno; ono ih ne isključuje već preinačuje, na novo osmišljava, reinterpreterira. Hvala bogu da sam 80-ih godina uspeo da pronađem-konstruišem takvog Boga – i da verujem u njega – Boga koji je sposoban da sve te prvobitne elemente međusobno uključi, poveže. Konflikt između prosvetiteljstva i katolicizma koji se obnavlja u slovenačkoj katoličkoj Crkvi putem izvesne refeudalizacije, katolička Crkva redukuje na pagansko-totalitarno. Upravo je mogućnost uključenja prosvetiteljstva-liberalizma u katoličku Crkvu test za njen doživljaj jevanđelja-božanskog. Sve dok prema prosvetiteljstvu bude u ekskluzivnom odnosu svetog rata, dok bude istrajavala u modelu blizanaca, biće na strani onoga koga sama doživljava kao đavola. Tako je ne vidim samo ja; za mene je kao takva samo zaslepljena samom sobom.

Dakle, ne bih mogao da govorim o ključnom preokretu u mom životu u smislu da se on odigrao na planu prihvatanja Boga. Moj život je oduvek bio sastavljen iz niza prosvetljenja-preobraćenja, između ostalog i u vezi sa katoličkom Crkvom. Kao dete sam, odlazeći u crkvu imao snažne mističko-verske doživljaje. U toku rata sam, a o tome sam više puta pisao, sa jednakom dubokom pobožnošću čitao Balantičevu zbirku *V ognju groze plapolam (U vatri groze buktim)* kao i Borovu zbirku *Previharimo viharje (Projurimo kroz vihore)*. U toku rata sam sačuvao, po cenu velikog rizika, dva izdanja (ciklostiran i u karton vezan štampani primerak) Borove zbirke iz 1942. godine, koje još uvek čuvam. Međutim, sva ta prosvetljenja koja me približavaju pravom Bogu – Bogu drugosti – su bila sve vreme prekidana skepsom i osećanjima dešperatnosti. Moguće da ću pred smrt biti izložen još kakvom očajanju. Zašto meni ne bi bilo dozvoljeno ono što je dozvoljeno čoveku kao takvom koji je otvoren prema Bogu i ništavilu? Zar nije moj veliki prijatelj Dominik Smole, pored tako verski obojene slovenačke drame pune vere u smisao, *Antigone*, napisao i najneverniju, dešperatnu dramu *Zlata čevljčka (Zlatne ciplice)*? Zar to nije bio model već i za samog Prešerna koji je

pored *Soneta nesreće* stvorio i *Krštenje na Savici* i to u razmaku od jedva nekoliko godina?

B.A.N.: *Da li prepoznaješ neke razlike u ponašanju slovenačke Crkve i vernika pre političkih promena koje su se desile početkom devedesetih godina i nakon njih?*

T.K.: O tim razlikama pišem već od 1991. godine. Pojavile su se proleća te godine i tada sam prvi put polemično nastupio protiv Capudera i Rebule u *Razgledima*, a te jeseni u *Mladini*, uperene protiv reklerikalizacije i repolitizacije slovenačke katoličke Crkve u ime mog “anarhističkog hrišćanstva”, kako je pisalo u naslovu tog intervjuja i eseja. Moja korespondencija sadrži na stotine pisama iz prepiske sa najuglednijim slovenačkim teozozima i sveštenicima, koje preklinjem da stupe sa mnom u kreativni dijalog o suštinskim problemima Crkve, o gorućim pitanjima hrišćanstva, kako sam se izrazio. Na početku nisam mogao da verujem da su svi moji pozivi nailazili na gluvi zid. Katoličkoj Crkvi je bio potreban dijalog – geslo dijaloga – samo kao alibi i sredstvo, dok nije zadobila političku slobodu. A onda se vratila svojoj predratnoj ideologiji i strukturi, tome da sve zna, da je uvek činila pravo – za kulturu, za ljudska prava – i da je bezgrešna. Načelno se za učinjene greške izvinjava, ali to je samo gest, licemerna retorika koja nema nikakvog uticaja na njeno istinito razumevanje sebe same.

Da nije bilo Drugog *vaticanuma*, ne bih se vraćao u katoličku Crkvu, iako bih doživljavao isti put približavanja Bogu drugosti. Da li je moja naivnost-greška bila u tome što sam verovao u reformatorsku moć koncila? Danas sam suočen sa dilemom: ukoliko katolička Crkva neće biti sposobna da od zametaka koje je postavio poslednji koncil, pređe u radikalnu unutrašnju strukturalnu i teološku reformu, u reevoluciju, čak i u reinterpretaciju samih *Jevanđelja* koji su već od apostola shvatani delimično paganski-tradicionalno, jevrejski-rimsko, najpre analitički, a onda feudalno (približavanje Bogu je neprestano produbljanje dodira sa Bogom kao Drugim, a odatle i rekonstrukcija ljudskog razumevanja božje reči, odatle i rekonstrukcija samog Boga koji se kao Bogočovjek predao čoveku u ruke, u interpretaciju), postaće samo jedna od sekti. Katolička Crkva je božja, a božji je i ceo svet, nema tačke u koju se Bog ne bi mogao naseliti. Hrišćanske crkve su bliže Bogu, jer je u njima božja reč. A ukoliko tu reč zloupotrebljavaju,

prećutkuju, prikrivaju, falsifikuju – niti ne sa lošom namerom, već iz slepila – još više se udaljavaju od Boga, kao da postoje u nekom “nedužnom”, prirodnom neznanju o njemu; postaju dijabolične. Ponavljam, tu upotrebljavam izraz koji pripada njihovom sistemu, a ne mojoj veri; za mene je đavo samo metafora za čovekovo slepilo odnosno za kontingenciju – delovanje – ništavila.

I danas mislim da sam dobro postupao kada sam se i sakramentalno vratio u katoličku Crkvu. U sakramente nisam verovao kao u svete; svetost sam ionako sve vreme odbacivao i to činim i danas. Sakramente sam reinterpreтираo kao tradicionalni oblik, kao prelazni stupanj preko koga treba preći na novi koji je izvan paganstva kao magije. Tu se skriva napetost koja vlada između katoličke Crkve i mene već od samog početka: tradicionalisti koji su kasnije postali klerikalci su već 80-ih godina osećali moj projekat-trud da rekonstruišem katoličku Crkvu dok sami za nečim takvim nisu imali potrebu, sasvim suprotno tome. Lično smatram da je katolička Crkva koja pruža sigurnost i zasniva se na feudalnim vrednostima, primerena čoveku sve dok on ne sazre do svoje slobode i autonomije, do one tačke na kojoj nastupaju prosvetiteljstvo i liberalni humanizam. Čovek ne može postati zrela ličnost, ukoliko prethodno nije dete, na početku je čak i beba i sasvim zavisi od majke. Sa jedne strane čovek ceo život ostaje dete; i toj strani – potrebama te strane – će uvek odgovarati Crkva feudalno-katoličkog tipa. I ti sveci, svete pojave, molitve koje su u suštini klanjanje idolima, traženje sigurnosti u čuvarima-zaštitnicima. Takva katolička Crkva će sa stanovišta razvijeni-jeg, spasiteljskog hrišćanstva biti bliža ne samo feudalnoj već i nekom obliku mafije; na političko-državnoj ravni biće Crkva zavera, antikomunizma, antiprotentantizma, antimuhamedanstva, uopšte anti, Crkva svetog rata i naše svete stvari. Što više bude takva, više će biti tuđa Bogu i čak i neprijateljski mu mrska.

Moguće da bi Crkva mogla da se rekonstruiše na taj način da pre svega bude dobra, zaštitnička, karitativna, pomirujuća, psihoterapeutska; to je njena pozitivna društvena i u izvesnom smislu i interpersonalna strana. Međutim, ta strana je i jedna faza ka višem obliku spasiteljske Crkve, ka obliku koji pretpostavlja čovekovu slobodu, rizičnost na putu kroz kanal-pakao ništavila, kroz iskušenja graničnih stanja, od kojih čoveka ne sme čuvati nikakava posvećena grupa, jer bi to

značilo da čovek Bogu ne pomaže u spasavanju ništavila već da od Boga svara Ideola, Čuvara, isteruje i očekuje od njega pomoć-sigurnost, nagrizi ga, otežava mu poslanstvo, opterećuje ga, umesto da bi mu, ukoliko smem da se izrazim metaforički i simbolično, pomogao da nosi svoj krst. Bog je čoveka stvorio, ponavljam, zbog toga da bi zajedno sa njim tražio spas iz ništavila, da bi kroz njega kao kroz biće stvoreno iz ništavila spašavao ništavilo iznutra. U tome je duboka simbolika Simona iz Cirene koji nije bio ni Isusov učenik, učenici su se posakrivali i tako je uvek sa učenicima, već je Bogočoveku pomogao da nosi breme zbog koga se je Bogočovek i očovečio, inkarnirao.

Danas – a posebno u Sloveniji – katolička Crkva postaje sama sebi najveći neprijatelj; zapala je u slepilo više nego ikada. Puna je oholosti, prevelike sigurnosti u sebe, fanatizma, uskosti; gore nego što postupa ne bi mogla postupati. Bog je ne interesuje. Boga čak doživljava samo kao sredstvo za ostvarivanje svoje pohlepe i želje za moći. Sama je sebi bog. Upravo je ono za šta prekoreva liberalce. Njih ne branim jer su pretežno lumpenliberalci, provincijalne hedoniste kojima su važni samo trenuci užitka, i koji slede moto: *Carpe diem!* (To je Pučnikova ideologija momentanizma kao tehnološka osnova hedonizma.) A ukoliko bi katolička Crkva bila božja, liberalce i druge dezorijentisane bi spašavala, a ne bi pokušavala da ih likvidira, da ih najpre pobedi a onda odstrani. Moja kritika nije upućena samo nadškofu Rodetu, on je samo vrh ledene gore. Čitava slovenačka katolička Crkva čeka na preobraćenje; Drugi *vaticanum* je za sada shvatila samo površno. Verovatno da bi morala da se suoči sa ništavilom, možda najpre u vidu poraza. A ipak, spoljašnji poraz nije dovoljan; poraz mora postati i unutrašnji, poraz mora da se proživi. Da li je ona za to zbog svoje samozaslepljujuće feudalne strukture uopšte sposobna?

B.A.N.: *Krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina si intenzivno proučavao i književnost i kulturu slovenačke posleratne počitičke emigracije. Kao intelektualac levičarskog i antifašističkog porekla si zapravo predstavljao jednoga od retkih primera "pomirenja" između partizana i domobranaca, koje je teorijski inaugurisala Spomenka Hribar i o kome smo tada svi govorili, a pretvorila se u otrov koji je još više međusobno поделиo Slovence. Kako na književnost i sudbinu tih krugova gledaš danas?*

T.K.: Hribarovu sam početkom 80-ih godina podržavao, ona je imala važnu ulogu u destituciji Partije i njenog monopolizma odnosno doktrinisanog ideologizma koji je počeo da se rastvara u lumpen-revolucionarstvo kako sam taj potez Partije-vlasti krstio u tekstovima pisanim za *Novu reviju*. Sa Hribarovom i njenom grupom sam se razišao sredinom 80-ih godina upravo na tački pomirenja, jer ju je ona shvatala kao naRODno pomirenje, kao spajanje različitih u Nedeljivo organsko sveto narodno telo. Kritikovao sam to njeno usmerenje koje je nastalo kao interpretacija Kocbeka – neki momenti vezani za međuratnog Kocbeka bi se mogli razumeti čak i kao levi fašizam, o tome sam dosta toga napisao, a u svakom slučaju kao revolucionarni gentilizam – i svoju kritiku izneo u dugoj raspravi čiji je jedan deo objavljen u *Novoj reviji* upravo tvojom zaslugom, izuzetno si se zalagao da izađe, a drugi deo u mariborskim *Obzorjima* zaslugom Zagoričnika.

Verovatno si zaboravio tu moju kritiku koja je bila prvi obračun sa opštim stavom ne samo *Nove revije* već i čitavog, prema Partiji kritičnog kruga u tadašnjoj Sloveniji. Od tog kruga me nije udaljio samo njegov sve приметniji politizam koji je dobio krila prilikom procesa protiv četvorice, a zasnovao se još ranije. Još više me je od tog kruga udaljio njegov sakralistični gentilizam koga je Urbančič zasnivao na Domo-vini, na patriotizmu, a Hribarova upravo na Pomirenju. Moje “pomirenje” je već od samog početka bilo različito od pomirenja Hribarove; nije se zasnivalo na ujedinjenju (slovenačkog) naroda, uopšte ne na pomirenju, na ujedinjenju koje je postajalo magična ideološka osnova borbe za sopstvenu nacionalnu državu kao višu vrednost u odnosu na liberalno društvo.

Moj odlazak u Kanadu i Argentinu u posetu slovenačkoj političkoj emigraciji 1989. godine se zasnivao upravo na ideji o božjem. Na taj način usmeren je bio već sam početak mog bavljenja dramatikom te emigracije nekoliko godina pre odlaska. O Kremžarovoj drami *Živi in mrtvi bratje* (*Živa i mrtva braća*) sam napisao detaljnu analizu, krenuo sam kroz kaljugu (zajedno sa Alenkom) u izvesnoj meri pripremljen, između ostalog i zbog intenzivnih informativnih razgovora sa Lenčkom i Rotom. Morao sam empirijski da proverim da li je istinito moje očekivanje da je u toj emigraciji na posebno snažan način prisutno božje. Da je u njoj tako snažna teofanija sam zaključio zbog toga jer sam tu emigraciju doživljavao kao

naslednika poraženih, izopštenih, prećutanih, odbačenih, marginalizovanih, dakle onih koji su za mene predstavljali versko-teološki uzornu strukturu-osobu kao što sam još mnogo ranije pisao u analizama Mrakove *Rdeće maše (Crvene mise)* – predgovor za tu dramu sam napisao i objavio početkom 70-ih godina – i u mnogim drugim analizama, sve do analiza Majcenovih drama iz 80-ih godina kojima, što nije tako nevažno, nisam mogao da se obratim nikome.

Današnji otrov o kome govoriš da je preplavio Slovence nije izdaja-deformacija Spomenkine idealne zamisli o pomirenju, već je, kao što sam to predviđao sredinom 80-ih godina, ločigna i čak i nužna posledica ishodišta koje je postavila Hribarova; on je materijalizacija, operacionalizacija, i naravno banalizacija interpretacijskog sistema koji sanjari o kolektivnom identitetu naše svete stvari, a na osnovu strukture koju sam opisao između ostalog i teorijski, mora da pređe iz fiktivnog identiteta na sledeći stupanj ekskluzivnih blizanaca, tj. bratoubistva, građanskog rata. Da bi čovek izbegao tu logiku, mora da izabere drugi put. Ne put pomirenja kao regresije u – narodni, prirodni, verski, kulturni itd – identitet, već mora već na samom početku da postavi merilo drugosti. Protekla decenija je za mene bila u velikoj meri upravo kritika identiteta i modeliranje sistema drugosti, alteriteta.

B.A.N.: *Zadnjih nekoliko godina sa neverovatnom radnom energijom stvaraš delo kakvog u slovenačkoj književnoj istoriji skoro da nema i koje je jedinstveno i po međunarodnim kriterijumima. Tvoja reinterpretacija/rekonstrukcija slovenačke dramatike je gigantski projekat u kome sa neverovatnom preciznošću analiziraš ne samo dramske poetike pojedinačnih autora, već rekonstruišeš i njihov vrednosni sistem, odnos prema društvu i vremenu u kome su živeli i stvarali. Pri tome se ne ograničavaš samo na dramske pisce koje je već ustoličio “kanon” književne i pozorišne istorije već otkrivaš i javnosti predstavljaš i one manje poznate autore (za neke pisce i neka dela doduše znanih dramatičara koje analiziraš, moram Ti sa stidom priznati da sam za njih prvi put čuo iz Tvojih knjiga). Svake godine objaviš – formalno pod firmom SAZU, a zapravo u samizdatu za koji žrtvuješ svu svoju ušteđevinu – nekoliko knjiga koje bogate naše znanje o istoriji slovenačke dramatike. Tvoj istraživački metod je u velikoj meri otvoren: seže od sociologije umetnosti sve do psihoanalize, od formalnih analiza do teoloških meditacija, od duhovnoistorijskog metoda do strukturalizma i poststrukturalizma, od veoma*

ličnih, tako reći dnevničkih svedočenja o autorima koje si poznao i koje poznaješ do objektivnog tona neoporecivo sistematičnog književnog istoričara koji niže masu podataka koje nije moguće naći na drugim mestima. Već do sada si stvorio mnogo toga. A taj projekat je u toj meri svoj i samosvoj, u toj meri izvoran da ga nije moguće staviti u fijoku ni jednog znanog književnog ili književnoistorijskog “žanra”, već je to jedan Opus sui generis. Ukoliko bismo za tvoju metodologiju pokušali naći odgovarajući geometrijski model, to bi najverovatnije bio Delezov rizom: Tvoja istraživačka – ne samo teorijska, već i dublja, egzistencijalna – strast se otvara i kreće se u svim pravcima. Zapravo me Tvoja visoka ambicija podseća na Borhesovu priču o kartografu koji je želeo da stvori tako preciznu kartu sveta da je na kraju stvorio isto tako veliki i širok svet. Molio bih Te da objasniš koncept zamišljene celine tog svog životnog dela, jer mi čitaoci tu celinu upoznajemo kroz pojedinačne knjige, a sve govori u prilog tome da zamišljena celina Tvojih želja i namera od knjige do knjige narasta.

T.K.: Reč rizom je prava. Dobro se sećam kakvo je to bilo otkriće za mene kada sam u knjižari na Bul-Mihu otkrio tanku knjižicu – kasnije ju je autor stavio na početak svoje velike knjige *Hiljadu ravni*, koju sam decenijama unazad neprestano navodio, u toj meri me je inspirisala – pod naslovom *Rhizom*. Tada sam bio upravo pročitao Delezovog *Antiedipa*, govorio mi je kao iz duše; Lakan mi nikada nije prijao. Sistem prosto pretakajućih tokova želje je Delez sažeo u viziju onoga što sam u skladu sa Salinasovom knjigom *Kameno doba, doba obilja* imenovao paleolitskost, tj. skupljalačko potucanje po neužljebljenoj pustinji sveta, nomadstvo. Ukoliko me je šta od nekada privlačilo, bilo je to upravo nomadstvo, seljenje. Marginalizam je drugo ime za nomadstvo, za čoveka koji ne pristaje na kanale-modele vlastodržačkog društva i linearno-kružnog mišljenja, već se otvoreno i anarhistički prepušta slobodi nadahnuća koja ga vodi, a to je moja a ne Delezova poenta, ka Bogu i ne u prazninu pustinjskog i opustošenog ništavila.

Micelij je moj izraz za rizom; micelij je osnovna kategorija knjige *Sreća in gnus* (*Sreća i gnušanje*) a kasnije i *Majcenove dramatičke* kao svesno.sistemskog početka *Raziskave slovenske dramatičke* (RSD), (*Istraživanja slovenačke dramatičke*). Upravo je rizom model koji Slovenci još uvek ne mogu prihvatiti. Do vrata su u feudalnom pojmovanju, potrebna im je sigurnost bića i stabilizujućih crkava, dok je katedrala koju zidam ja,

hodočasnička, razemljena. Slovenci se boje rizoma jer zahteva od njih maksimalnu autonomiju i ličnu moć, veru u sebe koja je, opet, moguća i trajna samo ukoliko se zasniva na veri u Boga koji se otelotvoruje u ličnoj svesti/savesti- duši. Pre rata su za rizom bili otvoreniji Bartol i Zupan, i između ostalog i zbog toga ih je okolina prećutkivala-odstranjivala. Nažalost su njih dvojica uglavnom isticali nihilističku stranu nomadstva, što je razumljivo, prva faza buntovništva protiv feudalne uzemljenosti, ona je uvek negacija. A još pre toga je Cankar najradikalnije shvatao i ispovedao nomadstvo. Upravo 1977. godine sam napisao glavne studije na tu temu, pišući o jednoj o najvažnijih Cankarovih novela *Smrt in pogreb Jakoba Nesreče* (*Smrt i sahrana Jakoba Nesreče*) kao i o *Nini* i *Lepoj Vidi*.

I Borhesa si pomenuo u pravom smislu. Međutim, između mene i Borhesa postoji "samo" jedna, suštinska razlika: njegov sistem se, naime, završava u nihilizmu, ultraskeptizmu, relativizmu... Na pravi način čitaš RSD (*Istraživanja slovenačke dramatike*). Već mi je više ljudi pomenulo da su imali sličan osećaj prilikom recepcije RSD: da želim da stvorim maksimalno veliki svet kao Kartograf, i još više od Kartografa, on crta samo karte, samo karte, a ja stvaram svet. Ali, shvati me: ono što radim nije samo moja ambicija, i zapravo uopšte nije ambicija da stvorim Bogu konkurentan i još potpuniji svet od božjeg. Kao prvo, moj cilj – i cilj Boga kako ga razumem – uopšte nije Potpunost, već spasavanje ništavila koje prolazi kroz ceo niz poraza, a čovek poseduje mogućnost-moć da te poraze preinači u spasavanje ništavila. I kao drugo: Bog je svakog pojedinca stvorio kao biće čiji unutrašnji telos je spasavanje ništavila, a na taj način i stvaranje što kompleksnijih, diferencijalnih, smisaonijih svetova koji već samom činjenicom da jesu, doživljavaju ništavilo kao prazninu koja vodi u potpunost božje egzistencije, u Pavlove *plerome*. RSD je samo jedan od pokušaja da se ide božjim putem.

B.A.N.: *Da li te boli to što je slovenačka kulturna javnost u svojim prizemnim poslovima i površnim interesima tako gluva za značaj tog epohalnog dela?*

T.K.: Boli me, ali boli me to što slovenačka javnost zatvara samoj sebi put ka spasu, da šteti sama sebi. Meni ne šteti, mene neprestano uči tome šta je blatna priroda ništavila. Slovenačka javnost je danas mizerna; ali takva je odavno bila.

Da li je ona javnost u kojoj je živeo Prešeren bila bolja od današnje? Po mom mišljenju je bila lošija, bila je još glumlja, još zatvorenija u samu sebe, malograđanska i klerikalna zajednica kao što to odlično prikazuje Kmecl u svojoj monodrami o *Andreju Smoletu*. Da li je više odgovarala ona javnost koja je prihvatila Levstika, Cankara, Mraka, Kocbeka? Ne; moguće da je današnja javnost u tom smislu još i najbolja, u izvesnom smislu je pluralna, doktrinisanu jedinstvenost feudalne katoličke Crkve i Naroda zamenilo je tržište koje je samo po sebi bez vrednosti, ali je pozitivno u smislu raspadanja samopodrazumevajućih identiteta. Tržište je ono što imenujem dvojništvo. Dvojniki nije smrtno-mimetički opredeljen na osnovu modela protiv koga ratuje; dvojniki je već sam po sebi rekonstruisan kao simulacija, virtualnost, fantazija, proizilazi iz preloma koji se desio u tački poitovećivanja blizanaca, u tački Snojevog *Gabrijela*. Dvojniki je osnova tvoje *Hiše iz kart (Kuća od karata)*; dvojniki je već džoker sa svim lošim i dobrim posledicama tog preoblikovanja kao novog stupnja na razvojnoj lestvici. Dvojniki je model za liberalno društvo.

B.A.N.: *Već sedamdesetih godina (npr. u knjizi Besede in dogodek /Reči i događaj/ iz 1978. godine) si nasuprot svim savremenim teatrološkim teorijama koje tragediju vezuju za nepovratnu duhovnoistorijsku strukturu proteklih razdoblja, tvrdio, da je tragedija moguća i nužna i u današnje vreme.*

T.K.: Nije bilo lako pokušavati da se vrati razumevanje za tragediju. Sredinom 70-ih godina preovladavao je epigonski lagodni postmoderni intertekstualizam koji se sa visine podsmehivao tragediji. Čoveka je redukovao na jezik i igru, a onda i na polni užitak, udvojen sa duhovnom – ne samo *new age* – remagizacijom. Današnji politizam je, u stvari, jedan oblik remagizacije. Magija je sredstvo za vladanje svetom. Spasonosnom hrišćanstvu, međutim, nije do vladanja svetom, nije mu do čoveka kao vladara i do sveta kao predmeta. Ono čoveka i svet doživljava kao sredstvo za spasavanje ništavila. Čovek se sam po svojoj prirodi učinio za takvo sredstvo. Bog u njemu mu pomaže da vidi sebe kao sredstvo Boga, a sa tim i kao sredstvo ništavila, ne bi li se spasio. Kao što vidiš, moja ideja nije ekološka; ne govorim o ravnoteži u prirodi, između čoveka-društva i prirode. Čovek i priroda – stvoreni svet – su mi “samo” sredstva u istoriji-procesu spasavanja ništavila. A tek kao takva sredstva

postaju iz bioloških zveri koje stavljaju na sebe maske socialnog morala, ugovorene, zrele, slobodne i autonomne osobe.

Žirar analizira čak i Šekspirove tragedije – o tome je napisao zanimljivu knjigu – kao drame koje se ne završavaju nihilističkim očajem. Čak i Štajner koji je napisao brevijar ideologije o *Smrti tragedije*, je svoju platformu ubrzo ublažio i reinterpretirao u sledećoj knjizi o *Antigonama*. Neka je postmodernisti pročitaju.

Ubrzo nakon mojih, na početku neuspešnih angažovanja za povratak tragedije, i drugi su tragediju ponovo dopustili; karakterističan primer je Inkret. Inkretu je to odgovaralo zbog njegovog – iako ne tako radikalnog, nesmoleovskog – melanholizma. Načinili su merila koja su bila u skladu sa *Zeitgeistom* 80-ih godina: imenujmo ih postmoderna tragedija, ozbiljna drama za koju je uslov da u njoj nema Mrakove himničnosti. Odatle izvire i Inkretovo radikalno odbacivanje prikazivanja i duha Mrakove drame *Van Goghov vidov ples* u kranjskom pozorištu. Sve je u redu, ako nema tragova spasa. Zbog toga je dobar i Jančarov *Halštat*.

Ti ljudi ne shvataju da je u antičkoj tragediji tragedija sa jedne strane bila zaista podložna sudbini, igri bogova koja je sve ljudsko vodila u besmisao i neuspeh; vidi samo Sofoklovog *Kralja Edipa* i Euripidove *Bahanatkinje*. I u njima i u Mrakovom *Van Gogu* sam radio kao dramaturg; a onda i u Mrakovom *Procesu* itd. Sa druge strane je i u antičkoj tragediji postojao trag transcendencije kao i u Platonovoj priči o pećini i svetlosti. Već sama ideja bogočoveka, a sa tim i boga koji pomaže ljudima, *Prometeja*, (vidi samo Eshilovu dramu, kao *Orfeja*, *Sizifa*, *Dionisa*, svi oni su istovremeno i drame), omogućava dodir božjeg sa ljudskim; i to je najvidljivije u Sofoklovom nastavku priče o Edipu, u *Edipu na Kolonu*. Put ka Bogu je put kroz podzemlje, kroz zev ništavila-praznine-đubrišta.

Tu analizu pišem između ostalog i kao dijalog sa tobom, kao svoju ličnu poruku tebi. Odlučujuće pitanje će biti da li ćeš biti sposoban da pronađeš veru u onostranost koja je izvan *Istorije*, dvojnika, igre *karata* i tragedije kao sudbinske, kao *Kasandrinog* viđenja nužne propasti. Pripremam se za detaljnu analizu obe tvoje drame, *Hiše iz kart (Kuće od karata)* i *Kasandre*, u kojoj bih veoma rado u polemičnom dijalogu sa tobom otkrivao zajedno sa tobom u tvom sopstvenom delu mogućnosti-uporišta za skok vere korz haos micelijuma-ništavila (kroz rizom) na onu stranu, ka Bogu.

Kao što vidiš moj intervju ne može biti samo odgovor na tvoja pitanja, već nužno prelazi u otvoren dijalog sa tobom, sa tvojim mislima-stavovima, sa tvojim delom.

B.A.N.: Život si proživio sa gospođom Alenkom Goljevšček, koju veoma poštujem još od svoje mladosti, jer je bila moja profesorka psihologije i filosofije u nekadašnjoj Šubićevoj gimnaziji. O političkom rasformisanju te škole u vreme tzv. "školske reforme" napisala je duhovitu i gorku komediju koja je bila jedan od "bestselera" u istoriji slovenačkog pozorišta. Pored dramskih tekstova za odrasle piše i beskrajno tople drame i bajke za decu, a kao doktor filosofije napisala je i nekoliko izuzetnih radova na temu mitologije; njene teorijske analize bajki spadaju u osnovna dela iz tog područja. Čini mi se zaista dirljivim kako se lepo razumete i dopunjujete.

T.K.: Pošto je tvoje poslednje pitanje zapravo upućeno Alenki, predložiću joj da na njega sama odgovori.

Alenka Goljevšček: Izazvana obojicom, tobom, dragi Borise i Tarasom, moram i ja reći koju reč. Odavno sam osećala da život nije sam sebi cilj već da mora nositi sa sobom neku poruku, neko poslanstvo i da je upravo zbog toga dragocen, da ga ne smem protračiti, da moram uvek biti budna. Tu smo se Taras i ja našli, budnijeg čoveka od Tarasa ne poznajem. Dugo nisam znala da formulišem taj osećaj drugačije nego "estetski": kao želju da od svog života stvorim umetničko delo, ne bi li *puzzle* lutanja po lavirintu složila u smisaonu celinu. Bilo je poteškoća, ali ostajala je nada. Lagano sam shvatala da nije reč samo o estetskom stavu, već i o verskom; da ta nada može doći i sa druge strane. Danas znam da Taras i ja održavamo tu napetu otvorenost jednoga prema drugom upravo zbog toga jer nismo dvoje, već troje: Bog je "amortizer" između naših samostalnih ličnosti oštih rubova. Zahvaljujući tome smo mogli da zakoračimo u božju slobodu i naše lutanje je postalo zajedničko hodočašće: on spasava ništavilo u meni, ja u njemu, jedno bez drugoga smo izgubljeni. Misao koju nam danas nameću sa svih strana da čovek živi za to da bi bio srećan, čini mi se da je jedna od najviše pogrešnih. Čovek živi za to da bi se teškim i istrajnim radom na samome sebi pretvorio u saradnika Boga. Sreća je dodatak, kao što je dodatak i nama dvoma.

U KONTEKSTU

Velimir Visković
Predrag Matvejević
Slavenka Drakulić
Filip David
Mirjana Miočinović
Nikola Bertolino
Enver Kazaz
Tvrtko Kulenović
Nikica Mihaljević
Milan T. Đorđević
Andrej Nikolaidis
Teofil Pančić
Andrew Wachtel
Marko Vešović

Književnost i
nacionalistička
ideologija

Velimir Visković

IDEOLOZI ZLOČINA

Na prvim sastancima uredništva *Sarajevskih bilježnica*, dogovarajući se o časopisnoj platformi, zauzeli smo zajednički stav da ćemo se predominantno baviti afirmativnim aspektima odnosa među našim nacionalnim kulturama, te na tim iskustvima graditi i suradnju u novim uvjetima postojanja nacionalnih država. Ali, nakon krvavog iskustva ratova vođenih na tlu bivše zajedničke države u devedesetim godinama, nemoguće je započeti bilo kakav oblik suradnje a da se ne osvrnemo na ulogu književnika, i općenito intelektualaca, u kreiranju nacionalističkih ideologija koje su dovele do rata.

U osamdesetim godinama na djelu je bio evidentan proces politizacije književnih, filozofskih, novinarskih i drugih (akademije, PEN-klubovi itd.) udruga intelektualaca. Bilo je jasno da se radi o razdoblju kad se urušava socijalistički poredak, utemeljen na rukovodećoj ulozi komunističke partije, a još nije postojala politička, odnosno stranačka infrastruktura koja bi se pojavila kao alternativa. Alternacijsku ulogu u tom su trenutku spremno preuzele književne i intelektualne udruge.

Valja imati na umu da od ranih pedesetih, od vremena Krležina Ljubljanskog referata iz 1952., koji je označio obustavljanje direktivnoga partijskog nadzora nad književnošću, literatura postaje utočište opozicijske inteligencije. Iako je i u kasnijim godinama bilo zabrana knjiga i časopisa, svakovrsnih političkih pritisaka, raznih oblika cenzure, ipak je društveno dominantan stav da književnost i umjetnost imaju pravo na autonomiju. Osim toga, metaforični, višeznačni diskurs književnosti već je po svojoj prirodi omogućavao da se u književnim tekstovima izraze i "opasni" politički sudovi koji bi bili izvrgnuti policijsko-sudskoj opresiji kad bi bili artikulirani u nekoj drugoj, neknjiževnoj vrsti publikacije.

U takvoj situaciji književnici preuzimlju ulogu "nositelja društvene svijesti i savjesti", ulogu umnogome blisku onoj koju su imali devetnaestostoljetni pisci – "bardovi", književnici koji imaju ključnu ulogu u formiranju nacionalne samosvijesti, standardiziranju jezika, formuliranju državotvorne političke platforme...

Politizacija književnika realizirala se u dvama pojavnim oblicima: ponajprije u zalaganju za liberalizaciju društva, za pluralizam mišljenja, što u osamdesetima vodi u izravno inzistiranje na ideji obnove stranačkog pluralizma i građanske liberalne demokracije; drugi oblik politizacije očituje se u naglašenoj nacionalnoj svijesti, zabrinutosti za sudbinu vlastite nacije u višenacionalnoj, (kon)federativno uređenoj državi, zasnovanoj na delikatnoj ravnoteži divergentnih nacionalnih i republičkih interesa.

Naglašenija briga za tradicijsko naslijeđe vlastite nacije jest imanentna književnost, jer svaki pisac se po naravi vlastitoga spisateljskog poziva mora pozicionirati prema tradiciji jezika na kojem piše i prema piscima prethodnicima: kroz neprekidni dijalog s tradicijom, on je održava živom. Nije čudno stoga da se u većini tranzicijskih država, nasuprot službeno proklamiranom proleterskom internacionalizmu prethodne epohe, kao nosioci radikalnih nacionalističkih programa pojavljuju književnici (od Solženjicina preko Csurke do Ćosića i Aralice).

Nije potpuno netočna izreka da je književnost čuvarica nacionalne memorije, ali vrlo je opasno književnost svoditi samo na tu funkciju. Zašto bi ona morala svjedočiti samo o kolektivističkim vrednotama, zašto bi se morala baviti samo konstituiranjem nacionalnih mitologija? Nisu li književne poetike dvadesetog stoljeća afirmirale vrijednosti individualiteta, uključujući i pravo pojedinca na pobunu protiv nacionalnih mitova pa i svakog drugog oblika podređivanja nadindividualnim autoritetima? Ne vodi li, u krajnjoj konzekvenciji, inzistiranje na ulozi književnosti kao čuvarice nacionalne memorije pisca prema konceptu utilitarne, tendenciozne književnosti, književnosti u službi viših, nacionalnih ciljeva?

U drugoj polovici osamdesetih pisci sve više zanemaruju opasnosti koje prijete od koncepta takve književnosti podređene velikim nacionalnim projektima. Tih godina iznimno popularnim postaje žanr povijesnog romana u kojem se preispituje bliža i dalja povijest, u kojem se dokazuje etička superiornost vlastite nacije; pritom se uvijek problematizira status vlastite nacije u aktualnoj južnoslavenskoj zajedničkoj državi, dokazuje se kako je previše uloženo a premalo dobiveno. Time se stvara idejna platforma za pokretanje procesa rekonstitucije Jugoslavije, odnosno stvaranja nezavisnih nacionalnih država.

Urušavanje monopartijskog sustava omogućilo je piscima da postanu privremeno važnim akterima dehijerarhizirane

političkopovijesne scene na kojoj su dotadašnji obnašatelji vlasti gubili moć ili su se tek počeli prestrojavati i prilagođavati novonastaloj situaciji preuzimajući od nacionalnih intelektualnih elita najvažnije budničarske slogane, a nerijetko i čitave nacionalne projekte (poput onih formuliranih u *Memorandumu SANU* odnosno *Nacionalnom programu* časopisa *Nova revija*).

Pisci su u pravilu imali istaknutu ulogu u tom predstranačkom razdoblju za koje je karakteristično poticanje osjećaja nacionalne frustriranosti, upozoravanje na nepravde koje “naš narod” doživljava u višenacionalnoj državi, na ekonomsku eksploataciju, hegemonizam jednih, separatizam drugih itd.

U ranoj fazi konstituiranja višestranaštva pisci su često i inicijativnim odborima raznih stranaka, ali vrlo brzo pokazuju sve loše osobine koje u književnosti ne moraju biti mane ali u politici, gledano s motrišta zapadne visokorazvijene liberalne demokracije, svakako to jesu. Pisci, prije svega, vole radikalnu političku gestu i “jaku riječ”. Koliko su samo uvredljivih, prejakih riječi izgovorili i napisali u tim vremenima! Ono što u književnom tekstu služi kao sredstvo pojačane stilske ekspresije, u političkom se diskursu pretvorilo u program za klanje, silovanje, etničko čišćenje.

Po svojoj naravi književna profesija nema u sebi ništa demokratsko: umjetniku je svojstven hipersenzibiliziran, hipertrofirani ego; pisac je totalni gospodar, diktator u vlastitom tekstu. Umjetnik mora biti nesklon svakom kompromisu, a demokracija se zasniva na permanentnim dogovaranjima, ustupcima, uvažavanjima interesa drugih, beskrajnom nizu kompromisa kojima se neutraliziraju konflikti unutar društva. Od načela radikalne beskompromisnosti polazi samo revolucionarni tip političara koji priznaje oružano izvođenje nasilnog prevrata i diktaturu kao represivni modus dosljednog, beskompromisnog prakticiranja vlasti.

Danas su, na sreću, pisci gotovo potpuno sišli s političke pozornice. Ostali su oni koji su, više-manje, u međuvremenu ovladali tehnikama svojstvenima suvremenoj politici koja ne priznaje karizmatične lidere s mesijanskim pretenzijama, nacionalne proroke i bardove.

Ali, činjenica je da su upravo pisci i intelektualci potkraj osamdesetih i u devedesetima vrlo često bili dragovoljno u sramnoj ulozi onih koji su svojim riječima inspirirali prolijevanje krvi. Nije svrha ovog temata optužiti sve one koji su zagovorom nacionalističkih ideologija pridonijeli dezintegraciji

Jugoslavije. Nema nikakvoga razloga da se jugoslavenski unitaristički nacionalizam proglasi etički superiornim nad separatističkim nacionalizmima. (Uostalom, nije li JNA, deklarirajući se kao jedina legitimna braniteljica jugoslavenstva, u balkanskim ratovima devedesetih počinila stravične zločine?).

Jasno je da su od samog utemeljenja Jugoslaviju pratile brojne proturječnosti, koje se nisu mogle riješiti ni međuratnim integralizmom niti poslijeratnim federalizmom. Takva kakva je bila Jugoslavija je u sebi nosila klicu vlastite propasti. Ovim tematom željeli bismo progovoriti o odgovornosti onih koji su, isturajući se u prijelomnim vremenima u uloge nacionalnih ideologa, lidera i bardova postali inspiratorima nasilja, terora, zločina kao sredstva za realizaciju “uzvišenih” političkih ciljeva. Mnogi su od njih i danas, unatoč krvavom iskustvu, spremni inzistirati na stajalištu kako svetost nacionalnih ciljeva opravdava sva sredstva, kako je čast ubijati za vlastitu naciju i državu. Stoga je naša dužnost upozoravati na takvu zločinačku svijest, na one koji svojim pisanjem inspiriraju nesnošljivost, potiču na zločin.

PRIJEDLOG ZA RAZMIŠLJANJE

Zločini koji su počinjeni u Jugoslaviji, sad već bivšoj, zaslužuju kaznu. Milijuni ljudi otjerani su iz svojih domova i raseljeni po svijetu. Živote je izgubilo više od stotinu i pedeset tisuća građana, među kojima je tko zna koliko djece. Rušeni su hramovi i mostovi. Paljene su škole i biblioteke. Uništavana su dobra i ustanove. Zemlja je bačena u bijedu, iz koje se ne uspijeva izbaviti.

Sudovi su spremniji da zaštite one koji su za to krivi nego da ih optuže. Pravda je nemoćna ili nesposobna da ih osudi. Vrijeme je da se pozovu na odgovornost ne samo oni koji su počinili zločine, nego i oni koji su ih poticali svojim riječima i djelima. Koji su pripremali ili odobravali masovna ubojstva, etnička čišćenja, "humana preseljenja", teror nad civilnim stanovništvom, koncentracijske logore, čudovišnu laž i besramnu propagandu u sredstvima javnog informiranja, zloupotrebu nacionalnih institucija, akademija, društava književnika i novinara i drugih.

Ovo nije prvi put u povijesti Evrope da se nacionalna kultura pretvara u ideologiju nacije. Takva ideologija izdaje i ponižava samu kulturu. U njezino ime počinjena su zlodjela. To se dešavalo i značajnijim kulturama od naših i većim narodima. Iskustva te vrste nisu tuđa prostorima koje je zauzimala bivša Jugoslavija. U nacionalne kulture vratili su se ponovo mitovi prošlosti.

Dio inteligencije, zadojen nacionalizmom, snosi krivicu za ono što se dogodilo. Imena krivaca nisu nam nepoznata. Nalaze se među nama. Mnogi se među njima dovijaju da pokažu kako su nastojali pomoći vlastitoj naciji. Valjalo bi osnovati sudove časti, slične onima koji su u raznim evropskim zemljama sudili intelektualnim kolaborantima fašizma i nacizma, da provjere i ocijene što su činili i kako su djelovali. Nisu nam potrebni ni procesi ni zatvaranja – od njih nitko nije vidio dobra. Dovoljno je prisiliti one koji su sijali mržnju da pognu glavu kad prolaze kraj onih koji su najviše stradali, naučiti ih da se stide.

Ovo nije tužba, nego prijedlog da se utvrdi odgovornost. Nije ni osuda – nju donose javnost i sudstvo. Kazna o kojoj je

riječ trebalo bi da bude prije svega moralna kazna. Dok među nama djeluju oni koji su do jučer podržavali progone i zločine – i koji su to spremni sutra ponovo činiti – teško ćemo pronaći blagotvorno rješenje i spasonosan izlaz. Krivica koja zastari u tijelu naroda, prije ili poslije ponovo zatruje sam narod.

U to smo se imali prilike uvjeriti.

Slavenka Drakulić

INTELEKTUALCI KAO LOŠI MOMCI

Radovan Karadžić je ozloglašeni srpski ratni zločinac kojeg traži Međunarodni sud u Haagu. On je također psihijatar i pjesnik. Edvard Limonov je manje poznat od Karadžića, ali je i on došao na loš glas nakon što je iz strojnice pucao po Sarajevu s brda iznad grada, o čemu su izvijestili svjetski mediji. Nepotrebno je reći, i on je pjesnik.

Karadžić nije sam, niti je iznimka. Na primjer, mogla sam tekst početi i s hrvatskim redateljem Slobodanom Praljkom koji je naredio uništenje četiri stoljeća starog mosta u Mostaru. Ljudi se pitaju kako je tako nešto moglo biti učinjeno, vjerujući da su intelektualci, posebno pisci, bića višeg moralnog poretka. Konačno, oni su u posjedu znanja i otud bi o pitanjima dobra i zla morali prosuđivati bolje od običnih ljudi. A upravo su pjesnici, pisci, novinari i intelektualci oni koji su rat u bivšoj Jugoslaviji učinili mogućim. Sve i kad ne bih njihovim riječima davala preveliki značaj, jer sve riječi ipak nisu meci, oni su bili veoma učinkoviti u pripremi rata.

Otpočinjanje rata zahtijevalo je psihološku pripremu ljudi i tu su zgodno uskočili pjesnici, novinari ili pisci, bilo kao najamnici, bilo kao istinski zeloti. Vidjela sam da se to zbilo u Jugoslaviji, kao što sam vidjela i to da rat ne otpočinje pucaњem, bacanjem bombi i paljenjem kuća. Rat počinje polako i postupno: prvo se stvori novi neprijatelj ili iskopa neki stari i predstavi kao prijetnja – proces tako upečatljivo opisan u dnevnicima Victora Klemperera, na primjeru Njemačke. Prije nego što su Karadžić i Praljak počeli naređivati ubijanja i uništavanja, cijela kohorta njihovih kolega uzburkala je nacionalistička osjećanja, izdvajajući poseban predmet mržnje, 'druge' – Srbe, Hrvate, Muslimane ili Albance. Ti su intelektualci imali zadatak stvoriti neprijatelja, homogenizirati naciju u odnosu prema tom neprijatelju i ubijediti svoje sunarodnjake da se bore za pravu stvar.

Ratu u Hrvatskoj i Bosni od 1991. do 1996. godine, kao i ratu na Kosovu, prethodio je dakle takozvani "medijski rat" ili

rat riječima. Pet godina su se novinari u Srbiji i Hrvatskoj natjecali s historičarima i piscima u opisivanju drugih nacija kao neprijatelja. Nacionalizam je politički bio instrumentaliziran u situaciji kada je inflacija skočila za 2,500% i kada su razne krize tresle ono što je tada još bilo Jugoslavija. Novine su počele objavljivati stravične priče o tome kako su Hrvati masakrirali Srbe u Drugom svjetskom ratu, ili kako su Srbi nakon rata ponižavali Hrvate nakon rata. U pitanje su došli brojevi žrtava, čak su ponovno otkopavane masovne grobnice. Srbijski su pjesnici oživjeli stare mitove o Kosovu kao svetom srpskoj zemlji i o Srbima kao 'nebeskom narodu' koji će gubiti bitke na zemlji ali će zato biti nagrađen na drugom svijetu – dok su hrvatski pjesnici evocirali mit o 'tisućljetnom snu' o hrvatskoj državi.

Sve je to bilo izvedivo zato jer Jugoslavija, poput mnogih drugih komunističkih zemalja, nije imala historiju nego samo ideologiju. Historiju se pralo kao u perilici: ubacili biste u nju svoje prljavo rublje, dodali malo ideološkog deterdženta, odabrali odgovarajući program i dobili biste svoju prošlost, blistavu i čistu. Zanimljivo je da ljudi koji su sudjelovali u kreiranju mitova i učvršćivanju predrasuda, nisu bili samo drugorazredni provincijalni pjesnici poput Karadžića, nego i nacionalni bardovi poput uglednog srbijanskog romanopisca Dobrice Ćosića. Za nekoliko godina rata u Bosni on je postao srbijanski predsjednik, kao otužni kontrapunkt Vaclava Havela. Drugi važni nacionalistički pisci su bili Matija Bećković, Brana Crnčević, Gojko Ćogo kao i možda najpoznatiji srbijanski pisac, Milorad Pavić. Pomognuti historičarima i novinarima u medijima koje je kontrolirao Milošević, oni su iskoristili stare međunacionalne animozitete kakvi postoje u svakom višenacionalnom društvu. Zašto stari animoziteti? Zato jer je u međuvremenu, nakon kraja Drugog svjetskog rata, prošlo četrdeset godina i stasao je novi naraštaj lišen animoziteta ili etničkih sukobljavanja. Nacionalizam u SFRJ, suprotno popularnom mišljenju na Zapadu, nije bio toliko potisnut koliko je bio zaboravljen. Ili je bolje reći da se pritajio, kao virus – analogiju koju volim preuzeti od poljskog historičara Adama Michnika jer nacionalizam, upravo poput virusa, probudi se samo u povoljnim uvjetima. Godine 1991. počelo je pravo krvoproliće. Do tada su svi drugi intelektualci u sada neovisnim novim republikama postali dijelom nacionalističkog ludila. Ako nisu, smatralo ih se za izdajnike i javno ih se osuđivalo.

Taj stav intelektualaca koji su dragovoljno prigrlili i stali širiti nacionalističku ideologiju u bivšoj Jugoslaviji, ne iznenađuje. Zapravo, moglo bi se reći da je to samo bio nastavak uloge koju su ti intelektualci imali u komunizmu, samo u drugačijem, dramatičnijem kontekstu. Lik 'državnog' ili partijskog intelektualca ima dugu tradiciju u komunističkim zemljama, jer nije bilo moguće biti intelektualac izvan institucija koje je kontrolirala država, poput sveučilišta, znanstvenih ustanova, izdavačkih kuća i medija. Margina za neovisni opstanak bezmalo je bila nepostojeća. Svoje svakodnevno življenje intelektualci su plaćali poslušnošću, u rasponu od šutnje do pružanja potpunih intelektualnih usluga državi. U SFRJ je maksimum slobode bio dosegnut kritičkim radom marksističko-filozofske skupine *Praxis*.

Bilo da je u pitanju bio oportunistički ili naprosto strah, činjenica je da je većina intelektualaca surađivala s komunističkim režimom. Kao, uostalom, i većina stanovništva. Intelektualce koji su pokušali slobodno izraziti svoje mišljenje smatralo se za disidente te su im bili zabranjeni javni istupi, ako već nisu bili i zatvarani. Istinu govoreći, disidenata je u SFRJ, u usporedbi s disidentima u Čehoslovačkoj ili Poljskoj, bilo vrlo malo (najpoznatiji je bio Milovan Đilas). Razlog je ležao i u činjenici da su mnogi intelektualci bili uvjereni da je SFRJ bila mnogo bolja od zemalja Istočnog bloka, te su istinski vjerovali u 'socijalizam s ljudskim licem'. Taj element istinske vjere postati će veoma bitan kasnije, u devedesetim, u doba tranzicije.

Sudeći po ponašanju intelektualaca u novim neovisnim državama na prostoru SFRJ, nema razlike između komunističke i nacionalističke države, osim što je na vlasti druga stranka – možemo se zapitati jesu li intelektualci uopće i primijetili da bi nova država danas trebala biti demokratska. 'Državni' su se intelektualci opet uključili u jedan novi nacionalni projekt, ovaj put gradeći i štiteći najnovije ideološko blago, nacionalni identitet, što god to značilo u današnjoj multietničkoj i multikulturalnoj Europi bez zidova. Ne samo da su glasno podržavali Franju Tuđmana (u Hrvatskoj), nego su se ponašali kao vigilanti na svim razinama. Dobar primjer možda nudi slučaj Udruženja hrvatskih pisaca. Prilično čudno, nakon pada komunizma Udruženje se nije raspalo niti promijenilo na neki drugi način, jedino je promijenjeno njegovo ime: Hrvatsko udruženje pisaca preimenovano je

u Udruženje hrvatskih pisaca, jasno ukazujući na svoju nacionalističku orijentaciju. Dok je staro Udruženje funkcioniralo kao prijenosnik komunističke partijske ideologije, danas je nastavilo izvršavati aktualnu nacionalističku ideologiju. Bilo koji pisac koji se drznuo kritizirati vlast ili dovesti u pitanje ulogu pisca kao čuvara nacionalnog duha, riskirao je da postane objektom difamacije.

Jedan primjer će biti dostatan: kada su tri ugledna pisca (Vlado Gotovac, Dubravka Ugrešić, Ivo Banac) povukli svoje članstvo, ostali članovi nazočni na sastanku Udruženja entuzijastično su taj čin pozdarili aplauzom. Aplaudirali su zato jer se Udruženje riješilo otpadnika! Bio je vrhunac obrauna između lojalista i 'izdajnika'. Tri člana, kao i neki drugi pisci koji nisu niti bili članovi Udruženja, javno osuđeni kao disidenti, kozmopolite, jugonostalgicari, komuniste, strani plaćenici, Jude itd. Čistka u hrvatskoj kulturi u ime nove političke korektnosti počela je još 1991. godine. Glavno je mjerilo bila *državotvornost*, koja je prepoznata kao najuzvišeniji izraz domoljublja. No njeno pravo značenje bila je odanost stranci na vlasti, koja se poistovjećivala s novom državom. Udruženje je imalo isti zadatak, čak je rabilo i iste metode u obračunu s piscima neistomišljenicima, kao u doba komunizma. Jedina dobra strana tog anakronog sukoba u zemlji poput Hrvatske bilo je to da se, na površini, još uvijek činilo da je književnost bitna. Ona to i jeste, no samo u službi vladajućoj političkoj klasi.

Ipak bilo bi potpuno krivo pretpostaviti da su intelektualci spremno demonstrirali svoju novu političku korektnost i lojalnost samo iz straha. Da, u pitanju je bio autoritarni režim koji je sijao strah; i da, nacionalizam vam ostavlja vrlo malo mjesta za kritičnost. No, problem s većinom intelektualaca u Hrvatskoj u zadnjih deset godina bio je taj da su oni bili istinski nacionaliste, osobe koje su iskreno vjerovala u nacionalističku politiku. Oni su bezostatno i dragovoljno podržavali režim i bili sretni s nagradnim promicanjem u ministre i veleposlanike, saborski zastupnici i savjetnici. Ovdje mogu spomenuti dva izvanredna primjera: pisac Ranko Marinković postao je kandidatom za saborskog zastupnika na listi Tuđmanova HDZ-a, dok je popularni pisac historijskih romana, Ivan Aralica (nakon što je Tuđman izjavio da mu je upravo on najdraži pisac) napravio karijeru predsjednikovog savjetnika za unutrašnju politiku i postao glavnim teoretičarem 'humanog preseljenja' Srba iz Hrvatske, što se uobičajenije naziva 'etničkim čišćenjem'.

Otud niti ne iznenađuje to što su u Hrvatskoj i tada nastavili postojati disidenti, kategorija koja je drugdje navodno nestala s padom komunizma. Neki pisci iz Hrvatske, poput Predraga Matvejevića, Slobodana Šnajdera, Dubravke Ugrešić ili mene – kao i neki autori iz Srbije, poput Bogdana Bogdanovića, Mirka Kovača i Bore Ćosića – bili su napadani u mjeri da su čak bili primorani napustiti zemlju, barem na neko vrijeme. Moglo bi se reći da je u pitanju novi paradoks, *jer demokracija ne stvara disidente*, nego ljudi naprosto imaju različita mišljenja. Kako je većina masmedija (na prvom mjestu televizija) formalno ili neformalno bila pod kontrolom vladajuće stranke, najveći dio javnog prostora je očišćen od onih koji misle misle drugačije. Ukratko, u neovisnim postjugoslavenskim državama do tranzicije još nije došlo (Srbija), ili je tek počela (Hrvatska, BiH, Makedonija), što možda objašnjava negativnu ulogu intelektualaca u tim zemljama.

No, što je s pozitivnom ulogom intelektualaca u političkim promjenama? Dovoljno je pogledati značaj nekih disidenata u podrivanju komunizma u drugim bivšim komunističkim zemljama: Adam Michnik, Jacek Kuron, Bronislaw Geremek (Poljska); Vaclav Havel, Jiri Dienstbier (Češka Republika), Miklos Haraszti, Janos Kis, Gorgy Konrad (Mađarska) i mnogi drugi. Ideje civilnog društva, uvođenje morala u politiku, života u istini, političkog pluralizma, bile bi nemoguće bez njihovih napora. No, što se desilo nakon revolucije? Jesu li i dalje važni? Čini se da su izgubili na svojoj važnosti i videćim pozicijama u svojim društvima. Rekla bih da je to i normalno: što je neko društvo normalnije, to je u njemu manja potreba za javnim moralistima, spasiteljima naroda ili intelektualnim herojima. S jedne strane, ta su društva još daleko od normalizacije i njihova je tranzicija u demokraciju još daleko od svog kraja. U svakoj postkomunističkoj zemlji se vodi teška borba između autoritarnih i liberalnih snaga, čiji ishod nije izvjestan. Možda su kritički intelektualci prerano otpisani u uvjerenju da će se demokracija sama pobrinuti za sebe. Jesu li još uvijek potrebni? Neki ih kritiziraju zbog političke naivnosti, dok drugi tvrde da bi oni, uz odgovarajuće vrijeme i potporu, tek trebali razviti novi tip politike. Kada je jedan intelektualac odbio Havelov poziv da se preuzme jednu poziciju u vlasti, uz objašnjenje da “netko mora ostati neovisan”, Havel je istaknuo da ukoliko bi se svi intelektualci povelj za takvim primjerom tada bismo bili u opasnosti da

nitko više ne bude neovisan, jer na vlasti ne bi bilo nikoga tko bi intelektualcima omogućio i jamčio njihovu neovisnost. Možda su intelektualci sa svojom 19.-stoljetnom ulogom povjerenika, nastavnika i narodnih vođa u jednom, još uvijek neophodni u ovom dijelu svijeta?

Havelove riječi ne o govore snazi demokracije u bivšim komunističkim zemljama, nego o neophodnosti intelektualnog angažmana. I dok istočnoevropski intelektualci kontempliraju o tako važnim dilemama, njihova se pozicija ne može usporediti s pozicijom njihovih kolega u razvijenim zapadnim demokracijama. Tamošnjim intelektualcima nitko ne nudi namještenje niti društvo diskutira o njihovoj važnosti, barem ne u posljednjih dvadesetak godina. Među brojnim razlozima za to su i možda i osjećanje zapadnih intelektualaca da se njihova uloga u društvu promijenila. Oni više ne artikuliraju važne probleme i događaje u svijetu, i ako to povremeno i rade, to i nema velik utjecaj. Sad imam na umu ono što se zbilo u posljednjih deset godina, primjerice pad komunizma i njegove posljedice, rat u Bosni i ujedinjenje Evrope.

Nausprot tome, intelektualci u Istočnoj Evropi su, u dobru i zlu, ostali važni. Bilo je to očigledno u doba komunizma, revolucije 1989. ili rata u bivšoj Jugoslaviji, kako u negativnim ulogama kolaboratora, tako i u ulogama opozicionih vođa. Njihove će usluge možda biti potrebne još neko vrijeme pa će zato imati i privilegiranu poziciju u društvu. Ipak, bilo bi dobro da se i intelektualci s evropskog Istoka izliječe od svog mesijanizma i samopripisane važnosti, baš kao što bi i za ostale bilo dobro da shvate da ta stvorenja nisu niti u ekskluzivnom posjedu istine, niti moralno superiorna bića. Odnosno, da se vrlo lako mogu prometnuti u nekog novog Radovana Karadžića.

Filip David

NACIONALIZAM KAO IDEOLOGIJA

Prošlo je više od tri godine od pada Miloševićevog režima i pobjede “demokratske revolucije” u Srbiji, a još nema valjane analize svega onoga što se događalo u mračnim vremenima nacionalističkog populizma, nema javne kritike štetočinske uloge uticajnih intelektualaca, književnika, slikara, muzičara, naučnika, filozofa u stvaranju i održavanju na vlasti jednog režima odgovornog za nesreću koja je pogodila veliki deo bivše Jugoslavije. Ne samo da nije bilo kritičke analize te uloge nego se mnogi od intelektualnih mentora zločinačkog režima ponovo pojavljuju u javnosti sa sličnom, neznatno izmenjenom retorikom, sa istim ili neznatno izmenjenim idejama u istim onim medijima u kojima su igrali sramnu propagandnu ulogu, odričući se Miloševića ali ne i politike koju je vodio. Ali, dogodilo se još nešto možda za mnoge neočekivano: i kod značajnog broja onih koji su bili kritičari toga ratnog i zločinačkog režima posle njegovog pada prevladao je jedan dan stav potpune relativizacije proteklih događaja koji se uglavnom svodi na ocenu da ono što se dogodilo treba što pre zaboraviti, da Miloševićev režim i nije bio tako loš kako se o njemu govorilo i da je haški sud politički sud koji sudi uglavnom Srbima i doprinosi političkoj nestabilnosti u Srbiji.

Palanački “kulturni model”

Važno je shvatiti da je bivši predsednik Milošević bio proizvod jednog kulturnog modela, jednog određenog načina mišljenja, koje nije on stvorio ali je na njegovom talasu održavao svoju vlast i svoju moć. Sa njegovim padom, dakle, nije nestao taj zloduh palanačkog mišljenja. Preživele su miloševićevske institucije i većina ljudi u njima, preživeo je ogoljen nacionalističko populistički palanački kulturni model. Ako se to ne razume, ako se to ne shvati, ne može se razumeti ni sadašnja politička, društvena, kulturna i moralna situacija u Srbiji.

“Kulturni model” čine “uverenja i predstave koji se ne osporavaju”, na osnovu kojih se formira shvatanje sveta svakoga

glavne institucije društva, što je dalo za pravo potpisnicima upozorenja.

Bez otrežnjenja

Situacija u srpskoj književnosti, kao uostalom u politici i ekonomiji, veoma je konfuzna. Neki od najznačajnijih pisaca odabrali su emigraciju i apatridstvo kao način života. Bora Ćosić, Mirko Kovač, Vidosav Stevanović, Bogdan Bogdanović... spisak je dug. Nema poziva da se vrate iz dobrovoljne ili prisilne emigracije. Jedan od najznačajnijih srpskih pisaca Radomir Konstantinović već duže vreme živi u potpunoj izolaciji. Kriteriji su pogubljeni, umetničke i naučne institucije kompromitovane. Ono što najviše obespokojava, što čini da budućnost očekujemo sa strepnjom jeste činjenica da se nismo oslobodili većine zabluda i predrasuda koje su dovele do velikih tragedija. Politika je iskorišćena za održavanje lične vlasti putem manipulacije nacionalnim i patriotskim osećanjima, različitim vrstama zloupotrebe ideologije, nauke, umetnosti. U celini, naša inteligencija je pala na ispitu. Realno sagledavanje stvarnosti zamenjeno je stvaranjem opasnih predrasuda i stereotipa koji su postavljeni iznad samoga života. Tako je bilo pre deset godina, tako je bilo pre pet godina, a u dobroj meri tako je i danas. Najbrojniji i najuticajniji deo naše intelektualne elite razočaran je rezultatima Misloševićeve politike, ali ne i njenim ciljevima. Kao spasenje takvi priželjkuju obnovu "hladnoga rata", bipolarnog sveta, Rusiju na nekadašnjim pozicijama velesile koja bi podržala vraćanje svega onoga "što nam je oteto". Dakle, nove ratove za prekrajanje granica. Istina, ne odgovara im trenutna geopolitička situacija, ni međunarodna, ni unutrašnja, vojni potencijali su pod kontrolom svetske zajednice. Ali, već sutra, ko zna...

Izdaja intelektualaca

Mi tek moramo pronaći odgovor na pitanje kako je bilo moguće da u istorijski gledano veoma kratkom periodu od petnaestak godina dođe do takve društvene i moralne krize kakvu smo imali, i kakvu imamo, do takvog intelektualnog pada i patološkog stanja u kojem čitava država i njeni istaknuti pojedinci, intelektualne elite, odjednom izgube moć normalnog rasuđivanja i počnu da govore "jezikom mržnje", da

okolnosti". Tako su intelektualci izneverili i izdali svoj poziv, a i neke od osnovnih postulata slobode i tolerancije izražene u mislima Renana: "Čovek ne pripada ni svom jeziku, ni svom narodu; on pripada samo sebi samome, jer je slobodno biće, to jest moralno biće" i u poznatoj Plutarhovu rečenici kako "čovek nije biljka, nisu mu koreni srasli sa zemljom na kojoj se rodio da se ne bi mogao pomeriti".

Izdaja intelektualaca, po Bendi, proističe zbog odricanja od nekih univerzalnih vrednosti, a prihvatanja posebnih, nacionalnih, lokalnih zapovesti, koje zadovoljavaju uske, egoistične interese često veoma udaljene od pravde i istine, od stvarne demokratije i slobode. Intelektualci, tobože služeći domovini, služe ustvari političkim interesima i strastima, iskazuju lojalnost političkim vođama. Benda je svoju studiju pisao u vreme nastajanja italijanskog fašizma, imajući dobar uvid u delovanje nacionalistički orijentisanih francuskih, nemačkih i italijanskih intelektualaca.

Restauracija

Ideje iz populističkog "događanja naroda", odnosno mitingaške "antibirokratske revolucije" bile su krajem osamdesetih i početkom devedesetih obložene ideološkim floskulama; danas su one ogoljene i jasne, sasvim je vidljivo njihovo nacionalističko jezgro. Ta vrsta opredeljenja ispoljava se u nostalgiji za "slavnom prošlošću" koja je najčešće mitologizacija deseteračkih junačkih pesama i kvazi istorije, odbacivanje antifašističkog dela istorije, veličanje kvislinga koji su izdaju pravdali višim "nacionalnim interesima. Ideologizirana istorija komunističkih istoričara zamenjena je kvaziistorijom nacionalističkih istoričara. To je zapravo stanje ideološke i kulturne *restauracije*. Reformska demokratska vlast i sama u konfuziji, bez dovoljno odlučnosti i hrabrosti, spremnija je da podilazi nacionalpopulističkim stereotipima nego da im se suprotstavlja. A to je omča koju sami sebi vezuju oko vrata. Traži se opšti narodni konsenzus oko važnih pitanja državne politike: statusa Kosova, odnosa prema Haškom tribunalu, suđenja ratnim zločincima. Zamislimo samo kako bi izgledalo da u Rusiji vladajuća politička garnitura traži konsenzus sa Žirinovskim ili Limonovim, u Francuskoj sa Le Penom, u Austriji sa Hajderom? U svakom slučaju na takvim temeljima, na temeljima *nacionalizma kao ideologije* teško je, ako ne i

nemoguće u savremenim uslovima načiniti krupne društvene reforme i ostvariti punu integraciju u međunarodnu zajednicu. I opet: nosioci ovog retrogradnog rakovskog hoda una-
zad jesu takozvani intelektualni krugovi oko Crkve, Akade-
mije, književnih i umetničkih udruženja.

Vajmarski sindrom

U današnjoj Srbiji, “postoktobarskoj Srbiji” uveliko je prisutan vajmarski sindrom. Vlada koja se zalaže za reforme i demokratizaciju države pored toga što je nedovoljno hrabra da istraje u doslednom obračunu sa snagama starog režima, nema u intelektualnim krugovima odgovarajuću podršku, a uz to, pojedini njeni članovi nisu odoleli iskušenjima korupcije. Birokratizovani sindikati iz Miloševićevih vremena pozivaju na rušenje vlade podržani od ekstremne desnice i ekstremne levice. A znamo kako je okončala Vajmarska republika. Labilna, tek uspostavljena demokratija u Nemačkoj neposredno posle prvog velikog svetskog rata nije imala snage da sama sebe odbrani. Opšta frustracija naroda, praćena nedovoljnim reformama, militarizmom, nacionalizmom koji je vaskrsao u obliku “novog patriotizma”, teška ekonomska situacija – sve to neumitno je vodilo diktaturi, fašizmu i, konačno, opštoj katastrofi. Od istorije se ipak katkad mora učiti. Nisu sve okolnosti, pogotovu međunarodne, iste, niti je Srbija Nemačka, ali postoje određene matrice ponašanja koje ukazuju na puteve sa kojih nema povratka. Uloga intelektualaca u kriznim i nesigurnim vremenima, ne samo da nije zanemarljiva, ona je često odlučujuća, bilo da zvone na uzbu-
nu ili se pridružuju mračnim snagama društva u marširanju prema propasti. Naše intelektualne elite, čast izuzecima, u bliskoj su prošlosti odigrale žalosnu ulogu podržavajući nasilne i vlastoljubive političare i destruktivne, anahrone društvene i kulturne projekte. Sa nelagodnom i zabrinutošću zapisujemo da nije bilo suočavanja sa vlastitom krivicom, sa zabludama i zločinima. Odgovornost intelektualaca za sve strahote i nedaće koje su nas zadesile velika je, van svake sumnje. Posledice su vidljive, a sa takvim intelektualnim elitama, utopljenim u vlastitom samozadovoljstvu, nesprenim i nesposobnim za kritičko preispitivanje sopstvenih, tragično pogrešnih postupaka u prošlosti, budućnost je sasvim neizvesna i problematična.

POZIV NA OPREZ U ODNOSU NA PROFESIJU PISCA

Protekla decenija uči nas nečemu što ni ovom prilikom ne bismo smeli smetnuti s uma: pisac je sklon da uzima na sebe zadatke kojih se običan čovek kloni, a preuzima ih svestan da neće imati posledica koje običan čovek ima za svoja dela i izgovorene reči. Jer pisac je zaštićen svojom profesijom, što će reći rasprostranjenim uverenjem da vidi više i bolje od drugih, da ima dar predviđanja, pa tako i pravo da vodi po nekim putevima koje drugi nisu kadri ni da nazru.

Ta magijska aura koju je svet uveliko skinuo sa glava svojih pisaca i intelektualaca uopšte, poučen primerima njihovih velikih izdaja tokom ovog veka, i dalje krase glave pisaca sa ovih prostora, bili oni srpski, bošnjački ili hrvatski, i dalje su oni neka vrsta vrača-iscelitelja, učitelja koji nam kazuju šta nam valja činiti, koji nam tumače značenje pojava i onoga što se iza njih skriva. To da bi pisac mogao videti bolje od drugih, da bi mogao razumeti bolje od drugih smisao stvari, da bi mogao registrovati "svojom senzibilnošću pojave koje su tek u povelju, koje se tek slute" (D. Kiš), to nije sporno. No ta sposobnost, ostavimo li dar saopštavanja po strani, nije među piscima ni rasprostranjenija ni ređa, no što je rasprostranjena, ili neverovatno retka, među ostalim božjim stvorenjima obdarenim razumom i osetljivošću. Stoga, pripisati čitavoj jednoj profesiji te gotovo božanske sposobnosti jeste veliko ogrešenje o istinu. Kažem opasno, jer su sredstva širenja predrasuda u našim vremenima moćnija no ikad: pružite nekom ko slovi za pisca priliku da svoje tobožnje "istine", da svoje takozvano "viđenje stvari" saopšti preko televizije više puta, obavezno više puta, vi ćete ne samo od njega napraviti ličnost, no ćete njegove "istine", njegovo "viđenje stvari" najbrže pretvoriti u "javno mnjenje". I nema tog "drugog glasa" iz bilo koje druge profesije (izuzmemo li možda sveštenike u religiozno fanatizovanim sredinama) koji se tome može s jednakom ubedljivošću suprostaviti. Kažem to iz surovog iskustva stečenog tokom ove poslednje decenije: pisci su u sredini iz koje

dolazim stvarali ideološke matrice po volji i za potrebe vlasti (gde ideologiju treba shvatiti kao skupinu slogana kojima vlast predočava javnosti tobožnje ili stvarne ciljeve svoje politike) i njima se verovalo više no ostalima, u prvom redu zbog te magle predrasuda koja još postoji oko pojma pisca i njegove takozvane misije. Zato uvek s izvesnim podozrenjem gledam na pokušaje da se iz sfere kritičkog govora o profesiji, na koji nas upućuje skorašnje iskustvo, pređu u sferu futurističkih predviđanja ili, što je još opasnije, na pokušaje da se iznova odrede zadaci književnosti, pa činili nam se oni i najplemenitijim. Jer, kako će oni isti koji su najviše doprineli razaranju i rastakanju ljuskoga duha, koji su vojim pisanjem zapravo označavali čitave ljudske skupine kao mete, ili su pak među prvima spakovali svoje kofere i otišli u neka pitomija područja sa oreolom mučenika ili disidenata, štiteći sebe kao neku vrlo dragocenu vrstu, ili su, ne zaboravimo ni ovu treću vrstu, pisali nekakve svoje sastave “u miru sa sobom” i bez osvrtnanja na svet oko sebe, kako će oni, ne samo pojedinačno, već u ukupnosti svoje profesije, imati bilo kakvo pravo da zaceljuju rane ili bilo šta grade? Jer desila se za ovih deset godina na našim prostorima jedna neobična inverzija: dok je nekada bilo moguće da se pisac-pojedinac, kao neka vrsta izuzetka u odnosu na moralne i druge kodekse profesije (a nema te profesije koja takve kodekse ne poseduje), ogreši o njih, ne dovodeći time u pitanje, baš zato što je izuzetak, osnovnu prirodu svog esnafa, danas profesija pisca baca senku na svakog pojedinca koji joj pripada (pojava do sada zamisliva samo u svetu kriminala i prostitucije).

Kako onda, bez već pomenutih mistifikacija, povratiti poverenje u pisanu reč, kako razviti mehanizme odbrane od njene zloupotrebe, kako razviti sluh za stvarne vrednosti, prigušene zaglušnom bukom pisaca-seoskih proroka i pisacapelivana. Odmah treba reći da će posao biti gotovo neostvariv sve dok bude postojala glad za seoskim prorocima i pelivanima, ta glad što su je i stvorili pisci ovog žilavog soja. Jer svest je kontaminirana, neka su oštećenja gotovo ireverzibilna. Kad ovo kažem imam iznova u prvom redu na umu sredinu iz koje dolazim i u kojoj buđenje, a do njega je došlo, još ne znači i želju da se priznaju nedolični snovi. Verovatno ćemo još dugo biti svedoci njihovog potiskivanja, još dugo će se tražiti zaštita u paternalističkoj vlasti koja treba da nas, kao nezrelu decu, štiti od saznanja. Rečju, “jadi srpske duše”, o kojima se jedino

Miodrag Stanisavljević usudio da u ovim godinama piše s ironijom i gađenjem, i dalje traju. A utešitelja, osobito među piscima, uvek će biti. Verujem, međutim, da nije mnogo lakše živeti, da nije lakše pisati, hoću reći dobro pisati ni sa osećanjem koje u sebi nosi žrtva. I čini mi se da bi to mogao biti problem s kojim se suočavaju pisci u BiH. Jer ima nečeg “zazornog u patnji”, rekao bi Kiš. Hoću reći da “čitalac (treba da) oseti i jezu opisanih događaja, ali i estetsku jezu koju izaziva književnost” (iznova citiram Kiša), jer je ova poslednja jedini pouzdan dokaz prisustva dara. I kad jednoga dana svi mi budemo kadri da u onome što je plod patnje ili onome što je plod pobune razaznamo nepobitno prisustvo dara, tek ćemo onda moći da uspostavimo valjanu vrednosnu skalu i tek ćemo onda imati šta jedni drugima da ponudimo. I tek ćemo onda moći da govorimo o stvarnoj rekonstrukciji naših svetova i naših pokidanih veza.

VREME INKUBACIJE

Vreme inkubacije

Do stravičnog pandemonijuma mržnje u poslednjoj deceniji XX veka, u onom delu Evrope koji danas obično nazivaju “zapadnim Balkanom”, nije moglo doći bez prethodnog sticaja određenih okolnosti u mnogim segmentima društvenog života zemlje osuđene da se raspadne, dakle bez izvesnog perioda “inkubacije”, kroz koju je dotad nedovoljno uočena bolest nekih balkanskih nacija dospela u svoju akutnu fazu. Simptomi te bolesti mogli su se dovoljno rano uočiti i u oblasti kulture, gde su, štaviše, bili i najizrazitiji.

Neka mi bude dopušteno da započnem iznoseći jedno svoje sećanje. Kad sam u kontaktu sa rodbinom iz drugog kraja tada još zajedničke države, već sredinom osamdesetih godina, izrekao slutnju da će se zemlja uskoro raspasti u krvavom bratoubilačkom ratu, bio sam iznenađen žestokom reakcijom kojom se odbijala i sama takva pomisao, a još više optužbom da sve to kuvamo mi, “ljudi iz kulture”. Tada mi se još uvek činila neverovatnom pretpostavka da bi “ljudi iz kulture”, književnici, filosofi, umetnici, čak i kad bi to hteli, imali moć da doprinesu izbijanju rata. Mada sam naslućivao šta će se dogoditi, nisam bio u stanju da uočim vezu između kolektivnog podsvesnog, to jest, stanja duha u širokim pučkim slojevima svake od naših nacija, i dovoljno jasnih poruka koje su tom običnom puku stizale iz sfera kulture, a prvenstveno iz pojedinih književnih dela. Uz jednu važnu napomenu: neposredni uticaj književnih dela na svekoliko pučanstvo svakako je zanemarljiv u odnosu na onaj zločudni i destruktivni koji je krajem osamdesetih i tokom devedesetih ostvarivan putem medija, naročito televizije; ali valja imati na umu da je ono suštinsko u porukama upućivanim narodu preko medija koncipirano upravo u kabinetima intelektualne elite, dakle i pod perom književnika. Na taj način, uticaj nacionalističke ideologije “narodnih bardova” postajao je znatno veći nego što bi se to moglo pretpostaviti na osnovu same čitanosti njihovih dela. Presudno je, zapravo, bilo to što se politička elita

pogledu, kad je reč o *Knjizi o Milutinu* (a donekle i o poznijim delima Dobrice Ćosića), korisno je konsultovati esej Mirka Đorđevića *Književnost populističkog talasa*¹, u kojemu je teorijski ubedljivo objašnjeno zašto “populistička književnost”, to jest, svako delo koje je “prihvaćeno kao neka vrsta programa ili sume nacionalnih interesa”², ne može pretendovati na neku veću umetničku vrednost. Delo koje je “sistemom motiva i značenja bliže prepoznatljivoj slici predmetno-materijalnog sveta”, pa se “lakše može koristiti za ciljeve koji literaturi nisu imanentni”, delo čija je potreba “da se iskaže ne individualna, već opšta, najčešće narodna, nacionalna istina o ljudima i životu”, kao takvo se “udaljava iz polja literarnosti”³. Ali samim tim, dodao bih, ono izmiče književnim aksiološkim analizama i nameće potrebu da bude razmatrano upravo u svetlosti tih opštih istina koje iskazuje. Štaviše, kod ovakvih dela, umesto dva vremenska sloja koji se u književnim analizama uglavnom analiziraju i upoređuju, a to su vreme fabule (vreme prikazanih događaja, u ovom slučaju vreme formulisanja i početka ostvarivanja srpskog nacionalnog cilja koji se pokazuje kao sporan), i “piščevo vreme” (vremena nastajanja dela, a to je, u ovom slučaju, vreme kad je u krugovima nacionalističke inteligencije počelo preovladavati uverenje da je taj cilj bio pogrešan i štetan po srpski narod, i kad je ona pred naciju postavila nov, bitno drukčiji cilj), valja uzimati u obzir i jedno treće, buduće, ne tako daleko vreme, na koje se “istine” iskazane u delima populističke književnosti projektuju, i u kojemu se posledice tih iskaza ukazuju kao najbitniji, često sudbonosni učinak dela. To “naknadno” vreme je sada već za nama, i u njemu je pokušaj ostvarenja novog cilja razotkrio promašenost te nove varijante srpske nacionalističke ideologije i njenu pogubnost po srpski narod i sve njegove susede. Posle devedesetih godina *Vreme smrti* i *Knjiga o Milutinu* više se ne mogu čitati na isti način kao pre. Ali ne sme se ni za trenutak zaboravljati kako su ta dela čitana sedamdesetih i osamdesetih, i kakvu su ulogu samim tim igrala u podgrevanju opakih strasti koje će buknu ti krajem osamdesetih godina, i u čijem će plamenu, početkom devedesetih, nestati jugoslovenska zajednica.

Svojom vanknjiževnom motivacijom (istorijskom, ideološkom, političkom) ova dela opravdavaju vanknjiževni iskorak u analizama kojima se podvrgavaju.

Pri svemu ovome ipak treba imati u vidu da Ćosićev roman *Vreme smrti*, koji je objavljan tokom sedamdesetih

¹ Objavljen u zborniku *Srpska strana rata* koji je priredio Nebojša Popov (II izdanje, FREEB92, Beograd, 2002, str. 431-455).

² Isto, str. 438.

³ Isto, str. 434 i 439.

godina (1972-1979), zahvaljujući svojoj složenijoj strukturi ne pripada književnosti populističkog talasa u užem smislu reči, iako joj je dao glavni podsticaj i usmerenje.

Drugi teorijski momenat s kojim pri analizi delâ populističke književnosti valja izići načisto jeste onaj koji se tiče autorove “namere”, a s tim u vezi, i onoga što se uobičajeno zove “likom autora”, ili pak mogućnosti identifikacije autora sa pojedinim likovima u njegovom delu. Svestan da mu ova teorijska aporija, u smutnom vremenu u kome živi, pruža izvrsnu odstupnicu pred optužbama da je nacionalist (što je on uvek kategorički poricao), a svakako i željan da svoje književno delo izdigne iznad skučenih horizonata konkretnih društvenih i materijalnih datosti, Ćosić u *Vremenu smrti* dobro pazi da mišljenja koja se tiču nacije, istorije, politike, i to često veoma različita i suprotstavljena, dakle data u polemičkom kontrapunktu, ne saopštava drukčije do posredstvom svojih likova. Možda jedina mesta u romanu gde se oseća nešto izrazitije prisustvo autorovog “ja” jesu ona u zanimljivom dnevniku “neznanog bolesnika” (u trećoj knjizi).

Kad je reč o *Vremenu smrti*, sam autor je kategorički odbio mogućnost da mu se pripišu mišljenja nekih njegovih likova. Optužbu o nacionalizmu, koja mu je marta 1979. upućena sa simpozijuma održanog u CK SK Srbije, Ćosić je ovako komentarisao: “Centralnom komitetu Saveza komunista ne može se prebaciti neuvažavanje stručnog mišljenja; on se pokrio ‘kompetencijom’. Mišljenje Živojina Mišića i prote Božidara o ujedinjenju jugoslovenskih naroda i stvaranju Jugoslavije, ovi ‘stručnjaci’ – profesor i pesnik, proglasili su piščevim mišljenjem i nacionalizmom.”⁴

A da li su mišljenja Živojina Mišića i prote Božidara, ili mišljenja što ih izriče bilo koji drugi lik u romanu, zaista i autorova? Pravi odgovor na to pitanje jeste da odgovora u stvari nema. Ako se ostaje u granicama samog romana, to jest, ako se ne traži oslonac u onome što je pisac rekao u drugim prilikama i u drugim kontekstima (što nije postupak koji sasvim pouzdano vodi legitimnim zaključcima, jer se ličnost identifikuje i s obzirom na trenutak i okolnosti u kojima govori i deluje), ni po čemu se ne može znati šta pisac misli o bilo kom pitanju: on stvara jedan svet u kojemu su moguća najrazličitija mišljenja, kao i najrazličitiji odgovori na jedno isto pitanje. Zato je besmisleno pitati se “šta pisac misli”, kao što je, u istraživanju istorijskog učinka književnog dela, besmisleno

⁴ *Piščevi zapisi (1969-1980)*,
Filip Višnjić,
Beograd, 2001, str. 332.
Osobe čiju je kompetenciju
Dobrica Ćosić izvrgnuo
podsmehu bile su profesor
Dragoslav Janković i
pesnik Božidar Šujica.

tražiti bilo kakve odgovore na relaciji između pisca i njegovih književnih likova. Ali zato ima smisla tražiti ih na relaciji između piščevih književnih likova i čitaoca. Jer književni lik, ono što on “čini”, “kazuje” i “misli”, jeste, ma koliko to izgledalo paradoksalno, ono što je za čitaoca stvarno, i što poseduje moć da sugeriše i utiče. Čitaoci podvlače u knjigama mesta koja na njih ostavljaju izvestan utisak, ne birajući pri tom ono što izgleda iskazano kao “piščevo mišljenje”, već, znatno češće, izdvajajući reči koje pisac pripisuje nekom svom liku, bio on potpuno fiktivan ili vezan za neku istorijsku ličnost. Tim podvlačenjem izražava se određena reakcija – uzbuđenost, oduševljenje, slaganje, protivljenje: lik potiče čitaoca na razmišljanje, na donošenje nekih zaključaka, a u izvesnim slučajevima i na neko određeno delovanje. Pisac je toga i te kako svestan. Likovi iz njegovog dela, uostalom, stvarni su i za njega, i to do te mere da se i on sam, ako uredba, može sakriti iza njih, kao što i čitalac ima na raspolaganju mogućnost da se povodi za književnim likom koji mu imponuje, koji mu otkriva nešto novo, ili na videlo iznosi neka njegova sopstvena mutna saznanja, nedorečene misli, skrivene težnje... Iako zavisna i od čitaočevih sklonosti i opredeljenja, kao i od njegove “prijemčivosti”, to jest, od stepena njegove spremnosti da prihvata sugestije, ta mogućnost uvek ostaje i te kako realna i ostvarljiva, i nije dobro gubiti tu okolnost iz vida. Uz to, čitaočeva autonomija je velika: on, na primer, ima pravo da procenjuje koja su od mišljenja iznetih u književnom delu validna u autorovim očima, uzimajući pri tom u obzir osobine, karakter, kredibilitet likova kojima ih pisac pripisuje. Iz svega ovoga uzetog zajedno nastaje “lik autora” – jer, kao što zapaža Mirko Đorđević, “taj ‘lik autora’ i u delu i ‘oko’ dela, gradi autor sam, ali i vreme, uz recepciju čitalaca”⁵. U tom pogledu, u *Vremenu smrti* ima nekoliko likova koji se sa svojim dilemama, sa onim što kazuju i misle, mogu sa više osnova nego ostali oceniti – uz neophodnu rezervu, razume se – kao reprezentativni za autorova promišljanja, čak i onda kad međusobno polemišu, jer kroz njihovo sporenje Ćosić pruža uvid u sopstvene dileme i kolebanja. Takva su, u *Vremenu smrti*, dva izmišljena lika: prvenstveno Vukašin Katić, a u nešto manjoj meri i Mihajlo Radić; takve su, zatim, tri istorijske ličnosti, date u svojevrsnom kontrapunktu, kao da se nadopunjuju čak i kad protivreče jedna drugoj: predsednik vlade Nikola Pašić, vojvoda Radomir Putnik i vojvoda Živojin

⁵ Mirko Đorđević, *Isto*, str. 436.

nametale potrebu da delo kakvo je *Rat i mir* bude, u ovom pogledu, viđeno i ocenjivano iz nekog novog ugla, već su samo potvrđivale tu njegovu većitu aktuelnost. Prisustvo "bratskog" elementa u *Vremenu smrti*, međutim, uslovljava vremensko relativizovanje poruka ovog romana, čineći neophodnim da se autorovo viđenje dramatične sudbine srpskog naroda u Prvom svetskom ratu, kao i prirode tadašnjih sukoba na Balkanu, preispita u svetlosti poznijih jugoslovenskih sukoba, a naročito (s obzirom na trenutak pojave romana) tragedije do koje je došlo u poslednjoj deceniji XX veka. Samim tim nameće se i preispitivanje Ćosićevih književnih dijagnoza o "bratskim ratovanjima"⁸ Srbije iz 1914-1915, koje se izriču na stranicama njegovog romana i koje se u njemu čak pokušavaju nametnuti kao istine, istorijski dokazane i neosporne.

Pogledajmo najpre kakav se odnos sugerise čitaocu *Vremena smrti* prema samom fenomenu rata.

Dok *rat i mir* u Tolstojevom delu bivaju suprotnosti ne samo kao realni fenomeni nego i kao moralni pojmovi (mir, naime, odnosi pobeđu nad ratom kao što sila ruskog naroda, nalik sili same prirode, odnosi pobeđu nad zloćudnom voljom koja teži da se snagom oružja nametne drugima), roman *Vreme smrti* sugerise neku vrstu inverzije u aksiološkom uspostavljanju odnosa među pojmovima *rat* i *mir*, i to u korist rata, budući da je rat, po Vukašinu Katiću koji se ponekad doima kao Ćosićev *alter ego*, "naše jedino vreme u kome mi radimo za istoriju. Kad patnjom i pogibijom steknemo nešto poštovanja. To što u miru nema ni narod ni pojedinac."⁹ Reč je o tipično ćosićevskom stanovištu: *Srbi pobeđuju u ratu, a gube u miru*, saopštice to kasnije, drukčijim rečima, "srpski Tolstoj". Rat, bez obzira na patnje i užase koji ga prate, prikazuje se i doživljava u *Vremenu smrti* kao epopeja, kao vreme u kojemu narod ostvaruje najviši smisao svog postojanja i pokazuje svoju veličinu. "Jedan od osnovnih smisaonih zadataka u *Vremenu smrti*," – kaže sam Ćosić – "koji mi je bio u samom motivu stvaranja tog romana, može da glasi: razumno, kritički izneti na svetlost i učiniti opštom svešću – našu ljudsku i nacionalnu veličinu; našu sposobnost za veliki čin; našu moć da se borimo za najviše ideale; našu strast za slobodom; našu žudnju za pravdom i dostojanstvom; našu moć da poštujemo, razumemo i volimo drugo i drukčije od našeg; naše nezlopamćenje i plahost naših mržnji itd. To je najviši duhovni zadatak generacije kojoj pripadam."¹⁰ Ivan Katić, zaokupljen

⁸ Izraz je uzet iz jedne replike doktora Mihajla Radića vojvodi Živojinu Mišiću (3, 465).

⁹ 1, 78-79.

¹⁰ PZ, str. 251. Kasnije ćemo videti u šta se kod Ćosića pretvara "moć da poštujemo, razumemo i volimo drugo i drukčije od našeg".

“suštinskim istinama”, kazuje svoje viđenje rata u sledećim rečima: “Ljudi koji ne ratuju, nikad ne mogu saznati te suštinske istine o čoveku i životu. Bez rata, ljudi će se degenerisati, i raspasti u lažima i prividima. Ako čovečanstvo ne ratuje, na zemlji će se proizvoditi samo hrana i pokućstvo. Netaće velike mudrosti i velike umetnosti.”¹¹ Veličanje rata, svih srpskih bitaka i ustanaka od 1389, a posebno onih od 1804. do 1945, predstavlja takoreći opšte mesto u srpskoj književnosti. Prisetimo se da je za Miloša Crnjanskog, boljeg i značajnijeg pisca nego što je Dobrica Ćosić, rat izgledao “kao jedna svetla, večna zvezda u noći nad nama”¹². A ne bi trebalo gubiti iz vida da su ovakve poruke srpske intelektualne elite imale odjeka i bivale potvrđene u pesmama koje su se prilikom “događanja naroda”, na mitinzima u Srbiji i Crnoj Gori, pevale krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina.¹³

¹¹ 2, 335.

¹² Miloš Crnjanski, *Oklevetani rat, Vreme*, Beograd, 16. III 1934.

¹³ Te pesme su nam još uvek u sasvim svežem sećanju: *Ko to kaže, ko to laže, Srbija je mala; / Nije mala, nije mala, triput ratovala, / I opet će, i opet će, ako bude sreće...*

Opređenije za rat je opređenije za stradanje, te samim tim i za “carstvo nebesko”, za pročišćenje i posvećenje kroz patnju i pogibiju. Srpska intelektualna elita decenijama je stvarala mit o pačeničkom srpskom narodu čijim stradanjima nema ravnih u istoriji. To se u delima srpskih književnika često ispoljava kao beskrajno kukanje i jadikovanje. Čini se da je ovoga donekle svestan i autor *Vremena smrti*, jer jednom svom liku pripisuje odbojnost prema ovoj nacionalnoj osobini: njegovom vojvodi Putniku mrsko je “da sluša srpsku kuknjavu na svetske nepravde i kad mali grde velikog. Sve te galame i pobune protiv velikog poretka i večnih zakona sveta, smatra izrazom niže inteligencije i kad se u tome pretera – ljudskom budalaštinom.”¹⁴ Pronicljiva misao, ali može li se ona, pitamo se, pripisati i autoru? Bilo kako bilo, ako se na roman *Vreme smrti* pogleda iz perspektive devedesetih godina, valja čestitati Ćosiću što je makar i ovako indirektno naslutio i predskazao novu, do tada nečuvenu “srpsku kuknjavu na svetske nepravde” – u kojoj će, međutim, i sam i te kako učestvovati.

¹⁴ 4, 306.

“Nesrećan je taj duh. To osećanje tragičnog” – konstatuje Vukašin Katić. Pitajući se “kako drukčije misliti i osećati srpski?”¹⁵, on pokušava da objasni tu fatalnu predodređenost srpskog naroda za tragičnu sudbinu, a samim tim, i taj tragični doživljaj života i sveta, između ostaloga, i njegovim geografskim položajem: “Između Azije i Evrope, na granici vera, carstava, ginuli smo nežalno i glupo, više za druge nego za sebe... i ne stekosmo nijednog vernog prijatelja. Taj nesrećni i prokleti srpski narod.”¹⁶

¹⁵ 1, 48.

¹⁶ 1, 75.

Konstatacija o usamljenosti srpskog naroda koji nema "nijednog vernog prijatelja" ima širi značaj, ne samo zato što se u romanu često ponavlja, već i zato što ta usamljenost dobija izrazito metaforičan smisao. "Bez prijatelja", "okružen neprijateljima", srpski narod je kontinent za sebe, Srbija je posebna planeta. A u toj izolovanosti, u toj fatalnoj samoći, narod, kako ga vidi Ćosić, jeste nešto u čemu individualnost teško može da opstane, kao da ga ne sačinjavaju ljudi uzeti kao pojedinci, već nekakva mistična materija, produhovljena zemlja, živa vasiona supstanca... Književnom liku slikarke Nadežde Petrović pripisane su u *Vremenu smrti* sledeće reči: "Narod je nešto svekoliko i večno. Kao zemlja na kojoj smo. Kao vasiona oko nas. Živi beskraj."¹⁷ Prema Ćosiću, "nestajanje naroda označava suštinski prelom kolektivne ljudske egzistencije. Čovek se lišava jedne svoje suštastvene sadržine: kolektivne pripadnosti i etosa. [...] Jer, s nestajanjem naroda legitimno nastupa epoha *egoističnog, agresivnog, ugroženog, manipulisano*g čoveka."¹⁸ (Podv. N. B.) Dakle tačno onakvog čoveka – moramo dodati – kakvog je, u zemljama "zapadnog Balkana", upravo "događanje naroda" krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina izvuklo na scenu iz dubokog istorijskog mraka!

¹⁷ 3, 319.

¹⁸ PZ, str. 122-123.

I dok je sopstveni narod jedina poznata vasiona, jedini prisni svet, u "druge" narode nema nikakvog uvida; oni su ograđeni zidom, daleki i neshvatljivi. Novembra 1975. Ćosić u *Zapisima* saopštava da je boravio nekoliko dana u Beču, dodajući: "da omirišem Franjinu prestonicu i potražim neku činjenicu za četvrtu knjigu *Vremena smrti*." Jer: "Ozbiljnost, istorijska zrelost, moralno i duhovno zdravlje jednog naroda, ispoljavaju se u poznavanju svojih neprijatelja."¹⁹ Putovao je, dakle, u Beč, onaj iz 1975, da upozna neprijatelja, onog iz 1914-1918, a i da nađe "neku činjenicu" za četvrtu knjigu svog romana. Čitalac može koliko hoće da traži po toj četvrtoj knjizi, tu činjenicu neće naći. Neprijatelj je ostao neupoznat.

¹⁹ PZ, str. 220.

Srpski narod, dakle, nalazeći se na razmeđu Istoka i Zapada, priklješten među imperijama, strada i ratuje u svojim vekovnim nastojanjima da očuva slobodu. Svest o ovakvom njegovom položaju istovremeno je i odsustvo svesti o tome da i drugi narodi imaju svoj Istok i svoj Zapad, neprijateljske imperije na svojim granicama, mračne epohe robovanja, tragičnu istoriju punu ratovanja i najtežih iskušenja. Kad vojvoda Mišić kaže, nesumnjivo izražavajući autorovu misao: "Stradamo

²⁰ 2, 206. mi otkako postojimo. Jer smo odlučni da postojimo kao Srbi i kao ljudi²⁰ – tu se već nazire tendencija da se srpski narod prikaže kao izuzetan, jer se u tim rečima podrazumeva i pretpostavka da drugi narodi nisu tako odlučni da stradaju u odbrani svog nacionalnog i ljudskog identiteta.

Bezbroj puta ponovljenu konstataciju o nesreći i stradanju srpskog naroda autor romana pripisuje i jednom Rusu, lekaru Sergejevu, koji kaže u razgovoru sa majorom Stankovićem: “A ni slutio nisam da ste vi Srbi toliko nesrećan narod. Vi, prosto, raspolazete svim osobinama koje su neophodne za stradanje”. Međutim, ovaj Rus, govoreći o svom narodu, dodaje značajne reči: “Ali mi nismo tako oholi u stradanju kao vi.”²¹ Ovo mesto u romanu zaslužuje pažnju jer tu vidimo uobičajeni postupak kojim Ćosić nastoji da kamuflira svoje autorsko *ja*. Uz svaku delikatniju konstataciju ide neko “ali”, uz tvrđenje o stradanju naroda ide i ono o njegovoj “oholosti u stradanju”, uz *pro* ide po pravilu i *contra*. Čitaocu se skoro uvek, uglavnom u polemičkim dijalozima, pružaju na uvid suprotstavljena mišljenja, te mu je na taj način prividno omogućeno da se opredeli. Međutim, kad je reč o sudbinskim nacionalnim dilemama, ili o bitnim konstatacijama kao što je ova o narodu-stradaocu, čitalac teško može da bude u nedoumici oko toga koje od iznetih mišljenja preteže kao istorijski zasnovano i u moralnom pogledu jedino prihvatljivo. A osnovni utisak koji na svakog čitaoca mora da ostavi roman-reaka *Vreme smrti*, sa svojih skoro dve hiljade stranica, jeste onaj o nesavršenom, neviđenom stradanju, kojim je srpski narod, kao *nijedan drugi*, stekao izvesna prava. Ta se prava, kao što ćemo videti, ne svode samo na to da mu se ukazuje poštovanje i priznaje dostojanstvo. Sudeći po zanimljivom dokumentarnom dodatku romanu, pregledu pisanja strane štampe i drugih reagovanja na velike srpske pobede iz 1914, licemerni je Zapad štedro davao takva priznanja; međutim, ostajao je škrt u svemu ostalom, a najviše u konkretnim dokazima zahvalnosti, odbijajući da prizna da je srpski narod ratovanjem i stradanjem izvojevao pravo na ono najvažnije: da njegovo nacionalno pitanje bude rešeno shodno isključivo njegovom vlastitom htenju – ili, tačnije rečeno, shodno projektima njegove nacionalističke elite.

Pričom o narodu koji je jedinstven po stradanju, po nerazumevanju kojim je okružen i po tome što nije stekao nijednog “vernog i istinskog prijatelja”²², otvara se druga, možda

²² Cf. 1, 75.

centralna tema romana: ona o “izuzetnom, dobrom narodu”, okruženom mržnjom manje vrednih i “zlih” naroda. Reč je o temi veoma omiljenoj u krugovima srpske nacionalističke intelektualne elite (naročito onima oko Srpske akademije nauka i umetnosti – a valja imati na umu da je Dobrica Ćosić jedan od najistaknutijih članova SANU, i kao takav, po svemu sudeći, i inspirator čuvenog *Memoranduma*). Neka od istaknutih imena srpske nauke bavila su se ovom temom na krajnje iznenađujući način; sledeće reči, na primer, uzete su iz jednog, slobodno možemo reći, neverovatnog teksta, čiji je autor akademik Radovan Samardžić (jedan od članova komisije za izradu *Memoranduma*):

Srbi su izazvali podozrenje kao narod ratnički, naklonjen bunama i nasilnim promenama toka istorije, uz to i sposoban da posluje i stiče, prevazilazeći bogatstvom i nadmoćnim izgledom druge [...] Odbijalo je to od Srba ne samo njihove prve susede, posebno one koji su bili osuđeni na pasivno iščekivanje drukčije sudbine, već i pripadnike brojčano velikih naroda koji su često netrpeljivi prema prednostima malih. Upravo usled potrebe tih velikih da sve druge svode na istu ravan i komotno ih izjednačuju kako im ne bi izazvali suviše napore u posmatranju i rasuđivanju Srbi su osuđeni na podnošenje stalnih oštećenja. (U tome strance svesrdno pomažu neposredni srpski susedi koji od zle pakosti nameću svetu lošu sliku o Srbima kako bi ih srozali bar do svog nivoa, ako ne i niže.)²³

Autor *Vremena smrti* ipak je znatno inteligentniji, i daleko je od toga da bude ovako otvoren. Shvatanja koja su slična upravo navedenome, mada ne u tako ogoljenoj i brutalnoj formi, on ne iznosi kao vlastita, već ih pripisuje onim svojim likovima s kojima se čitalac lako identifikuje. Jedan od takvih, major Stanković, na primer, sledećim se rečima obraća Ivanu Katiću: “Čovek se rodi dobar ili zao. Ništa tu škole i vaspitanje ne pomažu, uverićete se. Koji su to učitelji, molim vas, vaspitali srpske seljake da ovako uporno ratuju za slobodu i pravdu, protiv jedne velike evropske carevine? Mi smo narod slobode i pravde.”²⁴ U ovim rečenicama uspostavljena je relacija među pojmovima “čovek” i “narod”: kao što čovek može da bude “dobar ili zao”, tako se i narodi međusobno mogu razlikovati po tome što je jedan od njih “narod slobode i pravde”, dok drugi to očigledno nisu. A kakvi su onda ti ostali narodi? Na stranicama romana *Vreme smrti*, u onome što tvrde neki likovi od nesumnjivog autoriteta i moralnog integriteta, ali i na

²³ Radovan Samardžić, *O istorijskoj sudbini Srba, Godišnjak Zadužbine Miloša Crnjanskog Serbia i komentari 1990/1991*, str. 177. Ovaj tekst valja pročitati u celosti, jer njegov čitalac, ukoliko nije u stanju ekstremne intoksikacije srpskim nacionalizmom, hteo ne hteo dolazi do zaključka da bi njegovo prevodenje na druge jezike i plasiranje u inostranstvu bilo najbolja moguća “antisrpska propaganda”! Nešto slično može se reći i o tekstu akademika Pavla Ivica *Greške u logici i logika u greškama*, objavljenom u istom broju godišnjaka *Serbia i komentari* (str. 185-199), gde se, između ostalog, naziva “opasnom zabludom” verovanje “da su srodni narodi, zato što su braća po poreklu i jeziku, najbolji prijatelji” (str. 191). Veoma je simptomatično vremensko podudaranje ove akademske objave neprijateljstava sa trenutkom izbijanja bratoubilačkog rata.

²⁴ 2, 144-145.

svim onim mestima u kojima pisac opisuje ratna i druga zbi-
vanja, i iza kojih nesumnjivo stoji njegovo autorsko *ja*, neki
od tih naroda se pokazuju kao narodi neslobode i nepravde,
rečju, kao “zli” narodi. Takvi su pogotovo, u odnosu sa
Srbima, u većoj ili manjoj meri, skoro svi narodi u njihovom
neposrednom susedstvu. Patološka mržnja koju ti narodi
ispoljavaju prema “svemu što je srpsko”, njihova, takoreći,
urođena zloća, prikazuje se u romanu kao istorijska činjenica
koju, otkrivajući njihovu genocidnu prirodu, dokazuju zločini
počinjeni nad srpskim življem tokom dveju kampanja
Počorekove Balkanske armije na teritoriji Srbije u 1914.

Jula 1972, u beleškama koje će biti objavljene u okviru
Piščevih zapisa, Dobrica Ćosić nabraja mane koje kod poje-
dinih jugoslovenskih naroda postoje kao latentne, ali ih je
posebno “podstaknuo titoizam”.²⁵ Kao bard svoje nacije i njen
“otac” i učitelj, on ne može da oprostí Srbima to što su pri-
hvatili i obožavali “poročnog i lažljivog vladaoca”, “brionskog
monarha”, pa i njima udara packu, okrivljujući ih za “lopov-
luk, nerad, primitivnost, amoralnost, neodgovornost, razu-
larenost, primitivno srbovanje, agresivnost, asocijalnost i sl.”
U ovom moralizatorskom zakeranju, međutim, ne treba vide-
ti izneveravanje Ćosićevog “smisaonog zadatka” da “iznosi na
svetlo ljudsku i nacionalnu veličinu” Srba, već samo njegovu
uobičajenu taktiku da uz *pro* kaže i *contra*, s tim što je čitaocu
sasvim jasno koja od dveju suprotnih ocena ovde izrazito
preteže. Uz to, navođenje nekih grehova vlastite nacije ovde
služi i kao izgovor da se žestoko ošine po drugima. Zanimljivo
je, naime, kakve mane on nalazi kod drugih jugoslovenskih
naroda. Kod Slovenaca, to su: “njihov tribalistički egoizam,
provincijalnost, malograđanština, netrpeljivost prema svemu
‘južnome’.” Kod Crnogoraca – “bolesno sebeljublje, nerad, re-
trogradni historicizam, grandomanija, primitivna plemenština
i ono što je jedinstveno u svetu – dvostruki nacionalni iden-
titet.” Kod Makedonaca – “rajnska dvoličnost, falsifikovani
identitet, dvostruka duša, sirotinjski egoizam, inferioristička
pretencioznost, čokalijski mentalitet”. A kod Hrvata – “retro-
gradno nacionalno biće, ustašoidna, katolička, antidemo-
kratska, primordijalna svest”.²⁶

²⁵ Isto. Pada u oči da
Ćosićeva nacionalna
idiosinkrazija često dobija
oblik verske netrpeljivosti.
Za njega epitet *katoličko*
prirodno ide uz epite
retrogradno, ustašoidno,
antidemokratsko,
primordijalno.

Zaista neobično kvalifikovanje bratskih naroda od strane
nekoga ko sebe proglašava Jugoslovenom!

“Bila bi velika nesreća ako bismo mi Srbi postojeće oprav-
dano nacionalno nezadovoljstvo iskazali u zahtevu za rušenje

Jugoslavije”²⁷, piše Ćosić januara 1969, i valja mu verovati, jer je tada još uvek mislio (a neće dugo tako misliti) da je tadašnja jugoslovenska državna zajednica jedina u kojoj svi Srbi mogu da žive na okupu, ali ga je to uverenje zacelo koštalo velikih duševnih muka, jer je morao gušiti u sebi “opravdano nacionalno nezadovoljstvo” i primoravati sebe na zajedništvo sa retrogradnim, ustašoidnim itd. Hrvatima, ili sa Slovencima koji “sprovode ekonomsku pljačku Srbije”²⁸...

Recimo uzgred: i pojedinci, izuzev onih iz kruga istomišljenika, loše prolaze kod Ćosića: Ivo Andrić je u njegovom viđenju “veliki podanik vlasti”²⁹, ali čak i takav, on je “nesumnjiva moralna veličina” u poređenju “s Krležom, Crnjanskim, Vidmarom i ostalim ‘velikim starcima’, a osobito s Krležom”³⁰, što se tiče Krleže, “za iskrenost, on nema mudrosti, ni hrabrosti”; “on je suviše tašt da bi pristao na ravnopravan dijalog”³¹. Bolje mišljenje Ćosić nema ni o našim “elitnim” (navodnici su njegovi) piscima srednje generacije, Kišu i Kovaču.³²

Tvrđnja o “tradicionalnom hrvatskom i slovenačkom antisrpsstvu”³³, koje je najpotpuniji izraz pomenutih mana tih nacija, za Ćosića je aksiom. Austrougarska uniforma Hrvata i Slovenaca u vojsci crno-žute monarhije predstavlja, u *Vremenu smrti*, bitnu odrednicu ovih naroda i neosporan dokaz patološkog antisrpsstva, za koje će nekoliko godina posle pojave ovog romana, u vreme “događanja naroda”, biti nađen i u najširu upotrebu uveden nov termin: srbožderstvo.

Zanimljivo je zašto je Ćosić skratio vremenski okvir romana, izostavivši iz svog prikaza sudbine srpskog naroda u Prvom svetskom ratu njen početni deo, koji, budući takođe obeležen zločinima agresora i srpskim žrtvama, pripada “vremenu smrti”, a završava se Cerskom bitkom, prvim trijumfom srpskog oružja nad austrougarskim agresorom. U trenutku kad počinje radnja romana, taj veliki događaj već pripada prošlosti. Srpska vojska, iscrpljena, bez hrane, obuće i municije, ne prestano se povlači, i na rubu je potpunog poraza. Granate što ih kao pomoć šalju Francuzi neispravne su, neprilagođene cevima srpskih topova. (U dijalozima Ćosićevih junaka padaju tim povodom teške reči: sabotaza! izdaja od strane Saveznika! Međutim, ostaje neobjašnjeno i potpuno neshvatljivo zašto bi Francuzi namerno činili pakost svom savezniku i išli na ruku svom zakletom neprijatelju. Čitaocu se u stvari sugeriše da je “sveopšta antisrpska zavera” već tada bila u punom jeku...) Katastrofa je ipak izbegnuta, zahvaljujući genijalnoj strategiji

²⁷ PZ, str. 11.

²⁸ “Ekonomska pljačka Srbije koju sprovodi Slovenija danas je očigledna”, beleži Ćosić 16. jula 1977; reč je o “pljačkanju kakvog danas nema ni u kolonijalnom prostoru” (PZ, str. 275). Ova će tema krajem osamdesetih godina biti jedna od glavnih među onima koje će lansirati zvanična politika tadašnje srpske vlasti, pa će samim tim dobiti istaknuto mesto u zloglasnoj *Politikinoj* rubrici *Odjeci i reagovanja*. Slovenci su tretirani u isti mah i kao separatisti i kao pljačkaši Srbije, kao da jedno ide s drugim, kao da je prirodna želja “pljačkaša” da se odvoji od svoje “žrtve”! Iz današnje perspektive, međutim, izgleda sasvim jasno kako su stvari zaista stajale sa “slovenačkim ekonomskim hegemonizmom” u Jugoslaviji.

²⁹ PZ, 184.

³⁰ PZ, 185.

³¹ PZ, 221.

³² Mesto gde Ćosić govori o Kišu i Kovaču tačno glasi: “A naši elitni pisci srednje generacije, koje je prošle godine titoizam preuzeo za svoje pisce – Kiš i Kovač, o slobodi stvaranja govore prizemnije od Dositeja. Kakav napredak srpske književne misli!” (PZ, str. 327.) To je beleška iz avgusta 1978; ostaje

nejasno šta se to desilo “prošle godine” (1977) na osnovu čega bi se moglo doći do iznenađujućeg zaključka da je titoizam preuzeo Kiša i Kovača “za svoje pisce”. Pre će biti da je ovo reakcija na pojavu Kišove polemičke knjige *Čas anatomije* (1978), gde je ponovo objavljen čuveni Kišov tekst o nacionalizmu (sa veoma upečatljivim “portretom nacionaliste”), iz intervjuu datog 1973. časopisu “Ideje”. U intervjuu je bilo reči o “piscima srednje generacije”. Intervju je ostao upamćen, a Ćosić se, izgleda, u “portretu” prepoznao!

³³ Cf. PZ, str. 220.

generala Živojina Mišića, zasnovanoj na poznavanju osobina vlastitog naroda i mogućnosti srpskog vojnika: neočekivanim povlačenjem on je svojoj vojsci omogućio neophodni odmor i oporavak, te je ona krenula u protivnapad, da bi potom ostvarila takoreći natčovečanski podvig. Usledila je veličanstvena pobeda u bitkama na Suvoboru i Kolubari.

Izostavljanjem Cerske bitke umanjena je mogućnost da čitalac postavi pitanje koje bi se inače nametalo (a i ovako se teško može zaobići): kako je bilo moguće da austrougarska armija, uprkos svojoj ogromnoj premoći u ljudstvu i naoružanju, bude u toku svega nekoliko meseci dvaput teško poražena i odbačena preko Drine i Save? U čitavoj prvoj knjizi *Vremena smrti*, naime, ta se armija u svom nadiranjju pokazuje kao veoma moćna i kompaktna sila. Slovenski element ne samo da u njoj nije nikakva slabost, već se, naprotiv, ukazuje kao neka vrsta udarne pesnice: on je taj koji napada s najvećom mržnjom i odlučnošću. Zbirno ime svih pripadnika te armije glasi *Švabe*. Uočljivo je stalno insistiranje na tome da se svi koji se bore u njenim redovima nazivaju *Švabama*: kako Austrijanci i Mađari, tako i Slovenci, Hrvati, Česi, pa čak i Srbi “Prečani”, kao i oni iz Bosne i Hrvatske. Dok god traje pobeonosni pohod osvajača, nema ni govora o dezertiranju Slovena iz njegovih redova, o predajama, o pojavi prebeglica; to će se događati, u početku u veoma skromnoj meri, tek onda kad se situacija Počorekove armije pogorša, da bi do masovnog rasula došlo, po prirodi stvari, u vreme potpunog sloma.

Sudeći po Ćosićevoj interpretaciji istorije, u srpskom narodu, u srpskoj vojsci, a posebno u njenom komandnom kadru, početkom rata 1914. prevladavala su očekivanja da će u Austro-Ugarskoj izbiti pobuna slavenskog stanovništva. Tako jedan čovek iz naroda, “Paja opančar”, pita narednika Bogdana Dragovića: “...šta se ovo zbi s našom slovenskom braćom što ginu za Franju Josifa? Gde su ti silni Jugosloveni iz Zagreba i Ljubljane? Zar je samo jedan Gavrilo Princip?”³⁴. Slušajući, na padinama Baćinca, brda u rodnom kraju Živojina Mišića, uvrede koje srpskim vojnicima u zatišju bitke dovikuju Hrvati (“Ej, gedžovi! Što ste zanijekali, jebo vas vaš čika Pera? Noćas ćemo vam počupati brke!” itd.), Ivan Katić ne može da veruje ušima “i seća se kako su i kasarni po svu noć govorili o ujedinjenju svih Srba, Hrvata i Slovena, o pobuni Slovena u Austro-Ugarskoj”³⁵, a slična pitanja su mučila, po Ćosiću, i samog generala Živojina Mišića (“Eh, naša braća Hrvati. Ćorava im strana. Šta su se zalepili na

toj padini kao da im je Baćinac u Zagorju”), kojemu je to razočaranje bilo dovoljno da ubuduće razmišlja o Hrvatima samo kao o “bečkim domobranima”.³⁶ Slaveni iz Austro-Ugarske nisu se ugledali na primer Gavrila Principa i digli se na ustanak, a nisu ispunili očekivanja ni masovnim dezertiranjem iz redova tuđinske armije. To se može objasniti običnim ljudskim strahom od prekog suda i surovih represalija (ne treba zaboraviti da su za odmetništvo ili dezertiranje vojnika mogle plaćati i njihove porodice); ali, sudeći po Ćosiću, verovatniji razlog je odanost “njihovom” caru Franji Josifu. Međutim, u *Vremenu smrti* skoro je isključena mogućnost da se na srpskoj strani uvide istinske prednosti koje je višenacionalni sastav neprijateljske vojske donosio Srbiji. Štaviše, ide se u drugu krajnost, pa se slavenski element te vojske prikazuje kao “gori” od onog autentično “švapskog”. Koordinate nacionalnih odnosa u romanu *Vreme smrti* tako su postavljene da bi među njima i sam “dobri vojak” Švejk koji, guran u invalidskim kolicima, “kreće u rat” u austrougarskoj vojničkoj uniformi, mašući štakom i kličući “Na Beograd!”, mogao biti bukvalno shvaćen, kao zakleti neprijatelj srpstva. A to što je ogromna većina Slavena u švapskim uniformama u stvari bila sve sam Švejk do Švejka, i što je to nesumnjivo bio i te kako značajan uzrok austrougarskih poraza na bojištima u Srbiji 1914, činjenica je koja se uporno zaobilazi, ili gura u drugi plan, kako u romanu *Vreme smrti*, tako i u svim drugim interpretacijama ovog trenutka srpske istorije što ih pružaju nacionalistički orijentisani srpski književnici i istoričari.

Da bi objasnio slabost Počorekove armije, odsustvo borbenog duha i morala u njoj, Ćosićev Živojin Mišić naziva tu vojsku *plaćeničkom*³⁷, što je istorijska neistina koja, međutim, i te kako podseća na danas aktuelna kvalifikovanja nepoćudnih “antinacionalnih” i “nepatriotskih” elemenata kao *stranih plaćenika*. Sloveni u uniformi austrougarske armije nisu bili nikakvi plaćenici, već u ogromnoj većini slučajeva samo regrutovani nevoljnici.

Istinitost istorijskih podataka o zločinima koje je agresorska austrougarska armija počinila u Srbiji 1914. ne može se dovesti u pitanje, kao što se ne može osporavati ni to da su u tim zločinima učestvovala i “slavenska braća” iz krajeva s one strane Drine i Save. Ali reč je o nečemu što je u stvari bilo neizbežno. U ratnim uslovima, ološ u svakom narodu lako dolazi do izražaja, pogotovo ako je tako nešto u interesu stranog

³⁶ 2, 102. I posle austrougarskih poraza u Suvoborskoj i Kolubarskoj bici, Ćosićev Živojin Mišić i dalje na isti način vidi ulogu Hrvata u neprijateljskoj vojsci: “Reci mi, Vukašine, znate li vi u Skupštini i Vladi, zna li opozicija koliko je hrvatskih pukova i divizija u austrougarskoj armiji koji ratuju protiv Srbije? Gotovo polovinu Počorekove vojske čine naša braća. [...] A zašto se onda onako žustro bore za Franju Josifa, zašto se ne predaju?” (3, 462).

³⁷ Cf. 2, 134.

osvajaju koji, željan da ostvari svoje imperijalne ciljeve, zna kako da primeni načelo "podeli pa vladaj". A kad ološ u takvim okolnostima stupi na scenu, tada, u krilu nacije kojoj on pripada, jačaju i najretrogradnije političke snage koje ga okupljaju, stimulišu i usmeravaju. U našoj istoriji mogli smo da pratimo taj zločudni proces tokom rata 1941-1945, a pogotovo u tragičnoj deceniji s kraja minulog veka. Međutim, graditi na tome koncepciju međunacionalnih odnosa u budućnosti, pa čak dovoditi u pitanje, na osnovu takvih čudovišnih ekscesa, i samu mogućnost zajedničkog življenja, krajnje je neodgovorno i duboko nemoralno. To znači pružati upravo ološu mogućnost da igra značajnu istorijsku ulogu.

Autor *Vremena smrti* daleko je od ovakvog objašnjenja činjenice da su nad stanovništvom Srbije 1914. počinjeni monstruozi zločini. Svoje jedino objašnjenje on nalazi u patološkoj mržnji prema srpskom narodu, koju, sudeći po sveukupnoj viziji događaja koju pruža, u najvećoj meri pripisuje nesrpskom slavenskom stanovništvu austrougarske monarhije, a naročito Hrvatima. Razlozi za tu mržnju su po njemu, s jedne strane, teritorijalne pretenzije Hrvata (koji na bojištu pevaju: *Od Triglava do Vardara / Hrvatska će bit' država...³⁸*), a s druge strane, njihova odanost bečkoj kruni, s kojom ih vezuje isti rimokatolički odijum prema srpstvu³⁹ (još jedna njihova pesma glasi: *Oj hrvatski hrabri sine, / Smjelo naprijed preko Drine / Osvećena krv još nije / Ferdinanda i Sofije.⁴⁰*) To je ono što omogućuje Oskaru Počoreku da protiv Srbije nastupa, kao što s gorčinom konstatuje Ćosićev Živojin Mišić, i "sa hrvatskim domobranima. Braćom s kojom treba da se ujedinitimo. Preko rova i bajoneta."⁴¹

Tako dolazimo do reči *ujedinjenje*, jedne od ključnih u romanu *Vreme smrti*.

Ta reč u ovom istorijskom romanu ima toliki značaj samim tim što označava glavni politički i ratni cilj srpske države u ratu 1914-1918: ujedinitenje sa svim Srbima na Balkanu, ali i sa dva nesrpska slavenska naroda, Hrvatima i Slovencima, u jednu veliku državu. (Makedonci, Crnogorci i muslimani Bošnjaci ne spominju se u ovom kontekstu, jer se smatra da su to sve Srbi.) Ali reč *ujedinjenje* ne označava u Ćosićevom delu samo veliki cilj, već i veliku zabludu i kobnu grešku srpske nacionalne politike. Na stranicama romana *Vreme smrti* vode se, na temu *ujediniti se ili ne*, duge i žestoke polemike. Narator prividno

³⁸ 2, 162.

³⁹ "Ako se ne zna ceo taj habzburški, katolički, antivizantijski, antislovenski i antisrpski kompleks podunavske monarhije, ne mogu se razumeti ni hrvatstvo i Zagreb, Ljubljana i slovenščina." Tako govori Dobrica Ćosić u vlastito ime: v. *PZ*, str. 220.

⁴⁰ 2, 163.

⁴¹ 2, 164.

⁴² 3, 420. U Evropi imamo primere uspešnog ujedinjenja verski nehomogenih država i naroda čija je istorija čak opterećena verskim ratovima.

ostaje po strani, prepuštajući svojim verzijama istorijskih likova kakvi su Živojin Mišić, Nikola Pašić, Radomir Putnik, ili pak fiktivnim likovima kakvi su Vukašin Katić, Mihajlo Radić i drugi, da u beskrajnim raspravama pokušaju rešiti to krucijalno pitanje. Kad se prota Božidar Jevđević (koji je u romanu inače prikazan kao veoma human i plemenit lik) s krajnjom odbojnošću izjašnjava protiv ujedinjenja, iz toga bi se moglo zaključiti da se osnovna prepreka svakoj južnoslovenskoj zajednici svodi na šizmu katoličanstvo/pravoslavlje, to jest, na netrpeljivost prema inovercima: "Tri vere, jataganima i ognjem zavađene i krvlju razdvojene da se sad, ete tako, slože u jednu državu!" – ljutito se obraća prota doktoru Mihajlu Radiću koji, shodno koncepciji *pro* i *contra*, zastupa suprotno gledište. "Koja vaška, koja guja ušprica taj otrov, tu smrtonosnu bolest u srpske glave, pitam se glasno, doktore, kad god ostanem sam. Kakvo ujedinjenje s katolicima, i s čim ujedinjenje?"⁴² Protu Božidar ne priznaje da Srbi imaju bilo šta zajedničko sa Hrvatima i Slovencima, jer se u toj tobožnjoj braći, kako on kaže, "užilila katolička mržnja protiv nas", a ovome dodaje i veoma značajnu rečenicu kojom srpski nacionalni cilj biva u stvari redefinisana da bi, kao sasvim aktuelan, bio istaknut u prvi plan koju deceniju kasnije: "S nama je isti samo srpski narod preko Drine i Save, i dokle su oni, dotle nam je i granica."⁴³

Isti stav protiv ujedinjenja pripisan je, međutim, i vojvodi Živojinu Mišiću, koji je istorijski lik, pa bi bilo zanimljivo videti šta bi o verodostojnosti njegove ćosićevske varijante rekli istoričari – razume se, oni iole objektivni i verodostojni, a ne oni koji se u nacionalističkoj obnevidelosti bave rekonstrukcijama mitova. Zanimljivo je ko su Mišićevi sagovornici u raspravama oko pitanja ujedinjenja. To su najistaknutiji predstavnici države i vojske, a u tom trenutku i zvanični zastupnici ideje o ujedinjenju, pragmatični Nikola Pašić i racionalni Radomir Putnik. To je, zatim, intelektualac Vukašin Katić, predstavnik onih društvenih grupa od čijih idealističkih zastranjenja ili demagoške retorike zazire ruralni (ili "ratarski", kako ga kvalifikuje vojvoda Putnik⁴⁴) duh Živojina Mišića: "A ja se bojim ujedinjenja za koje se bore političari i novinari, pesnici i profesori."⁴⁵ (*Nota bene*: Krajem XX veka, upravo političari i novinari, pesnici i profesori, biće glavni akteri *razjedinenja*.)

Vukašin Katić⁴⁶ se poziva na primer Italijana ujedinjenih pod Kavumom, kao i Nemaca ujedinjenih pod Bizmarkom,

⁴³ 3, 421. Mišljenje prote Božidara o granicama možda nije bilo i mišljenje autora *Vremena smrti*, ali će to, kasnije, biti mišljenje akademika Dobrice Ćosića, koji u pismu Kongresu srpskih intelektualaca, održanom u Sarajevu 28. i 29. marta 1992, predlaže razgraničenje Srba, Muslimana i Hrvata – "da bismo uklonili razloge da se mrzimo i ubijamo". Kao da se upravo povlačenjem granica ne stvaraju razlozi za mržnju i ubijanje! V. o tome: Olivera Milosavljević, *Zloupotreba autoriteta nauke*, u: *Srpska strana rata* (I deo), priredio Nebojša Popov, Samizdat FREEB92, Drugo izdanje, 2002, str. 367.

⁴⁴ Cf. 4, 150.

⁴⁵ 3, 465.

⁴⁶ U početku se Vukašin Katić pokazuje nesklonim ujedinjenju: "Ko sme da veruje" – razmišlja on – "da će nas rat ujediniti. Jedino u smrti" (1, 78), i: "Ujedinjenje sa onima koji ratuju da do tog ujedinjenja ne dođe? Ujedinjenje sa onima koji ih ubijaju, koje ubijaju, zar je to nacionalni i istorijski cilj kome danas treba apsolutno sve žrtvovati?" (1, 172). Međutim, kasnije, u trećoj knjizi, u dijalogu sa Živojinom Mišićem, Katićev stav je promenjen, između ostalog i zato što mu je "Frano Supilo [...] u politici mnogo bliži od Nikole Pašića." (3, 463).

naglašavajući da se neke provincije kod tih naroda “nisu međusobno ni razumele”, i “čak su im se i jezici mnogo više razlikovali nego naš i slovenački ... A mi isti jezik govorimo, Živojine! Isti!”⁴⁷ Odgovor kojim Ćosićev Živojin Mišić uzvraća na taj argument prilično je iznenađujući: “Jedan jezik govorimo? Ne mogu više da slušam te profesorske budalaštine! Jedan jezik govore samo ravnopravni ljudi i ravnopravni narodi. Slobodan narod i porobljen narod, i kad se razumeju, ne govore istim jezikom. Porobljen narod svaki pojam na svoj način tumači. A Hrvati su, na nesreću, porobljen narod.”⁴⁸ Valja uzgred uočiti da je u tim rečima ponovo, mada ovaj put na nešto drukčiji način, izraženo razočaranje što se Hrvati i Slovenci po izbijanju rata sa Srbijom nisu masovno pobunili protiv svojih austrougarskih gospodara, i što izborivši se sami za svoju slobodu nisu tako *stekli pravo*, kao *ravnopravni*, na ujedinjenje sa Srbijom.

⁴⁷ 3, 463.

⁴⁸ Isto.

⁴⁹ 3, 464.

Ali sad treba obratiti pažnju na ono bitno: u svom objašnjavanju nemogućnosti ujedinjenja Ćosićev Živojin Mišić ide nažalost i dalje, tvrdeći: “poraženi i pobjednici u ratu ne mogu se ujediniti.”⁴⁹

Hrvati, dakle, nisu samo porobljen, već i *poražen* narod, samim tim što su “ratovali”⁵⁰ protiv pobjednika, a pod Habsburgovcima, i za Habsburgovce.

Šta reći na ovo?

Da se nekim slučajem kao istorijska istina ispostavilo ono što sugeriše Ćosić: da je ovako mislio srpski vojskovođa Živojin Mišić (koji je krajem rata bio i načelnik Štaba Vrhovne komande!), a što bi samo po sebi značilo da je takav način razmišljanja bio prisutan u vrhu srpske vojske i države, bio bi to dovoljan razlog, ne Srbima, već njihovoj slavenskoj braći, Hrvatima i Slovencima, da se usprotive i samoj pomisli o ujedinjenju. Zajednica dvaju naroda u kojoj se jedan smatra oslobodiocem, a drugi porobljenim i poraženim, teško može izbeći da se pretvori u zajednicu “državotvornog” naroda sa “nedržavotvornim”, s tim što je ovom poslednjem suđeno da uskoro bude smatran i “antidržavnim”, pa čak i da se sam počne tako osećati.

Sa ovim se u vezu može dovesti razmišljanje Ćosićevog vojvode Putnika: “Tuđa vojska ne donosi slobodu. Tuđa vojska-osloboditeljica donosi zavisnost, poniženje, dug koji se ne otplaćuje. Ako narod slobodu mora da primi od velikog naroda, ili većeg od sebe, od sebi ravnog to nikad neće. Tako je sazdan

⁵⁰ Ovi navodnici su ovde, razume se, samo uslovno; Ćosićev Živojin Mišić ih nipošto ne bi stavio.

čovjek. Za slobodu i učinjeno dobro, zahvalnost možda ponekad i može da oseća prema velikom; prema malom i sebi sličnom, samo uvredom i mržnjom uzvraća. ... A neće li to biti sa našom porobljenom braćom u sutrašnjoj zajedničkoj državi?"⁵¹ U osnovi ovakvog viđenja nalazi se pretpostavka da je srpska vojska u Hrvatskoj i Sloveniji 1918. bila tuđa, dakle okupatorska; pretpostavka koja će u *Knjizi o Milutinu* Danka Popovića biti dignuta do ranga nesumnjive istine.

⁵¹ 4, 179.

Ćosić, međutim, u romanu *Vreme smrti* na sve ovo ne gleda samo iz perspektive 1914. ili 1918. godine, već i iz perspektive sedamdesetih godina, kad srpska nacionalistička elita (saglasna u tome sa hrvatskim nacionalistima), počinje otvoreno da proglašava ujedinjenje velikom i kobnom greškom u ostvarivanju nacionalnih ciljeva. Bilo je za nju krajnje vreme da započne tu opasnu igru, jer se jugoslovensko zajedništvo pretvaralo u zabrinjavajuću činjenicu, postajući, kao nikad dotad u istoriji, nešto stvarno i vidljivo. Bezbrojne veze i prijateljstva, stotine hiljada mešovitih brakova, i najzad, svi oni pojedinci koji su se izjašnjavali kao Jugosloveni (početkom osamdesetih bilo ih je 1,200.000, dakle više nego pripadnika nekih drugih naroda u tadašnjoj SFRJ!), dovodeći u nedoumicu sve one što nisu nalazili odgovor na pitanje u koju nacionalnu rubriku da svrstaju taj novi "čudnovati" i "neprirodni" narod – sve je to, dakle, pretilo da izbriše, ili da učini nevažnim, ili čak da dovede u sumnju, sećanje na to da smo se ujedinili "preko rova i bajoneta", u šta bi svoje čitaoce hteo da uveri, pružajući im u mnogo čemu izvitopereno viđenje istorijskih zbivanja, autor romana *Vreme smrti*. A to "sećanje" moralo je po svaku cenu da bude sačuvano, bez obzira čak i na činjenicu da Srbi i Hrvati, kao nacionalni kolektiviteti, nikad u istoriji nisu ratovali jedni protiv drugih, već su se jedni naspram drugih nalazili kao "neprijatelji", i to retko, samo u sastavima tuđinskih vojski.

Ono što o *ujedinjenju* Dobrica Ćosić u romanu *Vreme smrti* sugerise, hteo on to ili ne, posredstvom likova s kojima čitalac sa iole razvijenim nacionalnim osećanjem teško može izbeći da se poistoveti – usmereno je, u stvari, ka *razjedinjenju*. I to onom krvavom, do kojega će doći početkom devedesetih godina.

Velika je šteta, ne samo za nesrećne jugoslovenske narode nego i za književnost, što je taj roman odigrao tu ulogu, i što je ideolog nacionalizma u Dobrici Ćosiću odneo prevagu nad književnikom. Strpljivi čitalac *Vremena smrti*, naime, otkriva u

pojedinin delovima ovog romana kvalitete koji ga uveravaju da je to delo moglo da postane izuzetno vredno književno ostvarenje.

Na nekim stranicama koje se mogu svrstati među najbolje u romanu, a naročito u onim fragmentima čiji bi zajednički naslov uslovno mogao da glasi *Dnevnik neznanog bolesnika*, autor je nastojao da ukaže čitaocu u kako izopačenom društvenom sistemu živi, i povodom toga ništa mu se ne bi moglo prigovoriti da u tom nastojanju nije zastranio, pokušavajući da ubedi čitaoca, naročito srpskog, a pod uticajem nacionalističke isključivosti i kratkovidosti, da je i sama država u kojoj živi pogrešna zato što je višenacionalna, te da je za ozdravljenje društva prvenstveno potrebno pristupiti korekciji bivših i postavljanju novih nacionalnih ciljeva. Zbog autorove preterane opsednutosti politikom, roman se najvećim svojim delom pretvara u traktat o nacionalnim političkim pitanjima. Istina, ovu problematiku pisac uglavnom izlaže u dijaloškoj formi, ali to čini na uštrb svojih likova, koji u tim raspravama često bivaju patetični i papirnati, pa i situacije u kojima se nalaze samim tim postaju izveštačene. Tako se, na primer, politika beskrajno "bistri" u bolnici, među teškim bolesnicima, ranjenicima i samrtnicima, ili pred odlazak na ratište, u očekivanju bitke, kad ljudi najradije čute udubljeni u sebe.⁵²

Pa ipak, uprkos svemu tome, moglo bi se reći da je Dobrica Ćosić propustio priliku da ostvari nešto što bi zaista moglo da liči na srpski *Rat i mir*, obogaćen, u odnosu na Tolstojevo delo, nekim elementima savremenijeg senzibiliteta i modernijeg književnog postupka. Ima dosta stranica koje čitaoca uveravaju da je autoru tako nešto zaista bilo na dohvatu. Epidemiju pegavca u Srbiji 1915. Ćosić je pretvorio u upečatljivu, rekli bismo kamijevsku alegoriju, kojom je u stvari progovorio – naročito u već pomenu-tom "dnevniku neznanog bolesnika" – o Bolesti⁵³ srpskog i jugoslovenskog društva zaraženog titoizmom. U okviru "dnevnika" nalazi se i dobro zamišljena alegorija o "poročnom i lažljivom vladaocu", koja ima svestremensko, ali i sasvim prepoznatljivo aktuelno značenje, i koja možda predstavlja najuspeliji književni izraz Ćosićeve opsednutosti "brionskim monarhom"⁵⁴. Ovome se može dodati i to da su događaji iz 1914-1918 – bitke, pokreti vojske i naroda, atmosfera u zaraćenoj zemlji – mestimično prikazani na način u kojemu ima epske snage i širine.

Ali sve ovo, na žalost, biva kompromitovano autorovom rešenošću da nešto što je moglo biti ostvareno kao impresivna

⁵² Cf. *PZ*, str. 274:
"Nezadovoljan sam napisanim. Bojim se da je mnogo istorije, politike..."
Umesna bojazan, i opravdana samokritika! – koja je, nažalost, ostala bez rezultata.

⁵³ Reči "Bolest", "Bolnica", "Bolesnici" on u ovom "dnevniku" piše s velikim početnim slovom, da bi naglasio njihovo simbolično značenje.

⁵⁴ Opsednutosti koja u *Piščevim zapisima* mestimično dobija i karakter fasciniranosti.

istorijska epopeja pretvori u roman s političkom tezom, i to krajnje diskutabilnom. A ta teza je, po svemu sudeći, karakteristična za situaciju iz sedamdesetih godina XX veka, pre nego za onu iz 1914-1915. "Bolest" srpske nacije, čiji su simboli, u romanu *Vreme smrti*, vaš i pegavac, za Dobricu Ćosića je ipak prvenstveno njena usmerenost ka ostvarenju pogrešnog nacionalnog cilja. Srbija 1914-1918. tone u buduću zajedničku državu koja je zbog loše postavljenih međunarodnih odnosa u samoj svojoj osnovi "pogrešna"; a 1970, u trenutku pisanja ovog romana, srpska država je u toj naopako postavljenoj Jugoslaviji, po mišljenju njegovog autora, već potonula: "vreme smrti" proteže se na sve decenije postojanja zajedničke države. Jugoslavija, dakle, nije srpskom narodu ni bila potrebna, a u drugoj polovini XX veka ona mu je direktno štetna i ugrožava mu budućnost. U *Memorandumu Srpske akademije nauka i umetnosti* (u čijem je sastavljanju Dobrica Ćosić nesumnjivo igrao značajnu ulogu) čitamo: "Srpski narod nije mogao postići ravnopravnost u Jugoslaviji za čije je stvaranje podneo najveće žrtve... [...] jedino on nije rešio nacionalno pitanje, niti je dobio državu kao ostale nacije." Takvom je zaključku i roman *Vreme smrti* vodio svoje srpske čitaoce. A već smo videli kako su taj roman mogli čitati, i njegove poruke tumačiti, drugi, nesrpski stanovnici bivše Jugoslavije.

Čitalac romana *Vreme smrti*, onaj iz sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka – bio on Srbin, Hrvat, Slovenac ili pripadnik bilo kog drugog naroda bivše države – ukoliko je bio u stanju da poveruje u ono što mu se u ovom romanu sugeriše, mogao je iz pročitano g izvesti samo jedan zaključak: da jugoslovensku državnu zajednicu treba što pre rasturiti. *Vreme smrti* je na taj način najavljivalo i pripremalo vreme novog i još užasnijeg umiranja i uništavanja. Ondašnja politička oligarhija, sluteći da joj njeni nagomilani grehovi sve više ugrožavaju vladajuću poziciju, osetila se prinuđenom da u odbrani svojih interesa pribegne "rezervnoj varijanti" svoje borbe za opstanak, a ta se varijanta sastojala u raspirivanju nacionalističkih strasti kojima je, kao dimnom zavesom, trebalo prikriti teške društvene bolesti. Ubrzo potom kucnuo je i kobni trenutak kad je ta višenacionalna oligarhija, u nameri da svaki njen deo ostvari sopstvenu apsolutnu vlast makar samo u jednom užem prostoru, složno odlučila da raskomada zajedničku državu. Dobrica Ćosić je toj oligarhiji najpre pripadao, zatim

⁵⁵ "Ja suviše malo patim, malo stradam. Suviše dobro, bezbedno, komforno živim, da bih bio ozbiljan i značajan pisac ovog doba." *PZ*, str. 14. Čitaoca sklonog da naredne ovoj žalopojci valja uputiti na sva ona mesta u Ćosićevim isповestima u kojima se vidi kako je on uvek propuštao svaku pravu priliku da "pati" i "strada" koja mu se ukazivala.

se u odnosu na nju nalazio u paradoksalnoj poziciji veoma povlašćenog "disidenta" od kojega je gvozdena ruka režima stalno bila daleko, i koji je bez naročitih problema objavljivao svoja dela, s tim što su povremene zabrane pre bile reklamnog nego represivnog karaktera. Razlog te povlašćenosti, tog udobnog položaja koji mu je, kako tvrdi, teško padao⁵⁵, bio je – ne budimo naivni – u tome što je Ćosić bio i te kako koristan u ostvarivanju pomenute "rezervne varijante". U isto vreme kad i Ćosić, i politička je oligarhija zamenjivala svoju komunističku ideologiju nacionalističkom. Hteo on to ili ne, dok god je bio upotrebljiv kao simbol, kao "otac nacije", on je s tom oligarhijom bio na istom koloseku, pa su se u jednom trenutku čak i ponovo našli zajedno, i to u samom vrhu vlasti. Ali na tom njihovom zajedničkom putu, ispravljanje srpske istorijske "zablude", to jest, nastojanje da se ostvari nekakav "nov" nacionalni cilj, pretvorilo se u tragediju većine naroda bivše države, i u katastrofu samog srpskog naroda.

*

Ono što smo već naslutili – da je roman *Vreme smrti* dao glavni podsticaj i usmerenje takozvanoj književnosti populističkog talasa – lako ćemo ustanoviti nalazeći u *Knjizi o Milutinu* Danka Popovića neke glavne motive Ćosićevog dela i skoro istovetan način posmatranja (i iskrivljavanja) događaja u Prvom svetskom ratu. Sličnosti padaju u oči već ovlašnim uvidom u Popovićevo delo: prepoznajemo razočaranje zbog držanja "naše braće" s one strane Drine i Save (nepodizanja ustanaka); ozlojeđenost zbog njihovog učešća u zločinima osvajača; sugestiju da su "naše Švabe" gore od onih pravih; podozrenje prema proklamovanim nacionalnim ciljevima (i posebno, ubeđenost u to da je ujedinjenje sa "slavenskom braćom" kobno po srpski narod); uverenje da su nacionalni idealizam i romantizam preskupo plaćeni srpskom krvlju; dovođenje u pitanje pojma "oslobođenje" kad je reč o ulozi srpske vojske u krajevima s one strane Save i Drine; itd. Na neke od ovih podudarnosti vrtićemo se kasnije, kad budemo upoređivali način i stepen čitaočeve identifikacije ostvaren kod *Knjige o Milutinu* sa onim koji se postiže pri čitanju *Vremena smrti*.

U Srbiji, počev od sredine osamdesetih godina, *Knjiga o Milutinu* dugo je bila najčitanije književno delo. U već stvorenoj atmosferi rasplamsalih međunacionalnih sporenja izazivala je

živo interesovanje veoma širokog kruga čitalaca. U danima kad nije bila potrebna naročita pronicljivost da se predskaje skoro izbijanje krvavog bratoubilačkog rata, ovo delo Danka Popovića nazivano je antiratnom prozom; tako ga je u svojoj recenziji, odštampanoj na koricama knjige, okvalifikovao recenzent, poznati književni kritičar Zoran Gluščević.

Da vidimo, dakle, kako stoje stvari s tim “antiratnim” karakterom *Knjige o Milutinu*.

U Popovićevom romanu narator je čovek iz naroda, seljak Milutin; dospevši pod komunističkom vlašću u zatvor kao “kulak” koji odbija da preda žito, on pripoveda, iz te zatvorske perspektive, svoju životnu priču koja obuhvata vreme od 1914. do, zaključno, prvih godina postojanja druge Jugoslavije. Roman se uglavnom odvija u dijaloškoj formi, u mnogobrojnim razgovorima koje Milutin vodi sa svojim meštanima, seljacima, kao i sa vojnicima i oficirima, saborcima i sapatnicima iz bitaka 1914-1918. i iz albanske kalvarije srpske vojske. Većina Milutinovih sagovornika čini zajedno s njim kolektivnog junaka koji je nosilac narodne mudrosti. Razgovori koje Milutin vodi s njima uglavnom predstavljaju neku vrstu unutarnjeg monologa tog jedinstvenog narodskog, seljačkog duha.

Drugim rečima, narator u *Knjizi o Milutinu* je sam narod; on je taj koji se čitaocu obraća na svom živopisnom jeziku prilagođenom tehnici skaza. Kažem “prilagođenom”, jer tehnika skaza (upotrebe lokalnog govora nekog užeg područja) nije u *Knjizi o Milutinu* dosledno sprovedena kao u nekim drugim delima slične vrste, koja su zbog nje teško čitljiva: reč je samo o blagim deformacijama književnog jezika, najčešće na morfološkom planu, a što se tiče leksike, nalazimo zaista malo reči koje bi bile nerazumljive širem krugu čitalaca. Moglo bi se čak reći da upravo ovakav jezik najbolje odgovara “običnom” čitaocu iz bilo koje sredine, kako seoske tako i gradske. Namera autora nikako nije bila da oteža čitljivost svog teksta. Baš naprotiv, želeo je da i upotrebljenim jezikom olakša i stimuliše identifikaciju prosečnog čitaoca sa likovima romana, prvenstveno sa Milutinom. I zaista, ta se identifikacija sasvim lako ostvaruje. Sve ono što kazuje kolektivni junak *Knjige o Milutinu* poseduje tako izrazitu sugestivnost da se nameće kao nešto što se teško može osporavati. Vidljiva je težnja da Milutinove reči, kao i reči većine njegovih sagovornika, budu primane kao izraz narodne mudrosti, dalekosežnog i bogatog istorijskog i životnog iskustva.

⁵⁶ Danko Popović, *Knjiga o Milutinu*, osmo izdanje, NIRO "Književne novine", Beograd, 1986, str. 23. (Pri daljim navođenjima biće naznačavana samo strana.)

⁵⁷ Str. 24.

⁵⁸ Mirko Đorđević, *Isto*, str. 446.

⁵⁹ Str. 11.

Sudeći, dakle, po onome što saopštava taj kolektivni junak, osnovna poruka romana već se na prvi pogled ukazuje kao antiratna, s obzirom na to da je Popovićev Milutin veoma dosledan u odbacivanju svake srpske politike koja teži ostvarenju nacionalnih ciljeva putem rata: "ne razumem srpska posla i srpsku računicu"⁵⁶, kaže on; "beše li na svetu još kojeg naroda da je satro decu zbog države i neki krajeva i, ako beše takoga naroda, šta bi s njim, usreći li se?"⁵⁷

Tako se odmah susrećemo sa osnovnim paradoksom romana: svega nekoliko godina pre nego što će izbiti strašni rat koji je "satro decu zbog države i neki krajeva", vrhunski autoritet, narod, na stranicama Popovićeve knjige izričito se suprotstavlja, kroz reči seljaka Milutina, takvoj jednoj ludosti. Ali s druge strane, roman, kao što ćemo još videti, iznosi na videlo, kroz ono što saopštava taj isti autoritet, "istine" koje u još uvek zajedničkoj državi seju teško međunacionalno nepoverenje, pa i mržnju, čime na najneposredniji način doprinosi izbijanju rata koji će biti pokrenut upravo "zbog države i neki krajeva".

Čak i Mirko Đorđević nalazi u *Knjizi o Milutinu* "jednu notu antiratnoga naboja" koja je "vredna svake pažnje i stoji u brazdi dobre tradicije klasične srpske proze"⁵⁸, i to ilustruje jednom "Milutinovom istinom" koja je iskazana rečima "Može biti da smo se o Turke ogrešili." Ali ta "Milutinova istina" nalazi se u kontekstu koji isključuje i samu pomisao na nekakav antiratni naboj. Turci su tu samo radi poređenja, prizvani u sećanje prizorom stravičnog zločina: "Mi smo [...] protiv Turaka grdno ratovali al, ruku na srce, vakog jada i srama od nji ne vidismo [...] Pa se mislim: da l' se u ovaj zločin umešaše oni što govore našim jezikom, božiju ti majku?!"⁵⁹ Danko Popović nije prvi koji saopštava "istinu" da su "naša braća" gora od tuđinskog ugnjetača; to je pre njega već učinio Dobrica Ćosić, koji u *Vremenu smrti* insinuiru da su "naše Švabe" u austrougarskim uniformama gore od onih pravih; ali on je to činio posredno, preko svojih likova kojima čitalac ne mora da veruje, dok Danko Popović to kazuje bez uvijanja, pripisujući to optužujuće tvrđenje liku koji se identifikuje sa narodom, i s kojim se, kao takvim, mora identifikovati i čitalac. Stiče se utisak da je Popović preuzeo iz *Vremena smrti* sugestivnu igricu sa imenom *Švaba*:

"Zaustavismo se na jednom đermu. Tu je i jedna baba. Deli vojnicima jabuke.

Je li, baba, – pita Vasilije – jesu li opasne Švabe?
Nisu sve Švabe opasne, sinko, – reći će ona baba – opasan
je Švaba koji govori naški.”⁶⁰ 60 Str. 10.

Ne treba se, dakle, ograđivati o Švabe!

Ovo nije jedini detalj koji pokazuje da je *Knjiga o Milutinu* takoreći izašla iz Ćosićevog *Vremena smrti*, pokušavajući da ovaj put jezgrovito i “narodski” saopšti suštinu poruka koje je njen idejni uzor saopštavao donekle uvijeno, jer se pridržavao pravila posrednog literarnog kazivanja. Štaviše, u *Vremenu smrti* nalazimo lik u kojemu je lako prepoznati model Popovićevog Milutina. Reč je o Ćosićevoj verziji jedne istorijske ličnosti: njegov Živojin Mišić razmišlja i govori na način upadljivo sličan, u ponečemu skoro istovetan onome kojim je Popovićev junak zadobio ogromnu popularnost. To nije slučajno: Živojin Mišić je isto toliko seljak koliko i vojnik; to je ruralni lik (“ratarski”, kako ga naziva vojvoda Putnik), vezan za svoje rodno selo, za zavičaj, i upravo toj vezanosti duguje svoj bitni i najjači podsticaj za čudesnu pobjedu u Suvoborskoj bici, kao što mitski Antej duguje dodiru sa zemljom svoju snagu i nepobjedivost. Živojin Mišić se spori, kao i Milutin, sa onima koji su odgovorni za formulisanje i ostvarivanje naopakih nacionalnih ciljeva, a to su, u njegovom slučaju, jedan predsjednik vlade (Pašić), jedan načelnik Štaba Vrhovne komande (Putnik), i jedan predstavnik političke i intelektualne elite (Vukašin Katić). Ćosić se nije do kraja izjasnio ko je u pravu u tim sporenjima. Ostavio je to pitanje donekle otvorenim – jer on je, ipak, “Jugosloven”, i “nije nacionalist”! Osim toga, sredinom sedamdesetih možda je bilo prerano davati sasvim neuvijene odgovore na ovakva pitanja. Ali osamdesetih godina populistički talas već je krenuo punom snagom, i Danku Popoviću nije bilo teško da na postavljeno pitanje pruži odgovor, i ustanovi ko je od učesnika u raspravama što se vode na stranicama *Vremena smrti* u pravu kao autentični zastupnik nacionalnih interesa i zagovornik srpskog “ispravnog cilja”. A koga je od Ćosićevih junaka izabrao da s njim identifikuje svog Milutina lako ćemo ustanoviti ako uporedimo šta o pojedinim nacionalnim pitanjima kažu ili misle Živojin Mišić iz *Vremena smrti* i glavni junak Popovićevog romana:

Problem "naše braće":

Živojin Mišić: "Sada Oskar Počorek sa hrvatskim domobranima. Braćom s kojom treba da se ujedinitimo. Preko rova i bajoneta." (2, 164)

Milutin: "...čuješ, naša braća, a moja braća izginula zbog neke 'naše braće'." (7)

Odnos jugoslovenske braće prema oslobođenju i ujedinjenju:

Živojin Mišić: "A na osnovu čega ste vi političari ubedeđeni da Hrvati žele ujedinjenje s nama? ... Malo je takvih Hrvata, na žalost, vrlo malo, za ujedinjenje posle ovolikog klanja." (3, 462-463)

Milutin: "Čekam da nas sa te strane de su naši manastiri braća dočekaju vređim olovom. I trebalo bi. Ko nas je zvao da i oslobađamo? Da je njima do oslobođenja, oslobodili bi se oni i sami." (14)

Biti i ostajati svoj na svome:

Živojin Mišić: "Mi smo seljačka vojska. Takva vojska je branilačka vojska. Ona ne ratuje za pobeđu i slavu, nego za svoju kuću i decu. Njivu i tor. Za svoje ime i svoj grob." (2, 332) "Treba biti svoj. Treba ostati Srbija nasređ Balkana i trajati svojom pameću na svojoj njivi." (4, 460)

Milutin: "A Mladen opet meni: Ne vidiš, Milutine, preko planine. Oće reći: ne vidiš ti dalje od košare, tora i obora, ne vidiš dalje od praga i ognjišta. A ne pomišlja da je to manje opasno nego kad se zableneš preko planine i gledaš nebesa, a ne vidiš svoga praga i šljemena i ne vidiš da ti odžak ne dimi i da su ti se u vatrištu zmije zalegle." (20)

Ujedinjenje kao naopak cilj:

Živojin Mišić: "A ja se bojim ujedinjenja za koje se bore političari i novinari, pesnici i filozofi." (3, 465) "Svi ti političari, i na vlasti i bez vlasti, veruju da su veliki ako proglašavaju velike ciljeve. Naopake ciljeve." (3, 468) "Vama koji hoćete državu do Trsta i Celovca, vama koji se borite za Veliku Srbiju i Jugoslaviju, vama je životna nužđa da tražite velike zaštitnike i saveznike za svoje ciljeve! [...] To je vaše političko

maloumlje! Nećemo biti ni veći ni jači ujedinjenjem sa našim sadašnjim ratnim protivnicima, koje nikad nismo upoznali kao braću. Ali zato ih dobro poznajemo kao ratne neprijatelje.” (4, 461)

Milutin: “...ali oficiri ni da čuju: nije sad vakat da se Srbim sa rodbinom cmače, nego da se ide preko Save i Dunava, da zauzimamo zemlje u kojima žive Južni Sloveni. Sad se ostvaruju ratni ciljevi Srbije. Da bog sačuva. Ne daju ti odmora. Drže nas ko đake. Uče nas o Južnim Slovenima. Teraju nas da pevamo o bratstvu i jednorodnosti. Ne smeš reći: neka te pesmice pevaju Južni Sloveni, dosta je od nas, mi smo svoje odužili.” (42) “Kapetanu Tobolcu, dabome, nije pravo. Ljutka se na one devojke. One, veli, ne znaju šta je vojska, nikad svoje vojske ovde nisu ni imali, one misle da smo mi ajduci. Upišulje, veli, misle da su ispred nas, da su civilizovana Evropa. A ta civilizovana vojska u kojoj su njini služili vešala je po Srbiji i po Sremu srpsku decu i žene.” (43) “I oni među nama koji su se dugo kindurili da bi ličili na pobednike – splasnuše, čuše da nas ovde, u krajevima koje smo oslobodili, nazivaju srbijanskim gedžama, gegulama, geacima, pa i ciganima.” (44) “Čisto mi smešno, mi proširismo i uvećasmo državu, a sve naše, od čega asne i zadovoljstvo imadosmo – smanjilo se.” (51)

Spisak ovakvih veoma sličnih ili skoro istovetnih mišljenja Ćosićevog Živojina Mišića i Popovićevog Milutina mogao bi da bude i znatno duži. Ali ono što je bitnije od ovih tekstuelnih podudarnosti jeste duhovna srodnost dvaju likova: kao da je Ćosićev vojvoda, u Popovićevoj knjizi, skinuvši uniformu i vrativši se na selo, u punoj meri ispoljio svoj izvorni seljački identitet koji mu daje pravo da one iste istine koje je zastupao kao vojskovođa, dakle kao osoba iz vrhova društva, izgovara kao čovek iz naroda, što će reći, da ih pretvara u narodne istine. Ćosićev Živojin Mišić je dvostruko tragičan lik: i kao učesnik u tragičnoj sudbini svog naroda, i kao *pojedinač* koji je svestan istine, ali kojemu je uskraćena mogućnost da tu istinu učini opšteprihvaćenom. Popovićev Milutin je tragičan samo kao učesnik u sudbini svog naroda, ali ne i po istini koju nosi u sebi, jer je to sad već postala narodna istina, prihvaćena od velike većine. Reč je, međutim, o “istini” koja može da postane opšta i “narodna” samo na talasu nekog masovnog ili populističkog pokreta. Osnovnu crtu nacionalno-političke

filosofije jednog i drugog junaka predstavlja težnja da se u vremenu teških iskušenja očuva supstancija naroda i da se u sukobu sa nadmoćnim neprijateljem ne podnose nepotrebne žrtve. Taj motiv u *Vremenu smrti* nalazimo do kraja razvijeni u četvrtoj knjizi, u drami na Kosovu, gde vojvoda Mišić odlučuje da se suprotstavi naredbi Vrhovne komande o upućivanju vojske u jadransko primorje preko Albanije, po cenu da bude proglašen kapitulantom i izdajnikom. Po njemu, postavljeni nacionalni cilj – ostvarenje “Velike Srbije i Velike Jugoslavije” – nije bio vredan ogromnih žrtava koje je trebalo podneti (“U Albaniji umre od gladi, zime i bolesti i pogibe od albanskih zaseda preko sto četrdeset hiljada srpskih vojnika i izbeglica.”⁶¹). “Da l’ bi za nas Srbe bilo bolje” – pita se i Milutin – “da smo se nekako odavde vratili kućama, da ne satremo sve što nam je ostalo.”⁶² Postavljajući ovakva pitanja u obliku jedne trezvene računice (“Koju smo mi vajdu imali od doja-košnji ratovanja?”⁶³), Milutin je takođe u dilemi povodom preokreta 27. marta 1941: je li to nešto čime bi se Srbi morali ponositi, ili je to, naprotiv, čin nacionalnog mazohizma? Sudeći po svemu, bliži je ovom drugom zaključku. O knezu Pavlu i njegovoj ulozi u sudbonosnim zbivanjima 1941. on postavlja isto pitanje koje bi se moglo odnositi na Ćosićevog Živojina Mišića i njegovo držanje na Kosovu 1915: je li bio “izdajnik”, ili je, u stvari, “video više, bolje i dalje”?⁶⁴

⁶¹ 4, 597.

⁶² Str. 20.

⁶³ Str. 7.

⁶⁴ Str. 74.

Manje-više celokupnu vojvodinu nacionalnu ideologiju i političku filosofiju Milutin je digao do ranga jednog kompendijuma narodne mudrosti koji se u godinama Miloševićevog populističkog pokreta, posredstvom medija, pretvorio u skup uputstava za neposrednu političku akciju. Doduše, narodna pronicljivost, izražena u razmišljanjima Milutina (koji se sasvim razumno protivi tome da Srbija vodi bilo kakve ratove osim odbrambenih), na rečima se ispoljava kao suprotstavljanje *svakom* ratu, u duhu načela “gledaj svoja posla” i “ne petljaj se u tuđe”; ali istorijski učinak poruka iz *Knjige o Milutinu* ipak je bio sasvim suprotan ovim dobrim namerama. Razlog za to je jednostavan: svaki nacionalni autizam (a reč je o autizmu, kako u *Knjizi o Milutinu*, tako i u *Vremenu smrti*) previda da su *svoje* i *tuđe* u balkanskim prostorima krajnje isprepleteni, pa se najčešće opiru, i to na surov i tragičan način, pokušajima razdvajanja i ustanovljavanja razlika. Međutim, analizom dvaju romana, od kojih je jedan na izvoru takozvanog populističkog talasa, dok se drugi nalazi na njegovom

vrhuncu, već smo mogli naslutiti kako glasi osnovni nacionalistički postulat: što su ispreplitanja izrazitija, što su bliskosti i srodnosti veće, to veći mora biti jaz među bliskima i srodnicima. Jer brat je bratu najgori neprijatelj.

U duhu te "narodne mudrosti" koja je na manje ili više neuvijeni način obznanjena u populističkoj književnosti iz sedamdesetih i osamdesetih godina, biće uskoro pokrenuti ratovi koji će se proglašavati "odbrambenim", ali koji to neće biti.

"Vreme inkubacije" je prošlo, nacionalna bolest je dospela u akutnu fazu. Izlivši se sa stranica književnih dela, a potom i iz govora na političkim mitinzima, talas se pretvorio u reku krvi.

Enver Kazaz

ĆOSIĆIZIRANJE BOSANSKIH PISACA

Bilo kakvo pisanje o odgovornosti pisaca za posljednji krvavi bosanski rat mora računati s razrješavanjem niza zamki, prije svega onih političko-ideološke prirode, koje se kao neka vrsta slijepe mrlje postavljaju pred svaku analizu bosanske ratne i poratne situacije. Takva je npr. zamka atribuiranja neposredne prošlosti nametnuta školskom sistemu od institucija međunarodne zajednice u BiH. Da li se krvava događanja u BiH od početka 1992. do konca 1995. godine mogu nazvati građanskim ratom ili, pak, i agresijom, pri čemu sam čin imenovanja ukazuje na ugao gledanja, ali direktno otkriva i stajalište onog ko imenuje, njegov etički, politički, ideološki, pa čak i ukupan antropološki stav u odnosu na stravičnu bosansku tragediju. Ono što se na horizontu bosanskog poratnog društva ukazuje kao čisto političko pitanje, da li je, dakle, krvavo bosansko iskustvo bilo rezultat građanskog rata ili agresije susjednih velikodržavnih projekata – iz ovakve perspektive promatrano postaje performativnim, lažnim diskursom kojim se, ustvari, maskira strava zločina počinjenih u BiH. Naime, zločine, praksu konclogora, silovanja, rušenja gradova, tj. genocid i urbicid, ne može potrijeti nikakva ideološka odbrana, pa ni ta da se u BiH namjesto agresije zbivao građanski rat.

Tom zamkom atribuiranja užasa neposredne prošlosti aktuelna politika (prije svega SDS i HDZ) pomognuta svojim (pseudo)intelektualnim zajednicama pokušava zamaskirati zlo svoje ideologije, očistiti i kolektivnu i individualnu memoriju i legitimirati se kao jedina moguća i povijesno opravdana nacionalna politika. Iz ovog, naravno, proizlazi da su bosanske fašistoidne ideologije sarađivale s onim izvan Bosne, čiji su realizatori i najprepoznatljiviji znakovi Milošević i Tuđaman, sijamski blizanci zločina na prostoru bivše Jugoslavije. Ta se saradnja može utvrditi na nizu primjera i na nizu razina, a kako god je utvrđivali jasnim postaje da su bosanski fašisti bili koliko god kreatori politike zločina, isto toliko i poslušni izvršitelji Miloševićevih i Tuđmanovih naredbi i njihovih centara moći.

Ostaje, međutim, otvoreno pitanje da li se ideologija zločina mogla prepoznati na vrijeme, u onim trenucima kada je pripremana i da li je intelektualna zajednica bivše Jugoslavije ponudila na bilo koji način alternativu balkanskim fašizmima. To pitanje, koje, nažalost, još nije dobilo svoju ozbiljnu znanstvenu elaboraciju, direktno vodi ka razrješavanju slijedećeg problema: je li intelektualna zajednica bivše Jugoslavije nudila ideološku alternativu socijalizmu, ili je *prikrivala* ideološku zamku pretvarajući svoje primjedbe i ideološke prigovore u *sukob u kući*, kako kaže Nedžad Ibrahimović u knjizi *Čitalac na raskršću*.¹ Ova metafora podrazumijeva da se svaka ideološka polemika u socijalizmu odvijala tako da osnovna ideološka matrica, socijalistička ideologija, nije, niti je smjela biti, dovođena u pitanje. Ona je u svim sporovima ostajala Jedina, Apsolutna Istina, pretvarajući se samom igrom ideološkog diskursa u pseudo *religiju*. A takav model mišljenja direktno je iz socijalističkog vodio u drugu vrstu totalitarizma – nacionalistički i s njim usko povezan fašistički. Jedan bog i jedan đavo, oni socijalistički, zamijenjeni su koncem osamdesetih i početkom devedestih godina prošlog vijeka svojim nacionalističko-fašističkim parnjacima.

¹ Isp. Nedžad Ibrahimović: *Čitalac na raskršću*, Tešanj, 2001.

Jugoslavenski *socijalizam sa humanim licem* otkrivao je u praksi gušenja svakog alternativnog ideološkog pogleda svoju *đavolju prirodu* (o tome zorno svjedoče svi ideološki procesi *neistomišljenicima*, od obračuna s tzv. Informbirovcima, preko Đilasa, pa Maspokovaca do obračuna s Latinkom Perović itd.). U izgradnju takvog performativnog ideološkog diskursa bila je uključena kompletna društvena mašinerija. Ne samo policija i sudstvo, nego i školstvo, nauka, umjetnost, kultura u najširem smislu značenja tog pojma.

O tome svjedoči i odnos metapriča socijalizma i društvene prakse. Naime, socijalističke metapripovijesti spuštane su sa svoje utopijske razine u školsku praksu, eda bi se proizveo onaj identitet koji će biti podoban socijalističkom cilju. Potpuno identična situacija prisutna je i danas u bosanskom školstvu. O količini nacionalizma, pa čak i fašizma u bosanskim školama ponajbolje svjedoči činjenica o čistim nacionalnim odjeljenjima pod *istim školskim krovom*, kao što se to može vidjeti i iz nastavnih planova i programa, a da se podrobnije ne analizira način i metod, te ideologija interpretacija prisutnih u nastvanom procesu. Ta nastavna praksa koju su ustoličili SDS i HDZ a podržavala i SDA, funkcioniра

po istom metodu koji je postavljen u socijalizmu. Ideološka metapriča spušta se u nastavni proces s ciljem odgoja podobnih podanika ideološki projektiranim nacionalnim božanstvima.

No, zašto pisanje o odgovornosti pisaca za rat počinjem baš iz ovog analitičkog rakursa koji polazi od bosanskog porača i dokazuje da su u svom konceptu mišljenja, u modelu dakle, identični južnoslavenski nacionalizmi i fašizmi s komunističkom ideološkom matricom, bez obzira na dijametralno suprotne vrijednosti što ih zastupaju? Iz prostog razloga što fašizam nije poražen u Bosni, što on Bosnom i danas vlada i što ozbiljne analize stanja bosanskog postratnog društva nema, iako je to društvo preko svoje krhke grbače preturilo najstravičnije moguće iskustvo. Piscu, dakle, šute o navedenim i nizu drugih problema, isto onako kako su šutili gledajući otvorene pripreme za rat, slušajući govor mržnje u politici, čak mu aplaudirajući, pa i podržavajući zajapurenog krvožednog govornika.

Je li, dakle, opijum nacionalističko-fašističke metapripovijesti toliko snažan da je ostao dominantnom, vladajućom ideologijom na bosanskoj društvenoj sceni i danas, kad je bjelodano da je upravo on odgovoran za najstrašnije dionicu bosanske povijesti? Prizemnije postavljeno ovo pitanje glasi: u čemu je ideološka razlika između političkih partija na vlasti danas i političkih partija koje su bosansko društvo odvele u ratnu klanicu? Još prizemnije postavljeno, ono izgleda ovako: u čemu se razlikuju zločinac na slobodi i onaj ko odbija da uhapsi i privede sudu tog zločinca? Floskule institucija međunarodne zajednice o reformiranim nacionalnim partijama u BiH raspadaju se kao mjehurići od sapunice u vazduhu onog trenutka kada se pokuša odgovoriti na ovo pitanje.

Ako su i danas bosanski pisci nijemi i gluhi pred licem stvarnosti sa kojeg se pokušava oprati krv stotina hiljada nevinih ratnih žrtava, gdje se priča o konclogirama pretvara u lice-mjernu političku bajku o *sabirnim centrima*, a naracija o silovanju biva duboko zapretna u strašnim ličnim tragedijama silovanih žena i gdje je praksa kršenja ljudskih prava pravilo a na izuzetak, onda je i odgovor na postavljenu dilemu sasvim pesimističan. Da! – bosanski su pisci bili kreatorima zločinačke ideologije. Da! – oni su postali političkim vođama koji su organizirali zločinačke krvožedne horde. Da! – bosanski su pisci podstrekavali ratne zločince da počine što više zlodjela. Da! – bosanski su pisci odobravali praksu konclogora. Da! – bosanski su pisci podržavali silovatelje. Da! – bosanski su pisci

servirali ubicama moralno opravdanje za ubistvo. Jesu bosanski pisci i direktno i indirektno krivici i pred Bogom, i pred ljudima, i pred poviješću za ono što se u Bosni događalo od 1992. do konca 1995. i što se događa danas.

A koga sve to podrazumijevam pod pojmom *bosanski pisac*. To su i oni, čast nemalom broju izuzetaka, koji su svoju spisateljsku djelatnost i renome iskoristili za političku podršku fašistoidnim političkim partijama, a potom su postali članovima rukovodećih tijela tih partija, pa njihovim predsjednicima, pa su u svojim (pseudo)kreacijama obezbijedili svaki legitimitet ideološkoj praksi zločina. Odgovorni su i oni bosanski pisci koji nisu dekonstruirali takvu praksu i koji odani ideji estetskog utopizma, uvjereni u estetski mit i romantičarsku predstavu o geniju, vjeruju da je zadatak pisca samo to da piše, neovisan o stvarnosti, o širokom, polikontekstualnom pozicioniranju književnosti, jednostavno rečeno, oni koji vjeruju u ideju autonomnosti literature, željni da što prije uđu u nacionalne antologije i čitanke, kako bi zadobili (nacionalnu) besmrtnost. Odgovorni su i oni bosanski pisci koji u svojim udruženjima šute o krvavom užasu, legitimirajući tom svojom šutnjom praksu zločina.

Ali, svako generaliziranje, pa i ovo kojim se pod pojmom *bosanski pisci* podrazumijeva *univerzum razlika* nije održivo. Jer, znatan broj bosanskih pisca svojim držanjem u ratu, svojim antiratnim angažmanom, svojim tekstovima protiv fašističkih moćnika – postao je moralnim uzorom u bosanskom društvu. Vešović, Lovrenović, Stojić, Jergović, Horozović itd. samo su neki, možda najizrazitiji, u čitavom nizu sličnih primjera. Na ovim primjerima zasnovano, svako bi generaliziranje vodilo punoj moralnoj afirmaciji bosanskih pisaca. Odgovornost i krivica za rat spala bi potpuno s pisaca kada bi se za primjer koji potvrđuje istinitost teze uzimala djela nabrojanih, ili spisatelja sa sličnim, odnosno istim angažmanom.

A to već vodi ka slijedećem zaključku: o krivici valja raspravljati na individualnoj, pojedinačnoj razini, dok odgovornost nadilazi svojim sadržajem pojam krivice i pripada, zapravo, instituciji književnosti, a samim tim svima onim koji tu instituciju čine: i književnim djelima, i psicima, i kritičarima, i profesorima koji interpretiraju književnost u školskoj praksi, i čitateljima, i časopisima, i bibliotekama itd.

Je li bosanskohercegovačka, kao i ukupna južnoslavenska književnost na bilo koji način odgovorna pred užasima

neposredne prošlosti. Nažalost, jeste i to do te mjere da se u potpunosti raspala tradicionalna, u balkanskoj verziji romanizma postavljena, apsolutna nevinost pisca pred ideološko-političkom dimenzijom stvarnosti. Modernistički mit o književnosti kao autonomnoj djelatnosti koja je u kontekstu totalitarne socijalističke ideologije umicala ideološkoj funkcionalizaciji književnosti osporen je i razoren praksom zločina. Pisac više ne može *stanovati* u projektivnoj *kuli od bjelokosti*, odan ideji Ljepote, Univerzalnih Esencija, nezainteresiran za užas pustinje koja oko nas stalno narasta i od koje drhtimo u strahu.

Južnoslavenski modernistički pisac mogao je sebi priskrbiti poziciju izdvojenosti iz društva, ona je čak bila potpuno opravdana u kontekstu socijalističkog ideološkog pritiska i ideološke upotrebe književnosti. Ta ideja autonomije kao način umicanja totalitarnoj ideologiji, pokazala se, međutim, kao zatvor književnosti. Komunistička je ideologija, tobože, dala *stvaralačku slobodu umjetnosti* kako bi je isključila iz stvarnosti, kako bi je onemogućila da tvori društvenu svijest. Teško izborena sloboda od pritiska ideološke dogme pokazala se tako kao *pretežak zatvor* u kontekstu te dogme. Pisac i njegova publika postali su usamljenicima, autsajderima unutar društva koje je bilo zahvaćeno duhom ideološke utopije i surovom političkom pragmom. Bez obzira na otvorenu politizaciju književnosti, južnoslavenski socijalistički modernizam bio je isključen, a i sam je sebe isključivao svojim poetičkim postulatima iz društvene prakse. Takvu poetiku podražavala su i sva tumačenja književnosti, uglavnom oslonjena na imanentne metode, odana postupku zatvorenih čitanja. Taj model interpretacije u južnoslavenskom modernizmu učinio je književnost društveno irelevantnom djelatnošću. U tima uslovima krhka građevina književnosti i nije se mogla oduprijeti sve otvorenijim ideološkim, nacionalističkim interpretiranjima literature i naracijama prisutnim u njoj koje su od polovine osamdesetih naovamo podvodno prodrle u književnost.

O tome zorno svjedoči reinterpretacija epske tvoračke formule i kulturnog koda, prisutna npr. u pjesništvu Rajka Noga, ili, pak, Matije Bečkovića, a u visokoškolskoj praksi ustanovljena i legitimirana npr. knjigom *Ikonoborci i ikonobranitelji* Nikole Koljevića.² O nemoći institucije modernističke književnosti da delegitimira nacionalističku naraciju i s njom usklađene rigidne ideologije svjedoče u bosanskom kontekstu i tzv.

² Isp. Nikola Koljević: *Ikonoborci i ikonobranitelji*, Nolit Beograd, 1978.

slučajevi pokretani oko romana Vojislava Lubarde i Vuka Draškovića. Njihove romane (*Gordo posrtanje* i *Nož*), naime, najprije je osudila politička elita proglasivši ih nacionalističkim, a da se pritom o ideološkom aspektu tih romana nije oglasio niti jedan književnoznanstveni autoritet. Na toj osnovi sukob među ideologijama transportovan je u književnu instituciju, potvrđujući, kako bi Fuko rekao, *panoptičku* moć države.

Književnost, koju je poetika modernizma učinila u kontekstu južnoslavenske društvene zajednice slijepom za društvenu stvarnost, postala je, dakle, neposredno pred stravični rat i iza njega poprištem otvorenih ideoloških sukoba. Interpretativna zajednica obilježena metodom zatvorenog čitanja ostala je gluha i slijepa pred posljedicama takve ideološke funkcionalizacije književnosti. Ignorirajući *boju zastave na najvišoj kuli grada*, što je pouka koju joj je u nasljeđe ostavio ruski formalizam, ta se interpretativna zajednica, a to znači i književna kritika i književna znanost, uljuljkala, poput site bebe, u san da će pronaći odgovore na *vječna pitanja egzistencije*. A bukvalno ispred njenog nosa đavoli nacionalističkih ideologija spremali su svoj krvavi plan. Nije npr. nekim književnim znanstvenicima trebalo puno prohodati domovinom da vide majstore pakala na djelu. Dovoljno je bilo da na Filozofskom fakultetu u Sarajevu odu do kabineta Nikole Koljevića, Vojislava Maksimovića, Ljubomira Zukovića, Milorada Ekmečića itd. itd. Upravo je taj fakultet, kao i neki drugi, bio mjesto na kojem je bujao velikosrpski fašizam.

A kada su devedesetih godina prošlog vijeka na prostoru bivše Jugoslavije formirane nacionalne političke partije, nacionalistička ideologija obilježena pozivanjem na *govor grobova* dobila je svoju političku i institucionalnu legitimaciju. Nacionalistički zao duh pušten iz boce nije mogao ni razumjeti, ni prihvatiti postmodernistički pluralizam, decentriranost, antiutopizam, sumnju, ironičnost, fragmentarnost, nekropoetiku itd. Proglasivši se za jedinog tumača Istine, on, taj zli duh, oživio je kolektivne strahove, pozvao grobove i zle pretke da progovore jezikom prošlosti, pa se njegov diskurs i bukvalno pretvorio u govor aveti. Da bi svrgle komuniste sa vlasti, nacionalne partije su, bez obzira na oživljene kolektivne strahove koji su po logici stvari međusobno suprotstavljeni, u BiH povezale svoje zastave, pozvavši, baš njihovom pričom isfrustrirane, birače da glasaju za pakao koji će ih sustići samo koju godinu poslije. U toj zloj priči sve su kolektivne vrijednosti

reinterpretirane. Institucije religije postale su političkim mjestima,³ a SDS i HDZ izbore su dobile bukvalno preko crkava i sveštenika/svećenika kao propagandne mašinerije, dok je SDA koristila za taj posao hodže po džamijama. Nacionalizam se kolektivizacijom vjere postupno pretvarao u klerofašizam.

Majstori tog posla opet su bili pisci. Treba pogledati spisakove rukovodećih tijela nacionalnih političkih partija i samo će se od sebe pokazati koliko su pisci bili involvirani u pripremu za rat, koliko su bili ideolozi rata, koliko su krivi za ratne zločine. Od općepoznatih imena sa haških potjernica do jeftinih trabanata – to je raspon uloge koju su bosanski spisatelji imali u krvavom ratu. Zato se i krivica za ideološki doprinos ratu proteže od Karadžića, negdašnjeg lošeg pjesnika, autora zločina, silovanja, klanja, konclogora, urbicida, preko Toholja, Koljevića, Leovca, da pomenem samo najpoznatije, najkrivlje i najodgovornije, do današnjeg banjalučkog društva pisaca u Republici Srpskoj, koje još uvijek šuti o ratnim zločinima i tom svojom šutnjom legitimira zločine. Ili na drugoj, hrvatskoj strani, ona ide od Anđelka Vuletića, koji je obnašao ministarsku funkciju u vladi Republike Hrvatske za fašističkog vođe Franje Tuđmana do društva pisaca tzv. Hrvatske zajednice Herceg Bosne koje šuti o konclogorima i zločinima Bobanove fašistoidne kreature Herceg Bosne i tom svojom šutnjom legitimira zločine.

Ni neki bošnjački pisci nisu umakli govoru mržnje. Bošnjački nacionalizam je reaktivan, izazvan srpskim i hrvatskim krvavim sabratom, isprovociran najstrašnijim mogućim zločinima počinjenim nad Bošnjacima, ali ne treba zaboraviti da su baš neki bošnjački pisci na stranicama listova kakvi su npr. *Ljiljan* i *Zmaj od Bosne* ispisivali najstrašnije nacionalističke tekstove. Da su baš ti pisci zastupali rigidine interpretacije islama podržavajući panislamsku fantazmu, da su odobrili projekat islamizacije Armije BiH, da su svojim tekstovima o miješanim brakovima pokušavali produbiti međuvjerski i međunacionalni jaz itd. Naravno, njihova odgovornost nikako se ne može mjeriti s krvavim uslužnicima SDS-a i HDZ-a, ali umjesto kritike rigidne ideologije, baš su je ti bošnjački pisci često ustoličavali.

Analizirajući bošnjački i hrvatski nacionalizam Mile Babić komentira procese infantilizma i viktimizacije što ih kao kolektivne bolesti u južnoslavenskih naroda tokom, neposredno pred i iza rata ustanovljava francuski filozof Pascal Bruckner.

³ O tom aspektu upotrebe vjere u političko-ideološke svrhe sjajno piše Mile Babić u knjizi *Nasilje idola*, DID Sarajevo, 2002.

Babić u svojoj vrsnoj knjizi *Nasilje idola* tim povodom zaključuje: “Bruckner na kraju kaže kako su Hrvati i Bošnjaci u borbi protiv srpskog nacionalizma počeli oponašati Srbe u zlu, usvojili postupno logiku nacionalizma, pa su najprije počinili zločine nad Srbima (jasno po opsegu i mjeri nisu dostigli bestijalnost srpskih trupa), a onda u ratu između sebe jedni nad drugima. Agresor je, dakle, zarazio napadnute Hrvate i Bošnjake otrovom etničke mržnje. U tome je, po mom sudu, najveća pobjeda srpskog nacionalizma”.⁴

⁴ Mile Babić: *Nasilje idola*, Did Sarajevo, 2002, str. 55.

U tom procesu preuzimanja od agresora manipulativnih mehanizma rigidne ideologije dio bošnjačke i hrvatske inteligencije, zaista jeste na Ćosićevim metodom ideologizirao svoje nacije. Tako će npr. u listu *Ljiljan* bošnjački pjesnik Džemaludin Latić tokom 1994. tražiti da se Sarajevo oslobodi od *novih barbara*, optužujući pri tom neke pripadnike Armije BiH da su *novi pagani* zato što sa pivskim bocama u ruci slave Novu godinu. U istom tom listu otvorena je od strane rigidnih žurnalista rasprava o štetnosti međunacionalnih brakova, a kasnije prenesena u *Ljiljanov* tuzlanski parnjak *Zmaj od Bosne*.⁵ I *Ljiljanovi* i kolumnisti *Zmaja od Bosne* pokušali su nametnuti javnosti vlastiti ideološki projekt *čiste nacije*. Ustvari, osnovna ideološka teza zasnivala se i u jednom i u drugom glasilu na viktimizacijskom stavu o *Bošnjacima* kao žrtvi svojih susjeda, pri čemu se ta žrtva mora vratiti svojim korijenima, vjeri, rigidno interpretiranoj tradiciji, mora povijesnu naraciju o genocidima nad Bošnjacima pretvoriti u ideologiju, a spas pronaći u ideološki snažnoj armiji koja će svoj ideološki habitus imati u islamskoj vjeri.

⁵ Isp. u tom pogledu *Ljiljan*, godište 1994-1995, i knjigu *Krv boje benzina* Fatmira Alispahića u kojoj su sabrane ideološke polemike između desničarskog *Zmaja od Bosne* i ljevičarskog *Fronta slobode*. Uz Džemaludina Latića na ovom planu izdvajaju se još kolumnisti *Ljiljana* Hadžem Hajdarević, te urednik *Zmaja od Bosne* Vedad Spahić, tuzlanski književni kritičar.

Na toj osnovi Latić, ali i drugi autori, radili su na projektu islamizacije Armije BiH, koja je i po nacionalnom i po ideološko-političkom profilu bila, ustvari, bosanski orijentirana s prepoznatljivim građanskim imageom. Naracija o čistoj naciji i viđenje bosanskog islama kao granične vjere u kontekstu zapadne, po kolumnistima *Ljiljana* i *Zmaja od Bosne* isključivo kršćanske, civilizacije trebala je, zapravo, omogućiti ideološku homogenizaciju Bošnjaka, a jednoj ideologiji, onoj čiji su centri moći finansirali ove listove, donijeti potpunu prevlast u političkom životu društva i omogućiti joj stalnu vladavinu nad Bošnjacima i Bosnom.

Jasno, bošnjačkim piscima ne može se pripisati odgovornost za rat u onom smislu u kojem je to na osnovu niza argumenata moguće učiniti srpskim i hrvatskim. Oni ni u kom

slučaju nisu bili ideolozima rata kako je to slučaj bio sa srpskim ili hrvatskim spisateljima. Ali, neki od njih jesu producirali *govor mržnje* tokom rata, jesu podupirali rigidnu ideologiju. Pri tom, zanimljivo je da u svojim umjetničkim kreacijama nisu zastupali i realizirali niti jednu od rigidnih ideologija, ali jesu to činili u svojim žurnalističkim tekstovima. Otud je teško u prozi, poeziji, dramama ili romanima ovih pisaca pronaći mjesta koja nose rigidnu ideologiju. Unekoliko se u tom pogledu izdvaja roman Zilhada Ključanina *Šehid* budući da se u njemu razvijaju negativni stereotipi o srpskoj naciji. A Ključaninova žurnalistička knjiga *Da, ja prezirem Srbe* ispunjena je nekim od najrigidnijih ideoloških stavova. Međutim, Bošnjaci nemaju svog zlog duha kakav je npr. Dobrica Ćosić među Srbima, Matija Bećković među Crnogorcima, Ivan Aralica među Hrvatima, pa se ideološki angažman bošnjačkih pisaca na strani desnih političkih partija čini benignim u odnosu na navedene primjere.

Ali, ćosićiziranje uloge pisca u nacionalnoj zajednici jeste trend prisutan u Bošnjaka. Može se to vidjeti na nizu primjera. Tako je u praksi školske interpretacije književnosti primijenjeno načelo homogenog, čvrstog nacionalnog identiteta, gdje književnost zauzima centralno mjesto u izgradnji takvog identiteta, a pisac je kao *nacionalni poeta vates* najbitnija figura nacionalne naracije. Pažljivija analiza takve interpretacije pokazuje da je to bila Ćosićeva startna pozicija, te da je to identična uloga književnosti u nacionalnoj zajednici onoj koju epski pjevač ima u svojoj zajednici. Epski pjevač je, name, centar oko kojeg se okuplja zajednica, a njegova pjesma sama je srž kolektivnih vrijednosti. Paradoks je pri tom potpuno: u vremenu postmoderne obnavljaju se one situacije koje važe za civilizaciju usmenosti, dakle obnavljaju se predmoderne vrijednosti, a namjesto postmodernističke nekropoetike, kojom bi bio obilježen dijalog s tradicijom, na djelu je nacionalistička predmoderna nekrofilija.

Reaktivni bošnjački nacionalizam nije u javnom dijalogu manje isključiv od svojih izvora, srpskog i hrvatskog nacionalizma. Pokazuje to cijeli niz slučajeva što su ih nacionalistički orijentirani pisci pokretali protiv bosanskih spisatelja. Na spisku njihovih neprijatelja, a tu i leži najveći paradoks, najčešće i nisu srpski i hrvatski nacionalisti, nego oni pisci koji ispoljavaju otvoreni bosanski integralizam i koji nedvosmisleno svojim pisanjem ustaju protiv svih oblika nacionalizma.

Takav je slučaj sa svim polemičkim napadima na Marka Vešovića i Ivana Lovrenovića u listovima *Walter* i *Ljiljan*. Tako se pokazuje da istinski protivnik bošnjačkih nacionalista jeste žilava ideja bosanskog integralizma, pri čemu srpski i hrvatski nacionalisti bivaju proglašeni za samu zalogu postojanja bošnjačkih nacionalista. Jednostavnije rečeno, bošnjački nacionalistički pisci vode se potpuno paradoksalnom devizom: moj krvnik je uslov moga postojanja, pa svako onaj ko napada moga krvnika jeste moj smrtni neprijatelj.

Ako se, pak, detaljnije razmotre modeli djelovanja bošnjačkih nacionalistički orijentiranih pisaca, vidjeće se da oni u svojim književnim djelima pokušavaju umaći političkoj ideologiji. A tu se pokazuje još jedan paradoks njihovog pisanja. Naime, oni su preuzeli ulogu novinara, dakle, neke vrste lakog diskursa kako bi proširili polje svoga djelovanja. Zato oni i pišu novinske tekstove s otvorenim nacionalističkim porukama, jer na taj način dobijaju širu čitalačku publiku. Već tu je implicitno prisutno saznanje da je književnost u našem dobu postala manje važnom, da je ona proizvod namijenjen užem krugu potrošača, da se ideja autonomnosti postavljena u etapi socijalizma prebacila preko granice političkih promjena i ostala vladajućom kao zatvor literature. Opređeljenje bošnjačkih nacionalističkih pisaca za novinarstvo pokazuje, zapravo, da su pukle spone između pisca i kolektiva karakteristične za tradiciju, pa se postmodernističko spuštanje iz elitnih u trivijalne žanrove ovdje zbiva kao potpuna negacija literature. Tako je diskurs nacionalizma označio, ustvari, smrt pisca, ali i smrt institucije književnosti. Nad tom lešinom širi se smrad najjeftinijeg političkog jezika i trijumfuje rigidna politička ideologija. Smradom te lešine duboko je zaražena bosansko-hercegovačka kulturna scena. To bi, zapravo, bio i jedan od najvećih trijumfa agresora na Bosnu i Hercegovinu, i, naravno, najveći trijumf onih srpskih i hrvatskih spisatelja koji su uistinu svojim pisanjem odgovorni za rat, tj. za ratne zločine, za silovanja, za konclogore, za genocid, za urbicid, za etničko čišćenje, za sav užas koji smo proživjeli u neposrednoj prošlosti.

No, ostaje otvorenim pitanje da li je potrebno u bosanskim presloženim uslovima praviti neku vrstu haške liste koja bi obuhvatala imena pisaca odgovornih za rat, prema kojim kriterijima bi ta lista bila sačinjena, ko bi je eventualno pravio, šta bi bio njen cilj. U jednom svom intervjuu sarajevskoj *Slobodnoj Bosni* Latinka Perović sjajno primjećuje da se u

povodu ratova na prostoru ex-Jugoslavije ne može govoriti o kolektivnoj krivici, nego o kolektivnoj odgovornosti. Upravo bi u razdvajanju krivice i odgovornosti moglo biti sadržano polazište za promišljanje ovog problema. Naime, kada se pogleda npr. uloga Rajka Noga, jasnim postaje da on snosi nemjerljivo veći dio odgovornosti i krivice nego neki drugi pisci koji su podržavali politiku SDS-a. Kao što je, na drugoj strani nemoguće, mjeriti stupanj odgovornosti npr. Džemaludina Latića i nekog ko je podržavajući SDS huškao krvožedne horde Radovana Karadžića na zločin.

Tu se pojavljuje bitna razlika između bošnjačkih pisaca i srpskih i hrvatskih nacionalista. Naime, bošnjački pisci nisu programirali ideologiju zločina, nego je oštrica njihove rigidne ideologije bila okrenuta uglavnom unutra – ka samim Bošnjacima i ka bosanskom društvu u cjelini. Oni, ustvari, traže prekodiranje kulturnog i ukupnog identiteta Bošnjaka. Njima smetaju oni Bošnjaci i oni Bosanci koji nisu po njihovoj mjeri. Tako je ta rigidna ideologija svoju negativnu energiju uglavnom okretala unutra, prema onima koji nisu po mjeri centra moći te ideologije. Zato i nisu samo Lovrenović i Vešović bili na udaru bošnjačkih desničara. Bila je to i Armija BiH, kako je već navedeno, a onda i Rusmir Mahmutćehajić, Aleksandar Hemon, Mile Stojić, kao i čitav niz drugih intelektualaca. Jednostvano rečeno, svi oni koji BiH misle kao *jedinstvo u razlikama*.

A tu se potpuno upečatljivo pokazuje u kojoj mjeri je bošnjački nacionalizam prepisao formule srpskog i hrvatskog. Zato bi i dekonstrukciju užasnog stanja bosanskog društva valjalo početi od njegova zlog korijena – srpskog i hrvatskog nacionalizma.

Možda najbolji hroničari i analitičari tih nacionalizama jesu Ivan Lovrenović i Marko Vešović. Lovrenovićeva knjiga *Ex tenebris*⁶ ili Vešovićeve kolumne u listovima *Slobodna Bosna* i *Dani* ne samo da su najbolji izvori podataka za takvu dekonstrukciju, nego su u njima prisutne i izvrsne, inspirativne analize nacionalističkog i fašističkog zla koje je prepokrilo devedesetih godina prošlog vijeka horizont bosanskog društva. Zanimljivo je da je Vešovićeva kolumna u *Bosni* nosila naslov *Dok ne zanijemim*, što je direktno upućivalo na čvrstu odluku autora da se sve do svoje smrti obračunava sa srpskim i crnogorskim fašizmom. Iz tih kolumni, ali i drugih tekstova proizaći će i sjajna Vešovićeva knjiga *Moj svijete izgubljeni*, gdje

⁶ Ivan Lovrenović: *Ex tenebris*, AGM, Zagreb, 1994.

je demaskiran i ogoljen crnogorski fašizam. Od prozne knjige *Smrt je majstor iz Srbije do Poljske konjice*, Vešović uspijeva demaskirati i analitički razložiti sve aspekte srpskog i crnogorskog fašizma, kao što na drugoj strani to čini s hrvatskim fašizmom Lovrenović u svojim tekstovima. Zato bi ovdje svaka podrobija analiza tih fašizma djelovala kao ponavljanje već rečenog.

Međutim, oba autora staju na granici s koje bi valjalo poći u analizu *odgovornosti književnosti* za stravični užas kroz koji je prošla Bosna. Ako su pojedini pisci proizvodili ideologiju zločina, a lista njihovih imena u Bosni bila bi veoma dugačka, onda se postavlja pitanje kako se u toj situaciji ponašala književnost. Je li ona podlegla govoru mržnje, je li se političko-ideološki funkcionalizirala i postala prostorom za ostvarenje mračne ideologije, je li ona u konačnici postala fašističkim ideološkim mjestom? Nažalost, ta vrsta propitivanja odgovornosti literature izostala je u bosanskom književno-naučnom dijalogu. Ona je samo sporadično ispitivana, i to uglavnom u političko-propagandne svrhe, bez ozbiljnijih znanstvenih obrazlaganja mehanizma ideologizacije književnosti.

Veoma inspirativno polazište za takvo propitivanje dao je jednom prilikom u svom govoru na prvim Evropskim susretima pisaca u Sarajevu mladi bosanski spisatelj Aleksandar Hemon ustvrdivši da kultura i književnost nisu nužno etički pozitivne, nego su etički neutralne. Hemon, koji je ponabolje u jednom svome tekstu u *Danima* opisao profesorski fašizam Nikole Koljevića, na tragu je oduzimanju literaturi onih ovlasti što ih joj je u južnoslavenskim tradicijama donio redukcionistički romantizam stavom da je *pisac poeta vates*, neko ko kolektiv uči životu, a njegova književnost jest *univerzalna epistema, učiteljica sveg života*, pa po prirodi svoga diskursa ona je moralno poučna, ona afirmira pozitivne moralne vrijednosti.

Međutim, praksa je potvrdila da fiktivni književni svjetovi itekako proizvode jezik mržnje, utemeljuju negativne stereotipe o drugom, likvidiraju drugog, a nakon postmodernog i poststrukturalističkog obrata jasnim postaje da su i najveće književna djela Zapada, kako pokazuje Edward Said u *Orijentalizmu* i *Kulturi i imperijalizmu* orijentalizirala Orijent da bi imperijalnim ideologijama donijela moralno opravdanje za koloniziranje ne samo Orijenta nego i svih koloniziranih zemalja i naroda. Jasnim je postalo u postkolonijalnom odgovoru da etička funkcija književnosti ovisi od pogleda, od

optike ukorijenjene u ono što se naziva kulturom. Sama je, dakle, kultura postala etički upitnom. Pisac u tom smislu nije ništa drugo do proizvod diskursa i njegov proizvođač. Te vrste svijesti na južnoslavenskom kulturnom prostoru itekako nedostaje.

Zato se moglo dogoditi da onaj neprijateljski drugi iz književnosti južnoslavenskog romantizma, dakle, okupator (Turska, Austro-Ugarska), u književnosti s konca dvadesetog vijeka postane prvi susjed, susjedna nacija koja dijeli istu krvavu sudbinu. Oslobodilačka ideologija iz književnosti romantizma postala je imperijalnom ideologijom u književnosti modernizma i sloma modernizma. Ulogu neprijateljskog okupatora dobio je sabrat, a oslobodilački potencijal koji je širila kultura romantizma pretvoren je u potencijal mržnje čiji rezultat jesu bili zločini, konclogori, silovanja, jednom riječju diskurs genocida. Dobrica Ćosić, koji je zacrtao i nacrtao tu ideologiju, dobio je u književnosti čitav niz klonova. Nisu to samo Karadžić, Nogo, Bečković, Toholj, niti na drugoj strani Aralica i sateliti. Taj um Ćosićevog klona pojavljuje se na različitim razinama institucije književnosti. Njegov avetinjski duh može se pronaći u školskim čitankama, nacionalnim kulturnim zajednicama, na bosanskim fakultetima, gdje zgrčeno uživljen u nacionalističku metanaraciju kanonizira nacionalnu književnost pred studentima koji su u većini proizvod nacionalističkog diskursa prisutnog u školskom sistemu.

Upravo tu i jeste najveća odgovornost pisaca, jer jezik mržnje koji je ustanovljen u Ćosića ili Aralice, sasvim svedeno, i koji je direktno vodio u rat nastavlja se iza rata u pesimističnom, traumatičnom bosanskom prezentu.

JOGINI, KOMESARI I OSTALI

Artur Kestler je u spisu *Jogi i komesar* predložio shemu društveno-političkog ponašanja koja se odnosi na sve intelektualce, pa dakle i na pisce. *Jogi veruje da se cilj ne može unapred odrediti i da sve zavisi samo od sredstava. Silu odbacuje po svaku cenu.* Jogina je među piscima relativno malo, ali ima jedan koji očarava već generacije čitalaca, studenata i smatra se velikim: Herman Hese. Komesara ima mnogo u različitim varijacijama i problem ponašanja pisca u istoriji uglavnom se njih tiče. *Komesar veruje u promenu spolja. On veruje da se sve pošasti... mogu izlečiti revolucijom... on veruje da cilj opravdava sva primenjena sredstva, čak i lukavstvo, izdaju,* (podvukao T.K.)... *da je um nepogrešivi kompas i da je svet neka vrsta fino promišljenog satnog mehanizma koji će se kretati unapred predviđenim putanjama.* Jedan vid komesarstva, u konkretnim istorijskim uslovima, jeste antikomesarstvo kojem pripadaju upravo Kestler i njegov savremenik Džordž Orvel. Obojica su pokazali da mogu biti pravi, dobri pisci, Kestler u malo poznatoj knjizi pod naslovom *Razgovori sa smrću*, a Orvel u *Homage to Catalonia*. Prva je roman-dnevnik novinara osuđenog na smrt u Frankovom zatvoru, a druga iskustvo dobrovoljca u Španskom građanskom ratu, u početku na neaktivnom aragonskom frontu, a potom u nesuglasicama razdrtoj Barseloni. Međutim, u svojim poznatim djelima (Kestler: *Pomračenje u podne* i Orvel: *1984*, koja je svojom popularnošću valjda nadmašila cjelokupnu slavu jogina Hesea), oni se obračunavaju sa svojom komesarskom prošlošću, poništavaju svoju vjeru u ideološke i političke sisteme kojima su nekad pripadali, opet svode stvari na jednu istinu, i time iznevjeravaju funkciju pisca, prirodu romana. Kod njih se *istorijska nužnost* iz njihovih prethodnih uvjerenja, pretvara u *moralnu nužnost* koja predstavlja podjedanko nasilje nad zadatkom pisca i prirodom romana. Kada jedan pripadnik francuskog *novog romana* kaže da ne može stvarati književni lik jer mu to ne dozvoljava književno poštenje, onda je to čista situacija poslije koje ćemo gledati kuda ćemo i šta ćemo, ali kada Orvel stvara lik monstroznog Velikog Brata i njegovih *poštenih protivnika* (revolucionara?),

onda je to ideološka simplifikacija za koju imamo pravo vjerovati da je njen autor od nje očekivao uspjeh (moralni i u određenom smislu, materijalni) i kojom je povrijedio ne samo prirodu književne istine nego i načela književnog konstruisanja, neodvojiva od te istine. *Vizija* je bila moguća u Danteovo doba, a opstala je ipak samo jedna jedina *Božanstvena komedija*, a u vrijeme romana koji zahtijeva jednostavno viđenje, ona se pretvara u propagandnu konstrukciju. *Ako su nauka i filozofija zaboravile ljudsko biće*, kaže Kundera, *onda mi se čini utoliko jasnije da se sa Servantesom stvorila velika evropska umetnost koja nije ništa drugo nego istraživanje tog zaboravljenog bića... Razumeti sa Dekartom ego koji misli kao osnovu svega, biti sam naspram univerzuma, to je stav koji je Hegel u pravom smislu nazvao herojskim. Razumeti sa Servantesom svet kao ambivalentnost, moći mu suprotstaviti umesto jedne apsolutne istine pregršt relativnih istina koje se suprotstavljaju, (istine koje su sastavni delovi imaginarnih ega koje nazivamo likovima), imati dakle kao jedinu izvesnost mudrost neizvesnosti, to zahteva ništa manje snage.*

Roman je na prvom mjestu oblik saznanja... Međutim, na prvi pogled paradoksalno to *romaneskno* znanje nije lako prihvatljivo čovjeku: *čovjek želi jedan svet u kome će dobro i zlo biti jasno odvojeni zato što je u njemu urođena i neukrotiva želja da sudi pre nego što razume. Na toj želji počivaju religije i ideologije. One se mogu pomiriti sa romanom samo ako prevedu njegov jezik relativnosti i ambivalentnosti u njihov apodiktični i dogmatski diskurs. Oni zahtevaju da neko bude u pravu; ili je Ana Karenjina žrtva jednog tupog despota ili je Karenjin žrtva jedne nemoralne žene... U tom ili – ili je sadržana ljudska nesposobnost da gleda naspram odsutnosti vrhovnog Suca. Zbog te nesposobnosti mudrost romana, mudrost neizvesnosti teško je prihvatiti i razumeti... Duh romana je duh kompleksnosti. Svaki roman kaže čitaocu: stvari su komplikovanije nego što si mislio. To je večna istina romana koji se sve manje čuje u buci pojednostavljenih i brzih odgovora koji pretihode pitanju isključujući ga.*

Viđenje pisca je dakle polifono, raznovrsno, ako treba i proturječno, mada je ta odredba prenesena iz diskurzivnog mišljenja zapravo neprimjenjiva na književnost. To viđenje mora biti iznad svega precizno, što uopće ne znači da mora biti direktno, kao što se ponekad mislilo u vrijeme *realizma*, odnosno tamo gdje je književnost vršila funkciju novina. Pisac može da gleda *i kroz vatru i kroz vodu*, pa i kroz eksperimentalnu bakrenu ploču, pa i u vračarinu staklenu kuglu, ali

on mora biti *tamo*, na mjestu događanja, ne nužno na način na koji je Flober bio u Tunisu da bi mogao pisati o staro Kartagini u romanu *Salambo*, ali na način da nekako preduprijedi odgovor koji bivši borac daje psihoterapeutu koji pokušava da ga *izliječi*: “Vi niste bili tamo kad je granata eksplodirala.” Ovaj slučaj upućuje i na njegovu drugu obaveznu sposobnost, moć empatije saosjećanja ili uosjećavanja kao u primjeru koji kaže: kad slikar zatvori oči on vidi boje i linije, kad muzičar zatvori oči on čuje melodije, ali kada pisac zatvori oči, on misli: “Slijepcu je ovako čitavog života!” A ovo opet upućuje na činjenicu da je predmet književnosti pojedinac, lik: i ona može da se bavi društvenim klasama, etničkim grupacijama, kolektivima, čitavim generacijama, ali okvir toga bavljenja mora biti i do kraja ostati ljudski. Samo u tom slučaju dobija se onaj *aristotelovski* efekat o kojem govori američka esejistkinja Vendi Doniger u tekstu *Značenje iluzije: Nešto u nama kazuje nam da ono što čitamo u New York Timesu, nije istina, ne samo u smislu da se svjesna politička iskrivljavanja, štamparske greške i loša izvještavanja postavljaju između nas i događaja, već u dubljem smislu da čovjek ne može nijednom događaju u punoj mjeri biti svjedokom, niti ga zabilježiti (tojest riječi su pune iluzije)*. A nešto u nama kaže nam opet da *Ana Karenjina – jeste istina...* Aberacije su moguće kod velikih talentata, ali ako se produžuju vode u neknjiževne rezultate: za autora ovih redova Ivan Cankar je veći pisac u mladalačkim vinjetama (*Desetica, Šoljica kafe*), ili u priči *Pavličkova kruna*, nego u dramama iz zrelog doba zasnovanim na psiho-sociopolitičkim konstrukcijama čak i kada je u pitanju u mnogom pogledu izvrsna *Sablazan u dolini Šentflorijanskoj*. Dobrica Ćosić je bio veliki pisac dok je u *Vremenu smrti* sudbinu srpskog naroda posmatrao u horizontali, ali kada je kasnije prešao u vertikalnu, rezultati su bili katastrofalni: Jovan Hristić je jednom rekao da on tu nije bio u stanju da opiše kako treba ni jedan beogradski krojački salon. Ponesen idejama, porukama, vizijama, propustio je da uključi i najjednostavnije elementarno viđenje. Miroslav Krleža nije bio samo pisac nego i univerzalni duh, univerzalni genije i dozvolio je da mu se u kasnijim djelima (*Zastave pa i drama Aretej*), ta univerzalnost malo previše umiješa u književnost, ali je u *Gospodi Glembajevima*, *Hrvatskom bnogu Marsu*, *Povratku Filipa Latinovića* ostvario nenadmašnu književnu umjetnost. Jedini Andrić nikada nije pokleknuo pred utjecajima neknjiževnog; ako kod njega

tu i tamo ima slabosti, to su jednostavno spisateljske slabosti. *Politika kao sudbina* je sudbina izvana, pisac nema pravo ili jednostavno rečeno nije pisac kada dozvoli da ona prevlada, vanjsko i unutrašnje su u književnosti ne samo *ravnopravni* nego direktno i neraskidivo međusobno isprepleteni.

Postoji teza omiljena i među *marksistima* i među raznim vrstama larpurlartista da pisac kao pisac mora poštovati književnu istinu, ali kao građanin može ispovijedati konkretna politička uvjerenja i djelovati u skladu s njima. Znači li to da je pisac *podvojena ličnost*, s tim da se eventualno zatim njegova podvojenost čak tumači kao *naivnost* književnosti na jednoj strani, i ozbiljnost građanina na drugoj. Odatle počinju mučne i perverzne operacije: u jednom broju zagrebačkog lista *Danas* iz predratnog *socijalističkog* doba, Krleža je vječiti borac za *prave ideale*, a Andrić kraljevski ambasador u Berlinu koji je kao takav *prisustvovao* Minhenskim sporazumima i drugim Hitlerovim mahinacijama. Iz tog je *izvještaja* naravno izostavljena ona epizoda u kojoj je Andrić usred rata, u Beogradu pod direktnom njemačkom okupacijom, odbio da potpiše izjavu protiv partizana, kao i Miloš Đurić, popularni Čika Miša koji je kada su ga obavijestili da je izjavu potpisao G. Miloje Milojević, znameniti muzičar i muzikolog, rekao: “E, ali on udara u drombulje, a ja predajem etiku!” A popularna ličnost iz sarajevskog književnog polusvijeta pedesetih godina, Uča, koji bi popio čašicu konjaka da presječe miris dviju rakija prije nego što bi pošao da drži čas francuskog gospođicama, imao je običaj da kaže: “Krleža je vrtiguz zagrebački, a Tin Ujević pravi heroj i svetac.” Dobrica Ćosić, pisac prerastao u ideologa, i predsjednika države, navodno je rekao nekadašnjem prijatelju i kolegi disidentu Adamu Mihnjiku, kad ga je ovaj pitao da li se osjeća bar malo krivim zbog strašnih zločina počinjenih u ime srpstva, da se osjeća onoliko krivim koliko bi Isus trebao da se osjeća krivim zbog inkvizicije.

Naravno da postoje vremena velikih nemira (nepravde, nasilja, laži i zanosa) u kojima ni pisac ne može ostati miran. Primjer za to je čuveno Zolino *J'accuse*. Primjer za to su bosanskohercegovački pisci, posebno pisci Bošnjaci koji su pod prijetnjom genocida, i u susretu sa nametnutim užasom, u vide-nju užasa, digli svoj glas i kao građani i kao pisci. Takva opredjeljenja ne mogu i ne smiju da traju jer ponekad mogu da se pretvore u tužno-smiješne priče o čovjeku. U prvom svjetskom ratu je Tomas Man, tada istina još mladić, bio propagator

pruskog imperijalizma, tvrdeći da je u pitanju rat u kojem se njemačka *kultura* suprotstavlja evropskoj *civilizaciji*, pri čemu je civilizacija razum, a kultura duhovna organizacija svijeta koja ne isključuje ni divljaštvo. U drugom svjetskom ratu, najoštrije je osudio ne samo nacizam kao sistem, nego i svoj njemački narod koji je prihvatio taj sistem i time počinio zločin protiv humanosti, pravde i protiv svih zasada civilizacije. A potpuno je smiješan slučaj Knuta Hamsuna koji je prihvatio nacizam da bi doživio da mu njegovi Norvežani napune stan njegovim vraćenim knjigama, ali je prije toga bio pozvan kod Hitlera u goste i kad su ga pitali kako dotični izgleda rekao je: "Znate, tamo je bilo puno raznih ljudi."

Pisac mora da se bavi društvenim događajima, ali ne u smislu vizija i ideja nego na primjer u smislu pitanja o odnosu siromašnih policajaca i dobrostojećih ili čak bogatih demonstranata. Njega teba da zanimaju i lukavstvo i *izdaja* iz komesarskog repertoara, ali ne u kontekstu vizija i ideja, nego pod nekim vlastitim uglom viđenja, kakav je onaj u Borhesovoj priči u kojoj pripadnik divljih langobardskih plemena što iz svojih mračnih šuma napadaju Rim (Ravenu), prelazi na stranu neprijatelja. Razlozi njegove *izdaje* su otprilike ovi: vidio je dan, vidio je čempres i vidio je mramor. Pisac mora posjedovati sposobnost empatiziranja, saosjećanja, uosjećavanja, za razliku od slikara koji kada zatvori oči vidi linije i boje, muzičara koji čuje melodije i tonove, mora pomisliti: ovako je slijepcu čitavog života. Ali ta njegova osjećanja ne smiju se pretvoriti i ideologiju žrtve, jer ova jedva da je nešto bolja od ideologije komesara ili antikomesara. *Roman je oblik saznanja*, kaže Kundera, a mi na primjer jedva da nešto iz književnosti znamo o životu običnog neprogonjenog čovjeka u Staljinovom vremenu jer književnost kojom raspolažemo je ili ideološka propaganda, ili antirežimski traktat, ili – ili, za ili protiv. U bližem nam primjeru, bivši borci iz oba rata znatan dio svog vremena i života provode u uspomenama, sjećanju, zajedničkoj evokaciji prošlih događaja. Njima bi eventualno dobro došao jedan Marsel Prust koji bi im pomogao da svoja sjećanja rasčlane, pročiste, da stvarno otvore kutiju uspomena koja je inače zatvorena i propušta samo pojedine informacije. Umjesto toga oni među piscima nalaze simpatizere, podstrekače, istomišljenike ili obratno, sve u smislu podjele koju je izvršio njemački politički filozof Karl Šmit, saradnik nacista i Hitlerov prijatelj, a po kojoj je u političkom životu i životu

uopšte najvažnije prvo spoznati ko je prijatelj, a ko je neprijatelj. Da li čovjek uopšte i pisac posebno treba, smije uopšte da se uključuje u tu dilemu, da li to smije biti njegovo pitanje naslijeđeno i iz grčkih agonalnih ideja, a zapravo iz vremena kada je čovjek živio od lova.

Pisac ne može, ne smije da se pretvori u ideologa, u zastupnika, u *Isusa*. Čak i ako se posmatra sa stanovišta *opšteg društvenog dobra*, on je kao pisac korisniji jer jedino on za to dobro radi na specifičan način na koji niko drugi raditi ne može. Na jedan od čuvenih kolokvija koji su pripadnici i pristalice francuskog *novog romana* organizovali u vrijeme svoje *moći*, bio je kao gost pozvan Sartr jer su u njemu, autoru romana *Mučnina*, oni vidjeli svog predhodnika u shvatanju književnosti, u načinu stvaranja. Sartr, mrzovoljan ili skroman, u svakom slučaju vječiti *aktivista*, nezadovoljan atributima koje su mu pripisali, rekao je da njegova *Mučnina* niti bilo kakav razgovor o njoj nema smisla ni značenja pred jednim djetetom koje u tom trenutku umire od gladi negdje u Africi ili Kambodži. Alen Rikardu mu je odgovorio: “Učitelju, nijedna knjiga nikave vrste nema nikakvog značaja ni vrijednosti pred djetetom koje umire od gladi bilo gdje na svijetu. Ali druge knjige, druge vrste pouka, potkrijepile bi tim slučajem svoje teorije o nepravednom rasporedu dobara, o užasu kolonijalizma, o potrebi svjetske revolucije. Napravile bi od njega ideologiju ili statistiku, ili oboje. Jedino književnost od svojih najranijih početaka, samom prirodom svojih pouka, za nas pravi konkretan, bolan problem od djeteta koje umire od gladi u Africi ili Kambodži, jer jedino se ona od svih disciplina duha bavi pojedinačnim gladnim djetetom. I jedino nas ona uči kako da budemo tamo, u Africi ili Kambodži.”

Nikica Mihaljević

SVJETINU MORA NETKO UVIJEK NADRAŽIVATI

Najveće zlo koje je pogodilo Hrvate novijega vremena (konceom 20. i početkom 21. stoljeća) nisu bili ni ratovi, ni prirodne katastrofe, ni demografsko odumiranje, ni ekonomsko osiromašenje, nego je to bio: **tuđmanizam**. Tuđmanizam je unazadio i iznakazio Hrvate do nesposobnosti za samosvojan i samodostatan, koristan i pravedan život. Za život u vlastitoj zajednici, sa svojim sunarodnjacima i inorodnicima podjednako, kao i za život s narodima u okruženju hrvatske države. Nikada ranije u povijesti, čak ni za tzv. Nezavisne Države Hrvatske, Hrvati nisu postigli kritičnu masu zla koja ih samoubilački tjera u propast. Istine radi treba dodati da im stanje u međunarodnoj zajednici, u zapadnoeuropskoj civilizaciji, veoma ide na ruku. Ali to može biti samo element za razumijevanje fenomena tuđmanizma, ali nikako i opravdanje za njegovu pojavu i posljedice koje je izazvao i izaziva.

Tuđmanizam je hrvatska inačica iskrivljene povijesne svijesti koja je pobijedila kritičku svijest o vlastitoj povijesti, tj. vlastitu tradiciju. Da bi tuđmanizam prevladao u hrvatskome društvu morao je imati brojne, uporne i zdušne pomagače. U toj množini širitelja hrvatskih nacionalnih mitova i legenda, falsifikata i montaža povijesti, govora mržnje i političkih strasti, vidnu i značajnu, ako ne i najznačajniju ulogu, imali su i imaju hrvatski književni inteligenti (romanopisci, pjesnici, dramski pisci, esejisti, kritičari, povjesničari književnosti, prevoditelji, sveučilišni i srednjoškolski profesori hrvatskoga jezika i književnosti, poneki knjižničar, publicist i mnoštvo literarnih diletanata).

O začetniku, provoditelju i glavnom nositelju tuđmanizma ili kroatocentričnoga nacionalizma, **dr. Franji Tuđmanu** (Veliko Trgovišće, 14. V 1922 – Zagreb, 10. XII 1999), iako je bio član Društva hrvatskih književnika, nećemo opširnije govoriti. No govorit ćemo o ideologiji koja je označena njegovim imenom kako bismo označili osnovne značajke fenomena tuđmanizma i to kroz prikaz političke, vojne i ekonomske doktrine F. Tuđmana.

Svoja politička stajališta i vjerovanja iznio je Tuđman u opširnim i – na samo njemu svojstven način – zbrkanim, smušenim i dosadnim knjigama od kojih je svakako najpoznatija *Bespuća povijesne zbiljnosti* (Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1990). Međutim, u spisu *Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi* (NZMH, Zagreb 1990) Tuđman piše:

Koliko god ne može biti dvojbe da je uvođenje federativnog, socijalističkog, poretka značilo velik korak u rješavanju nacionalnog pitanja svih naroda u Jugoslaviji, pogotovo za Slovence i Make-donce, koji su se po prvi put u povijesti politički i državopravno konstituirali kao narod, isto toliko je neprijeporno da su se unitarističko-integralističke tendencije – navlastito u razdobljima velikodržavnog etatizma i centralističkog hegemonizma – osobito teško osjećale na hrvatskom tlu. A kako su se one, osim na političko-upravnom i gospodarskom području, očitovale u još oštrijim oblicima u svakodnevnom životu, u sferi jezika, kulture, športa – to je hrvatsko pitanje ponovno postalo glavno nacionalno pitanje, kao i nekad u monarhističkoj Jugoslaviji, a uređenje srpsko-hrvatskih odnosa opet je težišno pitanje stabilnosti i federativne državne zajednice. Hrvatsko-srpski odnosi posebno su opterećeni problemom Bosne i Hercegovine, koje geografski čine takvu gospodarsko-prometnu cjelinu s južnom i sjeverozapadnom Hrvatskom, da to i laik može zaključiti iz samo letimičnog pogleda na zemljovidnu kartu, a s njome su pretežito vezane i povijesno i etničko-jezičnom istovjetnošću, a velikosrpski je hegemonizam, od stvaranja zajedničke države, činio sve da se te prirodne veze što više smanje i onemoguće, i one što više vežu za Beograd, u čemu nikada nije postigao trajnije rezultate, pogotovo ne u posljednje doba federativnog razvitka. (str. 164).

Ne mislimo trošiti vrijeme i prostor za pobijanje ovih očitih “improvizacija” samozvanoga povjesničara i kvazistratega o geopolitičkim situacijama i stanjima na južnoslavenskom prostoru. Stavljajući u središte problema jugoslavenskog društva tobožnje *hrvatsko nacionalno pitanje*, odnosno tobože sam opstanak hrvatskoga naroda u krajnje neprijaznom, takorekuć neprijateljskom okruženju, Tuđman je stvorio tobože znanstvenu osnovu za nekakvo rješavanje toga izmišljenoga pitanja, odnosno svoje potonje politike i prakse, te kasnijega tuđmanizma. Uvjerivši samoga sebe (jer on je se tako osjećao u “svakodnevnom životu” kako nam je jednom prilikom lijepo objasnio M. Krlježa) u istinitost svojih teza, godinama je uvjeravao sve oko sebe u ispravnost takvih pogleda (što je korespondiralo s djelatnošću drugih šovensko-nacionalističkih političkih

snaga u Jugoslaviji i u Hrvatskoj, dajući tako jedni drugima svojevrсни kredibilitet), dok broj naivnih i neupućenih Hrvata nije dostigao kritičnu masu, da bi u trenutku samourušavanja komunizma i općoj međunarodnoj pomutnji uspio, uz pomoć svojih trabanata, nametnuti javnosti stav kako je “kucnuo čas” za realiziranje tih stajališta!

Izažimanje *vojnopolitičke doktrine...*

Jedan od glavnih Tuđmanovih trabanata bio je pjesnik, književni kritičar, teoretičar, esejist, antologičar, prvi ministar kulture u eri tuđmanizma, predsjednik Hrvatskoga državnog sabora od 1995. do smrti Franje Tuđmana i obnašatelj dužnosti predsjednika Republike do izbora Stipe Mesića (veljača 2000.), akademik **Vlatko Pavletić** (Zagreb 1930). Ovaj političar pod krinkom književnika i književnik s nezajažljivim političkim apetitom, dolio je govoru mržnje toliko svježega ulja da raskrinkavanju svih njegovih invektiva protiv razuma, pravdnosti i istine ne bi dostajala zaista debela knjiga. Vrhunac te Pavletićeve rabote je svakako njegov pokušaj *znanstvenoga* opravdanja tuđmanizma. Taj svoj podvig izveo je akademik Pavletić na proslavi 75. rođendana predsjednika Republike Franje Tuđmana. Prigodni govor, koji je trebao održati kao predsjednik Sabora, akademik Pavletić je naslovio *Tuđmanova doktrina* i budućim pokoljenjima ostavio nevjerovatan dokument intelektualne bijede (donosimo ga prema novinskom izvještaju u *Vjesniku* od 15. V 1997).

U prigodnom govoru *Tuđmanova doktrina*, predsjednik Sabora akademik Vlatko Pavletić istaknuo je kako nema primjera među suvremenim državicima koji su prošli tako dug i zapleten put kao predsjednik Tuđman, jer nitko od njih nije bio aktivan borac anti-fašist, niti je svojim osobnim iskustvom vojnih pohoda i pisanjem povijesnih studija proniknuo bit velikih nacionalnih prekretnica.

Nitko nije iz historiografije osmislio filozofiju jednako primjenjivu u ideologiji i politici kao dr. Tuđman, koji je uočio opasnost i raskrinkao velike ideje ispod kojih su se često krili ne samo programi nego i pogromi pogubni za male narode, ustvrdio je Pavletić. Naglasio je da je dr. Tuđman kao znanstvenik odlučno i uvjerljivo branio Hrvate od optužaba da su prigrlili fašizam, te znanstvenički i politički dalekosežno razorio temelj protuhrvatskoga mita o logorima u Drugom svjetskom ratu.

Govoreći o razdoblju donošenja Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskoga jezika iz 1967., Pavletić je podsjetio kako je dr. Tuđman tada izravno okrivljen za tobožnje nacionalističko ozračje u Hrvatskoj te poslije osuđen na tamnovanje s istaknutim članovima

Matice hrvatske. Tada se činilo da je to završni čin hrvatske drame koja se nije pretvorila u tragediju upravo zahvaljujući ljudima među kojima je dr. Tuđman zadobivao karizmatiku ulogu, i koji su pod njegovim vodstvom iskoristili prigodu koja im se pružila na izborima 1990., naglasio je Pavletić.

Podsjetio je na Opći sabor HDZ-a u veljači 1990., koji je spojio domovinsku i iseljenu Hrvatsku, te na opću prisegu na skupovima koje je organizirao: *Sve za Hrvatsku, Hrvatsku ni za što*.

'Predlažem još jedan ključ razumijevanja sastavljen od sedam točaka *Tuđmanove doktrine*, primjenjive uspješno u državnoj politici ali i u vojnoj strategiji', rekao je dalje akademik Pavletić, te uz ostalo iznio:

'**Prva točka** te doktrine proishodi iz Tuđmanova znanstvenog opusa: Sve što se dogodilo i prije se događalo, stoga je dubinsko poznavanje povijesti, svjetske i nacionalne, neophodan preduvjet za ispravne političke odluke u sadašnjosti. ... Dr. Tuđman je priznavao utjecaj političkih prethodnika na svoja promišljanja, pa je tako upravo **druga točka** njegove doktrine uistinu umješna primjena Starčevićeva poučka prema kojem je *glavno načelo državištva: dopustiti što se nikako ne može uskratiti, pa ne jadikovati za onim što se nikako ne da povratiti*. Dopustio je dolazak međunarodnih mirovnih snaga i time zaustavio agresora, a vrijeme je iskoristio da Hrvatsku ojača vojno i u svakom drugom pogledu. ... Uspjehe kao političar zahvaljuje dr. Tuđman također **trećoj točki**, tj. uviđanju imperativa svakog političkog djelovanja, a u kojoj se utvrđuje da i onda, kad politikom obistinujemo stoljetne snove, ne smijemo se povoditi za iluzijama. ... Za provođenje ove **četvrte točke** svoje doktrine dr. Tuđman je (...) 1989. utemeljio i organizirao jaku stranku sveobuhvatnog programa i prihvatljivu za veliku većinu hrvatskoga naroda. ... **Peta točka** Tuđmanove doktrine posebno je važna, a proishodi iz njegovih osobnih povijesnih spoznaja i iz općeg iskustva: da nam se u životu pojave i predmeti ne otkrivaju otrpve u pravom svjetlu, nego je potrebno netremice prodirati pogledom pod lažnu površinu, rastrgati masku. ... **Šesta točka** vojno-strateške, ali i političke doktrine dr. Tuđmana izažeta je iz iskustvenog uviđanja da suprotnike ili protivnike valja uljuljkati u uvjerenju kako je moguće učiniti samo jedno, a zatim ih iznenaditi neočekivanošću odluke ili prijedloga. Ima li boljih dokaza od onih kad je dr. Tuđman na svoju punu odgovornost odlučio: *Bljeskom* na neprestano palucanje mržnje i terora, a *Olujom* na neprekidno popirkivanje napuhano prijetjećeg vjetra istočnjaka.

Dr. Franjo Tuđman nedokučiv je u svojim prijelomnim odlukama svima kojima je stran poučak važan za svakog državnika: da i u prijateljstvu i u neprijateljstvu valja postaviti granice povjerenju i mržnji, jer bi preveliko povjerenje moglo postati opasno, a slijepa bi mržnja isključila svaku mogućnost izmirenja ili bar obostrano korisne suradnje. (...) Ne prepoznati i ne priznati u svemu tome neponovljiv Tuđmanov pečat znakovit za **sedmu točku** njegove doktrine mogu samo rušilački motivirani ignoranti ili svjesni obmanjivači naroda, različito motivirani, ali usmjereni prema istom cilju.

Od izbora 1990. kad je HDZ došla na vlast, a dr. Tuđman izabran za predsjednika tadašnjega Predsjedništva Republike Hrvatske, redala su se u paklenom tempu zbivanja o kojima će se pisati studije i knjige. Referendum o državnoj samostalnosti, pa proglašenje samostalnosti s pristankom na tromjesečni moratorij, odluka o oružanom otporu srpskoj agresiji, internacionalizacija problema i pristanak na dolazak Unprofora radi dobijanja vremena za konsolidaciju i vojno jačanje države; uvođenje stabilne kune; akcija Maslenica i spasavanje brane na Perući od potpunog uništenja; taktiziranje s neprihvatljivim planom Z-4; Washingtonski sporazum, Bljesak i Oluja; Splitska deklaracija o zajedničkoj borbi s bošnjačkom armijom protiv srpskog okupatora u Bosni i Hercegovini; Daytonski sporazum; normalizacija odnosa sa SRJ; oštro suprotstavljanje planu balkanske asocijacije; Pismo namjere radi osiguranja mirne reintegracije hrvatskoga Podunavlja i konačno izbori održani 13. travnja ove godine kada je ta reintegracija, bez ikakvih incidenata, uistinu otpočela.

Na kraju, reći ću jednostavno i nepobitno: da je dr. Tuđman desetljećima uporno i hrabro bio na braniku hrvatskih egzistencijalnih i nacionalnih interesa; da je od svih priznatih, zaslužni tvorac samostalne, suverene, demokratske Hrvatske, i da mu je, zahvaljujući tome, nesumnjivo osigurano trajno mjesto istinskoga velikana u cjelokupnoj hrvatskoj povijesti.”.

...i ekonomske doktrine

I drugi su doktrinari te, 1997. godine, ispisivali još poneku Tuđmanovu doktrinu (doktrine duhovne i demografske obnove, na primjer). Tako je **Hrvoje Šošić** (Osijek 1928), jedna od najkomičnijih figura hrvatske nacionalističke politike devedesetih godina, “izažeo” Tuđmanovu ekonomsku doktrinu kao “koncept tuđmanomike” koji je “bio teoretski potpuno čist, bez ijednog elementa ne samo koji bi ga dovodio u pitanje, već i bez ijednog elementa kompromisa. Tuđmanomika je bila isto tako jasno iznesena pred hrvatski narod kao i stav o hrvatskoj državi. Samu bit tuđmanomike, po kojoj se ona razlikuje i od reganomike i bušizma i thatcherizma i Kohlovog demokršćanskog slobodnog poduzetništva, izražava kao sjekirrom odsječen stav: ‘Potrebno je što prije provesti ukidanje ničijeg društvenog vlasništva’. No u istom se trenutku, na istom mjestu nalazi stav koji pokazuje koliko je Tuđman bio svjestan što znači provesti takav povijesni čin pa odmah upozorava: ‘Ali reprivatizaciju imovine u dioničarsko vlasništvo banaka i građana a na nekim područjima i države, treba provoditi krajnje promišljeno.’”. A “iscizelirani koncept tuđmanomike”,

reći će Šošić, iznio je Tuđman u predizbornom govoru 15. VI 1997. godine sljedećim riječima: “Moja prva i neprestana briga bit će poticanje kulturnog, znanstvenog i gospodarskog razvitka, na temeljima privatnog poduzetništva i promišljene uloge državne uprave, radi podizanja životnog standarda svih staleža.” (v. sve u *Vjesniku* od 5. VII 1997).

Bode u oči ovaj govor u prvom licu! Država – to sam ja! Za dvije godine Tuđman će biti mrtav. A samo dva mjeseca poslije smrti, malo tko će ga uopće i spominjati! Njegove tobožnje doktrine nastojat će zaboraviti udvornički autori, ali posijano zlo sjeme tuđmanizma donosi svoje plodove još uvijek i tko zna da li će i kada usahnuti. A od “promišljenosti” prilikom pljačkaške privatizacije i zavođenja divljega kapitalizma u Hrvatskoj, sve građane boli glava i danas, a bit će tako i sutra, bez ikakva izgleda za poboljšanje!

Samouništenje intelektualaca

Kriterij po kojem prosuđujem o zločinačkom karakteru tuđmanizma i o isto takvom značaju angažmana onih hrvatskih književnih inteligenata koji tuđmanizam zagovaraju, promiču i reproduciraju (zarazno, trujući nove naraštaje) jesu stavovi **Juliena Bende** (1867-1956), francuskoga književnika i filozofa, iz spisa *Izdaja intelektualaca* (“Politička kultura”, Zagreb 1997) i njegova razgovora s **Bogdanom Radicom** (1904-1993) u knjizi *Agonija Evrope* (Geca Kon, Beograd 1940). Dakako, na osnovi našega ljevičarskoga svjetonazora i baštini hrvatske ljevice s bardom Miroslavom Krležom na čelu, te Marxovih *Ranih radova* i tekstova filozofâ Frankfurtske škole, odnosno *kritičke teorije*, i njihovih nastavljača. No Benda je za našu temu najzahvalniji autoritet jer neposredno, bez uvijanja i kalkuliranja govori o neporecivoj intelektualčevoj izdaji, izdaji vlastite pozicije i misije koju je stoljećima ranije njegovao i izvršavao.

Intelektualci (klerici, kako ih naziva Benda) bili su sloj duhovnih vođa, “oni koji po naravi svog poziva, ne teže za ostvarenjem praktičnih ciljeva, nego nalaze radost u bavljenju umjetnošću ili znanošću, ili u metafizičkim spekulacijama, ukratko, koji uživaju u nezemaljskim dobrima, ističući otprilike ovo: ‘Moje kraljevstvo nije od ovoga svijeta’. Doista, više od dvije tisuće godina u povijesti možemo slijediti neprekinuti niz filozofa, svećenika, umjetnika i znanstvenika, djelovanje

kojih se kategorički suprotstavlja realizmu mnoštva. Političkim strastima, o kojima je ovdje riječ, ti su se ljudi suprotstavljali dvojako: bilo tako što su se sasvim udaljavali od tih strasti, poput Leonarda, Malebranchea ili Goethea, koji su pokazivali da im je stalo samo do sasvim nepraktičnog duhovnog djelovanja i primjerom su poticali vjeru u takav način života kao najvredniji; ili su se, kao moralisti u pravom smislu riječi, koji se bave konfliktima ljudskih egoizama i propovijedaju humanizam ili pravdu, poput Erazma, Kanta ili Renana, zalagali za prihvaćanje apstraktnog moralnog načela, nadmoćnog tim strastima ili posve različitog od njih. Premda su postavili temelje modernoj državi kao obliku upravljanja kojim se prevladavaju individualni egoizmi, djelovanje pripadnika tog staleža prije svega je teorijsko; oni nisu mogli spriječiti laike (niži i viši slojevi, seljaci, radnici, obrtnici, ali i kraljevi, ministri, političke vođe, “svi koji po naravi svoga poziva tragaju za zemaljskim dobrima”- op. N.M.) da cijelu povijest ispune svojim mržnjama i klaonicama; *ali ih jesu spriječili u tome da ta djela pretvore u religije, da ih usavršavaju, vjerujući u svoju veličinu*. Zahvaljujući njima možemo reći da je čovječanstvo tijekom dvije tisuće godina činilo zlo, a hvalilo dobro. Ta nepomirljivost dobra sa zlom, koja služi na čast čovječanstvu, pukotina je kroz koju se mogla provući uljudba.” (J.Benda, *ibidem*, str. 85/86).

Međutim, koncem 19. stoljeća, tvrdi Benda (a sav daljnji razvoj daje mu više negoli za pravo), dolazi do potpunoga obrata, do bitne promjene: “intelektualci *pristaju na igru političkih strasti*; oni koji su dotad obuzdavali realizam narodâ počinju ga poticati” (*ibidem*, str. 86). To je izdaja netom nabrojenih ideala. Izdaja, prije svega, zbog i radi tobožnjih interesa *nacije*. Benda ima pred očima Barresa i Maurrasa, ali tu su i Mommsen, Treitschke, Ostwald, Brunetiere, Lemaitre, Peguy, D’Annunzio, Kipling i mnoštvo potonjih sljedbenika, u raznim narodima, te onih koji su produbili i proširili ovu izdaju do neslućenih razmjera.

Srž izdaje je u tome što su intelektualci prihvatili političke strasti, što su se zdušno, dobrovoljno, pa i radosno prihvatili “intelektualnog organiziranja političke mržnje”. Sadržaj njihove nove uloge je: “želja za praktičnim djelovanjem, žed za neposrednim uspjehom, isključiva usmjerenost na postizanje cilja, prezir spram argumenata, preuveličavanje, mržnja, fiksne ideje. Moderni je intelektualac sasvim raskinuo s običajem

ostavljanja političara samog na javnoj govornici. On je svjestan da je građanin i da kao takav mora djelovati; on se time ponosi; njegove su knjige pune prezira spram onoga koji se zatvara u područje svoje umjetnosti ili znanosti ne pokazujući zanimanje za ono što uzbuđuje građanstvo... Moderni intelektualac, kojemu je poziv traganje za vječnim istinama, vjeruje da će biti veći ako se bude bavio politikom. Prirodno je i opće poznato da su intelektualci, prigrlivši strasti laika, rasplamsali te strasti u njihovu srcu. Time su im uskratili dojmljiv prizor ljudi koji predmet svog zanimanja, kao što smo već rekli, smještaju izvan praktičnog svijeta; posvećujući se politici, intelektualac joj, ako je umjetnik, daje pečat svog senzibiliteta, ako je mislilac, svoje moći uvjeravanja, a u oba slučaja svoj moralni ugled." (ibidem, str. 87).

Prvo izdanje svoga spisa *Izdaja intelektualaca* Benda je objavio 1927. godine i već je tada sumnjao da li se uopće još može biti intelektualcem (ibidem, str. 144), odnosno da se uistinu odvija proces nestajanja sloja intelektualaca, pošto okruženje u kojem djeluju potpuno onemogućuje ispunjenje njihove uloge i misije, odnosno obavljanje njihova poziva i utjecaja. Dok je na početku spisa još računao s onom "pukotinom kroz koju se mogla provući uljudba", na kraju spisa njegovoga optimizma je potpuno nestalo: "Već smo rekli da su u prošlosti, točnije u srednjem vijeku, intelektualci čovječanstvu nametali vrijednosti koje su ljude poticale da hvale dobro, iako su činili zlo. Možemo reći da moderna Europa, s njezinim duhovnim autoritetima koji joj govore o ljepoti njezinih realističkih poriva, i čini zlo i hvali ga." (ibidem, str. 155).

Jedan drugi velikan duha, zaista pravi klerk (iako nije uvažavao Bendine ideje i stavove o izuzetnosti intelektualaca), **Miguel de Unamuno** (1846-1936), na sljedeći način potvrđuje Bendu (1928. godine!): "Podigli su na žrtveniku boginje Italiju, Španiju, Nemačku. Pobjeda paganizma. Agonija hrišćanstva. To sve dolazi od Baresa. On je, razočaran (desperado) svojom ličnom i vlastitom nebesmrtnošću, vaskrsnuo božanstvo zemlje, nacije, kolektivizma, i naročito zemlje mrtvih. Bares, Moras, Dode, pesnici državnog interesa pre svega, vesnici su velike nacionalne smrti... Oni su sahranili istoriskog Hrista i, sa Dancem Nilzenom, proklamovali fatalnost Iskariotovog izdajstva i Pilatovog državnog razloga. Pretorijanac hrišćanstva, Bares je pilatizam izdigao do etike i, što je najtražičnije, do vere... U doba Inkvizicije spaljivali su čoveka koji

je poricao da se supstanca tela Hristova nalazi pod oblikom hleba i vina. Danas ubijaju, streljaju i vešaju ljude koji neće da priznaju da se supstanca domovine nalazi u boji narodne zastave... Evropa se etatizovala, što znači da se ona paganizovala... Agonija Evrope.” (B. Radica, ibidem, str. 511/12).

Uljudbeni korak nazad

Koncem osamdesetih i početkom devedesetih godina prošloga stoljeća dobar dio hrvatskih književnih inteligenata – od vrlo poznatih i uglednih do minornih i spomena nevrijednih imena – dobrovoljno, po vlastitom izboru, zdušno i prilježno prigrlilo je onaj svjetonazorski stav, onaj ideološko-politički angažman koji danas označavamo tuđmanizmom. Revidiranje povijesnih događaja iz nedaleke prošlosti (uglavnom 20. vijek, ali i “spuštanje” sve do “stoljeća sedmog”), relativiziranje ustaških zločina u vrijeme tzv. NDH, uveličavanje i stalno zastrašivanje velikosrpskom i četničkom opasnošću, poticanje i razvijanje protusrpstva kao najčvršćeg uporišta hrvatske nacionalističke ideologije, isticanje antikomunizma, antiliberalizma i antidemokratizma kao tobože trajnih opasnosti po opstanak hrvatskoga naroda i čitav niz drugih šovenskih i ksenofobičnih ponašanja, bitne su značajke tuđmanizma. Pozivanje ideologa tuđmanizma na demokraciju, evropske kulturne, političke i znanstvene stečevine, te organiziranje hrvatske političke scene kao višestranačke parlamentarne demokracije zapravo je postavljanje kulisa za autokratsku vlast Franje Tuđmana i totalitarnu državu u kojoj je vladavina tek po imenu republikanska, a vlast tek po nazivu demokratska.

Još gore od toga, nastavilo se s kobnom praksom (što nije samo hrvatska posebnost) prilikom izmjena sistema vladanja, tj. da se napuštaju ili uništavaju dobra ostvarenja *ancien régime*a a održavaju loša, uz uvođenje nekih oblika proizvodnje bilo kojih oblika vrijednosti koji su ispod razine dostignute u prethodnom režimu. Tako se i u hrvatskom slučaju – poslije secesije od jugoslavenske zajednice – razaraju i napuštaju dobro organizirana socijalna zaštita radno zavisnih slojeva društva (od radnika i seljaka, preko svih vidova inteligencije, do znanstvenika, umjetnika, pa i političara); kvalitetno i svim slojevima pristupačno obrazovanje; široko razgranata (vertikalno i horizontalno) zdravstvena zaštita; višeslojna i više negoli solidna medijska informiranost; dobro uređeno i

pravno zaštićeno tržište rada, roba, usluga; solidna sigurnost i policijsko-pravna zaštita građana; ravnopravnost pred zakonom i mogućnost društvene promocije (zapravo jedini oblici egalitarizma, kao i u svim suvremenim demokratskim društvima); zaštita nacionalnoga identiteta, kulture i umjetnosti, te naročito nacionalne baštine, pred devastatorskim naletima iz svijeta; izvrsna komunalna i regionalna samuprava; njegovanje univerzalnih nasuprot partikularističkim vrijednostima; dostignuta zavidna razina zaštite manjina i slabijih (od etničkih manjina, preko žena, do djece); sve snažnija, otvorenija i slobodnija (bez opasnosti od bilo kojeg oblika kažnjavanja) javna društvena kritika kojekakvih negativnosti u tadašnjem socijalističkom društvu (koje najčešće nisu proizlazile iz karaktera socijalističke vladavine, nego upravo obratno zbog njegova slabljenja ili neispunjavanja), što je značilo prodiranje i jačanje stvarne demokracije u sve brojnijim sferama života (a ne samo u političkoj, kao danas) itd, itd.

Da bi tuđmanizam pobijedio trebalo je mnogo što razoriti i uništiti. Da bi se učvrstio kao oblik političke vladavine trebalo je mnoge osiromašiti, “očistiti” s političke (što je često značilo i sa životne) scene, ukloniti ili barem utišati nepoćudne i neposlušne. A da bi nastavio svoju misiju i poslije Tuđmanove smrti trebalo je oslabiti i onemogućiti svaku ozbiljniju kritiku režima. U Hrvatskoj se u svemu tome, na žalost, veoma dobro uspjelo! Vrlo velik doprinos toj (samo)ubilačkoj pobjedi dali su upravo hrvatski književni inteligenti.

Najprije perom, pa nožem...

Dakako, stvari se nisu odigrale i dogodile preko noći! Čak se ni samo preuzimanje vlasti nije dogodilo naglo, nego su odigrane one farse s referendumom i “prvim slobodnim višestranačkim izborima”. A prije i poslije toga, intelektualnu i duhovnu logistiku pružali su književnici. Tako je u Društvu književnika Hrvatske, 28. veljače 1989. godine, održana osnivačka skupština Hrvatske demokratske zajednice na kojoj su, pored F. Tuđmana i **Vladimira Šeksa** (Osijek, 1943), književnici **Stjepan Čuić** (Bukovica, 1945), **Dubravko Horvatić** (Zagreb, 1939), **Neven Jurica** (Dubrovnik, 1952), **akademik Dalibor Brozović** (Sarajevo, 1927) i **Hrvoje Hitrec** (Zagreb, 1943) samozvano, ni od koga izabrani i delegirani, uzeli

stvaru u svoje ruke, tj. spašavanje – ni manje ni više – hrvatskoga naroda pred velikosrpskim uništenjem! Kasnije su tankočutni zavjerenici ovaj skup okrstili kao *izlazak iz hrvatske šutnje* (o čemu se mogu znatiželjniji obavijestiti u knjižici istoga naslova [HKZ Hrvatsko slovo, Zagreb 1999]). Istinabog – prema vlastitim priznanjima – nisu ovi inteligentni ni znali što žele, za što se zalažu i što predlažu (o eventualnim posljedicama nije ih bolila glava!). Idemo iz Jugoslavije i socijalizma u slobodni svijet i demokraciju! Svi nas očekuju raširenih ruku, a mi – ovako genijalni! – ostvarit ćemo neslućeni prosperitet! Kako? Pa već ćemo se nekako snaći. Improvizacija je naša jaka strana...

Budući da batina ima dva kraja, na hrvatske nacionalističke prijete i zveckanje oružjem i duhovnim praporcima, stali su srpski šovinizisti uzvraćati istom mjerom. Od uboda perom do uboda nožem nije trebalo proći puno vremena.

I opet su književnici strelom brzo djelovali, okupivši se 4. listopada 1991. godine u, sad već, Društvu hrvatskih književnika, te na prijedlog pisca “humorističke provenijencije” Hrvoja Hitreca utemeljiše vojnu jedinicu (četvu) sastavljenu od hrvatskih umjetnika-dragovoljaca, kasnije poznatu kao satnija *Hrvatski umjetnici* (o toj jedinici v. “Satnija *Hrvatski umjetnici*”, izdanje Udruge hrvatskih umjetnika dragovoljaca Domovinskog rata, Zagreb 1997). Među prijavljenim umjetnicima (248) prednjačili su književnici, njih 80 na broju. Sam Hitrec u navedenoj knjižici kaže: “bez obzira jesu li poslije navukli odoru ili ne, za povijest treba zabilježiti njihova imena. Bili su tu, stali su bez ograde uz hrvatski narod i njegovu borbu za nezavisnost, u borbu za opstanak hrvatskoga narodnog bića.” (str. 13). Međutim, “bjelodano je, također, da je popis književnika-dragovoljaca poprilično dug, a da je odoru navukao podosta manji broj pisaca (pazi: podosta manji!), što je i objašnjivo ako se zna da članovima Društva hrvatskih pisaca (društva s takvim imenom nije bilo ni tada, kao što ga nema ni danas; društvo sličnoga imena – Hrvatsko društvo pisaca – osnovano je u listopadu 2002. godine!) u pravilu ne postaju vrlo mladi ljudi, a i inače da se radi o krhkim (tjelesno) premda ponekad (pazi: ponekad!) duhovno čvrstim ljudima.” (str. 16/17).

Da su ove riječi dotični pisci pročitali, a sumnjam da jesu, tužili bi Hitreca za uvredu i klevetu! Reći nekome da je tjelesno slab i tek ponekad duhovno čvrst, što će reći da je

uglavnom duhovno labilan, rastrojen i nesabran – za običnu ljudsku logiku jeste uvreda. Ali za hrvatske književne vitezove obična ljudska logika ne vrijedi! Jer – pogledajmo na spisak – zar su “krhki” Milorad Stojević ili Borivoj Radaković, Pajo Kanižaj ili Branimir Donat, Slobodan Novak ili Stijepo Mijović Kočan!? Koliko su, kad su “ponekad čvrsti duhovno”, zaista čvrsti – ne bismo procjenjivali. Neka o tome govore njihova djela, postupci i riječi.

No satnija nije dugo pozadinski djelovala. “Divlju umjetničku hordu”, kako joj je tepao sam Hitrec, raspustila je Hrvatska vojska u rujnu 1992. godine, bez većih objašnjenja i tko zna zbog čega. Ali otrov bojovnoga nacionalizma koji su ovi intelektualci ostavili iza sebe još će dugo djelovati. Njih 248 pokazalo je kako se aktivno izdaje intelektualčeva uloga, poziv i misija, ali i sama nacija u čijem tobožnjem interesu su poduzeli svoju akciju. Usađujući u svoje sunarodnjake duh mržnje, učeći ih da im je važnija jaka a ne pravedna država, snažna a ne humana i racionalna nacija, učinili su ih invalidima, emotivno i mentalno osakaćenim bićima, svodeći ih na pripadnike stada, koja jedino reagiraju na nadražujuće podražaje manipulatora.

Sirovi okrutnici

Visok nivo krvožednosti, besosjećajnosti i surovosti pokazali su neki hrvatski književni inteligenti kroz razne vidove ksenofobičnosti (protusrpstvo, antisemitizam, želja za uništavanjem neistomišljenika iz svojih redova itd.). Tako će **Ante Armanini** (Rab, 1943) ostaviti jedan od najmorbidnijih dokaza o hrvatskom protusrpstvu: “Uistinu, 21. će stoljeće pojave side i Srba razmatrati, kao u nekom strašnom snu, kao srodne tvorevine izrasle iz rascijepana civilizacijskog i moralnog tkiva zapadne civilizacije. Problem najveće težine: kakve će sve civilizacijske i kulturološke poremećaje izazivati pojava tih dviju malignih genetičkih mutacija, one na razini spolne higijene nazvane *sida* a na razini civilizacijske i političke higijene *Srbi*.” (v. “Vijenac”, br. 43, 24. 8. 1995).

No još bjesomučniji pokazao se **Dubravko Horvatić** iskazujući svoj (na žalost, nimalo usamljen) antisemitizam (u javnom govoru na Trgu bana Jelačića, 19. VIII 1991.): “I zato je danas stravično čuti glasove da su Hrvati progonili Židove, a apsurdno je kada se ti glasi čuju od onih (tj. od Srba – op.

N.M.), koji su na svom tlu istrebljivali Židove s pomoću svoje autokefalne crkve, i to istodobno dok je nadbiskup Stepinac grmio s propovjedaonice zagrebačke katedrale protiv takvih neljudskih čina... Ali savjest svih nas danas je toliko čista da se ni ne trudimo dokazivati kako na nama nema nikakve krivnje, nikakve ljage." (v. *Hrvatsko slovo*, br. 248, 21. I. 2000., str. 6).

Nevidenu okrutnost za jednoga intelektualca pokazao je Horvatić u svome uvodniku, kao glavni urednik *Hrvatskoga slova*, i to u svečarskom raspoloženju (!) prilikom proslave Dana državnosti, napisavši: "Oni koji su išli tenkovima protiv hrvatskoga naroda danas bi trebali **biti pred streljačkim strojem kao i oni koji ih pozivaju** (istakao N.M.), pa bilo da ih pozivaju iz Amerike ili iz Hrvatske kao tobožnji Hrvati" ("Hrvatska i vampiri", *Hrvatsko slovo*, br. 58, 31. V 1996.). I autor ovih redova osjetio je (i još uvijek osjeća posljedice takve prozivke u Hrvatskoj) zločudost Horvatićeva nauma kada je reagirao na moje tekstove objavljene u ljubljanskome *Delu* (jer mi je u Hrvatskoj bilo onemogućeno obavljanje novinarske profesije) ovakvim pokušajem diskvalifikacije: "Čitajući Nikicu Mihaljevića mogu se samo upitati zašto i za što hrvatski i slovenski državni odvjetnik primaju plaću." (v. *Vjesnik*, 28. IV 1994.).

A pravi zločinački karakter pokazao je **Pajo Pavao Kanižaj** (Đelekovac, 1939) kada je javno tvrdio da je najbolji Srbin, mrtav Srbin, tj. kad je u – glini (*Žalac*, br. 1, 15. IX 1995)!

Demodirani barresovac

No nitko nije bolje, pregnantnije i nedvosmislenije od **Nedjeljka Mihanovića** (Sitno Donje, 1930.) izrazio suštinu ovovremenoga hrvatskog nacionalizma. Čak bolje i jasnije i od Franje Tuđmana. Stoga je njegov doprinos ratnohušakačkim aktivnostima i održavanju stanja permanentne ratne opasnosti, borbi protiv unutrašnjega i vanjskoga neprijatelja, golem i trajan. Pozivajući se na "Mauricea Barresa, tvorca nacionalne orijentacije u Francuskoj" (v. *Hrvatsko slovo*, br. 5, 29. V 1995.) i sam se trudio ne bi li postao ideologom suvremenoga hrvatskog nacionalizma po barresovskom receptu (šovinizam+rasizam+ksenofobija = kroatocentrizam). Međutim, Mihanović za takvu misiju nije imao nikakvih predujeta. Kao književnik nije se isticao nikakvim djelom koje bi bilo koga ponijelo u željenom pravcu. Kao književni povjesnik još

je manje mogao bilo koga povesti. A kao političar djelovao je konfuzno, izazivao dosadu i nerazumijevanje (dociranjem i jezično-stilističkom izvještačenom “akademsom” frazom), te zagovaranjem jednoga zakašnjeloga, demodiranoga, otrcanoga romantičarskog hrvatskog nacionalizma doimao se neuvjerljivo čak i mnogim članovima vlastite stranke (HDZ).

Pozivajući se na Barresa, dakle, sa zakašnjenjem od najmanje stotinu godina, oponašajući A.G. Matoša (ideologa moderne) i Krležu (ideologa hrvatske ljevice) izgradio je retoriku koja je groteskna parodija revolucinarnе, lijeve krležijanske retorike četrdesetih i pedesetih godina 20. stoljeća. Stavljena u službu uskogrudoga hrvatskog nacionalizma (iliti tuđmanizma) ova retorika djeluje ne samo nesuvremeno, nego izaziva – gađenje! Naime, Mihanović kao suputnik lijevoga pokreta i drugorazredni teoretičar lijeve orijentacije nikad nije pisao iz uvjerenja nego iz oportuniteta, pa je tako isti postupak primijenio i u novoj situaciji koja se otvorila 1990. godine. No svojega izraza, svoj jezično-stilistički repertoar, svoj rječnik, frazeologiju, poimanje organizacije jezičnoga materijala, osim ključnih termina i pojmova (zamjenjujući Klasu Državom, revoluciju demokracijom, patriotizam domoljubljem, socijalizam kapitalizmom i sl.), nije mijenjao. Izgleda, brzo je shvatio da taj njegov tobože visoki i pomno njegovani izraz nailazi na odobravanje i prijem kod poglavara države, Franje Tuđmana (koji se i sam trudio u istom pravcu). Boljega rezultata Mihanović nije mogao polučiti!

U politiku je Mihanović uletio kao muha s veoma dobrim njuhom. Nije ga bilo ni blizu kod “izlaženja iz hrvatske šutnje”, ali će kasnije – kad su sve opasnosti prošle a novi angažman se pokazao itekako isplativ – ovako obrazlagati svoj čin izdajstva intelektualnoga zvanja i podređivanja političkim strastima: “Promatrati sav ovaj, gotovo bezizlazni, tragični razvoj srpske ratne agresije, s prijetnjom neminovne opasnosti, osluškovati ovu balkanskosrpsku mrtvačku koračnicu (poznate su nam *trijumfalne, svadbene, pogrebne, obredne* koračnice ili marševi, ali za *mrtvačku* znaju izgleda samo ovakvi vrsni stilisti! – op. N.M.) i gledati ovu političko moralnu pomrčinu, *moja literarna svijest morala je postati politična* (istakao N.M.), jer bi odstupanje od angažiranosti značilo moralnu i duhovnu neosjetljivost i posvemašnju indolentnost prema sudbini vlastita naroda i Domovine. Osjećao sam da ne možemo biti izdvojeni od sudbinskih i odlučujućih događanja koja su sto-

ljećima sazrijevala i sada se snagom životne volje hrvatskog naroda pokrenula.” (v. *Na putu do hrvatske državnosti*, “Meditor” i Politička uprava Ministarstva obrane Republike Hrvatske, Zagreb 1996., Predgovor, str. 1). Svaka riječ i svaka rečenica u ovom kratkom citatu jednostavno se utrkuju u što temeljitijem potkrepljivanju Bendinih dijagnoza!

Ne daj, Bože, katarze!

Na tragu Mihanovićeve kroatocentrično (tj. barresovski) usmjerenoga angažmana intelektualaca nalazi se i dvojac **Ante Stamać** (Molat, 1939), teoretičar književnosti, književnik i prevodilac, čovjek koji je za vladavine tuđmanizma izveo nekoliko teških napadaja nacionalističkoga bjesnila, pokazujući zorno, svojim primjerom, da se u malim posudama nalaze najžešći otrovi, i **Ivo Sanader** (Split, 1953), političar i književnik, predsjednik Hrvatske demokratske zajednice poslije Tuđmanove smrti. Oni su apsolutno svjesno, s potpuno određenom namjerom i sasvim jasnim ciljem uspaljivanja, nadraživanja mase i manipuliranja njihovim osjećajnim mogućnostima 1992. godine objavili antologiju *U ovom strašnom času* (“Laus”, Split; služim se drugim izdanjem “Školske knjige”, Zagreb 1994). U predgovoru prvom izdanju sastavljači to i sami dokazuju potpisujući sljedeće rečenice: “Mala antologija suvremenoga hrvatskog pjesništva, koju u *ovom strašnom času* predajemo u čitateljeve ruke, posljedak je brige njezinih sastavljača za temeljne odrednice: gradivno joj je ishodište strahotni rat što ga srpske i crnogorske divljačke horde vode protiv demokratski ustrojene Republike Hrvatske, a autorski joj je ‘bokor’ oveća skupina suvremenih hrvatskih pjesnika koji su, potvrđujući vlastite poetičke značajke, taj rat ‘pretvorili’ u rječite tvorevine pjesničkog naboja. U ovom je ‘cvjetoberu’ posrijedi dakle *tema rata* i *vrijednost pjesničkog sloga*... Rat udruženih neprijatelja – Srba, Crnogoraca, komunista, jugorazbojnika i svjetskopovijesnih hulja svake vrsti – a protiv naše prelijepe domovine Hrvatske jamačno će dokraja izmijeniti i hrvatsko pjesništvo. Naša mala *antologija trenutka* tomu je već bjelodani dokaz.”.

Da sastavljačima antologije nisu na umu prvenstveno literarni ciljevi nego propagandni, ideološki, u službi organiziranja političke mržnje protiv vanjskih neprijatelja (stvarnih, kao i izmišljenih) a koji po teoriji zavjere služe za obra-

čunavanje s unutarnjim neistomišljenicima ili za upozorenje onima koji se još nisu odlučili, vidi se i po tome što 1) ističu da je napadnuta “demokratska Republika Hrvatska”, dakle država a ne domovina; a kada im je potrebno pojačati emotivni intenzitet onda domovinu zamataju u metaforičku oblandu “naša prelijepa domovina Hrvatska”; 2) naglašuju da je napadnuta bez njezine krivnje, od strane divljaka, barbara, razbojnika, dakle od strane onih koji čak ne zaslužuju po međunarodnom ratnom pravu ni status ratujuće strane; dakle, izvan svakoga su zakona a takvima se onda može činiti što je naše bojovnike volja; 3) premda ističu da su se služili nekim poetičko-poetskim kriterijima prilikom izbora pjesnika, već nekoliko redaka niže sami sebe dezavuiraju navodeći “da gotovo i nema suvremenoga hrvatskog pjesnika od **imena i djela** (istakao N.M.) koji se ne bi bio izrazio o strašnoj zbilji u kojoj živi Hrvatska, te da su pritom mnogi od njih, sučeljeni baš s takvom zbiljom potvrdili svoju vrsnoću. Bio je to sastavljačima i putokaz i kriterij izbora.”; dakle, ovdje se ne radi ni o kakvom izboru po nekom vrednosnom kriteriju, nego o sabiranju istomišljenika po kriteriju pripadnosti istoj grupi, svjetonazoru i ideologiji, dakle o svojevrsnoj pjesničkoj homogenizaciji s jasnim ciljem da izabrana grupa vještih manipulatora, mistifikatora i pjesmotvoraca nepogrešivo i krajnje učinkovito upravlja emotivnim resursima preostalog dijela čopora svojih sunarodnjaka; 4) na koncu, ova “antologija trenutka” ima itekako dobro promišljenu svrhu i u budućnosti, a to potvrđuju i sami sastavljači: “Nije naime moguće pretpostaviti da će se jednom, kad se nad Hrvatskom bude nadvilo blaženo stanje nanovo zadobivne pravde i mira, zaboraviti sva okrutnost što ju je ona proživljavala. Nesreće su ostavile pre-duboke biljege, i oni će, oblikovani jezikom, svjedočiti o nemilu opstanku za duga vremena.”.

Nitko ne zna što će buduće generacije misliti o događajima i ljudima iz našega vremena. Ali pomoću tako moćnih sredstava kakva su pjesništvo i jezik, ono najsuštinskije po čemu se jedan narod razlikuje od drugih, može se vrlo snažno utjecati na to buduće mišljenje u pravcu i sa ciljem kojega hrvatski nacionalisti priželjkuju. Njima je do posvećenja tuđmanizma, do njegova uzdizanja na razinu svezremenske vriednosti hrvatskoga naroda.

O takvoj ulozi književnih inteligenata i o strahotnim dimenzijama njihove izdaje J. Benda je početkom 20. stoljeća

pisao: “Oni u narodima potiču osjećaj privrženosti onom što ih čini *sasvim posebnima*: pjesnicima a ne znanstvenicima, legendama a ne filozofijama, jer je poezija, kao što su dobro uočili, mnogo više nacionalna, više razdvaja, nego plodovi čistog uma... Oni ljude potiču na to da ističu ne samo jezik, umjetnost i književnost nego *sve* po čemu se razlikuju od drugih: odijevanje, stanovanje, namještaj, prehranu... Oni ljude potiču na to da se ponose čak svojim porocima, pozivajući svoj narod da se opija svojom posebnošću do barbarstva.” (ibidem, str. 105/6). A da bi što bolje potkrijepio svoje mišljenje u bilješci ispod crte navodi: “U malim istočnoeuropskim zemljama djela koja služe za nacionalnu promidžbu gotovo su uvijek antologije poezije, a vrlo rijetko znanstvena djela.” (str. 106).

Eto tako, jednom uzbibana, uspaljena i nadražena svjetina ostat će uvijek podatna za nove uspaljivače, antologije i manipulatore. Antologičara, vrhunskih šampiona intelektualne izdaje, zaista ima mnogo i vješto manipuliraju – kako kažu Stamać i Sanader – “*mrtvom* rešetkom jezika, koju pjesnici, vještaci govora, bacaju preko pojavnoga svijeta”. Doista, premrežili su svojom smrtonosnom paučinom i Hrvatsku, i Europu, i Zemlju. Odnokuda mora doći oštar vjetar...

MALA VARIJACIJA NA TEMU “INTELEKTUALCI I RAT”

Španski mislilac Hose Ortega i Gaset kaže: “Biti intelektualac je nešto što ne mora nužno da ima ikakve veze sa čovekovim društvenim ja. Ne postaje se Intelektualac zbog drugih, iz ovog ili onog razloga, sa ciljem da se zgrne novac, stekne slava, ili ne potone na uskovitlanoj pučini kolektiviteta. Neko je Intelektualac zbog samog sebe, uprkos samome sebi, protiv samog sebe. Neizlečivo.” Filozof Andre Gliksmann opet kaže kako je intelektualac čovek koji naglas razmišlja i da se od njega ne očekuje da ispolji apsolutnu nepogrešivost. A filozof i pisac Bernar Anri Levi će reći da je intelektualac usamljenik. Po njemu, on je čovek koji govori, misli, kazuju svoje mišljenje, sam. On misli da može sam, ili skoro sam, da izrazi istinu. Intelektualac, nastaviće Levi, to je istina, razum, pravda, to je iluzija o mogućnosti ostvarivanja jednog sveta gde bi mogle da prevagnu vrednosti Univerzalnog.

Mislim da je B. A. Levi najbliži dobroj definiciji intelektualca ali prisećam se da je u dvadesetom veku bilo mnogo onih intelektualaca koje možemo da nazovemo državnim, režimskim, apologetskim, intelektualaca koji su zalaganje za univerzalne vrednosti zamenili odbranom nacionalnih, lokalnih vrednosti. Često fascinirani desnim ili levim totalitarizmima, diveći se sili kao pokretaču istorije, oduševljavajući se čak i okrutnošću, oni su pokušavali i uspevali da igraju uloge propovednika ili glasnogovornika određenih ideja ili društvenih i političkih pokreta. Poslednja decenija prošlog veka na nevelikom prostoru zemlje koja se zvala Jugoslavija intelektualci su igrali raznolike uloge. Često su bili zagovornici zaista mračnih ideja, katkada rafinirani, ponekad brutalni inspiratori zločina i ratni huškači, najčešće samo čutljivci i konformisti, a najređe oni koji se suprotstavljaju ratu i mahnitosti kolektivizma zvanog nacionalizam.

U Srbiji su u prethodnih petnaestak godina postojale, pojednostavljeno rečeno, tri grupe intelektualaca. Bili su tu oportunisti, konformisti, navodni profesionalci – takozvana čutljiva većina. Oni su uvek bili spremni da zažmure i tako ne

vide realnost oko sebe jer “gledaju svoja posla”, “ne mešaju se u tuđe poslove”, “bave se svojom profesijom”. Njih nisu zanimale nikakve priče o ratnim zločinima i odgovornosti za ove zločine. Prezirali su i preziru svaki govor o politici i smatraju ga vulgarnim, pa sa neprikosnovenih estetskih i intelektualnih tronova ili sa akademskih visina osuđuju otvoreno ispoljavanje političkog mišljenja, a sopstveno ponašanje smatraju izuzetno mudrim. Pritom im nije smetalo da o državnom trošku putuju po svetu ili primaju nagrade države sa čijom se politikom, navodno, nisu slagali. Ti su, recimo, govorili da nije bilo bombardovanja i rušenja Vukovara od strane Jugoslovenske narodne armije, kako nije bilo ni bombardovanja Dubrovnika, pa čak nije bilo ni zločina nad Bošnjacima u Srebrenici i da je komandant srpske vojske, general Mladić, tamo samo delio bombone deci i pio rakiju sa holandskim oficirima. Danas su spremni da u pola glasa priznaju da je svega toga bilo ali da zbog evropske budućnosti Srbije ne treba mnogo pričati o ovim mračnim stvarima, niti govoriti o grobnicama poput grobnice Albanaca što je otkrivena u beogradskom predgrađu Batajnica, na poligonu specijalnih policijskih jedinica.

Drugu grupu činili su režimski intelektualci, salonski nacionalisti i nacisti. Ti su oduševljeno prihvatili “događanje naroda”, “antibirokratsku revoluciju” i u Slobodanu Miloševiću videli srpskog vođu koji će uz njihovu savetodavnu pomoć ostvariti sve nacionalističke snove i fantazije. Oni su bili okupljeni oko Srpske akademije nauka i umetnosti, Udruženja književnika Srbije i raznih drugih državnih i paradržavnih udruženja. Imali su velikog udela u ispirisanju politike koja je Srbiju i Srbe gurnula u ratove u kojima su počinjeni mnogi zločini. Tipičan ali i vrhunski predstavnik ove grupe je akademik Dobrica Ćosić. Kad god govorim o tim intelektualcima koji su prihvatili rat kao drugo sredstvo ostvarenja ideja o nacionalnim državama i kad god razmišljam o njihovoj nesposobnosti da se suoče sa svojom (makar moralnom) odgovornošću za izazivanje i raspirivanju ratova, setim se slučaja velikog nemačkog pesnika Gotfrida Bena. Ovaj ekspresionistički pesnik i nihilista čiji su stihovi izazivali zgražanje onih koji su voleli konvencionalnu i tradicionalističku idiličnu poeziju, tridesetih godina prošlog veka polako se pretvorio u etabliranu figuru literature koji u nacionalizmu i govorenju o naciji nalazi novu snagu koja će preobraziti

stvarnost i istoriju pokrenuti sa mrtve tačke. Izuzetno lucidan i intelektualno pošten pisac, Ben je prošao zaista čudan put od nonkonformiste do stvaraoca koji se oduševljava onim što se desilo 1933. godine. Zašto je Ben u onome što su njemu književno i estetski bliski stvaraoci mnogo ranije prozreli kao zločin video istorijsku prekretnicu i novi trenutak u istoriji nemačkog naroda? Zašto je ovaj krajnji individualista imao potrebu da učestvuje u masovnom oduševljavanju “nacionalnom revolucijom” iza koje se krila nezajažljiva ambicija nekolicine polukriminalnih ljudi koji su se brzo pretvorili u masovne zločince, dok su nekadašnji nacionalisti poput Tomasa Mana, dakle prirodni intelektualni saradnici Hitlerove “nacionalne revolucije”, lutali svetom užasavajući se i aktivno se boreći protiv režima u kojem je nihilista Ben živeo. Ben koji je 1934. godine ipak shvatio šta se dešava u Nemačkoj pa se iz javnog života povukao u anonimnost vojne lekarske profesije, u knjizi “Dvostruki život” pokušao je da na vrlo inteligentan način opravda svoje oduševljenje nacističkim osvajanjem vlasti i ostalim događanjima iz 1933. godine. Njegova knjiga je objavljena tek posle 1945. godine i predstavljala je briljantnu racionalizaciju koja nije mogla izmaći razornoj kritici mlađih levičarskih intelektualaca i stvaralaca. Danas bih poželeo da i srpski intelektualci, pisci i pesnici bar malo progovore o svojim nacionalnim euforijama, glupostima, greškama i pravdanjima zločina, ali oni izgleda nisu sposobni za tako nešto. Problem tih “državotvornih” intelektualaca i pisaca je što oni bez nacionalne ideje i državne podrške postaju socijalno beznačajni. Njihov govor nije govor intelektualnih individualista, već se ispoljava samo u kolektivističkom podržavanju državotvorne ideje. Njihova večita vezanost za priču o nacionalnoj državi, danas je intelektualno smešna, groteskna i arhaična. Tako je, na primer, pesnik-akademik Matija Bećković dozvolio sebi da kaže da će biti sa svojom nacijom čak i kad ona nije u pravu. Naravno, priča o naciji, nacionalnoj državi i zatvorenoj nacionalnoj kulturi uvek je apstraktna i u suštini predstavlja fantaziju iz devetnaestog veka kojoj podležu duhovni lenjivci. Znam da ovi naši savremenici (kako neko reče, intelektualci-demokrate genocidnog tipa) zbog svoje prosečnosti nikada neće napisati štivo kakav je Benov “Dvostruki život”. Oni nisu sposobni, niti će biti sposobni da analiziraju sopstvene zablude, gluposti ili greške. Umesto da u javni govor unose racionalnost i razložnost, oni su kod takozvanih

običnih ljudi raspaljivali najmračnije strasti. I tako ih podstrekivali na osvetu i nasilje. Njihovi govori o prošlosti, o granicama, o odbrani naroda, njihova fetišizacija nacionalnog i instrumentalizacija nacionalne kulturne tradicije u državotvorne svrhe, ostaće kao primer neodgovornog ponašanja intelektualne elite jednog odista mračnog vremena.

Treća i najmanja grupa su intelektualci u antiratnim organizacijama i inicijativama kao što su Antiratni centar, Beogradski krug, Fond za humanitarno pravo, Helsinški komitet, Evropski pokret. Oni su se u patrijarhalnoj i ratnički raspoloženoj Srbiji suprotstavljali ratu i nacionalnoj mržnji pa su od strane državotvorne nacionalističke inteligencije bili žigosani kao izdajnici, antisrbi, anacionalni elementi.

Užasni ratovi na teritorijama nekadašnje Jugoslavije koji su obeležili kraj dvadesetog veka, veka logora i genocida, veka mračnih ideologija i atomske bombe, sada su iza nas. Ali jesmo li shvatili šta je bila suština tih ratova i zašto su oni vođeni? Zašto su bili tako surovi? Jesu li to bili ratovi za teritorije, građanski ratovi, ratovi koji su za jedne bili odbrambeni a za druge osvajački? U Srbiji, jer nju najbolje poznajem, intelektualci se, kao ni većina ljudi, otvoreno ne suočavaju sa bliskom prošlošću. Razgovori o odgovornosti, zločinima, uzrocima proteklih ratova potiskivani su u drugi plan sa uverenjem da još nije vreme za te i takve razgovore.

Intelektualci koji traže da se te stvari izvedu na čistac kao što traže da zločinci budu kažnjeni za zločine koji su činjeni u ime nacije i njene odbrane, i dalje u Srbiji predstavljaju sumnjivu manjinu. Glasnu ili poluglasnu većinu predstavljaju oni narodnjački i nacionalistički intelektualci poput Dr Koste Čavoškog koji se otvoreno ili skriveno suprotstavljaju Sudu za ratne zločine u Hagu i brane Radovana Karadžića i generala Mladića kao nacionalne heroje. Ne postoji jasna svest o moralnoj i krivičnoj odgovornosti za zločine počinjene u ovim ratovima. Ne postoji ni želja da se problem odgovornosti konačno reši. Retorika ovih intelektualaca koje neki smatraju odgovornijim za zločine od raznih vojnih i policijskih komandanata gotovo je ista kao i pre započinjanja ratova. Kao zaštitnici i dobrovoljni zastupnici nacije, oni govore o pravdi, o zločinima izvršenim nad Srbima. Zarobljenici mita o bezgrešnosti i pravednosti sopstvene nacije, ti čuvari nacionalnih vrednosti istovremeno su i živi dokaz intelektualnog poraza. Dokaz antiintelektualizma i izdaje onih univerzalnih

vrednosti koje svaki istinski intelektualac zastupa. I taj poraz najbolje govori o stanju društva u kojem živimo, o stanju društva koje nema snage da se otrgne od prošlosti. Užasna prethodna decenija, koja je počela nacionalističkom euforijom i pričama o herojstvu i pobjedi, istorijskim narodima i slavnoj prošlosti, a završila se ratovima, pogibijama, egzodusima, zločinima, porazima, propadanjem, bedom, depresijom, apatijom i izopštenoću, ničim nije poučila ove ljude. Ili, tačniji, oni nisu uspjeli da se intelektualno suoče sa činjenicama i onim što je očigledno. Nastupajući kao branitelji nacionalističkih ideja, kao oni kroz čija usta govori “narod”, prestali su da budu intelektualci – lucidni analitičari ili kritičari postojećeg, oni koji brane univerzalne ljudske vrednosti – i postali provincijski demagozi, oni koji opravdavaju zločin.

NITKOVI, BITANGE I ZLOČINCI

Zašto su pisci slabi na tirane i zločince, kao što su seoske udavače slabe na brkate niže oficire? Biti nitkov, to je već dovoljno loše. Ali biti nitkov i pisac – takav već predstavlja opasnost ne manju od hemijskog oružja ili napuklog reaktora nuklearne elektrane. Kada je neko nitkov i mesar, on zakida na vagi: u najgorem, radnju snabdijeva lešinama koje za male pare kupuje od seljaka. Ne trgujete kod njega. Nitkov pop na sahranama osamdesetogodišnjih baba drži govore u kojima oplakuje stradanja srpskog naroda. Prezirete ga i ignorišete. Nitkov stolar, šofer ili zubar – sve njih je lako izbjeći. Samo od nitkova pisaca nema bijega, nema sigurnog zaklona od njegovog nitkovstva. Oni kao zlo iz Huperovog “Poltergeista” iskaču iz televizijskih ekrana ne bi li vas odnijeli u svoj onostrani svijet zla; oni vrebaju na vašu dušu iz rubrika za kulturu, iz školskih čitanki vaše djece.

Postoje, naravno, uspješni nitkovi pisci, kao i oni koji nisu postigli opštenarodnu popularnost. I nemoguće je otkriti što ih razlikuje, zašto nisu uspjeli? Zato što nisu bili dovoljno talentovani, ili zato što nisu bili dovoljno nitkovi?

Vladar zlikovac traži pisce zlikovce – to uvijek ide jedno s drugim, kao kafa i kisela voda, kao kafa i lokum, kao kafa i druga kafa... I što je vladar veći zlikovac, veći su nesoji i njegovi pisci.

Slobodan Milošević bio je džin među zlikovcima. To je presudno odredilo srpsku i crnogorsku književnost kraja dva-desetog vijeka. Barem onaj njen dio koji je Sloba držao za svoga, a država za uzvrat kao svoje najmilije pazila te pisce.

Dobrica Ćosić je najpoznatiji od njih. Ćosić je jedan od onih autora koje je nemoguće razumjeti bez razumijevanja istorije i sudbine nacije o kojoj piše – takvi se uvijek nadaju da će biti i obratno: da će naciju biti nemoguće razumjeti bez njihovog djela. Nacionalni pisci su uvijek naporni, kao retardirano-autistično dijete koje iz kuće u plamenu iznesu vatrogasci. Ono neprekidno kuka za svojom gumenom patkom, dok mu iza leđa gori dom, a majka uz urlike umire, zarobljena u vatri. Jednako neuračunljivo za nacijom kukaju nacionalni pisci.

Ma koliko razumijevanja imali i ma koliko ga sažaljevali, dijete neće prestati sa svojim bezumnim plačom, sve dok ga ne ošamarite. Naravno, nije lijepo šamarati djecu. Kao ni pisce, uostalom. Ali njih, nacionalne pisce, šamara istorija. Od njenih udaraca Ćosićevi obrazi su crveni. Jer, zaboga: ništa nije išlo kako je on planirao. Da su samo više čitali njegove knjige... tamo je sve lijepo pisalo. Ali kako ratnici, kao što znamo, ne čitaju knjige, nego ih pale, tako je i Ćosićeva umna pouka Srbima nestala u vihoru rata. Njegova mudrost na građane Sarajeva padala je u formi granata koje su kidale noge djeci.

Autor nekoliko vanvremenskih iskaza, poput onog prema kojem se *svako ko se bori protiv srpskog nacionalizma bori zapravo protiv ljudske slobode* (ovu misao treba saopštiti ženama Srebrenice, da znaju da su im sinovi i muževi stradali *jer su se borili protiv ljudske slobode*), na koncu će nešto od svojih opservacija o srpskom usudu imati priliku da saopšti i u Hagu, koji ga je pozvao kao svjedoka, uz izglednu perspektivu da njegov status u tom sudu ubrzo naraste sve do – optuženog. Slobodan Milošević će ga, nema sumnje, pažljivo slušati.

1985 godine, na Ćosićevu inicijativu osnovan je “Odbor za skupljanje građe o genocidu protiv srpskog i drugih naroda Jugoslavije u XX veku”. Kako u izvrsnom tekstu o Dobrici Ćosić piše Sonja Biserko, on je taj posao smatrao politički rizičnim, ali mu je ipak pristupio jer, kako je rekao, “treba najzad popisati i imenovati zločince. Za pamćenje i opomenu”. Upravo tako. Zato je Haški sud pozvao Ćosića. Jer *treba popisati i imenovati zločince. Za pamćenje i opomenu.*

Svojevremeno se među crnogorskim piscima smatralo najvećom čašću dokopati se na nekom od putovanja u Beograd Ćosićevog ili Bečkovićevog salona. Tu se, naime, stvarala budućnost nacije, u tim sobama duh naroda kreirao je strategije za budućnost. I kada bi rodbina iz Beograda te crnogorske pjesnike strpala u voz za Podgoricu, natrpavši im putne torbe prasetinom, turšijom i jajima, sve u nadi da do naredne godine neće ponovo dolaziti, primijetili bi, dok bi bijelim maramama radosno ispraćali voz i dosadnog rođaka iz Crne Gore... primijetili bi, kažem, taj jedinstveni, sneni pogled u očima pjesnika. Utonuo u sanjarenje, pjesnik je i dalje bio u Bečkovićevom salonu, nad mapama srpskih zemalja, daleko od željezničke stanice, voza i konduktera koji će ga prenuti iz teritorijalnih snova onda kada ga potapše po ramenu i zatraži kartu na pregled.

Jedan od tih pjesnika bio je Ranko Jovović. On se početkom devedesetih požalio da ga guši vlastita sloboda. "Ne znam šta ću sa ovolikom slobodom", pisao je. I poentirao: "Grijeh je biti ovoliko slobodan". Nedugo zatim okrenuo se mitropolitu Amfilohiju Radoviću i Srpskoj pravoslavnoj crkvi, specijalizovanoj za *oslobađanje* ratnih zločinaca od grijeha. Amfilohije je pun hrišćanske samilosti prema ratnim zločincima – toliko je ispunjen milosrđem, da je i Radovana Karadžića riješio sakriti u manastir Ostrog kod Nikšića. Crkva će pomoći zločincima u bijegu. Zašto i ne bi, kada im je pomagala i u samim zločinima. Naravno, pod uslovom da su to *naši* zločinci, i da su grijesi počinjeni zarad *viših nacionalnih ciljeva*. Pri čemu moramo primjetiti kako nacionalisti imaju problem da razlikuju moral od premjera zemljišta: *viši ciljevi*, to je fraza koja u nekom drugom kontekstu upućuje na izuzetne moralne standarde, izvjesna velika duhovna i etička pregnuća. Kada se pak nacionalisti pozivaju na *više nacionalne ciljeve*, oni pod tim uvijek podrazumijevaju *više teritorije* za vlastiti narod.

Jovovićev kolega, pesnik iz Crne Gore, Šešeljev jatak i Bečkovićev gost, sve to pod imenom Momir Vojvodić, sažeo je svoj poetski kosmos u stih: *više volim srpsko govno nego američki hamburger*. Vjekovi crnogorske epske poezije i tradicije koju je, kako je uporno isticao, *baštinio*, vrhune u ovom Vojvodićevom hrabrom razrješenju hamletovske dileme: govno ili hamburger. Moglo bi se, naravno, reći i kako je Vojvodićev iskaz tek postmodernistička parafraza četrdesetsmaške parole koja je rusko (pa ipak bratsko) govno pretpostavljala američkoj piti... No valja nam se brzo izvlačiti iz ovog diskursa o govnama i ostaviti Jovovića i Vojvodića sa vlastitim izborom: jednoga sa neslobodom, drugoga za trpezom.

Sva nesreća ovog svijeta – ali i sva ljepota, ako želite – leži u njegovoj polisemičnosti. Postoji bezbroj načina da se objasni svaka pojedinačna stvar – zapravo onoliko načina, koliko je knjiga. Označitelji koji plutaju u vakuumu nisu postmodernistički izum: oni su oduvijek tu, svuda oko nas. Postmoderna ih je, jedino, umjesto da ih organizuje u borbene formacije ideologije i dogme (što je bila praksa svih društava i svih velikih naracija, koje su uvijek prisilna mobilizacija znakova), preimenovala, oduzela im religijske i ideološke valencije, i preputila entropiji. Baš kao što u entropiji kapitalizma skončava proizvod koji niko ne želi da kupi, na nekoj polici tržnog centra. Što važi za *slobodnoplutajuće* označitelje, važi i za pisce. Pa

je moguće reći kako su pisci, po prirodi posla, totalitarne zvi-
jeri. Tekst ne nastaje kroz demokratske procedure: on je uvijek
izraz totalitarne volje autora. Sve što može uslijediti: priče o
otvorenom književnom djelu (a ta priča je samo još jedna Velika
naracija, koju nam nude oni koji su prethodno konstatovali
smrt Velikih naracija), sva mreža referenci i citata koje u kas-
nijim analizama mogu biti detektovane – sve je to pokušaj da
se dominantna ideologija liberalnog kapitalizma prenese i na
područje teksta. Tekst je totalitaran, baš kao i kapital. I kao što
je kapital liberalan samo u stvarima koje ne dovode u pitanje
vlasništvo i oplodnju kapitala – a kao što znamo, jedino to,
ono što je zabranjena zona, zapravo jeste prostor u kojem
mogu (a zapravo ne mogu, jer je to totalitarni zabran) biti
izvršene promjene – tako i pisci nastoje da totalitarnu ideo-
logiju vlastitog teksta naslone i ojačaju kroz totalitarne struk-
ture u društvu. Modernistička ideja originalnosti tako je bliska
ideji etničke čistoće i vjerske posebnosti. Možda su zato sijedi
modernisti tako čvrsto prigrlili nacionalizam?

Da: moglo bi se tako reći. Baš kao što bi se moglo reći da
su to tek nitkovi, bitange i zlikovci.

ZAVERA STARIJIH BELIH MUŠKARACA

Nekakva *statistika nastranosti* lako bi, verujem dokazala da su većinu monumentalnih organizovanih opačina na ovom svetu (o)smislili Stariji Beli Muškarci, uglavnom sedeći u svojim udobnim kabinetima. Doduše, i mnoge najbolje stvari na ovom svetu takođe su plod radnih i slobodnih aktivnosti Starijih Belih Muškaraca – što će reći da oni prvi i ovi potonji gotovo nikada nisu jedni te isti Stariji Beli Muškarci. Trebalo bi sistematski ispitati šta je to u hromozomu – ili kako se to već zove, ništa se ne razumem u biologiju, genetiku etc. – Starijih Belih Muškaraca (SBM) što ih tera da prave tako gigantske, da prostite, pizdarije (one su obične *pzdrij*, jakako, rezervisane za manje privilegovane delove čovečanstva), osim kada su u pitanju albertanštajni, tomasmanovi ili čak kitričardsi, što da ne? Ili će pre biti, ako se malo uozbiljimo, da se radi o stvari kulturno, društveno i istorijski uslovljenoj? Shvatili ste, naime, otprve da je SBM u ovom tekstu kulturno-mentalitetska, a ne biološka kategorija. Zato se nemojte čuditi što neki od najgrozomornijih primeraka Starijih Belih Muškaraca imaju trideset i šest godina i zovu se Dragica. Ili Condoleezza, sasvim svejedno.

Nevolja je – to jest, naizgled mistični izvor moći specifične kategorije SBM – u tome što se u patrijarhalnim društvima uistinu veruje samo u autoritarne Vođe (takođe pripadnike SBM) ili pak u “natpolitičke” autoritete (po mogućstvu u uniformi – vojnoj ili popovskoj; ako su ipak civili, poželjno je da budu sukladate poete opskrbljene direktnim mentalnim linkom sa Dušom Naroda) čija je *seđa kosa* dokaz *per definitionem* njihove neupitne “mudrosti”. Upadljiv “zavičajni naglasak” takođe je poželjan, jer zorno demonstrira da se predmetni SBM nije *odnarodio* i *pogospodio*, a to je – po opštem uverenju – nešto najgore što se čoveku uopšte može dogoditi, mnogo gore i sramnije nego da, recimo, pobije i raseli par stotina hiljada ljudi. Zato Stariji Beli Muškarci u ovim i ovakvim društvima ne moraju nužno zauzimati nekakav formalni položaj u hijerarhiji vlasti, pa da budu uticajni i moćni:

za njih radi već samo njihovo i načelno i praktično udovoljavanje zatečenoj matrici, laskanje lošoj beskonačnosti Naoružanog Patrijarhata kao regionalno omiljenog i neprevaziđenog načina organizovanja ljudske zajednice. Iz istog razloga SBM momentalno ispadaju iz konkurencije ako se ne drže pravila igre, ako se ponašaju suprotno kanonizovanoj predodžbi o “dobrom vladanju” jednog dostojnog Starijeg Belog Muškarca. Evo poučnog primera: naši su se vrlo intelektualci onomad čudom čudili kako je veliki pisac i veliki gospodin Borislav Pekić onih smutnih i odvratnih dana s početka devedesetih u prigradskoj beogradskoj opštini Rakovica katastrofalno izgubio izbore od opskurnog Vojislava Šešelja – tada inače pajaca međuopštinskog ranga – a stvar je, bože, bila tako prosta: Pekić je (štoto bi se reklo - *njim samim!*) napadno odudao od poželjnog šablona: nije bio ni lud, ni prost, niti je takve osobine umeo ili hteo da glumata, što će reći da je bio unapred izgubljen. Svaka epoha traži svoje, sebi slične i podobne *kulturalne junake*, a vreme ratova u Srbiji i drugde po SFRJ bilo je vreme sumračnih tipova. Da se kandidovao u Hampsteadu ili South Kensingtonu, možda bi imao neke šanse.

Ako, dakle, još ima nekog smisla iznova govoriti o (sa)odgovornosti pisaca za ratove – iako ne treba zaboraviti da oni skoro nikada nisu ti koji komanduju haubicama – odgovornosti, dakle, većoj nego u nekog drugog običnog smrtnika koji isto tako kao i pisac nije sedeo u “organima vlasti”, onda to danas ponajpre ima smisla kroz sagledavanje, kroz *prozi-ranje* mehanizama njihovog uticaja; a kada se po tome malo pročeprika, čovek lako dođe do neželjeno ciničnog zaključka da su sigurno i sami pisci-fašisti i pisci-ratoljupci svih vrsta morali biti zapanjeni razmerama vlastitog uticaja u jednom inače turobno “usmenom” narodu: nije bilo te gadosti koju je izvalio neki pijani paraknjiževnički idiot u sitne sate u Francuskoj 7 ili u salonu DHK na Trgu Bana Jelačića, a da to nije ovako ili onako *sprovedeno u delo*. Nekad nožem, nekad granatama, najčešće *kalašnjikovim*, najcitiranijim ruskim autorom dvadesetog veka.

Oh, zar je Narod baš tako pažljivo slušao pisce? Koješta. “Narod” uglavnom ne čuje ništa, a kamoli one koji ga Najviše Vole, uglavnom zato što se s njim u stvarnosti nikada ne mešaju i o njemu ne znaju svečano ništa. Pre će, elem, biti da je obrnuto, da su pisci slušali “narod” – a uvek se onaj njegov najgori deo zaogrće tom pompeznom sintagmom – i zajedno

s njim slavili kumira Prostote, omogućavajući maherima s vlasti da u međuvremenu spokojno rade svoj koljačko-pljačkaški posao. Tu dolazimo do karakteristično ljupkog *populističkog paradoksa*: ovi su pisci razglašeni autoritetima (i kao takvi se baš *lepo primili*, poglavito među onima koji mrdaju usnama dok čitaju putokaze) ne zato što znaju nešto što “običan svet” ne zna, nego upravo zato što – ako ćemo pošteno – ne znaju i ne razumeju ništa, ali to veoma dostojanstveno nose, mamurno zagledani u daljine maglene i plave... Još ako ti Autoriteti pišu paraepske p(j)esme “iz glave cijelog naroda”, ako dakle s jedne strane srećno i produktivno kombinuju svoju različitost u odnosu na Pučinu, koja se ogleđa u njihovom posedovanju kakvog-takvog dara, ali takođe obilato iskazuju i svoju istovetnost sa pukom u vidu posvećenije duhovne prostote i duboke lične nedotaknutosti Mišljenjem i Znanjem – koju nikakve, obično brzometno stečene akademske titule ne mogu da zabašure – onda je *idila* na pomolu: sujetni “profeti” dobijaju besmrtnu slavu i obožavanje, “narod” dobija apdejtovanu verziju u-trans-uronjenih vračeva ili barem slepih guslara, a vlast dobija dragocene strateške saveznike: niko drugi ne bi tako lepo umeo da unjka mantre koje, baš na idealnoj psihofrekvenci za uši Naroda, *tako učeno* objašnjavaju i opravdavaju svaku zamislivu i manje zamislivu svinjariju, svaki rat, pokolj, pomor, svaku moralnu i materijalnu bedu. Notorni Matija Bečković je antologijski primer: kada bi mu, gluho bilo, sudili u Hagu, celo celcato obrazloženje osuđujuće presude moglo bi da glasi: *ovo ti je za ono*. Čemu arčenje dodatnih reči kad je Pesnik sam sve najbolje dokonao, sve onako “loveći, a ulovljen”?

Ova idila pisaca i njima sličnih SBM likova sa vlastima se, naravno, rađa jedino pod uslovom da je vlast autoritarna, ksenofobična i spremna na sve samo da bi opstala na vrhu, a mi smo upravo s takvim vlastima poslednjih decenija imali posla, a naročito u doba sumraka komunizma i SFRJ. Biće da su se zato tako lepo razumeli Stariji Beli Muškarci iz vlasti sa onim SBM iz kojekakvih akademija i stihoklepačkih udruženja (popovi se podrazumevaju – njima uvek prija Horsko Pevanje): radi se o ljudima koji su sasvim lako mogli i da zamene mesta, a da niko ne primeti. Uostalom, nije li groteskni polupisмени opsesivac Franjo Tuđman (i Šešelj takođe!) uredno bio član PEN-kluba, kao što je i njegov zaljubljeni intimus Ivan Aralica svojedobno bio u “komiteju”, pa makar i na

lokalnoj ravni (vidi đavla, komunizmu se mora priznati da je takvim ljudima bar umeo da odredi realan domet)? Nije li sumasisavša Mirjana Marković javno trabunjala i izlivala svoje impresivno netalentovane kvazilirске umotvorine, i nisu li Dobrica Ćosić ili Antonije Isaković ljudi sa više komunističkog, centralnokomitetskog i vladarskog staža od Miloševića i svih njegovih saradnika zajedno, osobito u trenutku kada je ovaj tek počeo da radi na “nacionalnoj stvari”, a ova mu dvojica – đuture sa devet desetina srpske “humanističke inteligencije” – tronuto pala na sinovljevske grudi? Kad sve ovo baciš na gomilu, teško je izbeći zaključak da smo svi na “zapadnom Balkanu” zapravo pali žrtvama *zavere Starijih Belih Muškaraca*, a da je serija ratova, praćena najogavnijim zločinima koji nikako nisu bili “ispad iz sistema” nego srž sistema samog, bila zapravo samo ekstremni vid “klasne borbe”: vladajuća SBM kasta lukavo je namirisala globalnu Promenu na vidiku – nije li baš tih godina i Berlinski zid treskom pao?! – i rešila da preventivno uzvrati udarac. Rezultat: u potpunosti očuvana vladavina Starijih Belih Muškaraca – ponovo naglašavam, ne kao “realne” biološke kategorije, nego kao najtačnije metafore razornog skupa autoritarnih, patrijarhalnih i ksenofobičnih vrednosti – samo ovaj put rasparčana u više manjih, *lako kontrolabilnih* delova, parčića i krhotina (poznatih i pod duhovitim pseudonimom “nezavisne nacionalne države nastale nakon raspada SFRJ”). Tako je, dakle, SBM uvalila mladim belim muškarcima – i ponekoj ženi – SMB iliti sivomaslinastu boju soldatske uniformetine, a sama se radije skromno zadržala po svojim kabinetima, ne bi li smislila još neki pompežno iskićeni pasjaluk. I zato će se nama SMB ciklično ponavljati kao nekakav ubistveni Prst Sudbine sve dok SBM ne pošaljemo tamo gde, po kalendaru epohe, već mašala odavno spadaju. Osim ako oni ipak spadaju tu gde već jesu jer bolje nismo ni zaslužili, u kojem slučaju se najdublje izvinjavam što sam smetao, i želim svima Laku Noć. Ionako neće skoro svanuti.

PISCI I NACIONALIZAM

Prevela: Nermina Kožljak

Pitanje nacionalizma i literature u postkomunističkoj istočnoj Evropi izuzetno je složeno, prvenstveno jer nije lako definirati sam pojam nacionalizma u tom kontekstu. Drugo, postoji problem kako i pod kojim se okolnostima nacionalizam izražavao u literaturi istočne Evrope prije kraja komunizma. Ovim tekstom ću se usredotočiti iznenađujuću snagu nacionalističke misli u istočnoj Evropi pod komunizmom, iznenađujuću zato jer je marksistička teorija nacionalistički sentiment usko povezivala s buržoaskim kapitalizmom, i koji je zato trebao početi da nestaje nakon uvođenja socijalizma. No, komunističke vlasti u praksi nikada nisu bile u stanju da potisnu nacionalističku misao iako su to dobrim dijelom pokušavale postići. Kako je rekao Walter A. Kemp: "I prije svog pada, komunizam je kao ideologija već dugo bio diskreditiran, velikim dijelom zbog svoje nemogućnosti da izađe na kraj s nacionalizmom. Komunizam kao politički sistem sada se također srušio, u velikoj mjeri upravo iz istog razloga. Ukratko, usvajanje internacionalizma bilo je dio komunističkog plana; ironično, nemogućnost komunizma da se nosi s nacijama i nacionalizmom doprinijela je teškoćama pod kojim je odumro."¹ Kao što je bio slučaj s mnogim drugim istinama koje se nisu mogle naglas iskazivati u istočnoj Evropi, nacionalistička misao pod komunizmom je općenito bila izražena u literarnim djelima mnogo prije nego što se počela pojavljivati u drugim oblicima.

Većina Zapadnoevropljana i Amerikanaca, vjerujem, skloni su izjednačiti nacionalizam sa šovinizmom, te ga prema tome razumjeti kao potpuno negativan fenomen. Uzimajući u obzir štetu koju je šovinistički nacionalizam prouzročio u istočnoj Evropi, posebno u bivšoj Jugoslaviji, sigurno je da bi takvo stajalište moglo biti rasprostranjeno širom regiona. Ipak, uzimajući u obzir istoriju istočnoevropske literature, posebno njenu ulogu u izgradnji nacionalne svijesti na prvom mjestu, diskusiju o pisanju i nacionalizmu bilo bi pogrešno ograničiti na ona djela koja uključuju diskusiju o nekoj naciji na način koji bi ponizio ili loše govorio o drugim, susjednim

¹ Walter A. Kemp, *Nationalism and Communism in Eastern Europe and the Soviet Union. A Basic Contradiction?* (New York: St. Martin's Press, 1999.), str. 206.

nacijama (tj. na šovinistički način). Uvjerljivija i šira definicija, koja je više u skladu s načinom na koji je nacionalističko pisanje bilo historijski shvaćeno u regionu, obuhvatila bi književna djela koja pokušavaju definirati određenu posebnost jedne nacije, u vidu nacionalne historije, sudbine ili “duše”. Takvo djelo pokušava nadahnuti svoje čitaoce (barem one koji pripadaju njegovoj inicijalnoj ciljnoj publici) osjećanjem pripadnosti naciji koja je simbolički ili detaljno opisana u tekstu. Djelo na taj način istodobno (i u raznim kombinacijama) i opisuje postojeći fenomen i samo ga kreira. Naravno, stvarajući takvo djelo, pisac implicitno isključuje sve druge koji nemaju istu historiju, sudbinu ili “dušu”. Ipak, imamo li u vidu da te posebnosti mogu biti definirane na različite načine, ne mora obavezno značiti da je nacionalistička literatura shvaćena na taj način, kodiran oblik šovinizma. Posegnemo li za prilično nekontroverznom primjerom iz 19. stoljeća, *Rat i mir* Lava Tolstoja sigurno je nacionalističko dijelo utoliko što je jedan od njegovih ciljeva određivanje suštine ruskog nacionalnog karaktera (utjelovljenog u generalu Kutuzovu) i pokazivanje da je taj karakter ono što je omogućilo ruski trijumf nad Napoleonom. Istodobno, Tolstoj pruža prilično slojevitú sliku neprijatelja Francuza i samih Rusa, tako da bi bilo pogrešno ocijeniti njegov roman kao šovinističko dijelo.

Svojim ideološkim principima, komunizam bi trebao biti oprečan nacionalizmu jer je u njegovoj osnovi internacionalističko vjerovanje da će svjetske radničke klase, nakon što zbacu svoje lokalne parazitske buržoazije, postati svjesne svojih zajedničkih odlika. Kada država odumre u idealnom komunizmu, više neće biti vlasti, ni odvojenih nacija. Riječima Ronald Sunya: “Marksisti su dugo smatrali da su suvremene nacije rezultat kapitalističkog načina proizvodnje, te da, ustvari, toliko ovise o njemu da će s krajem kapitalizma i same početi da nestaju. Marksisti su odbijali nacionalističko legitimiranje neovisnih nacija—država konstituiranih na etničkoj osnovi, tvrdeći da nacije nisu prirodne ni vječne i da se prioritet mora dati klasi kao osnovi budućeg anacionalnog društva.”²

Od najranijih pokušaja da se komunizam isproba u praksi, bilo je jasno da barem u sadašnjosti nacionalizam nije zanemarljiva snaga. Tako su boljševici 1917. godine bili prilično neuspješni u ubjeđivanju njemačkih radnika da imaju više zajedničkog sa sovjetskim radnicima nego s njemačkom vladajućom klasom. I kada se stalna svjetska ili barem revolucija na

² Ronald Grigor Suny, *The Revenge of the Past. Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union* (Stanford: Stanford UP, 1993.), str. 4.

podučju Evrope, koju su boljševici uvjereni očekivali početkom I svjetskog rata, izjalovila i propala, boljševički vođe su morali smisliti način da “izgrade socijalizam u jednoj zemlji” – SSSR-u. No, ta je zemlja bila izuzetno multinacionalna tako da su boljševici čak i u njoj morali kreirati koherentnu politiku u pogledu odnosa Rusa, kao najveće grupe stanovnika, i ostalih.

Sovjeti nisu mogli izgraditi sovjetsku naciju naprosto prisilno rusificirajući druge narode u SSSR-u, što je bila glavna nacionalna politika u prethodnoj imperijalnoj državi. Umjesto da nametnu ruski jezik svim narodima Sovjetskog Saveza, sovjetski vođe su radije razvili politiku koja je pozivala na razvoj kultura koje bi bile “socijalističke po sadržaju, nacionalne po obliku”. Takva je politika, prirodno, tražila opširnije prevođenje kako materijala s ruskog jezika na doslovno stotine jezika u upotrebi na teritoriji SSSR-a (što je također uključivalo i bukvaru za nepismene), tako i kulturnih spomenika tih naroda na ruski. Nesumnjivo je da su uloženi ogromni naponi kako bi se razvili jezici i književnosti manjinskih grupa u SSSR-u. Naravno, taj posao je općenito urađen na zahtjev države čiji je glavni grad bila Moskva i čiju elitu su većinom činili Rusi. Ali iako je jednostavno reći da su ti naponi bili cinični, s prvenstvenom svrhom da se omogući što efikasnija propaganda, ostaje činjenica da je posao ipak urađen na taj način, a ne jednostavno ignorišući lokalne jezike i kulture, što je bila standardna praksa drugih imperijalističkih sila.

Ipak, mnogo toga je urađeno s rusocentričnog stanovišta, kako pojašnjava sljedeći tekst u *Pravdi*. Govor iz 1949. godine S.K. Kenesbajeva, člana Akademije znanosti Kazahstanske republike, izlaže mnoge paradokse sovjetske kulturne politike u odnosu prema nacionalizmu: “Kazahstanski narod, uskrasnio u velikom Oktobru, postao je jednom od socijalističkih nacija obogaćenih vlastitom sovjetskom državnošću i svojom bogatom kulturom, nacionalnom po formi i socijalističkom po sadržaju – zahvaljujući ispravnom ostvarenju lenjinističko-staljinističke nacionalne politike. Kao rezultat istorijskih uspjeha koje su Kazahstanci postigli za vrijeme sovjetske vladavine, u sferi ekonomije i kulture, kazahstanski jezik počinje da se ubrzano razvija. Njihov rječnik, gramatika i fonetika se usavršavaju a ustanovljavaju se i standardi za književni jezik (...) ruski jezik je ispoljavao i još ispoljava koristan utjecaj na razvoj kazahstanskog književnog jezika. Arapsko pismo je bila

³ *The Soviet Linguistic Controversy*, prevedeno prema: John V. Murra, Robert. M. Hankin, Fred Holling, *Soviet Press* (New York: King's Crown Press, 1951), str. 7.

opresivna sila u rukama reakcionarnih sila – begova i uleme. Suvremeni kazaški alfabet i ortografija izgrađeni su većinom na ispravnom principu potpunog preuzimanja ruskog alfabeta, imajući u vidu odlike suvremenog kazahstanskog jezika.”³ Ovo je savršen recept za sovjetsku kombinaciju imperijalizma i prevođenja. Kazahstanskom jeziku bilo je dozvoljeno da se razvije, čak i da procvjeta, ali samo kao sredstvo za izražavanje sovjetskog (čitaj: ruskog) dominantnog sadržaja, pa je čak i vanjska forma jezika bila što je više moguće približena ruskoj. Ipak, sve do kraja Sovjetskog Saveza, otvoreni nacionalizam, posebno od strane Rusa, kao sigurno najveće etničke grupi u SSSR-u, bio je jako obeshrabrivan.

Tenzije između nacionalizma i internacionalizma nisu nestale kada su se druge zemlje priključile (ili su bile priključene) komunističkom bloku kao rezultat II svjetskog rata. Iako je bilo razgovora da Bugarska postane 16. republika Sovjetskog Saveza, kao i planova za Balkansku Federaciju koja bi obuhvatala Albaniju i Jugoslaviju, u poslijeratnom periodu na kraju se opet dobio isti pačvork malih nacija-država kakav je odlikovao Evropu i između ratova (s izuzetkom Estonije, Latvije i Litvanije koje su anektirane SSSR-u u sklopu Ribbentropovog pakta iz 1939. godine). Jugoslavija je predstavljala najsloženiji slučaj. U pogledu “nacionalnog pitanja”, nova vlast je hodala po tankoj žici. Između dva rata, Komunistička partija Jugoslavije jako je podržavala unitarističko jugoslavenstvo, čak i prije nego je vlast zvanično usvojila takvu politiku. Iako se njihov stav prema unitarizmu mijenjao tokom 30-tih godina, komunisti ga nikad nisu napustili. Ipak, njihovo razumijevanje jugoslavenstva bilo je, barem u teoriji, prilično drugačije od onog što je predlagala većina drugih međuratnih unitarista.

Međuratni jugoslavenski unitarizam bio je zasnovan fundamentalno na rasnom principu: Srbi, Hrvati i Sloveni, tri konstitutivna jugoslavenska naroda, bili su viđeni kao jedan, i razlike između njih nisu bile suštinske. Cilj većine unitarista, prema tome, bio je sinteza pojedinačnih nacionalnih kultura u jednu novu jugoslavensku kulturu, tako kreirajući jedinstvenu jugoslavenski narod i naciju. Komunisti su, na drugoj strani, zagovarali stvaranje nadnacionalne culture koja bi se s ravni nacionalnog uzdigla na plan ideologije; ona bi premostila i povezala nacionalne kulture, a ne bi ih eliminirala. Komunisti su na taj način odražavali staljinističko vjerovanje da je kultura koja je socijalistička po sadržaju (tj. kontrolirana

na nivou sadržaja od strane komunističke vlasti i njenog cenzorskog aparata) dovoljno jako ljepilo kojim se mogu spojiti sve formalne posebnosti (uključujući jezik). No, i Sovjeti i Jugoslaveni su predvidjeli vrijeme kada bi svi narodi njihove nacije djelili jednu socijalističku kulturu. Kao rezultat, obje zemlje su se ustremile na korištenje literature za izražavanje nacionalnog sentimenta partikularista, iako nisu potisnule upotrebu nacionalnih jezika i očuvanje nacionalnog folkloru sve dok su osjećale da se ova praksa ne 'zloupotrebljava' za poticanje separatističkih osjećanja među određenom manjinskom nacijom.

U svim ostalim komunističkim zemaljama istočne Evrope postojala je jasno dominantna nacionalna grupa, ali je svaka imala i manjinska stanovništva različitih veličina. Zvanična politika u vezi s tim manjinama bila je politika tolerancije, ali, posebno u vrijeme kriza kada su komunističke vlasti osjećale potrebu očuvanja legitimiteta, znala se okrenuti i protiv manjina. Već kasnih 60-ih u Rusiji, i 70-ih u raznim jugoslovenskim republikama, Rumuniji i Bugarskoj, možemo govoriti o postojanju nacionalističke literature dok god se pod tim ne smatra šovinistička nacionalna literatura. Do kraja 80-ih u mnogim istočnoevropskim zemljama nailazimo na širok opseg nacionalističkih djela, uključujući i otvoreno šovinistička. Ipak, ono što je zanimljivo jeste da do 90-ih, perioda koji nam je ovdje najznačajniji, šovinistički nacionalni diskurs u književnosti nije bio posebno značajan. Umjesto toga, iskorištavajući nove mogućnosti koje su im omogućile demokratske države, nacionalisti naginju tome da s literarnih djela direktno prijeđu u politiku i novinarstvo. Diskurs o naciji i o njenim pojedinostima, koji nije šovinistički diskurs, ipak se može naći na neobičnim mjestima. Osim toga, književna djela koja bi se mogla shvatati kao podrška šovinističkim stajalištima nekolice također se još uvijek mogu naći.

Upečatljiv primjer nacionalističke literature iz komunističke ere daje izvanredna priča Aleksandra Solženjicina "Matrjona kuća" iz 1963. godine. Priča nam predstavlja iskustvo solženjicinovskog lika, oslobođenog iz Gulaga, ali ipak prisiljenog da živi u egzilu kao učitelj matematike u malom selu, oko 120 milja udaljenom od Moskve kasnih 50-ih. Tamo stanuje s Matrjonom, ženom koja mu u početku izgleda prilično čudno. Ipak, narator na kraju počinje da se divi njenom poštenju, hrabrosti, velikodušnosti i odanosti tradiciji, svemu onome

što implicitno predstavlja kao ruske vrijednosti koje se krune u uslovima modernog ruskog života čak i u majušnom zabačenom Matrjoninom mjestu. Na kraju, nju ubija stari simbol modernosti u ruskoj literaturi, voz, dok joj pomaže da usvoji kćerku. Solženjicinov nacionalni pogled se tu više temelji na religioznoj nego na političkoj osnovi. Tekst nije otvoreno šovinistički, jer neprijatelja ne predstavlja neka druga nacija nego prije modernizam, općenito utjelovljen u sovjetskoj realnosti. U isto vrijeme, jasno je da u prikazivanju Matrjone, Solženjicin pokušava kreirati lik koji, čak i svojim imenom, utjelovljuje sve osobine Majke Rusije, njene vrijednosti i posebnosti, kako ih on vidi (ili kako ih zamišlja).

Mnogi drugi ruski pisci, uključujući Valentina Rasputina, Borisa Astafijeva, Vladimira Solovkina i Vasilija Šukšin, pratili su Solženjicina, pokušavajući putem evociranja i općenito elegijskih opisa, okarakterisati osnovu ruske duše kakva je očuvana u ruralnoj stvarnosti. No, sam Solženjicin, kao nacionalni pisac, nije ostao vjeran ovoj vrsti nostalgičnog nacionalizma. U svom slavnom romanu *Jedan dan u životu Ivana Denisoviča* i kolosalnom *Arhipelagu Gulag* (kojem je dao podnaslov "Jedan eksperiment u književnoj istrazi"), pozabavio se u literarnoj formi drugačijim problemom – popunjavanjem praznina nacionalne istorije. U drugim zemljama i u drugo vrijeme, taj posao bi bio povjeren istoričarima ili novinarima-istražiteljima, a ne piscima fikcije. No, u istočnoj Evropi taj zadatak su na sebe preuzeli pisci, a činjenica da su oni ponekad bili i ohrabrivani da to učine samo je još jedan pokazatelj ogromnog prestiža koji je tradicionalno davan književnicima.⁴ Solženjicin je, na primjer, bio prva osoba koja je mogla objaviti bilo šta što kritički opisuje Gulag, i to samo zato jer je njegova roman privukao pažnju Aleksandra Tvardovskoga, urednika književnog časopisa *Novyi mir*, i zato što je priča bila lično odobrena od strane Nikite Hruščeva, koji je kao prvi sekretar Komunističke partije upravo tada tražio način da produbi svoj napad na svog prethodnika Staljina. Kao rezultat izuzetne popularnosti djela, nakon njegovog objavljivanja 1962. godine, Solženjicinu je bio dozvoljen neviđen pristup arhivama da piše dijelo koje je na kraju postalo *Arhipelag Gulag*. U vrijeme kada ga je završio, naravno, raspoloženje Komunističke partije se promijenilo, i njegov "eksperiment" je postao klasično disidentsko djelo.

Solženjicinova karijera nastavila se razvijati u znaku nacionalizma. Jedna posebno interesantna manifestacija toga

⁴ Za diskusiju o ovoj tendenciji u ruskoj kulturi vidi moju knjigu, *An Obsession with History. Russian Writers Confront the Past* (Stanford: Stanford UP, 1998).

bila je notorno prvo obraćanje na Harvardu, koje se desilo ubrzo nakon što je bio primoran napustiti SSSR. Zapadnjačka publika, koja je očekivala kritiku Sovjetskog Saveza, bila je užasnuta kada je čula da Solženjicin napada zla materijalističkog i ateističkog zapadnjačkog društva, i tvrdi da su samo Rusi, kao rezultat vjekovne patnje koja se nastavila i pod surovim sovjetskim režimom, štitili duhovne vrijednosti koje će spasiti svijet. Kako bi se spasili od sovjetskog eksperimenta i postigli moć koja im potencijalno pripada, Rusi su morali prepoznati istinu o svojoj historiji, a posebno im se morao dozvoliti uvid u trenutak na početku 20. stoljeća kada je njihova historija počela gubiti svoju veličinu. Solženjicinov ogroman ciklus romana *Crveni točak* upravo je pokušaj da se taj uvid u historiju osigura, da se dozvoli naciji da dođe i vidi sebe. Kako je to Solženjicin u jednom trenutku u avgustu 1914. godine, rekao u prvom romanu iz ciklusa: "Autor ne bi sebi dopustio tako flagrantan raskid s formom romana da sama ruska historija i cijelo njeno pamćenje nisu bili ranije flagrantno raskinuti, i da nisu bili uništeni njeni historičari."

Ova tendencija da se fikcija koristi kako bi se otkrila istina o nacionalnoj historiji, nije bila prisutna samo u SSSR-u. U drugim istočnoevropskim zemljama, bolne istine o nacionalnoj historiji su često istraživane u formi fikcije od strane književnika mnogo prije nego su se time pozabavili novinari ili historičari. Iako, na primjer, Imre Kertesz, nobelovac 2002. godine, naglašava univerzalnu poruku svojih romana, mnogi su procijenili da je on pokušao prisiliti Mađare da se suoče sa stvarnošću iskustva mađarskih Jevreja tokom II svjetskog rata, što je manje-više bilo tabu temom u komunističkom periodu prije objavljivanja Kerteszevog djela. Čak i u svom govoru na dodjeli Nobelove nagrade, Kertesz je insistirao na posebnoj važnosti svoga mađarstva, implicitno spajajući jevrejstvo i mađarstvo na način koji šovinistički mađarski nacionalisti zasigurno ne prihvataju: "Posebno mi je drago da iskažem svoje misli na mom maternjem jeziku: mađarskom. Rođen sam u Budimpešti, u jevrejskoj porodici, gdje je majčina strana porodice iz transilvanijskog grada Kolozsvár (Cluj), a očeva iz jugozapadnog dijela regiona jezera Balaton. Moji baka i djed još uvijek pale svijeće svakog petka navečer za Sabat, ali su oni svoje ime promijenili u mađarsko i za njih je bilo prirodno da smatraju jevrejstvo svojom vjerom a Mađarsku svojom domovinom. Baka i djed s majčine strane nestali su u holokaustu,

živote moje bake i djeda s očeve strane uništila je komunistička vlast Mátyása Rákosija, kada je stari jevrejski dom iz Budimpešte bio preseljen u region na sjevernoj granici zemlje. Smatram da ovaj kratak porodični istorijat obuhvata i simboliše putovanje ove zemlje u moderno vrijeme.” Možemo vidjeti da je i u svojim javnim istupima (eksplicitno) i u svojim romanima (implicitno), Kertesz mađarski nacionalista. Ipak, njegova vizija nacije, utemeljena na mađarskom jeziku i ličnom izboru, u sukobu je s etnički utemeljenim mađarskim nacionalizmom kakav zastupa, na primjer, bivši književnik Istvan Csurka, vođa političke partije MIEP.

Analogno možemo analizirati opus Danila Kiša, koji je pokušao, u formi fikcije, odgovoriti na pitanja koja su prema njema dva najveća zla 20. stoljeća – nacizam i komunizam. Upravo zato jer se Jugoslavija ponosila svojim antifašističkim otporom, kada se Kišova fikcija usredotočila na nacizam – roman *Pješčanik*, – jugoslavenski kritičari i politički akteri dočekali su je raširenih ruku. No, 1975. godine, objavljivanje *Grobnica za Borisa Davidoviča* (s podnaslovom ‘Sedam poglavlja jedne priče’) uzrokovalo ogromnu pometnju u Jugoslaviji, iako niti jedan lik nije Jugoslaven, niti se ijedna priča događa u Jugoslaviji. Svejedno, iako to nisu otvoreno rekli (preferirajući da napadnu dijelo na lažno književnom terenu), Kišovi kritičari su jasno prepoznali da je ova fikcija upravo o Jugoslaviji. Kao što je sam autor zabilježio: “Pisao sam u zemlji s određenim manifestacijama staljinizma, koje sam i sam vidio i doživio. Kada sam napisao *Grobnicu za Borisa Davidoviča* bio sam ubijeđen da takva knjiga u Jugoslaviji neće biti primljena bez problema. I nisam pogriješio.” Prema tome, uprkos tome što nije govorilo o nekom određenom liku Jugoslavena, djelo je uzeto kao istinita pripovijest o jugoslavenskom iskustvu s komunizmom i kao dokaz da, usprkos tvrdnjama vlasti, jugoslavenska istorija zaista nije bila drugačija od istorije bilo koje druge istočnoevropske zemlje obilježene u 20. stoljeću traumama blizankama, fašizmom i komunizmom. U tom smislu, Kiš, pola mađarski Jevrej, a pola Crnogorac, pokušao je definirati suštinu jugoslavenske nacije kojoj je smatrao da pripada, te povezati iskustvo te nacije s drugim nacijama iz regiona.

Mnogi čitaoci mogu smatrati čudnim da govorim o ovim djelima i piscima u kontekstu nacionalizma. Iako su često bili napadani (i ponekad su još uvijek napadani) kao antipatriotski

orijentirani, ovi autori identificiraju sebe kao patriote i vide svoja djela kao neophodna za izlječenje rana od koje je nacija nanijela sama sebi. Kritičarima koji kažu da je najbolje ostaviti na miru tako teške periode i incidente, oni bi odgovorili što i Solženjicin: “Zaboravi prošlost i ostat ćeš bez oba oka”. Oni vide svoje knjige kao “zajednički kolektivni spomenik svima onima koji su bili mučeni i ubijeni”.

Ipak, nisu svi romani koji popunjavaju praznine nacionalne istorije primjeri nešoviniističkog nacionalizma. Kako bi istražili očekivaniju kombinaciju literarnih dijela i historijskog revizionizma u nacionalnom ključu, pogledajmo srbijansku literaturu, posebno rad romanopisca (a kasnije političara) Dobrice Ćosića. Započevši karijeru kao privrženi komunista, Ćosić je prvo postao poznat kao autor popularnog i utjecajnog partizanskog romana *Daleko je sunce*. Kao i mnogi slični romani, i ovaj se fokusira na mali, izolirani partizanski odred koji se bori protiv nadmoćnog neprijatelja. Partizani većinom potječu iz jedne nacije, ali dijele univerzalistički izgled koji ih dijeli od njihovih neprijatelja (koji su i strani i domaći). Kao takav, ovaj roman i mnogi njemu slični pružali su, u formi fikcije, dopadljivo utjelovljenje projekta ‘bratstva i jedinstva’ kojim se Titova zemlja ponosila. Ipak, do 60-ih Ćosić postaje ubijeđen da komunizam uništava srpski narod. On će odigrati glavnu ulogu u uvođenju diskusija o nacionalizmu na centralnu pozornicu Jugoslavije. Iako je Ćosić u svojim člancima konstantno pobijao tvrdnje da je njegovo jugoslavenstvo umrljano “srbijanskim hegemonističkim tendencijama između ratova”, njegovi protivnici nisu bili razuvjereni tematikom koju je obrađivao u romanima nakon romana *Daleko je sunce*.

U *Korenima* (1954) i *Deobama* (1961), Ćosić pruža široku panoramu srbijanskog života od sredine 19. stoljeća do II svjetskog rata. Iako Ćosić u ovim djelima naizgled nije suosjećajan sa srbijanskim nacionalističkim idejama, njegovo duboko poštovanje srbijanske tradicije prilično je jasno, kao i njegov pokušaj da izgradi novi mit srbijanske kulture i identiteta. Da je svoju ulogu ovako vidio može se jasno vidjeti iz njegovog govora u povodu ulaska u Srpsku akademiju nauka i umjetnosti 1977. godine: “U mnogostrukosti svojih motivacija, historijski roman je potraga za izgubljenim individualnim i kolektivnim identitetom, potraga kroz vrijeme u kojem taj identitet može biti pronađen.” Odnosno, prema Ćosićevom mišljenju, modernizam je sakrio ili uništio identitet savremenog

planiranih diskusija među glavnim likovima posvećenih pitanju da li se Južni Slaveni trebaju ujediniti ili ne i ako trebaju, na koji način. U raspravama učestvuju, na jednoj strani, Vukašin Katić, njegov sin, kolege idealisti i strpljivi dr. Radić (svi oni vjeruju da je južnoslavensko ujedinjenje poželjno), dok je na drugoj strani grupa likova koji vjeruju da je jedinstvo nepoželjno ili nemoguće. Ovi razgovori su *raison d'être* za roman u cjelosti služe kao prvi korak prema diskreditiranju mitova bratstva i jedinstva na kojima se zasnivala SFRJ. Ćosićeva narativna tehnika je prilično vješta, i on oživljava ove debate bez nezgrapnosti koja bi se mogla očekivati u romanu koji je u svojoj suštini roman što udara u nadnacionalni konzensus koji je podupirao cijeli žanr ratnih romana u poslijeratnoj Jugoslaviji. Na početku nije očigledno koju grupu likova Ćosić zapravo podržava. No, kako se čita postaje jasno da iako Ćosić nije u potpunosti nesuosjećajan prema projugoslavenskim argumentima Katića, snaga događaja i način na koji su predstavljeni prisiljava čitaoca da vidi Katiće kao utopističke sanjare koji ne mogu prepoznati realnost koja im bulji u lice: jugoslavenskog jedinstva ne može biti jer su različitosti koje dijele Srbe i Hrvate prevelike.

Razgovor koji se odvija pri kraju trećeg toma *Vremena smrti* ilustrira kako Ćosić iznosi svoje argumente i kakve utiske oni ostavljaju na čitaoca. Razgovar vode tvrdolinijaš, no istodobno suosjećajan dr. Radić (požrtvovani doktor koji je pokušao staviti pod kontrolu epidemiju tifusa koja je više nego bilo šta drugo porazila napore Srbijanaca u ratu 1915. godine, koji je detaljno opisan) i otac Božidar, podjednako suosjećajan srpski prota. Kada Radić izrazi strah zbog eventualnog poraza Srbije, otac Božidar mu se suprotstavlja:

– Ja se, sinko, plašim da mi dobijemo ovaj rat onako kako su naumili da ga dobiju Pašić i naši političari. Profesori i daci... Čitaš li šta ovih dana pišu novine o našem ujedinjenju s Hrvatima i Slovencima? Te ona deklaracija Skupštine o ratnim ciljevima Srbije i stvaranju velike države svih Srba, Hrvata i Slovenaca. Tri vjere, jataganima i ognjem zavađene i krvlju razdvojene, da se sad, eto tako, slože u jednu državu! Koja vaška, koja gujaušprica taj otrov, tu smrtonosnu bolest u srpske glave, pitam se glasno, doktore, kad god ostanem sam. Kakvo ujedinjenje s katolicima, i s čim ujedinjenje? Posle tolikih zločinštava te naše braće u švapskim uniformama, ko razuman može da veruje u ujedinjenje i mir s njima? Zapeli da nam i poslednje semence zatru, a mi uprli svi da izginemo za njihovu Dalmaciju i ujedinjenje s njima! Danas se koljemo do zatiranja,

a s ciljem da se sutra, ko pretekne ujedini u jednu državu! Od Stefana Nemanje, eto tako, u srpskom narodu nije bilo bezumnijeg cilja. Što čutiš? Vidim da ste se vi školovani zaputili pravo u ambis, al' što ovaj nesrećni narod gurate tamo?

– Ja nisam političar, oče proto. Politiku mrzim, možda, više nego i vi. Jedino što odobravam i vladi i opoziciji, to je ujedinjenje cele te bede i ljudskog jada od Maribora do Đevdelije. Smatram da je bolje da budemo zajedno, jer tako bar Švabe i Rusi neće moći da nas teraju jedne protiv drugih. Ako se budemo davili i grebli, bar ćemo to po svojim ćupama da činimo.⁵

⁵ Dobrica Ćosić, *Vreme smrti*, knjiga 3, Prosveta Beograd 1976, str. 438.

Prvo što možemo primijetiti u ovom razgovoru jeste relativna slabost pozicije dr. Radića. Protiv činjenica, savremenih i istorijskih, koje podastire otac Božidar (a koje Radić i ne pokušava osporiti), sve što doktor pruža jeste slaba nada. Kada svi budu zajedno i kada oni izvana više ne budu imali šansu da utječu na njih, možda će im biti bolje. Čak i u tom slučaju, Radić ostavlja mogućnost da će se krvava bratoubilačka borba među južnim Slavenima nastaviti (nešto što se zaista dogodilo, kao što je čitaocu poznato).

Toj slaboj nadi suprostavljene su činjenica postojanja dvije različite religije kao i činjenica da su Hrvati u I svjetskom ratu igrali značajnu ulogu u napadačkoj austrougarskoj vojsci. Ponovo, iako se ovdje radi o I svjetskom ratu, a ne drugom, srbijanski čitaoci 70-tih godina bi se bez sumnje prisjetili ustaškog terora tokom novijeg rata (tema koja je manje-više bila tabu u Titovoj eri književnosti ili istorije), dovodeći u pitanje osnovu za savremeno i istorijsko bratstvo i jedinstvo. Identifikacija jugoslavenstva s obrazovanim političarima i intelektualcima, koju prota Božidar izvodi, još je i podmuklija. Ona implicira da je priča o jugoslavenstvu bezvrijedni utopizam, puka intelektualna fantazija nametnuta ljudima čiji je dobar, zdrav razum je dozvolio da prozru kako je jugoslavenstvo jedinstvo, kulturno i političko, bilo nemogućan san. Ironično, u vrijeme nastanka romana istina je bila upravo suprotna. Istraživanja su pokazala da su obični ljudi bili za različite oblike jugoslavenstva, dok su upravo intelektualci bili sve više protiv te ideje.

No, bez obzira na njihov stav o poželjnosti ujedinjenja južnih Slavena, svim likovima romana je zajedničko vjerovanje da su Srbi poseban narod, izabran od Boga i označen ljubavlju i sposobnošću da pati za slobodu. Ovaj temeljni svjetonazor dijeli i sam narator, koji u historijskoj digresiji *a la* Tolstoj,

tvrdi: “Davno se Austro-Ugarsko carstvo odlučilo da satre malu državu Srbiju, slobodoljubivu demokratsku zemlju.” Vrlina Srbije, prema generalu Mišiću (lik kojeg Ćosić nesumnjivo najviše simpatizira), nasljeđene su i leže ne u intelektualcima, nego prije u seljacima koji naporno rade i mnogo trpe. Štoviše, Srbija ne pati samo za sebe, nego i za sve svoje saveznike, pa čak i za svoje neprijatelje.

Ideje izražene u *Vremenu smrti* nisu se ograničile samo na Ćosićevu fikciju. Do kasnih 70-ih srbijanski ratni roman, tradicionalno glavno sredstvo za širenje jugoslavenskog svjetonazora, počeo će isto tako izražavati nacionalistička osjećanja. Nešto od uvjerenja i ideja koji su nadahnuli Ćosićev epos, pojavljuje se i u *Knjizi o Milutinu* (1985) srbijanskog pisca Danke Popovića. Popovićev roman nagrađen je Isidorinom nagradom 1985. godine i doživio devet izdanja u prvoj godini nakon prvog izdanja tako da je bilo jasno da je pogodio u žicu srbijanskih čitalaca. Glavninu romana čini monolog lika iz naslova. Zarobljen nakon II svjetskog rata kao kulak, iako je bio samo vlasnik nevelikog imanja, on priča svoju životnu priču u dubokom seljačkom dijalektu. Prisjeća se smrti svog oca i braće u balkanskim ratovima, vlastitih vojničkih iskustava iz I svjetskog rata, teškog sitnopojsedničkog života u međuratnoj Jugoslaviji i vlastitih pokušaja da sačuva sina koji je ubijen za vrijeme II svjetskog rata. Roman se završava kratkim dijelom u kojemu Milutinov drug iz zatvora opisuje njegovu smrt.

No, poeta ovog romana nema veze s fabulom. *Knjiga o Milutinu* je prije pretekst u kome autor servira cijelu litaniju žalbi i pitanja, od kojih se većina dotiče navodnih sklonosti Srbije da žrtvuje vlastite interese zarad drugih, i nezahvalnosti onih za čije dobro je ta žrtva položena. Milutinove sumnje u pogledu mudrosti jugoslavenske ideje sežu još u razdoblje prije I svjetskog rata, ali Milutinovi su pogledi, predstavljeni u romanu kao zdravorazumsko protivljenje ujedinjenju, prikazani u svjetlu suprotstavljenih stajališta intelektualaca – u ovom slučaju, oličenom u seoskom učitelju. Nakon što čuje priču o ‘junačkom’ ubojstvu Franza Ferdinanda, naš junak kaže: “Meni se to ne čini pravo. Ne sviđa mi se to isprazno veličanje tih Bosanaca što ubijaju nadvojvode i njihove žene, a nakon toga kriju svoje guzice pa onda seljaci za to moraju ispaštati, je l’ tako?... Ali učitelj i ne haje. Tamo, nastavlja on, u Bosni i drugim mjestima gdje su naša braća, južni Slaveni, ustanički je plamen suknuo do neba. ‘Iz tvojih usta u Božije

* Citat prema engleskom prijevodu – prim. ur.

* Citat prema engleskom prijevodu – prim. ur.

uši, učo' – i izadoh napolje, ali ne vjerujem ja ni u kakve Slavene... Čujem, naša braća, a moja su braća već izginula zbog neke 'naše braće'.”

Milutinov besciljni monolog nudi mnoštvo fiktivnog streljiva za standardne srpske antijugoslavenske tvrdnje: da su druge južnoslavenske nacije sretne da dozvoljavaju Srbima da ratuju za njih, te da to naivni, idealistični Srbi nastavljaju raditi do svog uništenja. Štoviše, *Milutin* u igru uvodi jedan još provokativno pitanje – ponašanje hrvatskih fašista ustaša za vrijeme II svjetskog rata.

Uloga ustaša u II svjetskom ratu bila je tema koju je komunistička vlast u Jugoslaviji više voljela pomesti pod sag u uvjerenju da će ratne rane zacijeliti jedino ako budu ignorirane. Vidjet će se da to ne vrijedi, jer će iste te rane biti iskorištene kao jedno od opravdanja za krvave ratove koji će obilježiti rasap Jugoslavije. Kao što je bio slučaj i s prethodno analiziranim nešoviniističkim djelima, znakovito je da su ova pitanja ponovo postala aktuelna tek nakon što su prvo, i na najupečatljiviji način, predstavljena u formi fikcije. Ta su književna djela postala oružjem u arsenalu srpskog nacionalizma. Ovo ne znači da su književna djela, čak i relativno popularna, bila i jedino oružje kojim je potkopana stabilnost Jugoslavije – jasno je da su mnogi faktori, uključujući političku krizu i ekonomsku propast imali svoj udio u uništenju zemlje. No, književna su djela poticala i njegovala vjerovanje da su prirodno dobri, dobrodušni i samopožrtvovani Srbi bili iskorišteni, i to je uvjerenje pomoglo u kreiranju intelektualnog i političkog okruženja u kome je nastavak zajedničkog života postao nemoguć.

Marko Vešović

ZVJERINJAK

U posljednje vrijeme, kad treba nešto reći o onom što nam se, zaslugom pisaca, događa od početka ratova u propaloj Jugoslaviji do danas, javlja se u meni otpor čije sam objašnjenje našao kod V. B. Jejsa: "Stvari predugo mišljene više se misliti ne daju". Mozak odbija da misli tu stvarnost o kojoj smo davno kazali i napisali, ako i zalud, sve što smo znali i umjeli. A kad sebe ipak prisilim da nastavim misliti "predugo mišljenu" zbilju, brzo otkrijem da u glavi imam dječju željeznicu. Koja se, naravno, vrti ukруг. No ako sam osuđen na ponavljanje kazanog, tješi me rečenica Andre Žida: "Sve je davno rečeno, ali pošto niko ne sluša, treba uporno ponavljati".

BEZ IDEOLOGIJE

U izvještaju nakon ispitivanja engleskih vojnika zarobljenih u Sahari, Gebels je pisao Hitleru: "U njima nema nikakve ideologije, moj fireru, oni su u stvari lišeni bilo kakvih ljudskih osobina". Ova rečenica doživjela je grozomorno obistinjenje krajem 20. stoljeća u propaloj Jugoslaviji: čovjek bez ideologije je čovjek bez učešća u ljudskom. Ideološki projekt iscrpljuje svu našu čovječnost. Ni jednom od naših ljudskih obilježja ne priznaje se postojanje ako nije ovjereno ideološkim štambiljem. Ovo je temelj na kojem su različite vrste luđaka zidale različite vrste ludnica u proteklih deset godina.

Ni u meni, na žalost, "nema nikakve ideologije". Kakva mi je to ideologija koja staje u dvije i po riječi: "neću da nestanem". Crnogorac sam i hoću to da ostanem. Mada Crnogorce smatram najgorim ljudskim sojem na kugli zemaljskoj, ne pristajem da, skupa s njima, budem ukinut, neću da sam pripadnik "dvočlavorog naroda", kako vaktile Karadžić nazva Srbe, ne videći da je proizveo deseteračko čudovište: od troglavorog Balačka vojvode iz sljepačke pjesme načinio je dvočlavorog Srbogorca.

U ratu su me Paljani bez moje dozvole učlanili u Srbe i proglasili izdajnikom. Našto sam javno priznao: jesam izdajnik.

Jer što da ne izdam Srbe, ko su mi pa oni? Nijesu mi rikali na Božić. Što da brižim o nesvom narodu? Ima ko će to, zna se ko je plaćen da boljoglati o Sorabima: prepuštam ih Rajku Nogu koji bi umio brinuti i o 150 miliona Rusa a kamoli o šaci srpskog jada. Nogo je još u prvoj mladosti počeo da "brine nad sudbinom sveta", kako se izlanuo u jednoj pjesmi. Da je brinuo vrlo uspješno vidi se iz priloženog: svijetu u međuvremenu nije falila ni dlaka s glave. Te, ako je zemaljsku kuglu pronio kroz tolike pogibli, umjeće i da zbrine desetak miliona golorukih Srbalja koji vekovna ognjišta brane pomoću 17 000 artiljerijskih cjevi. Pa što da ne izdam nebeski narod? Uostalom, biti Srbin, to je za me himalajski neosvojivo: ako bih se nasiluboga upisao u Srbe, imao bih dojam da se neprestano bacam za previsokim loptama. Kad bih znao da ću im biti pojačanje, pa hajde i nekako, ali sa mnom ne bi bili ništa veći, ni bolji, a bez mene neće biti ništa gori, ni manji, što da ih onda ne izdam, hajdebogati?!

Kao čovjek u kojem "nema nikakve ideologije", priznajem da sam se, od početka rata u bivšoj Jugoslaviji do danas nerijetko osjećao kao sablast "lišena bilo kakvih ljudskih osobina", jer nijesam pristao da ideologija podari punu zbiljnost mom postojanju.

Svi smo do prekjuče znali da je ideologija lažna svijest o životu, i kako je onda moguće da laž prekonoc postane najdublja potvrda istinitosti našeg prisustva na zemlji? Mogućno je, jer smo u svijetu obrnutom naglavce: prvi Miloševićev bojovnik koji je navukao čarapu na glavu obznanio je rođenje svijeta naopačke, u kojem, gundulićevski rečeno, što bi doli, eto ga gori, a što je gori, doli pada. To jest svijeta u kojem je ljudski razum oboren pod noge, jer je čarapa postala kapa. Tek potom je mogao da se desi Vukovar čiji su branioći bili napolju, i iz tenkova i topova pucali po napadačima koji su bili unutra. U gradu.

Ne čudi me što su balkanski gebelsi s lakoćom sazdali svijet okrenut naizvrat u kojem je ideološka laž najvažniji dokaz našeg čovječtva. Čudi me lakoća s kojom su milione ljudi ubijedili da je čovjek bez ideologije što i puška bez zatvarača. Možda tu zagonetku može objasniti Česlav Miloš koji reče da je u 20. vijeku "ideologija u ljudima postala jača od osjećanja koristi". Živjeli smo u ovisničkom stoljeću u kojem je ideologija bila što i heroin: znamo da provjereno usmrćuje, ali ne možemo bez njega.

SRPSKI PJESNICI

Odveo me moj prijatelj Faiz Softić čovjeku kome je od brojne porodice ostala šestoipogodišnja kćerkica s očima kao trnjine: u njima mu je sva životna snaga koja nije mala. Zato, ponajprije zato, strašni gubici nisu ga razlupali u paramparčad. Shvatio sam ga, i to iznutra.

U patnji kojoj su za vrijeme opsade moj duh i tijelo bili izloženi u sarajevskim tmušama, nekad sam, spuštajući glavu na jastuk, sa slašću mislio, kao na osloboditeljku, kao na blagu majku, na smrt koja bi te noći mogla s Trebevića sletjeti u moj san. Čak sam zamišljao kako će mi duša s onog svijeta gledati odbačeno tijelo sa olakšanjem koje ide do blaženstva, onako kao što sam u mladosti gledao sazuvene cipele koje su me vazdan krvnički žuljale. Tren kasnije, zgrozio bih se od svojih maštarija: smrt koja bi me stigla u snu ne bi izbjeglo ni moje dijete koje diše kraj mene. Što sam iz opsade iznio čitavu pamet i neokaljanu dušu, to treba upisati u zaslugu prvenstveno mojoj kćeri.

Kad završismo razgovor, moj se sugovornik stade spremati da ide na položaj. Gledam kako se obuva i prevrćem po glavi njegovu rečenicu: "Do ovog rata ja ništa nisam ni mislio no ko tikva niz vodu".

Nije prvi put da kćerkicu ostavlja kod komšinice, ali njoj danas preteško pada što otac odlazi iz kuće. "Kud ideš?" Njena se žalost zrcalila u otezanju samoglasnika, koje je znak njene gotovosti na plač. "Na položaj." "A štooo na položaj?" "Moram." "A što mooraš?" "Zato što sam vojnik." "A što moraš da si vojniik?" "Moram, zlato. Da nema vojnika, s brda bi sišli srpski pjesnici da mi i tebe zakolju."

DRAGOLJUB JEKNIĆ

Prisiljen sam na čelo ove liste staviti Dragoljuba Jeknića, jer, mada beznačajan pjesnik, tvorac je nezaboravne rečenice koja mi je, na početku rata, snažno kao reflektor, u pravoslavnoj duši obasjala sto stvari koje su mi dotad bile nevidljive.

Kad je u Dubrovniku poginuo Milan Milišić, Abdulah Sidran otišao u Dom pisaca i, kao predsjednik Udruženja književnika BiH, zatražio da sekretar Dragoljub Jeknić telefonom sazove sjednicu Uprave (čiji sam član i ja bio), na kojoj će biti napravljeno saopštenje za javnost povodom Milišićeve

smrti. "Ali zašto? Nema potrebe", kazao je Jeknić. "Nisu potrebna nikakva saopštenja. Rat je zdravlje naroda. Pročitaj Klauzevica".

Jučerašnje žrtve Njemaca, kad su krenule u osvajački pohod, oboružale se tevtonskom doktrinom, posegle za Klauzevicem kao za vrhovnim guruom koji će svakog dobromislećeg pravoslavca uvjeriti, dok rečeš JNA, da su granate koje ubijaju pjesnike dokaz moralnog zdravlja naroda.

Jeknić je do rata bio lirik s levorom koji je nosio sprijeda, za pojasom. Vjerovao sam da je ta pucaljka glavni krivac što se u glavi ovog bivšeg, zapravo doživotnog učitelja sa Tjentišta nikad nisu razbistrili osnovni književni pojmovi. A ovamo Klauzevica zna ko vodu. Nek ostane zabilježeno kako je crnogorski debelokožac, povodom smrti kolege po peru, poučiteljskim tonom izlagao filosofiju pokolja koji su tek predstojali. Nek ostane zapisano kako se piskaralo iz Kičave rasfilozofiralo nad Milišećevim lešom.

DOBRICA ĆOSIĆ

U svom dnevniku iz 1992. godine, Ćosić na jednom mjestu kaže: "Ja mrzim more: nigde humke, nigde groba".

Sprva je ova izjava obradovala Crnogorca u meni: možda nije istina da su Srbi "narod žedan mora", kako je rečeno negdje u Lalića, možda će nam, šta ga znaš, pogonski kalemar iz Velike Drenove, kako ga je zvao Miodrag Bulatović, na kraju krajeva vratiti naše more? Reći će: "Evo vam ga, bem ti more, kad po njemu ne mogu sejati grobove!"

Kasnije se naježih: veliki srpski pisac i još veći groboljub bez zazora priznaje da mrzi tri četvrtine kugle zemaljske! Njegova je mržnja, sama po sebi, istinski Element, nešto kao Vatra ili Vazduh ili Zemlja ili Voda u starih Grka. Dugo sam mislio o toj mržnji, tročetvrtinskoj, koju u duši njeguje ovaj mislilac iz Velike Drenove (sela čije ti ime ostavlja da zaludu nagađaš: je batina drenova, ili je drenova glava?), a na kraju rekoh sebi: Naravno da Ćosić mrzi more, jer ga nikad neće moći posrbiti: na toj pučini debeloj nema ni groba kukaloga eda bi se mogla, na temelju naučnih ispitivanja SANU, dokazati da je srpska, a onda zna se kako stvar hoda: gdje je jedan srpski grob, tamo je Srbija.

"A Plava grobnica?" – na to će moj prijatelj. "Zaboravio si Bojićevu Plava grobnicu! Nedajbože da je Gedžo detaljnije

prouči. Jer će odmah skupštini predložiti da usvoji zakonski akt kojim se more kao takvo, more po sebi i za sebe, proglašava jednom divovskom srpskom grobnicom, a onda se vi, Crnogorci, možete halaliti sa svojim plavimjadranom.”

STEVAN RAIČKOVIĆ

Kad je osnovana SRNA, Stevan Raičković, najveći živi srpski lirik, potpisao je proglas, skupa sa Bečkovićem i proćima, iz kojeg sam upamtio toržestven uzvik: “Iz romanijskih i jahorinskih šuma prodire istina o srpskom narodu”.

U tom času pesnik nežnosti, veličatelj lišća i slavitelj trava, bio je od stvarnosti udaljen četiri stotine kilometara, te nije mogao sanjati da će ono što s Pala poleti u vidu istine, u Sarajevo da sleti u vidu 125-milimetarske mine.

Ali, zar nije Raičkoviću bilo poznato da su partizani, kad su se vratili iz šume, sa sobom donijeli i “istinu o srpskom narodu”? Napokon, Raičković je lično, kao šesnaestogodišnjak, s petokrakom na čelu, pripomogao da ta istina bude transportirana od šume do Narodne skupštine.

Naknadno se ispostavilo da su partizani iz šume iznijeli tek polovinu “istine o srpskom narodu”. Druga pola ostala je čamiti u šumi gotovo pola stoljeća, a kad je konačno “prodr-la” na čistinu, bili smo iznenađeni kokardom na njenom čelu i narodno oslobodilačkom kamom za njenim pojasom.

MATIJA BEČKOVIĆ

1. Palim kompjuter da vidim šta kažu drugovi četnici? Na žalost, samo poruka Iva Martinovića iz Beograda: po rođenju Crnogorac, po profesiji Srpče, javlja da je s gnušanjem čitalo moju ratnu knjigu “Smrt je majstor iz Srbije”, pisanu s očitom namjerom da svijet obmanem istinom o srpskim zločinima. Jer, “zašto je”, veli, “rat nego da bi se ubijalo?”

Martinovićeve poruke je potkrijepila moje davnašnje uvjerenje: kad je Crnogorac budala, onda se obično radi o budali od 24 karata. Ovaj tić s kokardom misli da su 150 000 pobijenih muslimana obično dugme pa da ga skriješ pod jezik, stoga veli: “Pljuvanje na Srbe je pljuvanje u vis, kako reče neprevaziđeni Bečković”.

Umije Bečković! Od početka rata je dosjetkama, kao šmrkovima, spirao krv koju su Srbi prosuli, ali ova mu vala nije

solomunska: po sebi se razumije da pljuvanje u nebo, gdje je stalno mjesto boravka Srbalja, znači pljuvanje na sebe čak i kad pljuneš njine koljače šestokrile koji su iz nadnebesja sišli da kamom dokažu rasnu nadmoć Dušanovih potomaka nad Jugovićima i nad ostatkom čovječanstva.

2. U dane kad su se Srbi oštrili da Jugoslaviju usmrte oružjem koje je 50 godina pravljeno da je brani, Bečković je pustio u promet priču o Turcima koji su vezivali živoga za mrtvacu. Oduševljenje, koje je ova parabola zažegla u Srbima, bilo mi je sprva nerazumljivo: svaki narod, u ondašnjoj Jugoslaviji, računao sam, s jednakim razlogom može reći da je vezan za mrtvog Tita. Kad sam se raspitao uokolo, otkrio sam da se pod mrtvacem ne podrazumijeva samo Tito već i njegovo djelo zvano Jugoslavija. Koju je Bečković proglasio mrtvom još u dane kad još ne bijaše ni pomena da će se raspasti.

Podsjećanjem na Turke, Bečković je pogodio u srčiku Srbinove duše, pogotovo kmetske duše bosanskoga seljaka koji je gotovo dva stoljeća čekao "nastavak ustanka iz 1804. godine", kako Milorad Ekmečić nazva izlive srpskog divljaštva u nedavnom ratu u BiH. Bosanski troprsti rajetin jedva je iščekao da u Bosni zapuca kako bi se, na svojim komšijama, osvetio za sve što mu je ikad Turčin uradio, pa i za vezanje za mrtvace.

U Bosni, za vrijeme ne znam koje bune, srpski kmetovi spalili do temelja agine kule i čardake. "Ovo ti je", rekao mu je najbistriji među njima, "za sve što ste vi nama radili pet sto godina." "Pa *razgodi* i ti na pet sto godina, nemoj odjednom", veli aga. Biva: što da baš ja za sve plaćam najedno? Taj aga očito nije dovoljno poznavao Srbe, inače bi znao da mrze sve na što upućuje glagol "razgoditi", možda ponajprije zato što je najveći srpski pesnik Petar II Petrović Njegoš, inače vrstan stručnjak za istragu poturica, kazao: "Ko razgađa, u nas ne pogađa".

Kad je Bečkovićeva parabola Jugoslaviju proglasila mrcem, to je značilo: vaše je, braćo Srbi, ono što od pokojnikove ostavštine otmete tenkovima i topovima. Znamo šta se zbilo potom. Nekoliko godina po svršetku rata, taj isti Bečković je postao vrhunski stručnjak geopolitiku i Crnogorcima zaprijetio Albanijom koja će se, veli, pretvoriti u "halapljivu velesilu" ako Crna Gora bude samostalna. Upro da im izbije iz glave naum da se odvežu od mrtvacu! Bečković se sad ponaša kao Turčin iz njegove predratne priče: sve što govori i što čini znači vezivanje Crnogoraca za lješinu zvan SEREJA!

3. Za vrijeme opsade Dubrovnika, Bečković je oštro ukorio Međunarodnu zajednicu što "licemjerno lije suze nad gradovima koje uostalom niko ne ruši", i dodao: "Da se Hitler sklonio u Dubrovnik, bio bi pod zaštitom UNESKA!" Ova iskaz je lična karta nacističkog ideologa iz Veljeg Dubokog u Rovcima.

(Čujete li kako se Velje Duboko sašaptava sa Velikom Drenovom? Ni sam Anatemnjak ne bi mogao reći šta je velje a šta duboko, šta je veliko a šta drenovo).

U proteklim ratovima, Bečković je bio zadužen da činjenice poništava svojim dosjetkama. Da svojim vicevima izvrgava ruglu istinu kao pojavu po definiciji antisrpsku, rođenu iz vanbračne veze Vatikana i Kominterne. Snaga njegovih aforizama činila je nevažnom, čak banalnom, činjenicu da su Srbi i Crnogorci u Dubrovniku i Konavlima tražili Hitlera, a našli prehrambeni artikal zvani pršuta i gaće Tereze Kesovije.

4. Sjedim u sarajevskoj kafani s Mirkom Kovačem, Filipom Davidom i Gavrilom Grahovcem. Nekad sam imao odlično pamćenje, pa bih s ovakvih sjedeljki ponio u sebi gomilu stvari s kojim sam potom živio godinama. Danas, sve što mi ispričaju, u mene pada kao u jamu. Sa tog sjednika ostale su mi u glavi tek dvije sitnice.

Kovač je ispričao kako se jedan crnogorski pjesnik iz Beograda, nakon burne ljubavne noći, hvalio: "Dok ja jednu jebem, druga mi ga puši!" Potom predosmo na priču o Miloševićim piscima: Kovač, koji revno prati šta rade, pišu i govore, citirao je šta sve ne razumije, na primjer, u Bečkovićevim govorima i tekstovima. Zaboravio sam sve, osim sahrane Pavla Bulatovića koji je ubijen, kako reče Politika, u trenutku dok je slušao guslarsku pjesmu o sebi samom kao pobjedniku nad NATO paktom. Kad je u njega ispraznio šaržer, vele da je ubica rekao: "Nisam ti ja NATO pakt!" Na veličanstvenoj sahrani, Matija Bečković je rekao: "Brate Pavle, okitiše Beograd tvojom glavom".

"Priznajem da ne shvatam šta mu to znači", kaže Kovač.

Nema tu ništa neshvatljivo. Jest neponjatno da današnji srpski bard i kukaju na sahranama policajaca. Prije Slobina vakta, lakše bih povjerovao da će nestati petka u nedjelji nego da će Bečković javno plakati za pendrekašima. No možda griješim. Jer poznato je da Pavle imao dušu ko pamuk i mogao si ga, mjesto sirovice, priviti na uboje. Mislím, na uboje od Pavlovog pendreka.

A slika Beograda, okićenog Pavlovom glavom, biva savršeno jasna ako se vratimo u 19. stoljeće: Bečković se pretvorio u sestru Batričevu iz "Gorskog vijenca", nastupio u svojstvu narikače u hlačama koja je od Slobovog paziguza načinjela Batrića Perovića! Bečković je batinaša unaprijedio u viteza s "gvozdanim očima" koga su posjekli Turci i njegovom glavom okitili – ne Travnik, kao u Njegoševu spjevu, već Beograd! Bečkovićev jauk za Pavlovom glavom biće vam do kraja shvatljiv ukoliko zamislite da se Srbija još zove Semendra, da na beogradskim bedemima još stoji kolje sa srpskim glavama što ukrašavaju šehar gdje još sjedi Marašli Ali-paša čijoj bistrini nije izmakla ljubav Srba prema ARTILJERIJ: "Samo vi budete pokorni sultanu, a možete za pojansom nositi i Krupove topove ako hoćete".

5. Ponekad mišlim da je priču o vezivanju za mrtvacu Bečković izmislio. Što me ne bi iznenadilo. Jer od rovačkog mitotvorca doznali smo, na primjer, da su se Đečevići "istražili zato što su pritisli manastirsku zemlju". Posve je nebitno što postoje stotine Đečevića, u Crnoj Gori i izvan nje, i ne pada im naum da nestanu Bečkoviću za ljubav. Posve je nebitno, jer iz Bečkovića govori svetinja predanja koja je oduvijek istinitija od svega što u Montenegro i u Srbiji ljudske oči vide. Nekad pomišljam da Crnogorci i Srbi zbilja jesu jedan narod: krasi ih isti basnoslovni talenat za nipodaštavanje realnosti, isti prijezir prema faktima. Ako činjenice ugone u laž Bečkovićeve novokomponovane priloge srpskom iliti crnogorskom predanju – onda kuku činjenicama. Zaludu se pojedinci iz bratstva Đečevića bune po novinama: nijesmo se istražili, ima nas ko božje kiše! Mene lično neće ubijediti da postoje pa taman da ih je triput više no što ih je, jer ako Bečković i predanje koje je izmislio kažu da su se Đečevići istražili, onda ima da ih nema, i jedino im ostaje da podnesu ostavku koja ima biti shvaćena isključivo kao moralni čin. Da podnesu kolektivnu ostavku na svoje prezime i time priznaju: tačno, nema nas, to se nama stoljećima prividalo da smo Đečevići! Vijekovima smo patili od halucinacije da se nijesmo istražili, sve dok nije došao Bečković i crno na bijelo dokazao da smo nestali zato što smo uzurpirali manastirsku zemlju!

Ne čudi me što je Bečković po kratkom postupku ukinuo Đečeviće: ukidanje je njegova uža specijalnost. Taj već 12 godina svašta nešto ukida. Njegova politička filosofija, koju s manijakalnom upornošću razrađuje od dolaska Slobova na

vlast naovamo, sastoji se poglavito od stotinu vrsta ukidanja, oslonjenih na vjeru u Srbiju kao u regionalnu silu.

Na međunarodnoj konferenciji u Taormini, gdje su stranci drvili o Bosni i bivšoj Jugoslaviji, čuo sam rečenicu zbog koje je vrijedjelo prevaliti toliki put: "Stvarni rezultat rata u bivšoj Jugoslaviji je jednostavan: Srbija je likvidirana kao regionalna sila". Sprva, sve u meni bunilo se protiv takve dijagnoze: a stotine hiljada pobijenih? a desetine hiljada silovanih žena? a milioni raseljenih? a hiljadu i po ubijene sarajevske djece? a čitavi Himalaji ljudske patnje? a tolike pljačke? paljevine? – šta ćemo s tim?

Kad sam se vraćao sa Sicilije, shvatio sam da nisam u pravu ja no bjelosvjetski jebivjetri. Jer baš njih briga za ljudsku nesreću, važna je opipljiva činjenica: da su "salomljeni demonu rogov". Ta rečenica mi je objasnila zašto mi je odjednom postala smiješna Bečkovićeve retorička akrobatika. Taj nastavlja, smrtno uzbiljen, sa proročanstvima: Albanija će vas progutati! Nastavlja da veličanstveno galopira ne videći da je velikosrpski konj pod njim krepao. Tačnije, sve što čini i što kaže današnji Bečković prdnjava je velikosrpskoga konja kome je trk poginuo, da parafraziram Vukovu poslovicu. Stoga neka nastavi sa ukidanjem svega i svakoga, pa i Đečevića, od mene mu prosto – glavno je da sam njegove granate preživio i da sam Velikoj Srbiji "počepao po grobu". Kad mi je, prvi put nakon rata, noga zakoračila u Cetinje, sve je bilo kao u snu: zar je moguće, blagi Bože, da hodam crnogorskom prestonicom, zar je moguće da je Velika Srbija lipsala?

I zato ne znam što se Đečevići ljute na Bečkovića? Nije mu prvi, no sto i prvi put da slaže: "Đečevići su se utrlili", a potom da doda: "predanje kaže". Opasno se taj izbirikao u izmišljajnju predanja. Doduše, kad ih izmišlja u svojim pjesmama, to je uredu, mislim, kao poezija. Ali Bečković godinama kuša da svojim izmišljotinama kroji stvarnost! Danas se ljudi sprdaju s njegovim šnajderajem, a do juče boga mi nijesu, jer je iza njegovih lagarija stajala četvrta po jačini evropska vojna sila, oboružana sa 17 000 artiljerijskih oruđa čiju su moć ukidanja, za tri i po godine opsade Sarajeva, kožom shvatili moji sugrađani, moje dijete, moja žena i ja. Svi smo osjetili punu snagu bečkovićečkih predanja koja su nam, pretvorena u haubičke, tenkovske i minobacačke projekte, slijetala u tanjir s rižom ničim začinjenom. Zauvijek smo do dna i do kraja razumjeli šta je zbiljski značila Bečkovićeve priča o Turcima koji su žive vezali za mrtvace.

6. Donio mi Trifun iz Beograda Politiku s Bečkovićevom pjesmom "Legenda o Nebošu". O "Petru Drugom Petroviću Nebošu". Prepisuje Bečković, prepisuje! Što je najgore, ne prepisuje tuđe. Jer uzimanje tuđeg, u književnosti, ne mora biti krađa. Jeste krađa kad Ratko jedan Delečić, lišen pameti i talenta, upadne u tuđe i načini više štete no buljuk govedi u mladu kukuruzu. A nije krađa kad u *Travničkoj hronici* nađete ovo: fra Lukina "borba sa miševima postala je s vremenom njegova nevinna manija. Žalio se i vajkao više nego što su mu stvarno činili štetu", a potom u Bečkovića to isto: "miši su mi nos odgrizli / a više se žalim na njig / no što su mi štete načinjeli". Nije krađa ni kad u Marka Miljanova nađete ovo: "iz jezika ko da mu kiša naodi", a potom u Bekovića to isto: "ko da mu kiša naodi iz jezika". Nije krađa ni kad u romanu *Derviš i smrt* nađete ovo: "Može biti rđavo kad čovjek ne osjeća da je vrijeme dugo. U ratu nije dosadno, ni u nesreći, ni u mucu. Kad je teško, nije dosadno", a u Bečkovića ovo: "nevoljniku nikad nije dosadno". Nije krađa kad Bečković pođe kad pođeđe od pođekoga pođešto uzme, jer od drugih uzima svoje.

Ali jeste tužno kad sebe potkrada. Nijesam, doduše, čitao knjige koje je objavio od početka opsade Sarajeva naovamo, ali dospije mi u šake pokoja njegova pjesma, a slušao sam preko radija dobar komad njegovoga "Ćeranja": zvučalo je kao predratni Bečković u kojega je usuto dosta vode. Slegao ramenima pred tom bevandom. Jer, i kad je od crmničkog vina, bevanda je bevanda. Slušajući "Ćeranje", bio sam se začuđen: gdje je njegova negdašnja duhovitost? A onda: okle će i biti duhovit kad prepričava sebe? Kako se smijati vicevima koje si već čuo?

Bečković nastavlja sa izmišljanjem narodnih predanja: "tako je vrh Neboš / s planine Jelice / u Rudničkoj nahiji / odleteo u Hercegovinu / i postao Njogoš / Ili su se planine zamenile / A šta je Njogoš / Ako nije Neboš / Pitaj Boga i pamtikamen". Slabi stihovi: u njima je više istorije no poezije, rečeno vukovski. Povijesno gledano, tačni su: bježeći pred Turcima, u Crnu Goru prvo su doselili Srbi (ono što se u lance nije šćelo vezati; ono što se šćelo – ostalo je u Srbiji da voda turske opanke), a potom, za tim najboljim Srbima, za tim vaistinu srpskim cvećem, dogalopirale su i planine. Na žalost, kad ovo predanje gledate kao poeziju, učini vam se da Bečković igra koza: samo za riječ "pamtikamen" možeš reći da je

“ambar” (kapa pod kojom je prsten), a ostale su “boš” (kapa pod kojom nema ništa). I uopšte, srpske legende koje sad Bečković izmišlja, kad ih porediš s legendama koja je izmišljao prije rata, liče na podgrijanu supu: makar bila i prvorzredna, kad supu kusaš podgrijanu, osjetiš splaćinast priokus.

Nekad je Bečković pisao pjesme koje je mogao napisati jedino on. Danas u njegovoj pjesmi o Nebošu čujem Vaska Popu: legenda o Nebošu – to je Popa, crnogorski rasprčan i populistički pojednostavljen. I gdje se djenuo negdašnji moćni jezik Bečkovićev? “Nebogladan i nebožedan / nebostanjivao se Neboš / do na vrh neba / tražeći po nebesju / očevu kamenu kuću”. Jeftini neologizmi “nebogladan” i “nebožedan” – bolje pasuju bjelopoljskom pjesniku Ljubislavu Miličeviću (i u njegovim stihovanim tiskotinama vrhovi su “nebožedni”). Rastužuje me današnji Bečković: nekad se trudio da mu svaka riječ bude nasušna, a sad u njega ima viškova i praznih stihova koliko voliš: “nebostanjivao se Neboš / do na vrh neba / tražeći po nebesju”. Ovo bi, pretpostavljam, trebalo da bude jezička igra. Na žalost, mlakunjava! Oslušnite kako se jezikom igrao negdašnji Bečković: “Nosi te đavo, đavole s đavolom / iz đavola u đavolje grede / koji te đavo na to nagovara / što đavole ne mož bez đavola, / đavo ti se u jezik ukotio! // Najlakše nam je sresti đavola / sto ga crnig đavola ponijelo / đavo ni je i u sreću i u kuću/ u đavolozob i đavolopitak / đavo te ugarkom u kože gradio”. U ovim stihovima riječ “đavo” svaki put ima nov preliv smisla. Današnje Bečkovićeve jezičke igre su čorbine čorbe čorba. “Nebostanjivao se Neboš / tražeći očevu kuću” – ovako bi zvučalo uvjerljivije i jezgrovitostću bi više ličilo na Popu! Ili je baš htio pobjeći od Pope, pa je praznjikavim stihovima: “do na vrh neba / tražeći po nebesju”, kao vodom, krstio Popino vino?

Prije no što je sjeo da skupa sa Slobom ispiše jednu od najsramnijih stranica srpske istorije, Bečković je bio veliki smijač. Ali mu, eto, prahnulo da bude službenik Svetog Save (koji je, po Bečkoviću, Srbima “izdao prvu legitimaciju” u svetogorskom MUP-u), pa se mrgodno uozbiljio i nadrvio da life-ruje proroštva, a svoj talenat za humor i ironiju upotrebljava jedino kad treba izvrgnuti ruglu fakte o srpskim zločinima. Pred njegovim ubojitim vicevima razlijetale su se u paramparčad hiljade dokaza da današnji Srbi umiju pljačkati, paliti, progoniti, silovati i ubijati, ukratko: da taj narod nije savršen koliko se mislilo. Njegove doskočice zvuče nepobitno kao

Pitagorin poučak: “Pljuvanje na Srbe je pljuvanje uvis”! Pobij, ako možeš, dosjetku koja se bazira na Njutnu. Imaj petlje pa obori postavku da je pljuvanje gore, na nebeski narod, pljuvanje na sebe! Danas Bečković svoj komički talenat potrže jedino kad se obračunava sa žrtvama srpske kame, a Srbima se obraća melemnim tetkinskim glasom.

Ova svesrpska tetka izmišlja bajke na strogo znanstvenoj osnovi. Njegova pjesma o Nebošu je legenda geološkog smjera. Naime, u paleocenu, izdizanjem geosinklinale nastalo je u Rudničkoj nahiji vjenačno gorje čiji su najviši vrh Srbi odmah prozvali Neboš. Neboš je potom, kao majka Jugovića, dobio bijela krila labudova i odletio do Hercegovine. Tu je pukovnik Neboš unaprijeđen u đenerala Njogoša. Ili su, pak, Njogoš i Neboš izmijenjali mjesta u ljupkom geološkom kadrilu koji je počeo još u terciarnoj orogenezi? Sve u svemu, u poredbi sa onim što je nekad pisao, Bečkovićev Neboš je književni – boš!

Prepisuje sebe, prepisuje! Onomad reče: “Đukanović bi hteo da bude car, ali carevi ne prose”. Zar je prosjak Đukanović sa milionima namlaćenim na nafti koju je prodavao četnicima da iz tenkova gađaju moju šćer Ivanu? A kad je riječ o prosjačenju po svijetu, zbilja me zanima ko je veći prosjak: Srbi ili Crnogrci? Bečković gleda očima Rovčanina iz prošlog stoljeća, gladnim očima koje u Srbiji vide Misir. Zna on da je današnja Srbija šćerana na prosjački šćap, da je Zimbabve a ne Misir, ali, eto, nije odolilo iskušenju da citira sebe: u jednoj njegovoj predratnoj pjesmi knjaz Danilo “hteo je da se proglasi za cara / dok nije čuo da carevi ne prose!” Što je živa istina: Zeko Stankov jest bio prosjak. Ali ovi stihovi su se pretvorili u голу laž kad ih je izvadio iz pjesme i primijenio ih na sadašnjost. To vam je Bečković: već 12 godina kandžijom ćera stvarnost da postane istovjetna s njegovim pesničkim vizijama i proročanstvima. Ćera je, i ćeraće je još.

RADOVAN KARADŽIĆ

1. Možda Karadžića, o kojem pišem knjigu za francuskog izdavača, ovdje ne bi trebalo pominjati. Ipak hoću, jer bi u ovom pregledu nedostajalo njegovo ime. U Dugi je 92. izjavio: “Osudiću svakog Srbina kao izdajnika koji se ikad bude trudio na bilo kakvom zajedničkom životu, na stvaranju bilo kakvih zajedničkih odnosa sa ljudima iz drugih nacija”. Dječji pjesnik sa Durmitora je, dakle, naredio izolaciju kao ideal kojemu

treba stremiti svim silama i bez obzira na žrtve, jer Srbi će biti pravi Srbi tek kad budu izopšteni iz ljudske zajednice, stoga sam se u novinama upitao: hoće li škopiti svoje podanike oženjene inovjerkama da svojim okotom ne bi kaljali rasnu čistotu srpskog plemena? Ili će, čim u prodilištu kmekne beba koju je Srbin načinio recimo u Muslimanki, zavesti vanredne mjere u opštini gdje živi otac dotičnog meleza? Nakon Karadžićeva interdikta, svaki Srbin, ako ne legitimiše žensku s kojom ode u krevet nakon sjedenja uz piće u kafani, rizikuje da na kakvoj Mejri ili Ljerki bude umlaćen Karadžićevim buzdovanom.

2. Za vrijeme opsade Sarajeva pisao sam mnogo a ipak bio nezadovoljan, više nije važno zašto, ali nije bez važnosti da sam napisao tekst o svojim nenapisanim tekstovima i obrazložio zašto ih nisam mogao napisati.

Trebalo je napisati, a nisam, članak o Nogovu dolasku na paljansku skupštinu kojom prilikom je sa sobom donio svoje ničeanske brke, svoj osmosjednički pogled na svijet i svoje čuveno geslo: “Zar se naša braća Muslimani ne boje naše krvi nenamirene?”

Trebalo je napisati, a nisam, otvoreno pismo Patrijarhu Pavlu. Ne pamtim šta me spriječilo da pismo dovršim, sjećam se jedino rečenica: “Ako Karadžić ne može da se posve ostavi kame i klanja naroda koji klanja, utičite na njega, Vaše Preosveštenstvo, nek barem smanji dnevnu dozu, nek se na igra s svojim zdravljem, jer ako izgubimo Radovana, izgubili smo sve! Na koncu, ako prije vakta legne pod zemlju, ko će napisati njegova sabrana djela bez kojih se srpska književnost 20. vijeka neće lijepo provesti u očima budućih naraštaja.”

Najviše žalim što nisam napisao pismo nerođenima. Onim koji će doći, kad od mene ne bude preostalo praha ni “koliko u pet prstiju stane” i kad će se Karadžiću od starosti ruke toliko tresti da više neće moći da prikolje čak ni novorođenče (jer njemu sljeduje duboka starost – taj je nedvojbena od soja dugovjekih zločinaca, kao pop Đujić, na primjer). U tom pismu ljudima koje šištanje pare iz pretislonca neće podsjećati na fijukanje granate htio sam rasvijetliti tek nekoliko ratnih sitnica. Recimo: Karadžićevo poređenje sebe sa Isusom. Ali višenedjeljna depresija spriječila me da epistolu okončam.

Jednom, na pitanje stranoga novinara: Zar ne vidite da ste sami i da je cio svijet protiv vas? – Karadžić je odgovorio:

temelju koje bi ga se moglo dešifrovati. Još nije bilo, ni s koje strane, priča o podjeli Bosne. Nezamisliv nam je bio, još uvijek, jezički spreg “bivša Bosna i Hercegovina”. Nije se imala na osnovu čega odgonetnuti Nikolina sibilski dvosmislena poruka da će do sljedećih izbora Bosna biti bivša. Stvar sam pojmio psihološki: Nikola je toliko opijen pobjedom da uopšte ne vjeruje da će ikad proći te četiri godine za koliko je osvojio vlast. Onako kao što djeca, kad odu na ljetnji raspust, misle da nikad neće proći tri mjeseca miline i uživanja.

2. Prvi ratni tekst napisao sam povodom izjave Nikole Koljevića da će bombardovanje sarajevske opštine Stari grad prestati tek nakon što Muslimani puste njegovog zarobljenog tjelohranitelja Rajka Kušića. Koji je oslobođen, a bombardovanje Sarajeva nastavljeno sljedeća 44 mjeseca.

Tekst se završavao pasusom: “A knjige pisane tvojom rukom, koje si Tvrtku Kulenoviću i meni poklanjao s drugarskom posvetom, čekaju te na stolu u tvom kabinetu. Smatramo da si sada, kao pojedinac, vlasništvo isključivo srpskoga naroda. Parče isključivo njegove pokretne imovine. Pa držimo da i tvoja sabrana djela odsad pripadaju jedino Srpskoj Republici Bosni i Hercegovini. Grijeh bi bilo da i dalje ostanu u Tvrtkovim i Markovim, kad mogu dospjeti u mnogo srpskije ruke.”

Došao je, međutim, decembar 1992 godine kad je bilo pljuni-smrznji, četnici nam isključili struju, a drveta ni otkud ni cjepke, pa sam naložio oko 600 knjiga iz svoje biblioteke. Prve su došle na red, razumije se, knjige paljanskih razbojnika i njihovih pomagača iz Beograda: prije nego ih bacim u vatru, nasumično ih rasklopim i pročitam pokoju strofu ili cijelu pjesmu, rečenicu ili pasus, kojih se više ne sjećam, a šteta je što ih nisam pribilježio, jer bi se, od njih i od mojih primisli dok sam ovako listao sočinjenija srpskih nacista, mogla napraviti valjana pripovijest. Ali nikad neću zaboraviti kako su mi, kad sam otvorio Koljevićeve *Ikonoborce i ikonobranitelje*, oči pale, posve slučajno ili pod uplivom sila o kojima ne znamo ništa, na pasus koji se završavao rečenicom: “U težnji da postane više nego što jeste, Magbet bukvalno uništava sebe”. Te riječi bi mogle krasno poslužiti kao epitaf na grobu Nikole Koljevića.

3. Jedan trenutak s početka rata (dok su se Paljani još pojavljivali na TV BiH), zauvijek ću pamtit: ne mogu zaboraviti moralnu stravu koja me obuzela kad je Nikola sa TV izbio svoje “Optužujem”! Prvo je pobio hiljade Muslimana u Bijeljini, Zvorniku, Tuzli, protjerao što je bilo za protjerivanje,

spalio što je moglo gorjeti, a potom upao u TV studio i Zolinim glasom dreknuo: "Optužujem!" Tog trena ću se sjećati dok me ima. Taj pedalj od fašiste, to parčence Rozenberga bez i trunke stida je pozajmilo Zolin glas, koji je toliko moćno zagrmio protiv francuskoga rasizma, i krvavih ruku do lakata očitalo moralnu lekciju svojim žrtvama!

4. U ratu sam doznao da se Mali Nikolica, prije rata, na časovima vježbao u lažuckanju. Kaže mi moj i njegov student: "Ali profesore, zar smo mi krivi što su Koljevićevog oca ustaše zaklale?" "Ko to veliš da je čijem ocu uradio šta?", pitam iznenađen, i doznam da im je Nikola na času, onako uzgred, pripomenuo da su njegova oca, koji je živio bar desetak godina poslije rata, ustaše izvoljele zaklati četrdeset i ne znam koje. Tako, znači? Nije s neba pao docniji Nikolica koji reče da u Dubrovniku živi 50% Srba, mada je popis pokazao da ih ima 5%. Nikolica dopisao nulicu, jer je vizigotsko razvaljivanje Dubrovnika trebalo predstaviti kao oslobodilački rat. Majstor je Nikolica u baratanju ništicama, a to se ne uči prekonoc.

"Ali, profesore", kažu dalje, "ispade da je Nikola lagao sve što nam je na časovima govorio". "Ma jok. Nidžo ne laže, nego ne podnosi голу istinu pa joj oblači srpsku nošnju. Vjeruje da joj taj kostim najljepše stoji. Ne znam čemu se čudite? Paljani su i Boga posrbili. Na Grbavici danas pada srpski narodni sneg!"

5. Devedeset treće, Koljević mi je, sa sarajevskog aerodroma gdje je došao pregovarati s bosanskim vlastima, poručio da ću biti krivično gonjen zbog blaćenja srpskog naroda. Odrvatio sam mu otvorenim pismu u kojem sam rekao i ovo:

Ti koji se, dakle, osjećaš nevinijim od Djevice Orleanske, iako si pomorio više Sarajlija no ikoja kuga dosad, prijetiš mi krivičnim gonjenjem zato što sam zgrožen i zgađen pred veličanstvenim izlivima srpskog divljaštva po Bosni, umjesto da vatreno zaplješćem, čak i da povičem: "Bis!" I pokorno ti javljam: tvojom krivičnom gonidbom biću istinski počašćen, jer ću od suda končano dobiti zvaničnu potvrdu da ste vi, paljanski razbojnici jedno, a ja nešto skroz deseto, u tolikoj mjeri deseto da nam se, njegoševski rečeno, danas ne bi ni "čorbe smiješale" kad bi, mene i tebe, u istome loncu kuhali!

Ako se pak desi da u bosansku prestonicu ujašeš na bijelom punokrvnom tenku, lično ću od tvojih sudija tražiti 99 godina robije za sebe, jer popišam se, i to sa vrh Lovćena, na slobodu u svijetu koji će biti uređen po tvome meraku. Ali

ako ti meni, počem, padneš u ruke, drž mi se dobro, prco mali! Prvo ću te, pet-šest puta, preskočiti kao kozlić, a potom ću te izručiti ženama da te umlate. Ženama čiju si djecu poubijao, oslijepio, osakatio...

DORĐO SLADOJE

Na početku opsade Sarajeva telefonski sam razgovarao sa Dorđom Sladojem. "Znaš li", veli, "da i mene telefonom zivkaju oni sa Pala?" "Šta hoće?" "Zahtijevaju da bježim u šumu. Zamisli. Kao da ću bez šume izluđeti. Kao da mi još samo šuma fali pa da sam kompletna ličnost. Ja sam se jedva dočepao grada, i taman što sam odahnuo od rvanja sa međedima, već me šalju natrag, u šumu, kao na specijalizaciju bez koje bih stagnirao u struci. Kakva šuma, ona im oči išćerala dabogda. Ko što ih je i išćerala! Zovu me okle sam pobjegao glavom bez obzira. Ne, hvala im na šumi i đe čuli i đe ne čuli. Kome je šuma mila, nek mu je sretna i dugovječna. A mene neka ostave na miru. Jer barem ja znam đe me zovu. Bar meni ne moraju tolmačiti šta je šuma. Bar ja sam, ako je iko, na šumi odbranio tri doktorata!"

Prošlo od tada prilično vremena. Jednom okrenem paljansku TV kad tamo Sladoje: odmah se vidjelo da je s desetakma pred Karadžićem ispolagao sve ispite i postao Srbin sav i svuda. Bože, kako li mu je to uspjelo kad je i njegovo dijete – kopile?! Recitovao je, na Dučićevim večerima, pjesmu u kojoj pred cijelim Srbinom obznanjuje iscrpnu listu svega što u ratu brani – ne reče čime: perom, ili snajperom? Pjesma se završavala pitanjem: "Je li to dosta, domovino?"

Iz njegove pjesme, odbrambene, dakako, jer Srbi su, što cio svijet zna, u samoobrani pregazili 72 procenta Bosne i pobili najmanje 7 000 Srebreničana, pamtim još stih i po: "branim kćerku, i svoju dragu inoverku"! Svoju ženu, dakle, koja se zove Emsura, brani od njenih sunarodnika, stoga je prionuo da svojim stihovima skromno potpomogne njihovo istrebljivanje. Uz to, svoju bračnu družicu gleda sa dva motrišta istodobno: dopola svojim zaljubljenim, otpola Karadžićevim strogim očima, izbirikanim da munjevito registruju sve što je INO. Ona mi je draga, mada je inoverka. Ona je inoverka, ali mi je draga. Jednu stvar sam znao još na početku opsade: ako odem iz Sarajeva, moraću ili da ćutim ili da lažem i brukam se. Ostao sam ovdje, gdje bih lagao i brukao se ako bi ćutao.

TODOR DUTINA

1. Kad je pobjegao na Pale, Dutina je nazvao svog direktora Gavrila Grahovca: "Slušaj, ako mi daš otkaz, doći ću da te lično, svojom rukom, ubijem". Nadao se brzom povratku u Sarajevo. A Gavrilo će njemu: "Samo ti dođi na posao, pa ćemo vidjeti ko će koga". Ovu priču je u beogradskom "Vremenu" obnarodovala Hatidža Krnjević, što je Dutinu razljutilo, pa je u klubu bosanskih Srba rekao: "Vala ću za Gavrila sačuvati jedan metak. Zamisli, molim te, naš privatni razgovor razglasio na sva zvana". Jer, po ustavu Republike Srpske, smrt Grahovčeva njegova je privatna stvar, a javno blatiti Dutinu ravno je izdaji za koji ti sljeduje metak u stameno čelo!

Nakon mog TV govora u kojem sam Karadžića poslao u pizdu materinu, Dutina me zove telefonom. Spustim slušalicu da smislim što ću reći. Opet zove. "Ovde Tođa", veli. Ja presvratio. Tepa sebi na način kako smo ga zvali prije rata. "Slušaj, Todore! Rekao si, u klubu bosanskih Srba, da ćeš za Gavra sačuvati jedan metak". "Da". "Kazao si to pred Ljubinkom i Gordanom?" "Da." Čak si pitao: na kojem spratu Gavrilo stanuje". "Da". "Jebem ti oca na mrtvoj majci!" I spustim slušalicu.

2. Dok je bio šef *Srne*, Dutina se u slobodnom vremenu bavio prepravljajem Kurana. Trkao se sa Muhamedom: ko je veći pjesnik. Popunjavao *Kuran* kao Mažuranić Gundulićeva *Osmana*: dopisivao mu je sure koje su izgubljene. Ali čemu dževa oko Kurana, kad se Dutina izraknuo na Duška Trifunovića, pred čijim je pjesmama cijeli život klečao u stavu adoracije. U *Srninom* biltenu donio je po sjećanju, pregršt Trifunovićevih stihova objavljenih prije 20 godina, što je pošteno prečutao, i snabdio ih naslovom "Snajperist", čime je sazdao prigodnu pjesmu u slavu Karadžićeva plaćenog ubice koji "kao božje oko gleda / sakrit mu se ništa ne da". Dutina se sadistički šegačio s našim strahovima pred Karadžićevim lovcima na ljudske glave, a u isti mah od Trifunovićevih stihova pravio predmet za jednokratnu upotrebu, kao toalet-papir.

3. Iza rata, u jednom društvancu pričam kako su u ratu s Pala došla u Sarajevo dva strana izvještača i evo šta sam do njih čuo: Ulazimo kod mister Dutine, lice mu nasapunjano, pružio noge preko stola i u onom poluležećem položaju, kao junake iz kaubojaca, brije ga njegov brico. Iz te poze Dutina je s njima divanio o bivšoj BiH. Kad su kretali za Sarajevo, veli im: "Gospodo, idete u grad gdje su polovina novinara Izetbegovićevi

plaćenici, polovina rade za strane obavještajne službe, polovina su obični telci koji ne znaju ništa". "Ali, mister Dutina", kaže mu jedan od njih, "pa vi imate – tri polovine?!"

Jedan od slušalaca kaže mi: "Pričaj ti! Dutina je već tri godine ambasador u Švici!" A ja ću njemu po crnogorski: "Ambasador je – tri, a đubre – pedeset i tri godine!"

MOLITVA ZA ISTREBLJIVAČA

Četnička lirika se temelji na vjeri da za Srbe važi jedan moral koji je, naravski, onaj pravi, a za ostatak svijeta – posve drugi koji je, bezbeli, krivi. Znamo kamo ova vjera vodi: batina, kojom su Srbi lemali Druge, vratila im se u vidu prosjačkog štapa, što rekao Ivan Stambolić.

Četničkim liričarima ni u peti nije primisao da će Srbi, preksjutra ili za sto godina, morati da ozdrave. Da se vrate ljudsku zajednicu gdje je ljudski moral – jedan. Srpski problem je formulisala Hana Arent 1945. godine u ovom pasusu o Njemcima: " kakvo držanje zauzeti prema narodu u kojem je linija koja razdvaja zločince od normalnih ljudi, krivce od nevinih, tako uspješno pobrisana da je nemogućno znati imate li posla sa junakom ili sa bivšim masovnim ubicom". Po Arentovoj, "uz kaznu ide ubjeđenje da je čovjek sposoban da bude odgovoran" – na toj vjeri "čovječanstvo na zapadu već više od dvije hiljade godina temelji svoje osjećanje pravde i prava".

Četnički spisatelji, koji u Karadžiću vide pravoslavnu ikonu, razmišljaju s onu stranu zla i dobra, to jest s onu stranu zločina i kazne, što je preduslov da masovnog ubojicu veličaju ne samo kao junaka, već i kao pravедnika i mučenika.

U Podgorici izlazi četnički časopis *Stvaranje* a finansiran je novcem koji mu daje Đukanovićeve vlada. U *Stvaranju* možete pročitati, između ostalog, i sonet "Molitva za Radovana Karadžića": *Sakrij ga, sebe spasi, Višnji, / ne napuštaj ga, nego budi / kako on s Tobom, tako Ti s njim / i sačuvaj ga od neljudi / pošto se, branec Tebe od njih, / izloži gnjevu, te od tada / ne zna bez znaka, on gospodnjih – / je li uzalud to što strada, / k tome ne jedan, već povede / svoj rod pravедni istim putem. / Ne spaseš li vas, ni pobjede / nema nad zlom, jer, vjeri u Te / taj gonjenik je utičište. / Tebe u njemu gnjev i ište.*

U jednom stihu R. P. Noga čovječanstvo se "deli na nas i gadove". Zoran Kostić, epigona Nogova, ljudski rod razlučuje u dva nepomirljiva tabora: na jednoj strani su oni, "neljudi",

na drugoj mi, to jest Karadžić i njegov “rod”, što je zapravo isto, jer Karadžićevo “stradanje” je i “stradanje” cijelog njevogov “roda” (koji je “pravedan”, kakav će drugo i bit?), i stoga, kad vam se učini da ste vidjeli četnika koji hoda po zemljinjnoj kori, znajte da ste žrtva halucinacije, jer svaki je četnik odavno pod zemljom, u čika-Pekinom trapu, gdje “strada” zajedno s Karadžićem.

A zašto Karadžić “strada”, tačnije, krije se u špilji Boža Bjelice? Zato što je Boga branio “od njih”. To jest “od neljudi”. Grozotama, zbog kojih ga gopsoda Karla uporno zivka na čašicu jeglena u Hagu, Kostić daje dostojanstvo kosmičkog poduhvata: Karadžić je protjerivanjem, paljenjem, pljačkanjem, silovanjem i klanjem nesrba branio Boga koji je, kako znamo, u ovome mandatu Srbim. Stoga je Svevišnji obavezan da se oduži Istrebljivaču. Ukoliko ga ne spasi, “ni pobjede nema nad zlom”. Kojim? Onim u “njima”. U “neljudima”. U nečetnicima, dodao bih. Jer “Pakao – to su drugi”, što rekao Sartrov junak.

Ali Kostiću je ovo malo, zato spasavanje Karadžića proglašava *samospasavanjem Jehove*. Sudbina ratnog zločinca ispit je na kojem Savaot prolazi ili pada, zato Kostić ne kaže: “spasi njega”, već “spasi sebe”, zato ne veli: “ne spaseš li ga”, nego: “ne spaseš li vas”! Karadžić i Svemogući su *Jedno*: skrivanjem svetog Radovana Srebreničkog Gospod spasava vlastitu kožu. Ako ga pak ne spasi, Kostić prijeti da će sva četničija prestati da vjeruje u Svedržitelja. Stoga se ne stidi reći: “tebe u njemu gnjev i ište”. Ne samo da je neuhapšeni Karadžić dokaz da Boga ima, nego i gnjev, koji Kostića obuzme od pomisli na “gonjenog” durmitorskog pravednika, potvrđuje da Boga ima u Karadžiću, da su Bog i Karadžić isto. Te ako uhapsu Stihoklepca, uhapsiće u njemu i Boga! Takvu liriku njeguje časopis pravljen o trošku vlade Mila Đukanovića. Koji se, očito, boji da će demokratska Evropa, ako *Stvaranju* uskrati pare, jednogrlrice graknuti: ti si komunistički despot!

NOVICA PETKOVIĆ

“Zna li Marko da je posle ovog zauvek mrtav pred srpskim narodom?” – zgranuto je Novica Petković pitao mog brata od tetke nakon mog priopćenja, emitovanog i na beogradskoj TV, u kojem sam Karadžića poslao u majčinu.

Petković je u prošlom ratu Dražinu bradu nosio samo po kući, a s njom je u javnost izišao u 115. minutu igre: potpisao

je, nakon rata, onu peticiju srpskih intelektualaca kojom se od Svijeta zahtijeva da obustavi genocid nad srpskim narodom.

Kad su shvatili da mapu Velike Srbije mogu nacrtati na led pa prinijeti vatri, insani iz SANU su zasukali rukave da je načine na papiru. To se zove "zaokruživanjem srpskog duhovnog prostora". Prije rata, kaže mi prijateljica iz Beograda, od drugih su uzimali samo najveće, pa smo se zezali da su najveći srpski pisci Hrvat Ivo Andrić, Muslimani Meša Selimović i Skender Kulenović, Crnogorac Petar Petrović Njegoš, polujevrej-polucrnogorac Danilo Kiš itakodalje. Sad uzimaju od drugih i velike i male, i što valja i što ne valja. Kao što su četnici, u ratu, kažem joj, iz bošnjačkih i hrvatskih kuća pljačkali sve, i što će im korisiti i što neće, jer im je bilo najvažnije da drugi bez toga ostanu.

Akademik Novica Petković je glavni mozak projekta zvanog Svpska Književnost Do Kavlovca, Kavlobaga i Vivovitice. Staniša Tutnjević, jedan od najnedarovitijih srpskih kritičara svih vremena, zadužen je da iz bošnjačke književnosti uzme svakog pisca koji, po bilo kojem osnovu, može biti osumnjičen da je Srbin. O Velikosrbima, posebno onim iz SANU, od mojih privatnih Srba iz Beograda dobijam vijesti koje se mogu sažeti u Njegoševe stihove: "Od poraza bjehu poludeli, detinjahu isto kao bebe". Nek uzima šta god hoće od koga god hoće, ali ako vjeruje da Vešoviću ili Sidranu može uzeti ono što je istinski njihovo, Petković je obična bluna.

MRAČNA KOMORA

Nedavno je, u Kanadi, u svojstvu srpskog ambasadora, umro Miodrag Perišić, krilat Slobin skojevac koji je odgovorno tvrdio da u Bosni nema etničkog čišćenja nego da bošnjački narod "bega za svojom vojskom" – stvar koja se događa u svakom ratu. Kad su Srbi, sa trećine okupirane Hrvatske, na traktorima stali "begati za svojom vojskom", Mile je to proglasio etničkim čišćenjem. Uz to, grozote koje su Karadžić i Mladić, potpomognuti arkanima i šešeljima, po Bosni počinili, Mile je nazivao srpskom *epopejom*. Što je tačno: ubijanje Sarajlija, na primjer, jest bilo epopejično, jer je izvedeno objektivno, to jest sa homerske distance, to jest dalekometnim oruđima. Pred kraj rata, međutim, četnici su postali vrlo subjektivni, što jakako ne spada u epopeju; počeli su guslati, na primjer, o kukavičkim muslimanskim napadima i junačkom srpskom

bježanju, kako se na noćnom programu radija iz Banjaluke izrazi četnik iz okoline Donjeg Vakufa: “Ti muslimani nisu ni kakvi borci. Oni ne napadaju, kako da kažem, junački. Provuču se kroz naše položaje i udare iznenada. Kako da kažem, nekako na prevaru, kukavički, i onda mi moramo bježati”.

Perišić je spadao u bulumentu srpskih intelektualaca što su obožavateljskom stavu klekli pred Nacijom, oličenom u Slobi, koja je, po Ćosiću, “u srpskoj kulturi iznad Boga”. U njihovu *odustajanju od mišljenja* ima nečeg što se u srednjem vijeku zvalo “sacrificatio intellecti” – prinošenje vlastitog uma na žrtvu Bogu. Stvar se može opisati i bez svečane latinštine: buljuci četničkih mislilaca pristali su da im, na polzu i u slavu nebeskog naroda, glave postanu mračne komore koje sve izokreću naglavce. Perišić je, na primjer, u jednom članku, hvalio Ekmečićevu “istorijsku imaginaciju”, a knjige Andrićeve preporučivao strancima kao istinsku istoriju Bosne. U Miletovoj glavi istoričar je avanzovao u pjesnika, a pjesnik u istoričara. Ukratko, i Mile je dao skroman prilog stvaranju, učvršćivanju i propagiranju “pogrešnih predstava o vlastitoj istoriji” koje su “bolest su duše nacije, a poglavito služe neprijateljstvu prema Drugim i nacionalnoj maniji veličine”, kako je tačno rekao J. Ž. Lipski. Koji je zaboravio pomenuti groteskne fikcije o vlastitoj istoriji što provjereno vode u propast naroda koji je tim fikcijama dao privid realnosti u svrhu vlastitog samouništenja.

ISUS I KNJIŽEVNICI

Nekad mi je bilo zagonetno, a sad znam zašto je Hrist išćerao iz hrama književnike. Sjetiću se trojice. U dane kad je NATOV avion pogodio onaj nenaoružani srpski tenk kod Goražda, Dragoljub Jeknić, lirik s pištoljem – crnogorski sindrom koji Lalić zove pun-revolver-na-prazan-stomak – u *Javnosti* je rekao: “Srbi imaju pravo da traže da se posmatračima UN u Goraždu, koji navode NATO avione, sudi kao ratnim zločincima”.

Drugi je Gojko Đogo koji je pred rat savjetovao Raša: “Gore severno od Dubrovačke reke, to treba sve pobiti.” Đogo je srednja žalost od pjesnika, ali je u ratu ispao veliki domaćin koji se u gazdovanje savršeno razumije: u času kad su Srbi držali trećinu Hrvatske i 72% Bosne, okupirane teritorije uporedio je s lijepim imanjem za koje treba još samo nabaviti tapiju.

Treći je Dragoslav Mihailović koji je, kad se zakuhalo na Kosovu, za Albance govorio: “tu gamad treba pobiti”. Danas

Mihailović tvrdi da je “zli vukodlak” Tito “za Srbe bio gori od Hitlera”. Ko je još sjebo Srbe? “Psihopatološki portreti Aleksandra Karadorđevića i Slobodana Miloševića, i ne samo njih, dovoljno nam govore koliko Crnogorci umeju vešto Srbiji da poture krvave račune za svoje megalomanske ludosti”.

Jesam preko novina zahtijevao, u ime crnogorskog naroda, da nam Đinđić i Koštunica vrate našeg zločinca Slobu, ali ljuti me što Mihailović hoće da nam pride uvali i kralja Acu. Koji će mi moj – kralj srpski? Da ga štedim za pokazivanje? I tačno je da su oba bili diktatori, ali je rizična teza da je isključivo Crna Gora pretplaćena na rađanje megalomana i tirjana.

Inače, tačna je Mihailovićeva tvrdnja da su Crnogorci uništili Srbe: drukčije im nismo mogli dokazati da nismo – oni! Pa opet izluđeše za nama. Ili za našim morem, svejedno. Te mi se čini: morali bismo Srbe uničtožiti vo vjeki vjekov pa da tek tad povjeruju da nismo isti narod. Uporedite li Slobu i Bilju, biće vam jasna razlika između Nas i Njih. Sloba je crnogorski siledžija koji u Hagu ubjeđuje svijet da su u Bosni postojali isključivo logori za Srbe. Dočim je Bilja priznala 400 i kusur Rašovih logora za nesrbe i pri tom imala lice skrušeno i umiljato kao u one starice što je lomači, na kojoj je spaljen Jan Hus, priložila svoj naramak drva. Kad bolje razmislim, nismo ih uništili koliko smo mogli: Sloba je bombe NATA mogao trpjeti bar godinu dana, ali mu se mehko srce sažalilo na Srbe kao vječite žrtve: sjetio se da ih je 1389. na Gazimestanu sredio Bajazit, a da ih je 1989. na tom istom Gazimestanu sredio Milošević.

GENERAL SVEŠTA MASLO

Suva je šteta što nisam sačuvao bjelopoljske novine gdje je svojedobno objavljena pjesma koju je Ljubislav Milićević, sa sebi svojstvenom nedarovitošću, sročio u slavu generala Žirinovskog povodom njegovog boravka na Bledskom jezeru.

Pamtim jedino njen prvi stih: “General Žirinovski osvešta bledske vode”. Pamtim ga, jer sam se našao u čudu: je li Žirinovski po zanimanju vjerski radnik, snabdjeven priborom za sveštanje masla i licencom za proizvodnju osvećene vodice, ili čovjek koji je život posvetio izučavanju vještine ubijanja ljudi? Ako Žirinovski nije protopop Neđeljko, nego čovjek čiji nas fašistički jezik svaki čas upozorava da ima diplomu majstora za učlanjivanje živih u mrtve, kako je onda, anđela ti,

osveštao vodu Bledskog jezera? Umakanjem nogu? Riječ je o ushиту bez granica kakav priliči jednom stihoklepcu. Kažem – bez granica, jer Bledsko jezero je u drugoj državi, koja je uz to odavno katolička, te ako je pravoslavni general, prurušen u ruskoj popa, uspio osveštati Bledsko jezero, načelno nema prepreka da na maločas opisani način postupi i sa Titikakom ili sa 60 000 finskih jezera.

Da je Žirinovski osveštao, na primjer, Biogradsko jezero, možda bismo prihvatili kao mogućno da se njegove vode, nakon generalova kraula, ovom bardu bjelopoljske komune učine osveštanim. Jer nam je znano da je durmitorski Ubijač muslimana, nedavno, u cetinjskom manastiru, proizveden u “proroka Iliju”. Ako Amfilohije od Istrebļivača gradi sveca, što ne bi Milićević od generala načinio igumana Vratolomeja? Ali Milićević izdaleka i uneviđeno tvrdi da je Bledsko jezero osveštano, kao crkva, kad se u njemu oprao ruski general, što znači da naš pisalac očekuje da mu se vjeruje na časnu riječ, stoga se nameće zaključak da je Milićević beznadežan mediokritet, ili vidovnjak, što nije isključeno, mada njegovo stihodjelstvo zasad ne svjedoči ovoj tvrdnji u prilog, što ne znači da neće svjedočiti, jer dugo je zadovoljek.

SPOFOKLE

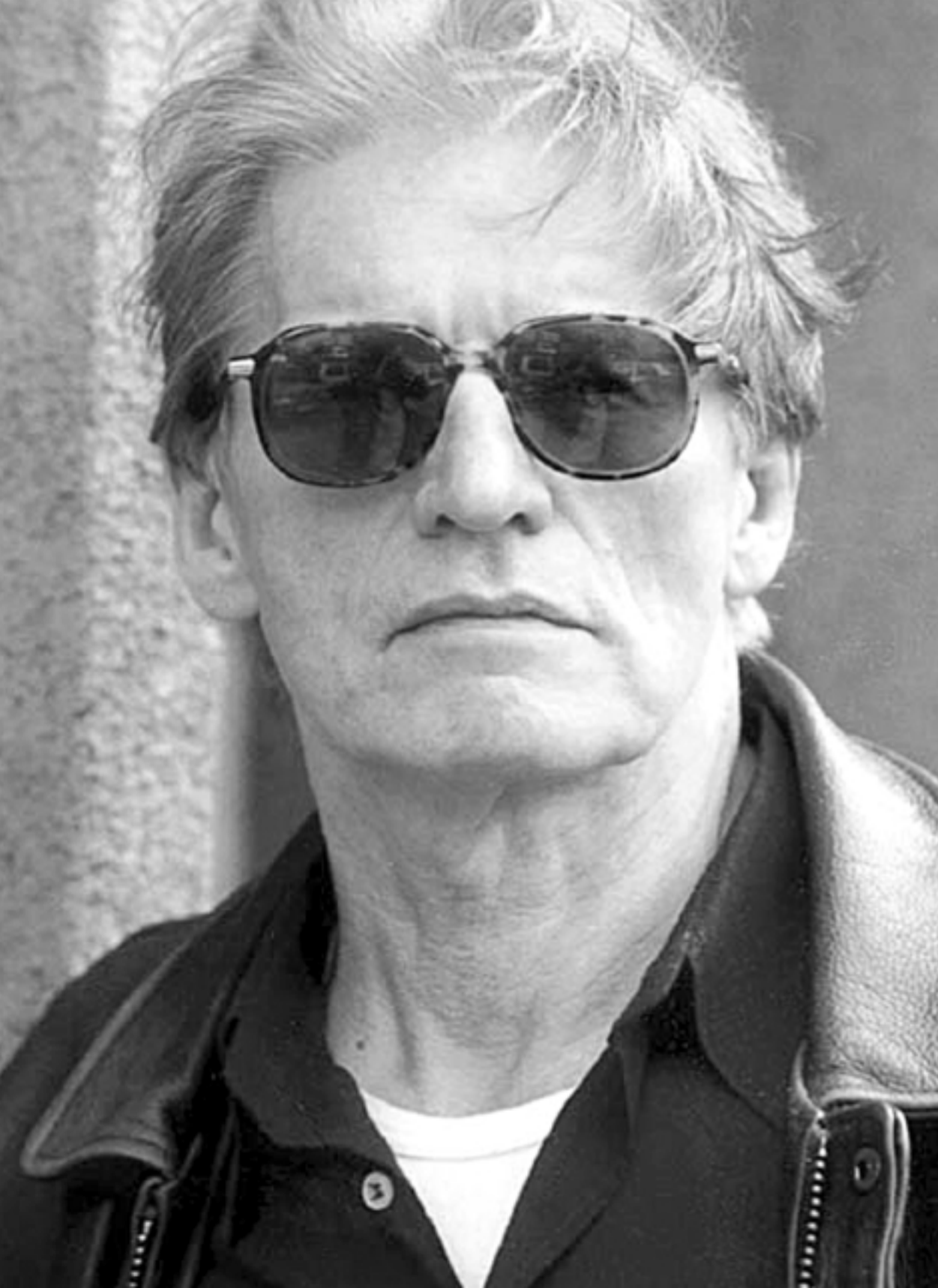
Završiću Sofoklom: “Mnoge su stvari na zemlji užasne, ali ni jedna od čovjeka užasnija nije”. Ovo sam prvi put pročitao kad sam imao dvadeset godina, ali tek sad razumijem šta se htjelo kazati. Sad shvatam, pored ostalog, da čovjeka najsvirepijom životinjom čine njeni bogovi: kad kolješ u njihovo ime, svejedno zovu li se Država, Narod ili Istorija, nisi zločinac već sveštenik koji prinosi žrtvu.

DNEVNIK

Igor Mandić

Igor Mandić

LJETNI (PRIVATNI) DNEVNIK 2003. G. PROTKAN (JAVNIM) KOLUMNISTIČKIM DISKURSOM

Ma kakav dnevnik, kakvi bakrač! Dnevnici su, kao i pjesmice, *pubertetske akne* na licu spisatelja *in spe*. Svrab pisanja u mladenačkim godinama – koji sigurno prolazi, kao i to vrijeme odrastanja – najčešće se ispoljava bilo cijedenjem pjesničkih čiruća, bilo dnevničkim masturbiranjem. Iz takvoga materijala, odnosno ranih radova, mnogi grade svoje spisateljske živote iliti karijere. Svjedočim(o) o pjesnicima odrasla uzrasta koji još mentalno nose kratke hlačiće, a da senilnoga egzibicionizma u dnevničarenju ima na bacanje, to je također izvjesno i provjerljivo. Premda sam u dječjačkim godinama bio izdašno obdaren aknama (“Kad počneš jebati, sve će ti to proći”, zlobnim cerekanjem tješili su me odrasli”), pjesnički svrab nije me bio dotaknuo, a dnevničarenje tek kao pravljenje bilježaka o pročitanim knjigama. Naime, mnogi su roditelji, učitelji, nastavnici i/ili profesori zaslužni za ovakvo upućivanje u pisanje, gurajući mladim bićima prazne teke u ruke i navodeći ih da se ispoljavaju (kao da će onda, tako, manje masturbirati?). Kasnijih godina dnevnici se pokazuju *ispraznom p(r)ozom*: ako se pišu za sebe, onda nisu dorasli za javnost, ako ih ‘vodimo’ s pretenzijom da budu objavljeni, onda će u njima svaka intimnost biti zakrinkana. Ukoliko imam kakvu ‘mudru misao’, neću je valjda povjeriti svom dnevniku, već ću je na vrijeme objaviti da i svijet za nju dozna, a i *da zaradim nešto...* Zato ponovno kukam: *ma kakav dnevnik, kakvi bakrač!* Zar da u svojim ogrezlim godinama (a moja je malenkost rođena 1939. g.) skidam kraste s kakvih malih (ili velikih) prljavih tajni? Znam da bi to bilo koje čitateljstvo ionako najviše željelo (čak i ovo visoko rafinirano), jer nema veće slasti nego pratiti bilo čiji *pad u gadost*. Dakako da time neću nikog uslišiti, jer bih i takvu imaginaciju (sve je uvijek izmišljeno, pa i lažna istina) radije bolje unovčio na drukčiji način. Što onda preostaje, ovakvom (ne)voljkom dnevničarenju:

komentiranje svakidačnjice, lelek nad vlastitim i tuđim životom, uzaludno politikanstvo (kad bih se tim poslom htio baviti ond bih valjda bio koji strančar ili kakav 'stekliš', a ne jalovi zapisničar), opisivanje prolaženja života, bilježenje datuma važnih za privatnost i javnost, svođenje bilance *post-jugoslavenskoga traumatskoga stresa*, polemiziranje s odsutnim i zamišljenim protivnikom (koji se ne može ravnopravno uplesti), prežvakavanje književno-kritičkoga stiropora (što se od moje malenkosti, kao nekakvoga književnoga kritičara prilično i očekuje..., recimo: "a što mislim o novoj prozi u Hrvatskoj i/ili u Srbiji i/ili u BiH", te "koga bih posebno istaknuo, a koga odgurnuo?"...). Ništa od toga ili *sve udrobljeno*, shvatio sam napokon, kad sam dokontao, da vlastiti *javni dnevnik* ionako vodim već godinama. Naime, već posljednjih pet godina (1998.-99.; 2001.-03.) svakoga tjedna bez iznimke ispisujem i objavljujem u zagrebačkome *Vjesniku* osobno intoniranu kolumnu (najprije pod naslovom "Hitna služba", a onda "Uz dlaku") koja me najbolje legitimira kao 'dnevničara' iliti tjedničara. U tome slijedu preskočio sam 2000. godinu, budući da sam tada osam mjeseci bio glavnim urednikom istih novina (pa sam objavljivao tek nužne komentariće i/iliti uvodnike). Hoću reći da mi je važna ta *praksa feljtonističkoga iskustva* (nota bene: feljtonski žanr kojekako se kategorizira i na raznim stranama različito prihvaća, tumači i uvažava, a vlastito bih pisanje strpao u ladicu novinskoga komentara *pretencioznije zvanoga 'kolumnistikom'*). Ta me obaveza – i kao egzistencijalna potreba – još jedina drži nad tastaturom moje-ga pisaćega stroja (jer ionako u cijelosti odbacujem računalnu tehnologiju). Tjedni nalog za isporučivanjem 3-4 kartice iliti šlajfne i tako 52 puta godišnje (bez izuzetka, praznika, blagdana ili odmora) napokon se pretvorio u moj dnevnik kraja stoljeća/tisućljeća i do danas traje (a kad će preminuti, možda se i zna). Dotaknuo sam i opatnuo većinu stvari, ideja, događaja koji su pored nas promicali i/ili koje smo sami proizvođili, uvijek osjećajući potrebu da takav feljtonski tekst bude 'zaokružen', kao kratka *intelektualna proza*, u kojoj ideja mora biti jasna, protuideja još istaknutija, a da izričaj mora biti pitak i čitak (potaknuto eventualno nekim vicem ili anegdodom, a obavezno začinjen poantom). Pretendiram da je takav 'intelektualni dnevnik' (određen jedinstvom mjesta i prostora, što je bitno za dramaturški efekt) stanovita i u našoj čitateljskoj javnosti potrebna kritička proza (utoliko sam često i

možda previše 'poučan', uvodeći u novinski tekst akribiju koja bi bolje pristajala čistoj esejistici..., no, što mogu, kad me je oduvijek privlačila mogućnost miješanja takvih žanrova). To je ono 'javno', a što je s 'privatnim'? Kao što rekoh, čupanje krasta moje intime (još) nije za javnost, premda teško da ću ikada ogoliti dušu i srce do kraja (osim *izmišljajući istinu*), no tjelesno se mogu lako razodjenuti, dakako među podjednako golim osobama. Eto, već sam posrnuo u ispovijedanje, da ne bih posve iznevjerio velikodušnu ponudu ove redakcije. Kad već nisam ljetos bio na kakvom filozofskome seminaru, književnom simpoziju ili na kojem okruglom stolu nevladinih udruga, mogu opisati ono što mi se događalo i o čemu sam razmišljao, sukladno mojim preokupacijama.

Početak kolovoza 2003.

Prva dva tjedna mjeseca augusta 2003. g. proveli smo žena i ja u nudističkom/naturističkom naselju "Monsena", kraj Rovinja (u Istri, za bolje orijentiranje). "Je li to ono gdje su svi goli, ama baš svi i potpuno?", zapitkuju me već godinama mnogobrojni *radoznalci*, muški i ženski, stariji i mlađi, posebno slasno kad me tjeraju u nekom društvancu da im detaljno opišem sve što se 'tamo' događa i što bi se moglo dogoditi. "Dodite, pa vidite sami, a jedini je uvjet da i vi budete uvijek i posve goli," u pravilu odgovarama ravnodušno, a kad neki očito nadraženi muškarčići prihvaćaju ponudu, odmah ih upućujem na dodatni uvjet, naime, "potrebno je da budete u mješovitome muško-ženskome društvu, najbolje u obiteljskom okruženju". Riječ je, naime, o naselju koje favorizira 'pristojni' *obiteljski nudizam*, a ne o kakvoj divljoj iliti 'najlon' plaži, na kojoj lokalni drkatori mogu upijati slike golih strančinja, pohranjujući ih u sjećanje za puste zimske dane i noći. Kojega se vruga svi tako *nadraženo cerekaju* kad im se objasni da u takvome naselju mame/tate, bake/djedovi, sinovi/kćeri, unuci..., *svi podjednako goli* uživaju u kupanju, sunčanju, igranju, jelu i piću, šetnjama, a da nitko ni na koga ne obraća posebnu pažnju. Kad mi se takvi sugovornici ispričavaju da oni "ne bi mogli nagovoriti svoje bolje iliti ljepše polovice da se tako izlože", a onda im opet ponavljam neka im je mašti na volju i slobodu. Kad mi sugovornice tumače kako su im muževi "konzervativni i patrijarhalni", pa se nipošto ne bi javno skidali, onda ih ja upućujem neka se ne bune ukoliko oni

troše golišave revije. Ne kažem da ljetno prakticiranje nudizma 'liječi' od trajnoga zanimanja za golotinju, ali barem ga *kanalizira* u nešto normalnije. Biti gol čitav dan na plaži, u šumici, u restoranu kraj bazena, hodajući do samoposluživanja (za ulazak u koji je ipak potrebno navući neku krpicu), to je nešto više od puke potrebe da se otresemo vlažnih kostima. Ovako se otresamo/*oslobađamo svekolike taštine*, izjednačujemo se bez obzira na društveni status, skidamo sa sebe *krpice civilizacije*. Stjecajem okolnosti, jedna me je društvena pojava odvušla od 'konzumiranja posve gologa pejzaža', pa ne mogu propustiti da se malo uozbiljim.

Problem 'utora' u sezoni golih žena

Kad sam bio mlad i neiskusn – da, bilo je neko takvo vrijeme – ponekad, kad bih se uspio dočepati kojega, tada još prošvercanoga broja *Playboya*, američke luksuzne 'revije za muškarce', znao sam se pred starijima ispričavati i opravdavati, da ga ne listam zbog fotografija golih djevojaka iliti žena, već da me ta revija zanima prvenstveno zbog izvrsnih tekstualnih priloga (kulturoloških eseja, intervjuua s važnim osobama, priča i/ili ulomaka iz romana uglednih svjetskih pisaca itd.). Tako sam, navodno, učio anglo-američki jezik, što je dijelom bilo istinito, ali izgovori su mi bili suviše prozirni, a da mi roditelji i drugi odrasli ne bi ravnodušno odmahivali rukom. Naravno, tada se *Playboy* (kasnih pedesetih i početkom šezdesetih godina prošlog stoljeća) još nije mogao nabavljati na našim kisocima, pa su mlađi radoznalci, koji još nisu bili doznali kako izgleda 'ona stvar', morali dovijati kako bi poneki primjerak iskamčili (posudili/otuđili) od starijih poznanika, koji su ga nabavljali na putovanjima u inozemstvo.

No, sada kada sam nešto stariji (ali i dalje neukusan), te kada mogu tu reviju nabavljati neskriveno, sada se, pak, *ispričavam mlađima* da je valjda ne kupujem zbog proze koju objavljuje, već zbog fotografija golih žena (tko će mi što?). Zapravo, ova bi povijest golotinje u našoj javnosti zasluživala ozbiljno proučavanje, s onu stranu šale, jer su se u odnosu prema njoj iskazivala i prelamala mnoga pitanja društvenog morala (uključujući i politiku i teologiju). Dok je američki *Playboy* (koji ove godine obilježava svoju 50. obljetnicu!) još bio krijumčarena roba, za nas koji smo se pokušavali otimati *doktrinarnoj sprezi socijalističkoga čistunstva i klerikalnoga moraliziranja* (zaista,

oni su, naočigled suprotstavljeni svjetovi, neko vrijeme odlično išli pod ruku!), on je donosio dašak bjelosvjetskosti, svakojakoga libertinizma i liberalstva i oslobađanja. Na *Playboyu* je zapravo krivnja ili zasluga, što su generacije koje su odrastale kasnih pedesetih/ranih šezdesetih godina prošlog stoljeća, prihvatile *neka obilježja filo-amerikanizma*, u doba kad je to bilo kod nas sasvim nepoćudno. Dobro, kasnije dolaze deziluzije, koje više nije mogla potkupiti nikakva 'zečica' ili djevojka s 'duplerice'. U tim svojim počecima *Playboy* nas i nije najbolje obavještavao kako stoje stvari s 'onom stvari', jer je uprkos razbijanju brojnih tabua (žensku golotinju servirao decentno, ušminkano, recimo sofisticirano, ako ne i lažno. Trebalo je nekoliko godina dok se i *Playboy* nije usudio 'otkriti', odnosno pokazati da ženski rod/spol ima dlake na međunožju, tj. na Venerinom brežuljku. U početku depilirane ili tehnikom snimanja prikrivene, te su stidne dlake i kad su se počele objavljivati i nadalje skrivale 'onu stvar'. Jedno je sigurno, *Playboy* nikada nije posrnuo do ruba ginekološkoga stola i nije dao svojim snimateljima da gole ženske prikazuju raskrečene s pogledom od vaginalnog ušća do krajnika.

No, ne bih se ovime bavio na ovom mjestu, pored toliko važnijih problema, da mi pogled na *Playboy* ponovno nije pao zahvaljujući, ni manjemu ni većemu, već uvijek budnome Viktoru Ivančiću, koji se na ovu reviju okomio u *Feral Tribune*, od 12. srpnja ("Smiljan 3., 90-69-90"). Ako *Feral* problematizira *Playboy*, onda mora da je nešto važno, pomislio sam i kupio hrvatsko izdanje dotične američke revije (za srpanj o.g.), s novim glavnim urednikom na čelu (Denis Kuljiš). Ukratko, Ivančić smatra kontradikcijom (ako ne čak i cinizmom, odnosno 'opscenošću'), to što je *Playboy* odlučio podnijeti predstavku Saboru s prijedlogom izmjene jednoga članka Zakona o javnom priopćavanju, a da je istovremeno kao 'kolumnista' udomio Smiljana Reljića, bivšeg ravnatelja UNS-a. Naime, *Feralu* (V. Ivančiću) se čini da *Playboy* galami uprazno kad se zalaže za zaštitu javnoga morala (naime, da se na kioscima ne smiju prodavati revije koje na naslovnicama donose eksplicitnu iliti vulgarnu golotinju), dok u istome broju zagađuju "higijenu društvenoga života", omogućujući jednom od šefova "Tuđmanove tajne policije" da se ukazuje kao "autorski subjekt", objavljujući tekst pod naslovom "Što nam je potrebno za obračun s organiziranim kriminalom?" Za *Feral* je (Ivančića) je očito kako je ovakva koegzistencija jednoga (bivšega?)

istine u okružju odjevenoga evropskog turizma. Pekli smose, ovog augusta zaista na stražnoj jari i zvizdan bi mi bio mogao udariti u glavu, da po čitava prijedpodneva nisam pod ‘tendom’ kraj bazena šahirao s nekim slučajnim partnerom. No, kako svakoj golotinji dolazi kraj, počeli smo pakirati krpice, a mojoj je malenkosti još nešto palo na pamet, u zadnji čas.

Odlikašima – elitni teatar, a generalima – ljepotice!

U ovoj već poodmakloj “sezoni golih žena” – rekao sam golih, ne “lakah” premda nam se počesto sa svih strana primamljujuće obnaživanje pokazuje/predočava, kao zov/mamac za prodavanje/kupovanje, što ipak ide na štetu poštenih golišavica – maloprije je ovdje spomenut i *Playboy*, kao još uvijek luksuzna, pa i skupa revija za odmaranje očiju onoga sloja/uzrasta muškića/muškaraca koji bi željeli da ih se smatra elitnim društvenim segmentom. Zaista, njegovanje ukusa pomoću iliti posredovanjem jedne tako sofisticirane tiskovine mnogo je bolje nego prostački ulični “odgoj”. Ovako zaveden asocijacijom ne mogu odoljeti da ne prepričam zgodicu iz davnih dana, koja je od moguće autentičnosti bila prerasla u opći/simbolički primjer (premda baš ne običavam ideje dosljavati anegdotama, ali popuštam u sezoni golih žena). Tako je negdje šezdesetih godina prošloga stoljeća – kad su se kod nas, pomalo, ispod žita iliti stola, počeli vraćati i prakticirati bolji građanski običaji – jedan ambiciozni otac, razočaran sinovljevim lošim ocjenama u školi, napokon odlučio ovoga zorno poučiti. Kad su sjeli za stol, spremajući se na onu klasičnu grozotu koja se zove razgovor oca sa sinom, imjesto dotadašnjih uzaludnih prodika, otac je na stol stavio butelju pravoga francuskoga konjaka i kutiju skupih cigareta (tada vjetojatno ‘Dunhill’). Hajde, kušaj ovo pravo piće, da vidiš razliku od one grozne rakije koju vi dečki ločete i zapali finu cigaretu... (hajde, hajde, sve ja znam i da piješ i da pušiš, ali neka, sada ćeš vidjeti razliku). I taman kad su se tako upustili u pravi “muški” razgovor, otac odnekuda izvuče jedan primjerak *Playboya* i rastvorivši ga na pravim stranicama tresne ih dječaku ih pred oči. Razrogačenih očiju pubertetlija se zacrveni i probljedi, u isti mah, ali ipak mu se nehotice otme prostota, za koju nije mislio da će je ikada izvaliti pred ocem:

“Pa, tko to... jebe?” Ništa se ne ljuteći na taj pubertetski ispad, otac ga ravnodušno klepne po ušima i zaključuje poukom kojoj je sva priča vodila: “Pa, odlikaši... budalo!”

Eto, to je bila moralka ranoga ovdašnjega socijalizma: “Učiti, učiti i samo učiti!”, pa će nam biti dostupnija sva blaga ovoga svijeta. Usput budi rečeno, navedena anegdota nije iz osobne sentimentalne arhive (jer, ako nekoga zanima, do francuskoga sam konjaka vrlo rano došao, cigarete me nisu zanimale, a bio sam – odlikaš!), već je kao paradigmatičnu navodim za ilustraciju kako su nas zavodili u bludnju. Nikakav uspjeh u učenju nije u to vrijeme mogao zajamčiti blagodati bijeloga iliti zapadnoga svijeta, o kojima su i kakvima ponekad znli sanjati podanici/trudbenici našega sistema. K tome, da je htio, otac iz rečene anegdote mogao je otkriti sinu, kako je javna tajna da su sve građanske ljepotice – koje su još bile preostale u tadašnjemu poraću – prvi zapazili, pohvatali (istini za volju i poženili) pobjednici iz rata. Majori, pukovnici i generali koji su povratkom iz šume tada bili zaposjeli gradove, svojim širitima, epoletama i ‘magazinskim povlasticama’, prvi su očarali tadašnje luksuznije ženskinje (koje se neoštećeno sačuvalo u ratnome vihoru), pa su ih prisvojili i poženili nekim svojim pravom prvenstva. Dakle, nikakvi “odlikaši” ni tada već nisu bili u igri, premda nam je citirana priča mnogima ulijevala lažnu nadu da i mi imamo neke izgleda (u dalekoj budućnosti, kad nas bolji život ionako ne bude previše zanimalo, samo što toga nismo bili svjesni). Kakvi odlikaši ili intelektualci, kad je nepisano pravilo da nakon svakoga rata, pa tako i ovoga našega, ovdašnjega i skoroprošloga, da s ljepoticama – koje se danas koče na stranicama ilustriranih revija i koje se šeću po estradnim pistama, kao manekenke, pjevačice ili misice – najprije liježu generali, a potom nogometaši.

Takvo je vrijeme došlo, kao što je bilo i prije, da odlikaši ne mogu biti ‘plejboji’. Slaba je utjeha u tome što ugled ‘vojne aristokracije’ vremenom blijedi (jer se njei pripadnici u mirnijemu vremenu moraju prekvalificirati) i što je slava ‘sportske elite’ mjerljiva jedva s nekoliko sezona. Vrijedilo bi preispitati ove pojmove, kao etikete, u našoj današnjoj sredini i situaciji, kad su sva razgraničenja porušena, terminologija pobrkana, a sadržaji pojmova izgubljeni. Nakon davne i uzburkane rasprave o ‘masovnoj’ i ‘elitnoj’ kulturi (o raspoređivanju između ‘apokaliptičara’ i ‘integriranih’), koja je još imala nekoga smisla u svojim teorijskim granicama, danas je došlo do

razbacivanja etiketama. Nažalost, tako se nekoga siročića, koji “pušta ploče”, netko usuđuje okarakterizirati kao “karizmatičnoga”, a glumačku družinu koja se upušta u rizik igranja drevnih klasika stoga se automatski naziva “elitističkom”! Što je ovdje pobrkano? Pa, privid društvene scene, sa sadržajem koji ona uključuje: tako su predstave Teatra “Ulysses”, na Brijunima, prokazane kao elitne/elitističke zato jer je prizorište (istini za volju) privilegirano i jer ga stjecajem okolnosti može više ili manje slučajno pohoditi ponetko iz ‘ideološke’ i ‘simboličke’ elite (političari i intelektualci), dok je s filmskoga festivala u Motovunu takva kletva skinuta, jer je do toga mjestaška lakše doći jeftino, nego skupo (što će reći, da postignuta masovnost posjeta sama po sebi mijenja prirodu onoga što se na tome festivalu prikazuje?). No, koliko god da se brka, ovo se svejedno uklapa u tijek stvari: kazalište je odavno prestalo biti prizorištem za mase (što je i u starini bio relativan pojam), a prvenstvo mu preuzima jedna, za 20. stoljeće tako reprezentativna umjetnost kao što je filmska i svatko dobija svoje. Stoga i na kraju, budući da moja malenkost nije stručnjak za (‘plejbojevski’) gole žene, ni u ovoj sezoni, preostaje mi jedino baviti se ‘elitnim’ glumištem, što mi odgovara kao – odlikašu!

Sredinom kolovoza 2003.

Nakanili smo iz Rovinja, preko Fažane, na Brione – pa što košta, da košta – kako bismo prisustvovali (pred)premijeri Teatra “Ulysses” (više-manje poznatoga kao bračna družina Udovički – Šerbedžija). K vragu, otkuda i čemu moja malenkost na jednom tako privilegiranome mjestu, kad na njega ni po čemu ne spadam? Za vrijeme “onoga” režima iliti sustava, nekoliko sam puta bio *zarežao* kako moja noga nikad neće stupiti na to otočje (odnosilo se to na vrijeme *crvenoga* maršala, u *bijeloj* vili, na *plavome* moru, kako je to na vrijeme bio formulirao jedan srpski aforističar). Jednom prilikom, u razgovoru s M. Krležom, nisam imao repliku na njegovu postavku da je “Tito dao identitet Jugoslaviji”, Kad sam kod kuće ispričao kako mi je bio oduzeo odgovor, moja uvijek britka Glorija Tornado (inače zakonita supruga) spremno mi je pružila mogućnost: “A ja bih mu bila rekla, neka meni daju Brione, pa ću i ja proizvesti takav identitet!” Uglavnom, kako u ta davna vremena *nisam spadao u nomenklaturu*, ni partijsku, ni

društvenu, naravna stvar da nisam mogao biti pozivan na dotični arhipelag, kao što je na njega hrlila sva *zlatna mladež tadašnjega establishmenta*. Pa, onda, kiselu je grožđe, kad ga nisam mogao doseći. Pogotovo su mi se gadili Brijuni (dotađnji Brioni), kad ih je bila zaposjela nova iliti *hadezeovska garnitura*. Čitao sam dosta o povijesti kultiviranja tih otočića, kao “otočja djevičanske ljepote”, još od vremena kad ih je austrijski industrijalac Paul Kupelwiser, krajem 19. stoljeća bio počeo privoditi modernoj civilizaciji i svrsi. Tu i tamo puštali su nam da posredovanjem kakvih televizijskih reportaža privrimo u njihovo blaženstvo, a istina je da je baš u doba hadezeovštine (ukoliko nije i nešto prije, nisam siguran) bilo počeo otvaranje te oaze i za turističke potrebe, pa sam od nekih kolega čak i slušao kako su aranžmani povoljni te da i obični pučani mogu ponešto okusiti od toga nekada zabranjenoga mjesta. Svejedno, nisam imao ni volje, ni para, ni prilike da prekršim davno donesenu odluku i popustio sam tek 2001. godine, kad smo (također iz “Monsene”) nili otišli na Brione, privučeni prvom premijerom Teatra “Ulysses” (riječ je o *Kralju Learu*). Dakle, Rade Š. i Lenka U. zaslužni su što smo odlučili *oduzimati sebi od usta kako bismo se provodili*.

Ma kakav provod, kakvi bakračil!? Naprije, sve nas je to koštalo kao sv. Petra kajgana, a potom pojam “provoda” ionako ne postoji u mojoj terminologiji (znao bih što bih tako nazvao, kad bih smio). Brioni su oaza dosade, dakle ekskluzivnoga mira za penzionersku ugodu i jedino mi je “kazališni alibi” poslužio kao opravdanje za takav trošak (dvokrevetna soba u hotelu “Karmen”, bez klimatizacije, sasvim trošna, košta dnevno 85 eura, s doručkom!). Da se nisam sam pred sobom izgovarao kako želim biti među prvima koji će u autentičnome ambijentu gledati glasovitu dramu P. Weissa *Marat/Sade*, ne bih sebi nikad priuštio ovakvu brionsku avanturu. Naime, glumački i ljudski lik Rade Šerbedžije magnetski me privlači već desetljećima, mada se nikad nismo trajnije i/ili ozbiljnije družili. Ove mi ga je godine bilo osobito stalo podržati, ako moja malenkost to iole, može stoga jer se našao u žrvnju zlobnih hrvatskih kuloara, koji su ustali ponovno na stražnje noge, jer je u ovoj Lenkinoj postavi angažiran također poznati hrvatski glumac Zlatko Vitez (nekad blizak ‘tuđmanizmu’). To me tjera da se zapitam:

Je li nešto opsceno u prijateljstvu dvojice glumaca

Došlo neko takvo vrijeme u kojemu se čini da *ni prijateljstvo više nije na cijeni*. Ne pretendiram ovime reći nešto novo, jer svo dobro znamo kako su se posljednjih petnaestak godina na ovim našim prostorima razvrgnula mnoga prijateljstva, na stotine tisuća, neka milom, neka silom, a sve u neke više svrhe (recimo “za našu stvar”). Ma, što prijateljstva – ljubavi su popucale, parovi su se razišli, brakovi su bili rastavljeni kako bi se dokazalo da *od “naše stvari” ništa nije preče*. Onda, kad se povijest malo slegnula, polako se počeo podizati protivni val na kojemu su nas mnogi zakašnjeli moralisti i mudroslovci nastavili poučavati kako nema ničega lošega u prijateljstvu, čak i sa onima prema kojima smo do jučer gajili negativne emocije. Nešto je obrnuto na sličnu temu rekao jedan od sedam grčkih mudraca (Bijant, 7/6. st. pr.n.e): “Ljubite svoje prijatelje kao da će vas oni jednoga dana mrziti!”

No uzalud nam ogromna zbirka citata o prijateljstvu, koja tisućljećima oscilira između patetičnih hvalospjeva i ciničke sumnjičavosti u taj oblik međuljudske veze, pa je neću ni listati. Pitam se, samo, u čemu je *kratki spoj* do kojega je došlo u jednom dijelu naše javnosti – i to one najumnije i najpismenije – kad se objelodanilo da dva stara i predratna druga, naši istaknuti glumci Rade Šerbedžija i Zlatko Vitez ovoga ljeta nastupaju zajedno, glumeći dvije glavne uloge u svjetski glasovitome komadu njemačkoga dramatičara Petera Weissa iz 1964. g., poznatom pod skraćenim naslovom kao *Marat/Sade* (točnije: *Jean Paul Marat, njegov progon i umorstvo kako ga predstavlja glumačka družina zavoda u Charentonu pod vodstvom gospodina Sadea*)...

Kad je njihovo predratno prijateljstvo napokon i teatarski profunkcioniralo, Šerbedžija i Vitez – kao, navodno, dva suprotstavljena druga, premda su se i u najnapetijim trenucima minule povijesti obojica međusobno uvažavali – našli su se u *iznuđenoj poziciji*, primorani objašnjavati svoje motive i prirodu svojega druženja (alias prijateljstva). Zlobno karakteriziranje njihove današnje suradnje naprosto je prošikljalo na sve pore ovdašnje tzv. javnosti, što se i moglo očekivati od onih koji nisu dorasli shvatiti kako “među prijateljima pravednost nije potrebna” (kako je poučavao još Aristotel). Ali, kako se u

komičnu Tuđmanovu ideju pomirbe i ‘miješanja kostiju’” (N. Popović). Ideja pok. Vrhovnika nije bila “komična”, već *strašna i ponižavajuća, grozomorna*, pa je kao takva i propala, a sada je uspoređivati s radom dvojice glumaca na jednoj predstavi, u najmanju je ruku zlobno (pogotovo što je netočno). Uglavnom, Šerbedžija i Vitez u *dobroj su namjeri* obrali bostan ili krenuli na *put u pakao*, ako tako hoće nazvati odlazak na Brione. Ako budem imao prilike vidjeti predstavu koju sprema Teatar “Ulysses”, onda ću moći reći je li glumačko prijateljstvo *barem na sceni još na cijeni*, kao što je izvan nje danas proglašeno za – *opsceno*.

*

I tako, evo me/nas na Velikom Brionu (koji je danas Brijun, premda se recepcija u Fažani, s koje propuštaju izletničke grupe i hotelksi gosti, nalazi u Brionskoj ulici, a u Puli još djeluje tvornica keksa i slatkiša imenom “Brionka”), ponovno se orijentirajući na mjestima jedva viđenima prilikom prve posjete (2001. g.). Ponovno mi je sve ravnodušno, ljepota pejzaža nimalo me ne impresionira, kojekakve beštije do kojih su nas vodili također su mi svejedno... Mjesta za “izlazak” su banalna kao i drugdje (jedino što nema gužve), a to su “šetkati” (terase s foteljama), ponajprije ispred glavnoga hotela “Neptun”, na koji uglavnom hrle svi koji se nađu u ovome ljetovalištu. Po danu je bolje i to, nego čamiti u socrealistički dizajniranoj hotelskoj sobici, a kako se ne kupam u moru (već radije doma u laboru ili u kadi), već to umjesto mene radi moj delegat iliti supruga, radije u hladovini trošim svakodnevnu hrpu novina. Lijenčine utonule po foteljama, tik uz rub obale, ometaju jedino turističke/izletničke grupe, koje svako malo iskrcavaju brodići na dolasku iz Fažane. Pročulo se kako ovo mjesto ima stanoviti “imidž” iliti “štih” ocvalih imperija, pa šarolike povorke non-stop šetkaju gore-dolje, lijevo-desno, odvozeći se posebnim vlakićima u razgledavanje otoka. Dano im je, kao i nama uostalom, samo konzumirati pejosaž, diviti se kojekakvim životinjama na ispaši i/ili odmaranju, razgovarati s “Titovim papagajem”, ove godine udomljenome u velikome kavezu, strateški smještenom na prvoj raskrsnici bezbrojnih puteljaka. Mogu se razgledavati ruševine, crkvice, posebni muzej (s eksponatima, više ili manje tek kartografskima i fotografskima, koji rekapituliraju povijest ove oaze, od ilirskih gradina preko bizantskoga kastruma, do Titovih boravaka i

slavnih gostiju koje je ovdje ugošćavao), ali glavne zgrade (npr. Bijelu vilu) nije dopušteno obilaziti. I restoranska ponuda je prilično ograničena – pansioniski ručak u “Neptunu” dosta je dobar, a jedan konvencionalni restorančić na plaži nudi uglavnom standardne stvari (s roštilja). Jedini “elitni” restoran otvoren navečer, “Galija”, u “Istri”, tik uz “Neptun” papreno je skup, ali ne bih rekao da reprezentira ikakvu “elitnu” kuhinju. Pa, kojega vruga itko normalan ima još tražiti na Brionu (Velikome, a na ostale se otočiće ide samo u posebnim aranžmanima, kao na Mali Brion na predstavu Teatra “Ulysses”, ukoliko nećije jahte, valjda sa posebnim propusnicama, ne mogu pristajati u zanimljivim uvalama)?

Rekao bih da je riječ o upijanju nekoga *šarma dekadencije*, tj. kao što već rekoh *osjećanje duha ocvalih imperija* (Zapadnog rimskog carstva-Bizanta – Akvileje – Venecije – Austrougarske-Kupelwiserova poduzetništva – Italije – Brozova iliti ‘brozoga’ perioda – ‘tuđmanovštine’...). Sve je tamo *ocvalo* i traje u nekom *slatkom gnjiležu*, ali ovo su bili posljednji trenuci kad se moglo uhvatiti taj dašak prošlosti, jer kako će izgledno uskoro biti pokrenut projekt “Brijuni rivijera” (što se forsira iz dominantne istarske stranke) sve bi se moglo naći obnovljeno i bačeno u ralje proždrljivoga poduzetništva... No, kako se ne razumijem u veliko gospodarenje, svejedno mi je što će biti (ukoliko bude još “elitnije”, dakle još skuplje nego danas, sumnjam da ću se ikada više osjećati dostojnim da posjetim Brione). Kako na Brionima nitko ništa ne kuha (mislim “ono”, sa žlicom iliti kašikom), a kako me je “Galija” razočarala, jedva sam doznao da glumačka trupa, smještena po strani središnjih hotela, u nekoj ruševini zvanoj hotel “Franine”, priređuje zajednilke ručkove, pa sam se dao pozvati. I zaista, na dan predpremijere (koja će propasti zbog večernje oluje), uspio sam naletjeti na ostatke jučerašnjeg graha (fažola iliti pasulja), što ga je u velikoj količini bila spremila jedna kuharica iz Zagreba (koju je organizator posebno dao dovesti). Dakle, *eto ishoda putešestvija na Brione: da klopam sjajni grah!?* Dobro, moj *kazališni alibi* je ovaj *gurmanski (is)pad*, jer duhovna je motivacija ipak (bila) jača i ozbiljnija. Intrigirala me najviše Weissova drama, koju sam odavno čitao u zborniku “Nova drama” (priređio T. Sabljak, izd. Čakavski sabor, Split 1976), u kongenijalnome prijevodu Trude i Ante Stamać. Potom me je kopkalo kako će L. Udovički ambijentalno to uprizoriti, jer Weiss je ipak napisao komad za kazališne daske.

Tvrđava na Malom Brionu, jedna od impozantnijih fortifikacija što ih je Austrougarska podigla za zaštitu Pule, tada njene glavne ratne luke, odaje neki privid ludnice, ali trebalo je vidjeti je li to dovoljno opravdanje za ovakav ambiciozan poduhvat. Napokon, očekivao sam sudar dvojice velikih glumaca kojima je, kao likovima, zadano da postavljaju

Pitanja revolucije u kontekstu jedne ludnice

Ako je moguće da pacijenti jedne umobolnice, visoko intelektualističkim “diskursom” raspravljaju o (ne)mogućnosti revolucije – kako nam se to predočava u jednoj kazališnoj obmani – je li onda *moguće istina* da revolucije prije ili kasnije svoje protagoniste osuđuju na – ludnicu? Bilo je i toga, dakako, recimo u Francuskoj 18. stoljeća, pa u novije vrijeme staljinizma u SSSR-u, kad su buntovnici završavali u “psihuškama”, ali dugotrajnije modernije iskustvo govori da *revolucije skončavaju u zatvorima* protiv kojih su naprije bile ustale. Da sve revolucije počinju buntom protiv policije, da bi se potom na nju oslanjale, već je *prežvakani skepticizam* modernoga svijeta. “Umobolnica” s kojom je ovo započeto nije iz naših dana, ali kao da bi nam se htjela *nametnuti za prizorište* naših (dez)iluzija. Riječ je o sanatoriju u Charentonu (u Francuskoj 18. stoljeća), u kojemu je bivši svećenik De Coulmier, kao ravnatelj htjeo s tada “modernim” metodama prizvati k svijesti mentalno oboljele ljude. Nažalost, uz “luđake”, kakve je tada mogla identificirati medicina, u taj su sanatorij bili strpavani i kriminalci, fizički hendikepirane osobe, pa i režimu nepoćudni pojedinci. Povijesna je istina da je svoje posljednje godine u Charentonu proveo i u njemu skončao D. A. F. de Sade (1740. – 1814.), u to vrijeme *prokazani perverznoj* i od svih prezreni *libertin i amoralist*, a od početka 20. stoljeća do danas proizveden u mitsku i književno-filozofijsku veličinu. Kako je De Coulmier uz “hidroterapiju” svojim pacijentima omogućavao i suvislije izražavanje, tjerajući ih da recitiraju i čak glume (što je bila neka vrsta “radne terapije”), mračni markiz Sade, stalno cenzuriran i proganjan uočio je u tome svoju posljednju priliku, pa je za takvu *trupu “ludih glumaca”* pisao i sam režirao neke komade. Taj je podatak zainteresirao Petera Weissa (1916. – 1982.), pripovjedača i dramatičara njemačkoga izraza, koji je “na valu takozvanoga političkog kazališta šezdesetih godina”, 1964. godine napisao do danas

odgovora na sve ono što problematizira *Marat/Sade*. Još samo malo poučnosti, prije neke moguće analize: mitski “Prijatelj naroda”, kultni junak Francuske revolucije, Jean Paul Marat (1743. – 1793.), liječnik, pisac i revolucionar, kao stvarna osoba nije bio u sanatoriju Charenton. Ispisujući komad u komadu Weiss kao pisac, piscu Sadeu pripisuje tu ideju, da svoga pokojnoga suvremenika prizove u dotičnu umobolnicu, kako bi imao dobroga sugovornika s kojim “putem dijaloških veza” može “iskušati nekoliko anti-teza”. Tu se neodoljivo pomalja ono prokletu “zaključivanje”, koje bi htjelo imaginaciju osloboditi krize: zašto jednu revoluciju tematizirati u *luđačkoj areni*, a ne na nekom drugom, “boljem” poprištu? Stalno treba imati na umu, da su Sadeovi stavovi u Weissovom komadu donekle provjerljivi – jer ih je, ali u zaoštrenijoj formi, ovaj izložio u svojim djelima – dok je sve ono što govori Marat naprosto tekst stavljen u usta jednome umobolniku (koji ga utjelovljuje u Sadeovoj predstavi, koju je izmislio P. Weiss). Složeno, nema što, pa stoga i vrijedi ponoviti neki “kratki kurs” Francuske revolucije, prisjećajući se i nekih drugih, nama bližih, ne bismo li ovo uprizorenje mogli bolje shvatiti *u kontekstu ludnice svijeta* u kojoj živimo!

Krajem kolovoza 2003.

Partili smo s Briona – oprostio sam se s papagajem Kokijem, vrijeđajući ga da je star i olinjao (što nije istina, ali da ga provociram), na što je on meni zakriještao nešto kao “*i ti – to*”, ma čuj ti bijeloga vraga! – te iz Pule odletjeli u Zagreb, u ludnicu stana koji je moja poduzetna Glorija Tornado stala na mah preuređivati. Možda će vanjska promjena doprinijeti i nekoj unutrašnjoj, ali kako ovo ispisujem u *kaosu punom prašine* – uz izmjenjivanje zidara, malera, parketara i tapetara – bojim se da se ona hvata i mojega pisma. Još me je samo držalo nervozno očekivanje kako će mi *brionski Marat/Sade* proći na zagrebačkoj premijeri (koju je trupa morala i ovdje odigrati, da udovolji nekim začkoljicama oko sufinanciranja). Tako se ponovno vraćam nekim ozbiljnijim aspektima mojega “javnoga dnevnika”, jer sam se do sada valjda dovoljno ogolio u svojoj privatnosti. Utaživanje znatiželje ima smisla samo *ako se laže o intimi*, sve drugo je bezočno i jeftino. Život *nema stila* – kako je već rečeno – pa ga stoga valja izmisliti. No, to ostavljam kao što već rekoh, za neku povoljniju priliku, a

sada zaključujem ovaj dnevnik ljeta 2003. – protkan kolumnističkim diskursom – rekapitulirajući zagrebačke dojmove o brionskoj predstavi Teatra “Ulysses”. Još je dobro prošlo, kako je sve moglo otići ukrivo, pa mi nije preostalo drugo nego da se i sam šalim kako se

Na “tešku” predstavu može ući samo s fakultetskom diplomom

Došlo neko takvo vrijeme, da se ne zna što je teže, razumjeti se u – *nogomet ili u kazalište*. Naime, kad s podsmijehom frkćem na neke naše pisce, bilo umne, bilo tzv. intelektualce, a koji javno ispoljavaju svoju “ljubav” prema nogometanju, onda mi se odvrća da to radim stoga jer se “*ne razumijem*” u *nogomet!* Hajde, neka i toga ima, da u mušičavom trčkaranju gomile muškaraca i njihovom nabijanju napuhane mješine treba nešto “razumjeti” (što mi nitko neće razumno potkrijepiti, makar da se na glavu postavi), a onda je barem ravnopravno tražiti razumijevanje kazališta. *Teatar jest “igra”*, u svom pravjekovnome smislu, jer se iz igre i rodio, ali nije rečeno da ga se može razumjeti na prvi pogled, kao što je sve jasno kad se baci pogled na nogometni teren za vrijeme neke utakmice. Kazalište zaista zahtijeva neke *gledateljeve preduvjete*, barem toliko da nije svrnuo na predstavu kako bi se samo ili u prvome redu – “zabavio”. Dakako, ima i toga da se “igra” igra isključivo za draškanje, nasmijavanje, zabavljanje, ali glumište je daleko složenije od drugih prostih oblika “igranja”, te u svojim najboljim djelima iliti vrhuncima dramske riječi potrebuje *duhovnu i razumsku gledateljevu suradnju*. Nažalost, kako je kazalište, kao i sve drugo oko nas, preraslo uglavnom u “spektakl”, u današnjem elektro-akustičkom okružju javlja se problemi kad “teatar riječi” hoće ponovno doći do riječi. Tako je jedan zabavan paradoks popratio najnoviju ljetošnju kazališnu senzaciju, brionsko uprizorenje drame P. Weissa *Marat/Sade* u režiji L. Udovički, paradoks koji je otkrio koliko je još sumnjičavosti prema takvome teatru u kojemu treba nešto “razumjeti”. Naime, novinska je kritika tu predstavu (odličnu i po mojem skromnome mišljenju) popratila euforično pozitivno, ali naglašavajući kako je riječ o “teškome” komadu, obvezatnome u svakome pogledu (što je posebno istaknuto u recenzijama u *Vjesniku*, *Slobodnoj Dalmaciji* i *Novom listu*,

sve od 18. kolovoza o.g.). Vicmaheri su ovome odmah do- skočili pa je tako lansirano u “Pometu”, humorističnome pri- logu Slobodne Dalmacije, kako za ulazak na predstavu Šer- bedžija i Vitez traže od gledatelja na uvid – fakultetsku diplomu! Duhovito, nema što, a šala je vjerojatno potaknuta naslovom i podnaslovom kritike objavljene u istome listu (Dubravka Lampalov: “Populistima ulaz zabranjen – Valja upozoriti da je predstava mišljena za literarno i kazališno obrazovanu pub- liku, da je svjetlosnim godinama daleko od svega populi- stičkoga i da se autorski tim predstave beskompromisno prik- lanja senzibilitetu educirane publike”).

Eto, tako se provokativnim naslovom jedne kritike ova snažna predstava našla na putu u pakao vica (kladim se da je “zaživio”, posebno kod onih koji se “razumiju” u nogomet). Naravno da je “ulaz zabranjen” samo u prenesenome znače- nju, htijući reći kako od *Marat/Sade* ne treba očekivati pučku zabavu, kao što ni mojoj malenkosti (koja “uživo” nije prisu- stvovala nijednoj nogometnoj utakmici, a jedva da sam u djetinjstvu nekoliko puta udario krpenjaču, tek toliko da se asimiliram) nije “zabranjeno” baciti pogled na televizor, kad s daljinskim slučajno “ubodem” prijenos kakvoga “nogometna- nja”. Kritike su naglasile kako *Marat/Sade* na naše kazališno poprište vraća “govorni” teatar (za razliku od “neverbalnoga”, fizičkoga iliti tjelesnoga, koji je svojim pomodnostima i izmi- šljanjima kojekakvih scenskih doskočica globalno zarazio sve kazališne institucije, trupe i pojedince). Dakle, kad se u kaza- lištu već “govori”, onda to treba moći i “razumjeti”, a to je “teško” (!?). Posebna je “teškoća” u ovome komadu što se u njemu na ingeniozan dramaturški način – igranjem predstave u predstavi – rekonstruiraju neke epizode iz već ionako do- voljno zamršene Francuske revolucije, tako da je neko mini- malno kulturološko-historiografsko predznanje zaista potreb- no. Pa nećemo se, valjda, vraćati u srednju školu i/ili na fakul- tet da obnovimo znanje o francuskoj povijesti 18. stoljeća? – već čujem kako se rogobori. Kao da smo to znanje ikada stek- li? “emu onda (m)učenje u teatru? Zato da ne budemo tek lije- na masa, koja pogledom pase po glumačkim tijelima, vreba- jući hoće li se koja glumica neoprezno otkriti. U tome je smi- slu u programskoj knjžici predstave bilo uputnije dati neki “skraćeni kurs” povijesnih događanja i kratki opis likova, umjesto što se toliko raspisalo o glumačkim biografijama. Dobro, uvažavam, onda bi to bio udžebnik a ne programska

knjižica, jer tko bi pohvatao i dajdžestirao mnogobrojne aspekte Francuske revolucije, a koji su otjelovljeni u raznim likovima (samo da se objasni što je to klub “kordeljera” kojemu je pripadao Marat, a tko je “bijesni” svećenik Jacques Roux i tko je i zašto “stvarnoga” Sadea bacio u ludnicu, bile bi potrebne brojne stranice...). No, kako ne želim pretjerati s predočavanjem “teškoća” koje se kriju u ovom komadu, zadovoljavam se time da kažem kako baš “populisti”, svojim nevinim pogledom mogu dobro “razumjeti” žestoka zbivanja na sceni i da mogu, s onu stranu “točnoga” prepoznavanja pojedinih znakova i značenja, uživati u scenskoj “igri”, a koja će ih ostaviti “zbunjenima”. Barem jednom, a ne da je sve jasno kao u nogometnoj utakmici, koju i “neobrazovani intelektualac” može “razumjeti” na prvi pogled!

Početkom rujna 2003.

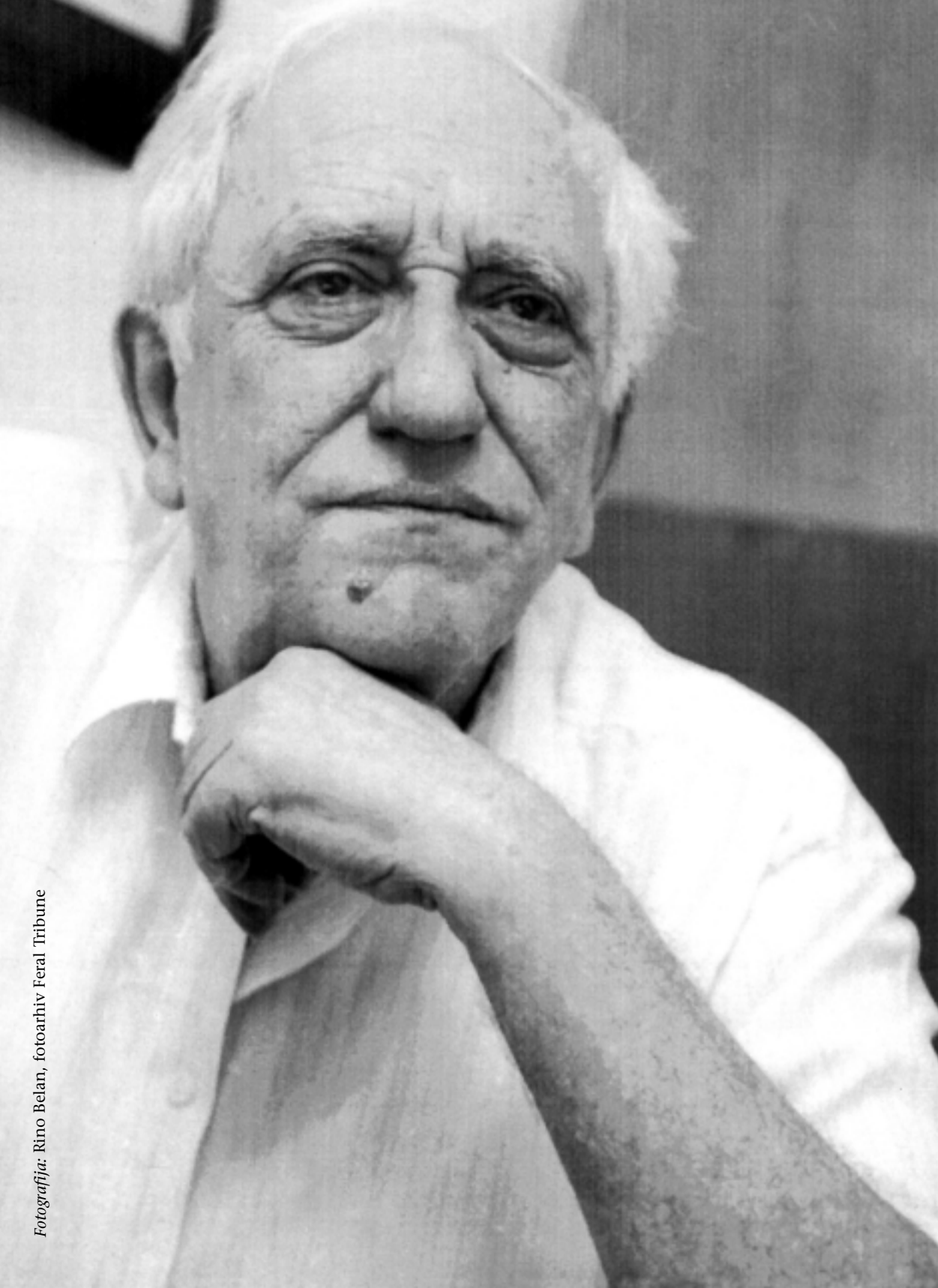
Fajrunt, majstori mi zvone na portafonu!

MANUFAKTURA

Ivo Brešan
Basri Čapriqi
Jozefina Dautbegović
Ivica Duhović-Žaknić
Bogomil Đuzel
Enver Kazaz
Sonja Manojlović
Andrej Medved
Boris A. Novak
Svjetlana Nedimović
Srđan Papić
Ana Ristović
Goce Smilevski
Jasmila Žbanić

Fotografija: Rino Belan, fotoarhiv Feral Tribune

Ivo Brešan

BOŽJA DRŽAVA 2053.

(Ulomci iz romana)

Radnja romana zbiva se u Hrvatskoj sredinom 21. stoljeća, točnije godine 2053., kad je ponovo zavladao totalitarizam, ali na vjerskoj osnovi. Ukinuto je višestranačje i na vlasti je samo jedna, Hrvatska kršćansko socijalna stranka (HKSS) i njezin čelnik, diktator Teo Torlak, iza koga prikriveno stoji crkveni vrh. Zemlja se našla u međunarodnoj informacijskoj i gospodarstvenoj izolaciji, jer je Torlak nacionalizirao sav strani kapital i tako došao u sukob s Federalnom Europskom Republikom (FER). Život se preuređuje prema vjerskim modelima: uvodi obavezno pohađanje mise, teologizira školstvo i Sveučilište, uništavaju nepodobne knjige, zabranjuju kazališne predstave i svi drugi oblici zabave. Političke protivnike ne šalje se u zatvor, nego u tzv. zavode za mentalnu higijenu, gdje ih se pokušava "preodgojiti", a ako to ne uspije, tjera ih se van zemlje. Jedan od glavnih junaka romana, mladi nadbiskupov tajnik, Juraj Loko, u početku je oduševljeni pristalica novog poretka i postaje čelnikom ustanove Officium de puritate fidei, u narodu poznate kao "vjerska policija". Ali kao iskreni kršćanin i poklonik dijela sv. Augustina "De civitate Dei", počinje uviđati da je aparat kome služi u suprotnosti s njegovim uvjerenjima. Kad od svojih rođaka dobije izvještaje s terena o tome što se događa iza kulisa pobožnosti, odlučuje se otvoreno pobuniti.

Osmi triptih

Treći odjeljak

Jure se odmah posvetio čitanju najprije Viktorova teksta. Zgrozio se nad onim što je saznao, osobito nad fra Šimunovom sudbinom; kao da mu se čitav svijet, u kome je dosad živio, okrenuo naglavce. Ni trenutka nije pomišljao da bi nešto od toga moglo biti pretjerano ili neistinito. Još manje je imao kakva razloga sumnjati u Filipova otkrića; tu se operiralo s preciznim brojkama i podacima. Pitao se jedino koliko crkveni vrh o svemu tome zna? Teško mu je bilo prihvatiti da bi

nadbiskup Grbešić, kome je toliko vjerovao, mogao odobravati ovakve grozote. Zato osjeti da mu je dužnost, i prema sebi osobno i prema Crkvi kojoj služi, što prije porazgovarati s njim, otvoreno i o svemu. Ako je Kaptol u ovo ikako umiješan, onda Hrvatska crkva nije crkva Božja i on joj ne želi pripadati. A ako nema veze s tim, mora joj otkriti istinu i zatražiti da u Kristovo ime digne svoj glas i ustane u obranu kršćanskih načela. U svemu tome najmanje mu je bilo važno kakve će posljedice on snositi. Nadbiskupov ured bio mu je blizu, u istom bloku, nasuprot njegovu, pa se bez najave odmah zaputio tamo. Nije ponio sa sobom izvještaje; činilo mu se da je bolje Filipa i Viktora za sada držati po strani, dok ne bude sa svime načistu.

Nadbiskup ga je odmah primio. Bio je ništa manje srdačan negoli u vrijeme kad je kod njega radio kao tajnik, premda mu je odmah stavio diskretno na znanje da nije posve zadovoljan s njim.

– Drago mi je, sine, što te opet vidim poslije toliko vremena, iako ne i glasovi koji do mene dopiru o tebi.

– Očito me neko oklevetao kod vaše preuzvišenosti. Kakvi su to glasovi?

– Da čitaš neke bezbožne knjige, koje ti sve više zamućuju misli.

– Čitanje nije i prihvaćanje, preuzvišeni. Kako bismo inače znali da su knjige bezbožne, ako ih uopće ne čitamo?

– Na temelju autoriteta Crkve. Sjeti se koliko smo puta govorili o “De civitate dei”. I o tome da je Crkva jedini predstavnik Božje vlasti na zemlji. Tko bez ikakve provjere prihvaća ono što ona uči, pripada Božjoj državi. A tko u to imalo sumnja, pada u kaljužu države zemaljske i nema mu spasa.

– S tim u vezi sam i došao postaviti vam jedno pitanje. Kako autoritet Crkve gleda na to što se u zavodima za mentalnu higijenu ljudima uništava duša, koju im je Bog dao, i ugrađuje nova, kakva državi treba? I to ovoj, zemaljskoj.

– Tko ti je to rekao? Koliko ja znam, tamo se samo posrnule pokušava izvesti na pravi put.

– Imam pouzdane informacije o tome, preuzvišeni, koje se temelje na iskazima svjedoka. I ne samo to, nego i da neki svećenici i časne sestre sudjeluju u tome.

– Dopusti da i ja tebe nešto pitam: zar je zlo neku dušu, ogrezlu u poroke i bezboštvo, čovjeku napraviti tako da nakon toga slijedi Božju volju? Pogotovo ako mu se to radi bezbolno i ako se on nakon toga osjeća sretnim.

– Tko od nas može uopće suditi je li neka duša grešna ili nije? Ne govori li sveti Augustin da je čovjek, već svojim dolaskom na svijet, Božjom voljom određen za spasenje ili osudu? *Pošto su osuđeni, oni su zavedeni, a pošto su zavedeni, oni su osuđeni. Ali njihovo zavođenje tajnom presudom Božjom s pravom je tajno i kao tajno provedeno*, stoji u “De civitate dei”. A i da znamo čija je duša grešna, otkud ikome pravo da je prepravlja, ako sam Bog nije unio u nju prosvjetljenje?

– Svjetlost Božja sjaji svima, samo su neki za nju slijepi. Ne Božjom voljom, nego vlastitim neznanjem. Zato je naša dužnost izvoditi takve iz mraka.

– Ali ne tako da se Božje djelo u njima zamjenjuje umjetnom tvorevinom. To je neoprostiv grijeh oholosti. Pokušaj izjednačavanja s Bogom. Akoli ne čak i težnja da se bude iznad njega. Ovdje se kod nas Božja država ne bori protiv zemaljske, nego se, naprotiv, stopila s njom i služi joj. A time je prestala biti Božjom.

– To su teške riječi, sine. Ne znam kakvim bi dokazima to mogao potkrijepiti?

– Pokazat ću vam ih, ako želite. I još nešto. Torlak deponira u Hrvatskoj nuklearni otpad i istjeruje štakore iz rupa, izlažući nas opasnosti zaraze. Točno bih vam mogao navesti gdje, što i koliko. Pretvara nas u septičku jamu i odvaja od ostalog svijeta. A mi, Crkva Božja, na sve to šutimo, jer i sami imamo korist od kapitala koji se time bere...

– Šuti! Šuti, nesretniče, ne znaš što govoriš...

– Preuzvišeni, Torlak je Antikrist! A u svim crkvama se moći za njega i slavi njegovo ime. Preklinjem vas, prekinite to i ustanite javno protiv ovog zla. Preuzmite i svoj križ, ako treba! To je vaša dužnost prema Božjoj državi, a ne služiti Torlaku.

– Polako, polako, sine! Stišaj se! Mnogo toga si rekao što možda jest, a možda i nije istina. Obećajem ti da ću provjeriti kako stoje stvari i da ću nakon toga postupiti po svojoj savjesti. Nadam se da si time zadovoljan. A sada idi s Božjim blagoslovom i o ovome ne govori nikome ništa. Najbolje bi bilo da nekamo otputuješ. Otiđi na svoj rodni otok Iž! Pomoli se pored Pravednikova groba; možda ti to pokaže pravi put.

– Pravednikova! Sačuvaj me Bože puta, koji bi mi mogao pokazati njegov grob!

– Kako? – zaprepasti se Grbešić i zagleda u Juru iskolačenim očima, u kojima se istovremeno naziralo i čuđenje i strah – Ti govoriš kao da znaš tko je Pravednik?

Mladić je već htio pobjeći natrag, kad ga Jure zaustavi:

– Čekajte! Recite mi barem ime, da znam kome dugujem zahvalnost.

– Don Vinko Batrić. Mog su strica, fra Šimuna, odveli jednom u Zadarski zavod i nikad se nije otamo vratio.

Nakon toga nestane prije negoli mu je Jure stigao i zahvaliti. Dakle, tako! Hoće ga se riješiti. Nema druge, nego iz ovih stopa uzeti materijale i otići ravno De Carisu, dati mu ih na čitanje i zatražiti od njega zaštitu. Sad ima svjedoka, koji može potvrditi da je barem ono što piše o fra Šimunu istina. Kad se vratio u svoj ured, u predsoblju nije zatekao Grgina. A u kabinetu ga je dočekaao novi udarac: nestali su netragom i Viktorovi i Filipovi spisi. Sad više ni na De Carisa ne može računati. Ode li mu ovako bez ičega i ispriča ono što zna, Grbešić će lako uvjeriti nuncija da je Jure duševno obolio. Uto neko pokuca na vratima. Kad Jure reče “Slobodno!”, pojavi se nepoznat mlad čovjek u odori nalik na onu kakvu nose portiri u elitnim hotelima i reče:

– Monsinjore, vaša sestra, gospođa Fischer, željela bi hitno razgovarati s vama, pa me poslala da vas dovedem u njezinu vilu u Maksimiru. Ako ste slobodni, dolje vas čeka predsjednički amfimobil.

Juri nije trebalo mnogo da shvati što znači ovaj poziv. Morao je odmah, ovoga trena nešto smisliti. Nije pretpostavljao da će biti ovako brzi; sigurno su požurili zato što su otkrili da, povrh svega, zna i tko je Pravednik. Kako nije uspio još smisliti nikakav plan, preostalo mu je jedino odgađanje.

– Idi dolje u dvorište i sačekaj me! – reče došljaku – Moram se pripremiti za taj posjet. Sići ću najdulje za deset minuta.

Kad je mladić otišao, Jure hitno iz svog ureda ode u odaje u kojima je spavao i boravio u tijeku dana, kad nije u poslu. Tu se, da bi bio što manje upadan, na brzinu presvuče u civilnu odjeću, kakvu nose službenici nižeg ranga: običnu lanenu košulju s vjetrovkom i hlače od tvida. Potom se na drugoj, suprotnoj strani zgrade, išulja stubištem i spusti prema parku Ribnjak. Prva stvar mu je bila udaljiti se od Kaptola što je više moguće i u što kraćem vremenu, pa je krenuo Medveščakom, ne znajući ni sam što bi odabrao za cilj. Kako je napuštao središte grada i išao prema Zvijezdi, tako je sve manje nailazio na uredno građanski odjevene osobe, a sve više na prosjake, skitnice i beskućnike. Odlučio je ići njihovim tragom, jer je

znao da se među njima može najbolje sakriti. Još mu je samo trebalo i adekvatno ruho; ma kako skromno bilo, ovo njegovo je i dalje odudaralo od onoga što je nosila ta sirotinja. Tako je došao do Mirogoja, gdje je bilo okupljalište sve moguće klateži, jer se tu nalazila Caritasova kuhinja, u kojoj se besplatno dijelila hrana. Nedaleko od nje, ugleda na jednoj klupi nakog starog prosjaka, odjevena u sako i hlače, koji samo što se nisu raspali, i pomisli kako bi mu to najbolje odgovaralo kao maska, utoliko više što je starac bio i njegova uzrasta. Prišao mu je i otvoreno mu rekao:

– Prijatelju, bi li htio zamijeniti sa mnom odjeću?

Prosjak ga pogleda dosta sumnjičavo i upita:

– Jesi li ti od one nove organizacije, čiji članovi kažu da se treba žrtvovati za opće dobro... kako se ono zove... Opus Dei?

– Nisam, nego mi u ovom trenutku više odgovara biti odjeven tako kao ti.

– Dakle, gori ti pod petama. U redu, možemo se zamijeniti, ali ako mi daš 10 eura.

Srećom, Jure je ponio sa sobom i nešto novca, pa mu nije bilo teško udovoljiti prosjakovu zahtjevu. Obojica odu u obližnji šumarak i kad je Jure uskoro izašao iz njega, bio je sav u dronjcima. Iza toga pridruži se koloni sebi sličnih odrpanaca, koji su ispred Caritasova štanda čekali na svoj dnevni obrok: tanjur krompirove juhe i četvrt štruce raženog kruha.

Deseti triptih

Prvi odjeljak

Dva mjeseca proveo je Jure u raznim skupinama skitnica i beskućnika, koji su boravili u šumama u podnožju Medvednice. Tu je svatko od njih sagradio sebi nekakvo sklonište, sklepano od granja, lima, šperploče i drugih materijala, koje bi pronašli na smetlištu. U njemu su samo noćili i sklanjali se od nepogode, a danju bi silazili do najbližih sela i od seljaka isprosilili nešto hrane, uglavnom raženog kruha, sira ili jaja, tek toliko da utaže glad. Seljaci su im davali koliko su mogli, jer su i sami imali taman toliko da bi mogli preživjeti; sve što je bilo preko toga uzimala im je država. Svaki mjesec bi dolazila komisija, koja bi o tome donosila procjenu, i ako bi našla da im je nešto višak, tovarila bi to u kamione i odnosila. Zato su

takoreći morali sebi otkidati od usta da bi njima davali. A za toliku njihovu darežljivost najviše je zaslužan bio Jure.

U međuvremenu mu je porasla brada i kosa, tako da je teško mogao više itko u njemu naslutiti nekadašnjeg čelnika Oficija za čistoću vjere. Dobio je čak i izgled proroka, koji svojim likom pomalo podsjeća na Isusa, kakvog ga zamišlja pučka mašta. Takvu dojmu još više je pridonosio razgovor koji bi vodio sa seljacima. Uvijek je uspijevaao naći za njih tople riječi, koje su im ulijevale nadu i bile poput melema na ranu, tako da su ga posvuda rado primali i dijelili s njim ono što su imali. To je učinilo i da se priličan broj onih, kojima su Caritasove splachine izišle i na grlo i na nos, stao naseljavati u njegovoj blizini i kretati se za njim, ma kamo išao. Većina ih je to radila, jer se nadala uz njega i za sebe nešto ušičariti, ali bilo je i takvih, premda znatno manje, kojima su njegove riječi pružale duhovnu hranu. Govorio im je da Crkva u nas nije nadahnuta Bogom, nego sotonom, jer je svojom pohlepom cijelu zemlju bacila u siromaštvo. Otkrivao im je ono što je znao o zavodima, iznosio im podatke o uvozu nuklearnog otpada i tumačio izvornu Kristovu riječ, koja je kod svega toga bezobzirno pogazena. Neki su ga uzimali ozbiljno, a neki mislili da pretjeruje. Ali i jedni i drugi su ga rado slušali, jer su naprosto željeli vjerovati da je za svaku bijedu koja ih je snašla kriv netko drugi, a ne oni sami, kako su im po crkvama govorili. Pa ipak, uza sve to, kad se pročulo da je na Gospinu inicijativu osnovana organizacija Opus Dei, koja onome tko joj pristupi osigurava besplatan smještaj i dva obroka dnevno, pretežit dio njih otpao je iz Jurine zajednice i otišao se učlaniti. Vidjevši to, onim preostalima jure reče:

– Ne nasjedajte tome, prijatelji moji! Pravednik i Gospa Iška su obmana; to vam mogu pouzdano kazati, jer bsam bio nazočan tamošnjim događajima. A Opus Dei je samo lukavo smišljena zamka, u koju vam žele uloviti dušu. Morat ćete im biti krajnje podložni i raditi sve što od vas budu tražili, da biste dobili ono što vam obećavaju.

– A dokle ćemo ovako, bez krova nas glavom? – upita netko – I čime ćemo se hraniti? Seljaci imaju sve manje i sve su rjeđi među njima oni koji su spremni nešto dati.

– Isus je rekao: *Pogledajte ptice nebeske! Nit' siju nit' žanju, a hrani ih Otac njihov nebeski.* I doista! Osvrnite se malo po ovoj šumi. Koliko je u njoj živih bića, koja nitko ne hrani niti im daje smještaj, nego sami u prirodi nalaze sve što im je

dometa. Jure nije mogao doći sebi od čuda koliko ih ima. Nikako mu nije išlo u glavu kad je i kojim sredstvima Torlaku to uspjelo pribaviti; nečim takvim se malo koja svjetska sila mogla podičiti. Potom su na red došli laserski dalekobacači. Prema riječima komentatora, tim se oružjem na stotine kilometara daleko izbacuje projektil goleme razorne moći, iz koga pri padu na sve strane šikljaju laserski snopovi, poput šarajućih reflektorskih svjetala, koji su, navodno, u stanju savniti sa zemljom cio jedan grad i uništiti sve živo u njemu. Začuvši to, Jure se sav strese od groze.

Nakon što se tako izredao čitav niz postrojbi i prodefilirale sve vrste naoružanja, nastupila je kratka stanka, a onda je glas iz zvučnika najavio:

– Poštovani građani, upravo se tribinama približavaju članovi novoosnovane organizacije Opus Dei. To su sve ljudi velika srca i široke duše, iskreni kršćanski vjernici i domoljubi, koji su za životno načeko odabrali žrtvovanje i odricanje radi prosperiteta čitave nacije. Oni će sada iskazati odanost svom voljenom predjedniku.

Istodobno s tim riječima, pojavila se kolona muškaraca i žena u modrosivim odorama. I oni su hodali u osmoredovima, ali ne onako usklađeno kao vojska; više u nalikovali gomili izletnika na šetnji prirodom. Svaki je od njih imao u ruci papirnatu zastavicu i mahao njom. A na čelu cijele povorke išla su četvorica, koja su na ramenima nosila postolje s gipsanim kipom čovjeka u naravnoj veličini. Glava te figure na tjemenu je bila probodena kolcem, a s mjesta gdje je kolac ulazio u lubanju spuštale su se ucrtane crvene pruge, koje su tekle preko cijelog lica, slikovito dočaravajući mlazove krvi. “Pravednik! Nose Pravednika!”, čuli su se glasovi u masi. Jure nije mogao izdržati, a da sam sa sobom potihom ne promrmlja: “Gospode, koje li ludosti!” No ono što je uslijedilo na kraju kolone, impresioniralo ga je više od svega. Bili su to mladići i ljudi srednjih godina, obnaženi do pojasa, koji su sami sebe toliko nemilice udarali bičem po leđima, da su im po njima posvuda izbijali crveni plikovi. Neki od njih nosili su golemi drveni križ, tripit veći od vlastitih dimenzija, tako da su se savijali pod njegovom težinom. I jednima i drugima vidjelo se na licu da trpe bol. Njihovu pojavu pratio je glas iz zvučnika.

– Upravo gledate kandidate za članstvo u Opus Dei. Oni moraju proći period pokore zbog grijeha, počinjenih u prošlosti: bezboštva, nemoralna, užitaka u zemaljskim dobrima i

drugog. Privikavaju se na patnju, kako bi u svakom trenutku mislili na Spasitelja našega, Isusa Krista. Jer pateći, proživljavaju što i On, pa mu tako postaju bliži.

Jure je otišao prije negoli je cijela smotra završila, jer mu se sve to smučilo. Putem je razmišljao: kako to da već u početku nije vidio ovo što sada vidi? Očito su ga zasljepile Torlakove riječi o duhovnom uzdizanju naroda putem kršćanske ljubavi, pa mu je promaklo da se tu ne radi o istinskoj duhovnosti, nego o **obijesti duha**; potrebi da se bude iznad drugih i ima moć nad njima. Da je bolje gledao, sve je to već onda mogao uočiti u svakom njegovu pokretu, a posebno načinu kako je primao klicanje masa. Ono što mu se tada činilo nekom aurom legende koja zrači iz njega, nije bilo ništa drugo do gola taština i užitak u samome sebi. A oni na drugoj tribini, u ornatu, još su i gori od njega; izvana se lukavo prave poniznim, a zapravo žude za još većom moći. Zadaju Kristu, pored poslovičnih pet, još i šestu ranu. Služe se Njegovim imenom da bi sprovodili upravo ono protiv čega je On ustao. Sve sami apostoli pakla! Zato, kad se ponovo našao pored nastamba, gdje je obitavala njegova grupa, nije izdržao, a da se ne ispovijedi ljudima koji su se okupili oko njega:

– Braćo, savjest mi nalaže priznati vam nešto što dosad nisam. Sram me toga, ali i ja sam pripadao onima koje ste vidjeli na tribinama. I da nisam navrijeme progledao, danas bih i ja sjedio tamo s njima, a ne bih bio ovdje među vama.

– Kako? – začudi se jedan od njih – Vi ste se odrekli svih onih počasti i blagostanja? Što vas je na to potaklo?

– Zar vam ništa ne govori ono što ste vidjeli... sva ona demonstracija oružja za masovna ubojstva i razaranja? Kako se to može slagati s Kristovom riječi?

– Ali oni kažu da je to nužno radi obrane Kristove vjere od bezbožnog svijeta, kojim vladaju sve vrste poroka.

– Kakva je to vjera koja se od poroka oružjem brani? Prava vjera je sama sebi obrana, ako doista postoji u čovjeku. I nije li najveći porok upravo ova njihova potreba da vladaju dušama i tijelima bližnjih?

– Pa ipak, oni iz Opus Dei su dragovoljno stupili u njihove redove. Nitko ih nije silio. A sve su to sirotinja kao i mi. Znam mnoge od njih.

– Kako ne shvaćate da su to bijednici gori od onih klonova, koji su stupali ispred njih? Klonovima se nema što zamjeriti, jer oni i ne znaju više tko su. A ovi svjesno od sebe prave

klonove, samo da bi im gazde osiguravale krmivo, kao i svoj domaćoj stoci.

– A oni što su se bičevali? Teško mi je povjerovati da to rade samo iz tih razloga. Mora da ih na to nagoni nešto više... nada da će ih Isus prihvatiti... da će zaslužiti Kraljevstvo nebesko.

– Da, tako su im obećali. Ali ne vjerujte, braćo moja, da će itko tim putem zaslužiti Kraljevstvo nebesko, a ponajmanje pokornošću onima koji drže vlast. Naprotiv, to je način da se otpadne od njega. Isus je rekao: *Kraljevstvo nebesko nije kao neko mjesto, za koje se može reći da je ovdje ili tamo; ono je u vama. Nalik je zrnu gorušice, koje je najmanje od svega sjemenja. Ali kad se posije, napreduje i visoko uzraste.* To zrno gorušice posijati ćete u sebi samo budete li slobodni ljudi, koji rade po svojoj savjesti i moralnom zakonu, od Boga ucijepljenom.

– Veleštovani... ili ne znam kako bih vas zvao... – reče jedan drugi iz grupe – Ali i oni po crkvama služe se Isusovim riječima. I kažu da u svemu što rade njega slijede.

– Znam da tako kažu. Zato moram ja vas nešto pitati! Kao što znate, Isusa nisu osudili Rimljani, nego crkva kojoj je on sam pripadao, jer se usudio govoriti ono što ona nije željela čuti. I tko onda istinski Njega slijedi? Onaj tko je slijepi poslušnik vlastite crkve, ili onaj tko ustaje protiv njezine izopačenosti?

Za vrijeme toga razgovora Jure uočio čovjeka, koga do tada nije vidio u grupi. Sve vrijeme je stajao po strani, izdvojen od ostalih, slušao što Jure govori, ali mu se na licu nije moglo zapaziti ništa što bi pokazivalo ni odobravanje ni neslaganje s njegovim riječima. A iz izgledom je odudarao od ostalih. Bio je obrijan, imao uredno počešljanu rijetku prosijedu kosu i naočale, tako da je u cjelini ostavljao dojam intelektualca, koji se ne snalazi baš najbolje u vlastitoj sredini. A i odjeća mu je svjedočila da je nekada pripadao višim slojevima. Nosio je tamno građansko odijelo s kravatom, koje je, po svemu sudeći, davno vidjelo bolje dane, jer je sada bilo izlizano i na nekim mjestima pokrpano. Jure je razmišljao, bi li to mogao biti neki policijski doušnik ili netko koga je državni vrh poslao u potragu za njim? Ali odmah je odbacio tu pomisao; takav bi se nastojao što bolje kamuflirati, da ne bude uočljiv. Dilema će mu se razriješiti sama od sebe, kad se svi iz grupe nakon razgovora povuku u svoja skrovišta, a Jure ostane sam. Tada mu nepoznati priđe i zapodjene s njime razgovor.

– Monsinjore! Oprostite što vas tako zovem. Znam tko ste i ne mogu se praviti da vas nisam prepoznao. A znam i to da ste došli u sukob sa svojim nadređenima i da sada posvuda tražite za vama. Smijem li primijetiti da se suviše izlažete i da biste se morali malo bolje sakriti?

– Ako se sakrijem, ne mogu nikome ništa reći. A ako ništa ne govorim, ništa i ne činim. I napokon, ako ništa ne činim, radim protiv onoga što mi savjest nalaže.

– Zna li da se već nadaleko pronio glas kako u podnožju Medvednice propovijeda neki lažni prorok, koji se protivi onome što uči Crkva? I vidite, kako sam vas ja našao slijedeći taj glas, tako može i policija ili Opus Dei.

– Vi ste me tražili? Smijem li znati zašto? Zbog tog glasa, ili čega drugog?

– Neću vam kriti. Tražio sam vas upravo zbog vas. Ali dopustite, ja se vama još nisam predstavio. Ja sam doktor Ivan Zaborski. Bio sam profesor genetskog inženjeringa na fakultetu za bioenergetiku u vrijeme dok je znanost bila u službi čovjeka, a ne teologije. I još nešto što će vas zanimati: ja sam projektant cijele mreže zavoda za mentalnu higijenu.

– Vi! – skoči Jure prestravljen – Vi ste stvorili sav taj užas? Kako ste samo mogli? Zar ste izgubili svaku mjeru ljudskosti?

– Saslušajte me naprije, pa onda sudite. Kad sam počeo, nisam slutio kakve će razmjere to poprimiti. Specijalizaciju u tom poslu prošao sam u Njemačkoj, kod profesora Schrama. U početku smo radili samo sa životinjama. A onda smo shvatili da bi taj postupak mogao biti uporabljen u moralnom popravljanju ljudi. Kad sam još za bivše, liberalne vlasti došao u Hrvatsku, predložio sam da se njime one okorjele zločince i kriminalce, osuđene na smrt ili doživotni zatvor, reintegrira u društvo. Nije to bilo kloniranje; radilo se samo o tome da se jednim sitnim zahvatom na genetskom kodu sva energija njihove svijesti preusmjeri s osobne koristi na opću. Jer pitanje morala i leži u osnovi u tome što svaki čovjek ima za cilj svoga djelovanja: opće dobro, ili sebe sama. Već tada su uređaji stvoreni i instalirani u nekim kaznionicama.

– Zar vam nije palo na pamet da ste time možda dali oružje u ruke dugoj vrsti zločinaca, koji će to zlouporabiti?

– To sam shvatio tek kasnije. Kad je Torlak došao na vlast zatražio je od mene da se to koristi ne samo kod kriminalaca, nego i kod svih građana koji imaju nekih duševnih tegoba. U svrhu mentalne higijene, kao što sam naziv govori: saniranja

shizofreničnog sindroma, depresije, asocijalnog ponašanja, moralnih kriza, raznih vrsta ovisnosti i drugog. Pristao sam, pod uvjetom da se to radi samo onda kad za to postoje pre-dispozicije, a to znači jamstvo da prilikom tretmana prirodni integritet osobe neće biti ugrožen; inače ne. Tako je stvoreno pet zavoda: u Rijeci, Zadru, Zagrebu, Osijeku i Splitu. U prvi mah nisam slutio da će to vlasti poslužiti za obračun s nepodobnima. A kad sam to otkrio i stao prosvjedovati, uklonili su me i sve dali u ruke Crkvi. Uvidio sam da se svakog trena ono što sam stvorio može okrenuti protiv mene i da mi je jedini izlaz nestati poput vas. Ali za razliku od vas, ja ne kanim ništa propovijedati, nego se aktivno boriti.

– Vi sami protiv svih njih?

– Nisam sam. I ne slutite koliko nas već ima. A vaša pomoć bi nam kod toga bila dragocjena. Vidite, svi ti klonovi koji iziđu iz zavoda zapravo su neka vrsta robota, čija je izvorna osoba uništena. Veza između izmjenjenog genetskog koda i njihove nove psihe održava se na umjetan način. Implantirana svijest nije postala dio njih; ona je jedna vrsta entropije, koja se emitira iz središnjeg odašiljača, povezanog sa svim zavodima. Jeste li zapazili da svi oni imaju iza uha ugrađen jedan sitni čip? To je zapravo prijemnik entropijskog zračenja. Zato svi jednako misle i jednako se ponašaju. Kad bi se taj odašiljač isključio, oni bi bili potpuno onеспособljeni. I u vojsci, i u policiji, i među državnim službenicima. Režim se više ne bi imao na što oslanjati i srušio bi se kao kula do karata.

– Čudno! Ti klonovi mi ponekad djeluju tako sposobni... kao pravi ljudi.

– Kloniranjem oni ne gube sposobnosti, koje su prije imali, niti dobivaju nove. Njime se mijenja samo ono što sadržaje njihove svijesti drži na okupu... ono nešto... ne znam kako bih to nazvao... što filozofi zovu našim Ja. Samo je to umjetno. Ali, kad se ono ukloni, zamire i sve drugo.

– To mi je veliko otkriće, doktore, koje mi ulijeva nadu. Ali ne vidim kako bih vam ja u tome mogao pomoći.

– Ja sam projektirao i taj odašiljač i znam kako ga se može onеспособiti, i to tako da ga više nitko ne može dovesti u funkciju. Ali jednu stvar ne znam: gdje su ga instalirali.

– Vi ste to projektirali? Onda kako možete reći...

– Znam što mislite, ali niste u pravu! Njegova je prvotna namjena bila da bude samo ispravljač poremećena uma, a ne izvor novog, entropijskog, koji se čovjeku usađuje umjesto

njegova pravog. Poslije su ga njihovi stručnjaci prepravili da služi u tu svrhu.

– Žao mi je, doktore! Ne mogu čak ni pretpostaviti gdje bi se on mogao nalaziti. A onda, i da znam, kako bismo do njega došli? To je sigurno čuvano bolje nego i sam Torlak.

– Ipak, vi ste bili u tim strukturama i znate mnogo toga što mi ne znamo i što bi nam moglo pomoći da ga nađemo. A poznajete i ljude, na koje bismo kod toga mogli računati. Zato vam predlažem da pođete sa mnom, to više što će vas ovdje kad-tad pronaći. Imam sigurno sklonište, u kom bismo mogli razraditi cio plan.

– Ali kako ostaviti ove ljude tu...?

– Budite razboriti, monsinjore! Ovo nije Galileja niti doba cara Tiberija. Neki novi Isus samo bi uprazno trošio riječi. Jedino se konkretnom akcijom može nešto postići.

Basri Çapriqi

DRITAREN LËRE HAPUR

Dritaren lëre hapur dritaren lëre
të hyjë ajri nga rruga
flaka t'i dalë

Dritaren lëre hapur dritaren lëre
ta përpish frymën
tëdalë erë e keqe e trupit

Dritaren lëre hapur dritaren lëre
të thyhet vizioni në sy ta spastrosh shpirtin
nga hapësirë e mbyllur

Dritaren lëre hapur dritaren lëre
ushton zë epik i poetëve nxitojnë fëmijët të ikin
nga terri nga tingujt e mprehur

Dritaren lëre hapur dritaren lëre
zbresin bishat nga malet
shkelin mollët në gratë e vdekura

Dritaren lëre hapur dritaren lëre
shi bie pak ujë sidomos pak ujë
në buzë të plasur vëre

Dritaren lëre hapur dritaren lëre
çlirohu nga epshet nga faji
përfalu me të vdekurit tuaj sidomos

Dritaren lëre hapur dritaren lëre
me qentë ta bësh gjumin me insektet
me shpirtrat e territ me zërat e largët

Dritaren lëre hapur dritaren lëre
kufomat janë bashkudhëtarët tuaj të singhtë shih
ata s'të vrasin s'të zënë kalimin frymën

Dritaren lëre hapur dritaren lëre
para se të niseni në atë udhëtim të fundit
me nga një ombre të çeliktë shi i kuq pikë

Dritaren lëre hapur dritaren lëre
theje pasqyrën katrore me fytyrën tënde
në kënd të dhomës nisu

Dritaren lëre hapur dritaren lëre
se ti je i vdekur në ushtrinë që marshon nga qielli
mbylle derën mbylle

mos të dalin bishat dhe njerëzit

BARI NË DRITARE

Më kalben pemët në tryezë
nis t'i këpus mollët të tharta
ta zhduk afatin e vdekjes së frutit

dikush që më do fshehurazi
ma gjuan faqen e saj të papjekur
që të heq dorë nga mollët e panjohura

shqelmoji pemët në mbrëmje
më thotë një zë i largët
të delç filizi nga balta në mëngjes

përtej kopshtit hidhe farën
kur ndërrojnë stinët dhe kur gjethet bien
ta ruash shtëpinë pa të mbuluar gjethet fytyrën

po të hyri bari në dritare
mos thuaj të është rritur kopshti në tryezë
triumf i vdekjes mbi hark të gjelbërt

PASQYRA

unë tash jam këtu lart
kaq lart
dhe ju jeni lart
dhe ata të asaj ane
dhe ata të anës tjetër
sa lart që jemi

papritmas sa
papritmas
përpara na del ai det i hapur
dhe pasqyra e thellë vënë në mes

se si çvendosemi të gjithë në fund
në fund të fundit
çuditërisht në fund

o ti me the të ndryshkur
mos thyej pasqyrën ku shohim fytyrën
se
mund të mbetemi përgjithnjë
atje në fund

të ftohtë e të errtë

DHOMA IME NË PRISHTINË

Të gjitha gjërat që i lë në mbrëmje përmbys
Të kullojnë gjakun e kuq të mishit që sjell
Nga pyjet përreth
Në mëngjes varen në çengelat mbi furrë

Krejt hallin e kam
Të zënë vend njëherë e mirë enët

Në skajin ku zakonisht strukej macja Në skajin
ku zakonisht gruaja drejtonte vazot e luleve kah
drita Në skajin ku fëmijët grumbullonin lodrat Në
skajin ku linim vend bosh që të hapet dera tani

tani var kapelen ftonjtë e zverdhur në një gozhdë
të përflakur dhe mund të mbyll derën nga brenda
me dorën e zgjatur

Në murin ku më parë rrihte ora Në gozhdën
Ku varja një sy të bardhë rrethuar me të zezë
Mbi perden ku përvidhej një marimangë tani

Tani fryj pluhurin e stuhisë që derdhej mbi pullaze
ftohtë në mes të ditës së ligë

Tani jam unë ai që hap me rrëmbim xhamat
Të mos pëlcasin nga ulërimë e Bindit

DRITARET

e thyera, vetëm dritaret e thyera
grithin zërin tënd që më vjen nga
kuti e ftohtë sot që retë ulen zymtë
deri në fytyrat tona aq poshtë mund të
bien retë nganjëherë kur
ti shkujdesur shkelë shkallëve të ftohta
e unë
rri kot rri nën ato dritare të thyera nën
atë shi me thërmija qelqi që grimcojnë fytyrën
tënde të shndritshme
e ti
ti hedh kot shikimin përtej pa një xham në
mes të përpin ajo zgavërr që ti e prek me
dorë që ti e ngroh me buzë atë zgavërr
të errët të ftohtë që ti e zë me gjunj
se
kot fare kot se si më vjen të mbështjell
trupin me atë mallotë lëkure të grithur
ato dritare të thyera që të kallin frikë
kah i mbulojnë flokët një
vashe me thërmija qelqi të plasur
sikur më hedhin një humnerë përpara
andej kah ti shkel shkujdesur

E PAMBËRRIJTSHMJA

Ajo më shpiente diku larg
çndrrën mbi krahët e një vale

Heshtja përgjon tingujt që
Zhyten e dalin thërmijash

Mbi kurriz të ujit
Një kalimere s'më lë të ngrohem

Më zë ëndërr në grykë të Bunës

Përpëlitet një pulëbardhë
Pastaj ikën

E paarritshme si gjithnjë

Një gjëmë ngul në gjoks
E vdes i lumtur

Se s'di ç'ndodh atje përtej
E as që do të di

Mbi atë mjegull që
Mbulon gjithë brigjet gjithë fushat

E ujin sidomos

Ujin ku zoti di ç'zihet Brenda
Atyre rrjetëve me gogla të

Rrumbullakta si sy të tmerrshëm
Mbetur hapur kah qielli

ANUBIS*

Ti ke përpara një det të gjërë që shterrë me diellin
Një luginë të kuqe mbytur këmbë faraonësh
Të gjithë ata që të donë mbeten të përjetshëm
Në kokrriza kripe po nisin amshimin

Një ushtri e madhe s'rreh më hap po pikë
Të shtrirë e të kripur mbështjellë në të bardha
I amshon në qiell apo i petëzon në tokë
O shenjt i mpirë para mishi e gjaku

Ata s'hanë krimbat as nuk it retë dheu
Një pikë ujë s'do bjerë se do vërshojë gjaku
Kur nxjerr bark nga Brenda shkretëtirë e zjarhtë
Si mbi kurriz engjujsh fanitet liria

Ata janë kot unë jam lart në qiell
Mbi atë thep guri ku më freskojnë yjet
Brenda ç'më do mua të imët r të qelbur
Unë kam hijen time m'atë anë të diellit

Në atë luginë gjaku a jam unë a ti
Apo gjithë ata që shtrijnë hijen time
Ti bën roje kot as krimbat s'i hanë
Iu ndej fuqitë u thërmohen majave

Ashtu të regjur në kripë e në rërë
Ata s'janë gjë fare veç thërmija të vdekura
Nën këmbët e mia ata gjejnë amshimin
Kah bartin përmasat e larta drejt qiellit

Kajro, 1999

ÇAST I DEHUR

Na ka zënë rob uji
na lidh për buzë ma
Thot një gonxhe që gërvishtë një gotë

As nuk vjen me valë
As që bie nga qielli seç
Gufon me zjarr me djegë kupën time

Te këmbët e urës ata akull
Rrinë se ç,hedh Ti një hark mbi
Shtrat të një varke

Kur unë çaj ujin mespërmes
brigjesh tej këmbëve tua nga
shkretëtirë e djegur më shtrëngon litar

i çastit të dehur

E ZESHKËT

Ajo zgjat dorën
çveshur mbi banak
deri thellë te sup ii nxirë

Në një ëmbëltore tetovarësh
Merr akulloren
Ata janë zgjuar me natë

Fshijnë djersët që u rrjedhin
Rrëke hapin sytë
Derisa ajo hedh floknajën

Mënjane shkujdesur qet gjuhën
Me nxitim lëpin një çurk
I rrjedh mbi gishtërinj

Përkul belin e hollë gjarpëron
Lakoret e buta të rrumbullakëta
Thith pastaj ngadalë akulloren që shkrin

Nxiton kamerieri i ri pa gjumë
Ngul sytë në vijat e saj gjarpnojnë
E zhduken diku larg e shtanget

Një ushtimë e qelqtë dhe zgjohen të gjithë
Me thërmia shtrohet rruga
Ajo rrugë e ngushtë kah ik ajo veç ik

E thotë plaku që rri mënjane allah
Si e bon haram robi

RE E ZEZË

Hodha kokën mbi renë e zezë
Thashë të
Iki nga kafsha e egërsuar
Nga kopështi ku stërpiken pemët
Me idhnim

Sa të ndjej sa afër je
Me atë re të zezë do bjerë koka ime
Mbi kurmin tënd
Mbi valët aty afër
E ndjej

Ti ndez ngjyrat mbi valë
Se
Unë do ngroh frymën e ujit
Me atë derdhje të llahtarshme
Mbi gjellën e ngrirë

FRIKA

(Për V. L.)

Unë i them të blejmë gjarpërin në Piccadilly
ta ndjellim mitin e rojes së shtëpisë
derisa të kthehemi në Prishtinë

ajo s'e duron dot atë kafshim mitik

një revolver të rrejshëm deshi t'i blejë asaj
t'u kallte frikën atyre që i shfaqeshin në ëndërr
silueta të zeza lëvizëse
gjersa ajo kthehet natën vonë në shtëpi

ajo s'e bën dot as atë hap të rrejshëm

ta mbrojë vetën nga e panjohura
një mizë të vrasë në ndërdijen time

po ta zëmë se unë edhe mund t'u kall frikën
po kush ta vrasë pastaj frikën time
nga ajo lojë e njëmendët
me metafora të rënda rrënqethëse
po unë jam aty gjithkund me këmbëzen e ftohtë
ti bluajë në mendje një zjarr
që s'shuhet
e të therë në krahëror

VASHA NGA LINDJA PROSTITUTË NË ROMË

Këtu paguajnë mirë
dhe pikë
në Tiranë më kapte ministri i industrisë ushqimore
në emër të popullit
dhe pikë

isha anëtare e partisë
këtu paguajnë mirë dhe pikë
edhe ministri i industrisë së rëndë
edhe populli
dhe pikë

dhe s' duhet të jem patjetër anëtare e partisë
së tyre

këtu qëndron dallimi esencial
dhe pikë
buona note

Romë, 1990

LIRIA

asgjë e re s' ndodh dhe do të shkojmë në fund
në fund të fundit
liria është një mut i madh dhe s' e vlen as jetën
ta japësh për të as atë cikrimë lirie si s' i lodh
ata hanë hekur me dhëmbë liria është një faj i
rëndë që bartim lidhur në qafë e shpiejmë diku larg
ku s' dinë as ata që hedhin hapa mamutësh liria
është një mut i madh të lodhin heronjtë dhe kurvat
të mbesin në qafë ata hanë hekur me dhëmbë ata hanë
hekur me dhëmbë dhe të shtrydhin me fjalime të gjata
për paqen dhe pastërtinë e racës ata i lodh paqja
ma sjellin lirinë në pjatë dhe thikën në tryezë
ma marrin frymën kur u pëlçet lëvozhga nga qetësia

Basri Ćapriqi

PJESME

Preveo Qazim Muja

PROZOR OSTAVI OTVORENIM

Prozor ostavi otvorenim prozor ostavi
neka vazduh uđe sa ulice
nek izgori

Prozor ostavi otvorenim prozor ostavi
da vazduh progutaš
neka smrad sa tijela izlazi

Prozor ostavi otvorenim prozor ostavi
da viziju u očima slomiš i dušu očistiš
od zatvorenog prostora

Prozor ostavi otvorenim prozor ostavi
odjekuje epski glas pjesnika žure djeca da pobjegnu
od tame od oštih zvukova

Prozor ostavi otvorenim prozor ostavi
spuštaju se zvijeri sa planina
gaze jabuke u mrtvim ženama

Prozor ostavi otvorenim prozor ostavi
kiša pada malo vode svakako malo vode
u popucala usna ulij

Prozor ostavi otvorenim prozor ostavi
oslobodi se strasti grijehova
posebno se oprosti s vašim mrtvima

Prozor ostavi otvorenim prozor ostavi
sa psima da spavaš insektima
duhovima tame dalekim glasovima

Prozor ostavi otvorenim prozor ostavi
mrtvaci su vaši iskreni saputnici vidi
oni te ne ubijaju ne zakrče ti put ne guše te

Prozor ostavi otvorenim prozor ostavi
prije no što krenete na posljednje putovanje
sa po jednim čeličnim kišobranom crvena kiša kaplje

Prozor ostavi otvorenim prozor ostavi
slomi kvadratno ogledalo svojim obrazom
na uglu sobe i kreni

Prozor ostavi otvorenim prozor ostavi
jer mrtav si ti u vojsci koja sa neba maršira
zatvori vrata zatvori

da ne bi zvijeri i ljudi izlazili

TRAVA NA PROZORU

Voće mi truli na stolu
počinjem brati kisele jabuke
da rok smrti ploda odložim

neko koji me potajno voli
pruža mi njeno nezrelo lice
da ruke dignem od nepoznatih jabuka

šutni voće noću
kaže mi dalek glas
niknuće izdanak iz blata ujutro

preko bašte bacaj sjeme
kada se doba smjenjuju i kada lišće opada
čuvaj kuću dok ti lišće ne pokriva lice

uđe li ti trava na prozoru
ne reci da ti je bašta zarasla na stolu
trijumf smrti nad zelenim lukom

OGLEDALO

ja sam ovdje sada visoko
toliko visoko
i vi ste visoko
i oni sa one strane
i oni sa druge strane
koliko smo visoko

neočekivano toliko
neočekivano
stvari nam se ispred ono otvoreno more
i duboko ogledalo u sredini postavljeno

kako se razmjestimo svi na dnu
na samom dnu
začuđujuće na dnu

ej ti sa zahrđalim sječivom
ne lomi ogledalo gdje lice gledamo
jer
možemo zauvijek ostati
tamo na dnu
na samom dnu

hladni i tamni

MOJA SOBA U PRIŠTINI

Sve stvari koje naveče ostavljam prevrnutim
Da iscijede crvenu krv mesa kojeg donosim
Iz okolnih šuma
Ujutro vise razapete na kandžama iznad pečenjare

Sva mi je briga
Da se suđe jednom zauvijek smiri

Na ćošku gdje se obično šćućuri mačka Na mjestu
gdje žena obično stavlja saksije sa cvijećem prema
svijetlu Na ćošku gdje djeca sakupljaju igračke Na
ćošku gdje prazno mjesto ostavimo da bi se vrata sada otvorila

Sada šešir okačim na ekser požutjele dunje
razbacane i sada mogu vrata iznutra zatvoriti
produženom rukom

Na zidu gdje maločas sat zakuca Na ekseru
gdje okačih jedno bijelo oko zaokruženim crnilom
Iznad zavjese gdje se jedan pauk sada potkrada

Sada dunem prašinu oluje što se na krovu slivaše
hladno usred hrđavog dana

Sada sam ja onaj koji žestoko stakla otvara
Da ne bi popucala od urlikanja moga Bindi

PROZORI

slomljeni, samo slomljeni prozori
grebu tvoj glas koji mi dolazi iz
hladne kutije danas kada se oblaci sumorno spuštaju
do naših lica toliko nisko mogu se
ponekad oblaci spustiti kada
ti nemarno gaziš hladnim stepenicama
a ja
stojim uzalud stojim ispod onih slomljenih prozora ispod
one kiše staklenih čestica što usitnjavaju lik
tvoj obasjan
a ti
ti uzalud bacaš pogled preko bez jednog stakla
između guta te ona šupljina koju ti zadirkuješ
rukom koju ti usnama zagriješ ona šupljina
tamna i hladna koju ti koljenima stisneš
jer
uzalud sasvim uzalud nekako dođe mi da tijelo
ogrnem onim ogrebanim kožnim ogrtačem
one slomljene prozore koji ti strah unesu
dok prekrivaju kosu jednoj
djevojci česticama popucalog stakla
kao da mi ispred provaliju bacaju
tuda gdje ti nemarno gaziš

NEDOSTIŽNA

Ona mi negdje daleko odvede
San na krilima jednog talasa

Tišina prisluškuje glasove koji
Zarone i u česticama izrone

Na leđima vode
Jedna kalimera mi se ne da grijati

Zarobi mi san na ušću Bojane

Koprca se jedan galeb
Zatim pobjegne

Nedostižan kao uvijek

Jedan jecaj zabi mi se u prsa
I sretan umire

Jer ne znam šta se preko dešava
Niti ću ikad znati

Iznad one magle koja
Prekriva sve bregove sva polja

I vodu naročito

Vodu za koju bog zna šta se u njoj skuva
Onim mrežama sa lopticama

Okruglim kao stravične oči
Otvorene prema nebu

ANUBIS

Ispred tebe je široko more koje si ispraznio suncem
Jednu crvenu dolinu preplavljenu nogama faraona
Svi oni koji te vole ostaju vječni
U zrcima soli započinju beskrajnost

Jedna velika vojska ne korača više samo su
Ispruženi i posoljeni zavijeni u bijelo
Ovjekovječiš ih na nebu ili ih u zemlju valjaš
O opijeni sveče ispred mesa i krvi

Njih ne ujedaju crvi niti ih zemlja rastvori
Jedna kap vode neće kanuti jer krv će preplaviti
Kad trbuh iznutra izbaci vatrena pustinja
Kao na leđima anđela priviđa se sloboda

Zalud im sve ja sam gore na nebu
Na onom kamenom vrhu gdje me zvijezde osvježavaju
Unutra šta ću ti ja sićušan i smrdljiv
Ja imam svoju sjenku s one strane sunca

U onoj dolini krvi da l' sam ja ili ti
Ili svi oni koji moju sjenku prostiru
Ti zalud stražariš ni crvi ih ne jedu
Osjećam im snagu, smrvljenu u vrhuncu

Tako štavljani u soli i pjesku
Oni nisu ništa sem mrtve čestice
Ispod mojih nogu oni pronalaze vječnost
noseći visoke razmjere prema nebu

Kairo, 1999

PIJANI TRENUTAK

Zarobila nas je voda
veže nas za usne kaže
mi jedan pupoljak koji ogrebe mi čašu

Niti dolazi talasima
Niti sa neba pada kako
izbija vatrom ožari mi kupu

Kod stubova mosta oni ledeni
stoje dok se Ti savijaš iznad
postelje jedne barke

Kada probijem vodu po sredini
obale preko tvojih nogu od
izgorjele pustinje steže me kanap

pijanog trenutka

CRNOMANJASTA

Ispružila je ruku
Golu na šanku
duboko do pocrnjelog ramena

U jednoj slastičarnici Tetovaca
Uzima sladoled
Oni su se probudili još sinoć

Brišu znoj koji im lije
Kao potočić Oči razrogače
Dok ona razbacuje kosurinu

Sa strane nemarno plaze jezik
Brzo ližući jedan mlaz koji
Teče im kroz prste

Savija tanki struk pravi
Okrugle meke vijuge
Liže zatim polako sladoled koji se topi

Žuri mladi konobar neispavan
Ubodi očiju u njenim linijama vijugaju
I gube se negdje daleko. Ukočio se

Jedan stakleni odjek i bude se svi
^esticama se pokriva put
Onaj uzak put kuda ona bježi i samo bježi

I reče starac koji sa strane stajaše Al-lah
Kako čovjek sve poharami

CRNI OBLAK

Izbacih glavu iznad crnog oblaka
Rekoh da
Bježim od divlje zvjeri
Iz bašte gdje se voće prska
Ljutito

Kako te osjećam koliko si blizu
Onim crnim oblakom pašće moja glava
Na tvoje tijelo
Na talasima tu blizu
Osjećam

Ti pališ boje na valove
Jer
Ja ću zagrijati duh vode
Onim jezivim prelivom
Na zaleđenom jelu

STRAH

(Za V. L.)

Ja joj kažem kupimo zmiyu u Piccadilly
namamimo mit o čuvanju kuće
dok se ne vratimo u Prištinu

ona bogme ne može trpjeti taj mitski ujed

jedan lažni revolver htjedoh da joj kupim
da zastraši one što joj se u snu javljaju
crne pokretne siluete
dok se ona vraća kasno svojoj kući

ona nikako da učini ni onaj lažni korak
da sebe sačuva od nepoznatog
ubiti muvu unutar moje savjesti

pretpostavljam da ja mogu da vam usadim strah
ali ko će poslije ubiti moj strah
od one istinite igre
teškim jezivim metaforama

ali ja sam tu svugdje hladnim okidačem
spaliti u glavu jednu vatru
koja se ne gasi
i bode te u grudima

TRAVA NA PROZORU

Voće mi istruli na stolu
počinjem brati kisele jabuke
da rok smrti ploda odložim

neko koji me potajno voli
pruži mi njeno nezrelo lice
da ruke dižem od nepoznatih jabuka

šutni voće noću
kaže mi dalek glas
izlazi ti izdanak iz blata u jutro

preko bašte bacaj sjeme
kada se doba smjenjuju i kada lišće opada
sačuvaj kuću dok ti lišće ne pokriva lice

uđe li ti trava na prozoru
ne reci da ti je bašta zarasla na stolu
trijumf smrti nad zelenim lukom

CURA SA ISTOKA PROSTITUTKA U RIMU

Ovdje plaćaju dobro
i tačka
u Tirani me tucao ministar prehrambene industrije
u ime naroda
i tačka

bila sam član partije
ovdje plaćaju dobro i tačka
i ministar teške industrije
i narod
i tačka

i ne moram obavezno biti član njihove
partije

ovdje i jeste suštinska razlika
i tačka
buona note

SLOBODA

ništa se novo ne dešava i otići ćemo na dno
na samom dnu
sloboda je jedno veliko govno i ne vrijedi ni život
dati za nju ni ono malčice slobode kako ih ne umara
oni jedu gvožđe zubima sloboda je jedan grijeh
teški koji nosimo vezan za vrat i odvodimo ga negdje daleko
gdje ne znaju ni oni koji mamutske bacaju korake sloboda
je jedno veliko govno umaraju te heroji i kurve
ti staju za vrat oni jedu gvožđe zubima oni jedu
gvožđe zubima i gnječe te dugim besjedama
o miru i čistoti rase njih umara mir
dovode mi slobodu na tacni i noć na stolu
dušu mi vade kada im ljuštura ispuca od tišine

Jozefina Dautbegović

PJESME

NA GRANIČNOM PRIJELAZU

Lipanj je a već je vruće
Kolona se smotala kao zmija na suncu i pravi se mrtva
Između mene i druge strane ispriječila se rijeka,
željezni most carina i još koješta
ali to drugo je samo u mojoj glavi

Vraćam se iz domovine a ne znam ni zašto sam išla
Stalno mi se čini kako moram
makar povremeno provjeriti
je li sve onako kako sam ostavila
Neobično drvo u gradskom parku racijepljeno na dvoje
koje procvjeta ljubičastim grozdovima
čim čuje da sam doputovala

Sve sam viđeno pospremila
Za puste dane koji su neizbježni
Glavom naslonjena na prljavo staklo
Čekam strpljivo jer mi ništa drugo ne preostaje

Cariniku sam sumnjiva
Što nosite pita i gleda me duboko u oči
uspoređujući moju lijepu fotografiju i prazno lice
Ispod lagane haljine nemam skoro ništa
ako izuzmem malo sala koje mi se godinama taložilo oko struka
dok sam čekala da zaživi Daytonski mirovni sporazum

Nosite li nešto nedopušteno
pita glasom koji ne trpi odlaganje
nosim kažem ali nije za carinjenje
O tome ja odlučujem
govori
i drugom rukom nervozno kucka po mojim ispravama
Pokazujem mu nebo iznad nas
vunaste i mirne nebeske ovčice na plavoj podlozi

NEIDENTIFICIRANI

Kao u zajedničkoj grobnici
svatko je umro od svoje smrti
navodno
ljubav
za istu stvar

Što radi njegova ključna kost
uz ovu čeonu
I na što će dotični nalikovati
sastavljen od različitih dijelova
kad dođe dan
ustajanja

Posebno je pitanje
Od čega ćemo se mi sastaviti
ako se ponovno
odlučimo voljeti
Nema unaprijed zadanog poretka stvari
Iste se stvari mogu izvesti na više načina
Ciljana redukcija semantika
gramatika
komunikacija
govori čovjek na predavanju
o stvarima koje s ovim gore nemaju nikakve veze

On ne zna da je sve u životu
jedna te ista stvar
Kao s kraja na kraj razapet konopac na dvorištu
na kojem se samo povremeno
rublje mijenja.

Zagreb, 20. 10. 2001.

NEVESTINSKO ORO*

Liljani, Bogumilu i Borjanu

* Vrsta makedonskog narodnog plesa kojeg su plesali članovi folklorne skupine za goste Struških večeri poezije, na Sv. Naumu, mjestu gdje izvire Crni Drim i odmah se ulijeva o Ohridsko jezero. Za one koji ne znaju – Crni Drim je osobita rijeka. Ima svoju volju. Teče kroz vodu Ohridskog jezera svojim koritom pa opet izlazi iz njega kao rijeka.

Plešu djevojke *Nevestinsko oro*
na izvoru Crnog Drima
Nešto im suspregnuto u koraku
Ispod zemlje teče Crni Drim samo se to ne vidi
Onaj bi se vidljivi dio spojio s vodom Ohridskog jezera
bi i ne bi
oklijeva
ziba se i koleba

Krv u vinu
vino u krvi
kao prva pričest
svečan trenutak

Kroz spojene ruke plesačica teče Crni Drim
Iznad svega razapeta plava nebeska koža
na kojoj ječi Božji bubanj

Srca puna crne krvi
Podvodne struje izvorski vrutak
i koraci djevojački odjekuju istim ritmom
muklo i suspregnuto.

Ispod nogu ključaju izvori zelene vode
i ulaze u plavo jezero
Savršenstvo kojemu se nema što dodati
a da se slika ne pokvari

Može se od ljepote samo plakati licem okrenut
prema ugaženoj travi
Može se umrijeti
Iza toga ne postoji ništa
ispred toga također
Samo Bog s velikim bubnjem
preko kojeg je prebačeno
bijelo *Biljanino platno***
pa bubanj zbog toga ječi
muklo i suspregnuto

** Iz Makedonske narodne pjesme
Biljana platno beleše

Ritam Božjeg bubnja ravna djevojačkim nogama
i crvene čarape
okreće u krug
u krug
Određuje osnovni takt stopalima
koja tuku o zemlju
muklo i suspregnuto.

Ribama od tog zvuka u dubini jezera opada krljušt
koja noću kao živo srebro ispliva na površinu
pa jezero izgleda zagonetno i začarano s dubokim tajnama
Vidjela sam svojim očima s balkona hotela
koji se također zove Crni Drim
kako iz jezera noću izlaze mladi vilenjaci
i na dno odvođe najljepše djevojke
tačno na mjestu gdje mjesec živim srebrom ukiva zakovice
a zvuk se razlijeva jezerom
muklo i suspregnuto

Kada ih vrate one su naoko slobodne
mogu otići kuda ih srce nosi ali će uvijek to isto srce tući
Ritmom Božjeg bubnja
iz *Nevestinskog ora*
muklo i suspregnuto

Crni će Drim kroz njih teći čitavim tokom
One će sav život biti njegovo zeleno korito
njegove obale
gipke ohridske jegulje
One će postati trska na jezeru kroz koju on crn teče
Mogu se povijati drhtati kidati se
ali se nikada neće moći sasvim otkinuti
s tamnog dna Crnog Drima s dna Ohridskog jezera

Ugledavši me s jezera na balkonu punom mjesečeva srebra
vilenjaci su i mene htjeli odvesti
No kada su prišli bliže zaključili su
kako sam prešla dobnu granicu
pa su me ostavili da gledam jer čuda bez svjedoka ne postoje

Vratila sam se s tamnim talogom crnog vina u očima
U grad tisuću kilometara daleko

No svejedno mi od tada čitavom duljinom postelje
teče Crni Drim
a kroz san svaku noć razgovijetno čujem
kako mi točno na sredini jastuka između uha i sljepoočnice
srce tuče
u ritmu Božjeg bubnja
iz *Nevestinskog ora*

muklo i suspregnuto.

Struga, 25. 8. 2002.

UVIJEK SE NEŠTO BANALNO ISPRIJEČI

Onaj isti snijeg kojeg smo nas dvoje
idući jedno drugom u susret
posvetili
onaj prvi bijeli prštavi kojemu se raduju djeca
onaj nevini kao za božićne blagdane
onaj što je padao kao u bajkama
radnici zimske službe su odvojili razgrtačem
na tvoje i moje stope

Ostatke su pokupili lopatama
bez ikakva reda
nabacali na kamion
i dok smo još spavali
izvezli izvan grada

Rani su prolaznici raznijeli na cipelama
sitnije dijelove
Od naše zimske ljubavi ostao je samo moker trag
na tuđim otiračima
ispred ulaznih vrata.

Zagreb, 14. 11. 2001.

NE ŽELIM NI GLEDATI KAKO JAŠU BIJELE KONJE LIPICANERE

Borisu Novaku

Ništa ne može opravdati jahače
u mojim očima
Ni sport ni rekreacija ni tzv.
performans što ga je izvela hrvatska umjetnica
Vlasta Delimar u Zagrebu srpnja 2001.
jašući gola bijelog konja kroz grad
nastojeći *dokazati čistoću misli*
i dostojanstvo pojedinca...osloboditi ljude
od ograničenja njihove duhovnosti
(Zašto bi se netko sa svojih šezdesetak kg.
i k tome gologuzih
natovarilo nekome na leđa
(makar to bio i konj)
da simbolizira slobodu.

Ni pod kakvim izgovorom.

Ne želim ni gledati kako jašu bijele konje lipicanere
ni bez jahača ih ne želim gledati dok na pašnjaku
tankonogi u trku prelaze livadu
savršeno lijepi
i razuzdani
Jer znadem kako će ih takve uvijek netko htjeti uzjahati
kao što su na ilustracijama u povijesnim čitankama
u moje vrijeme prikazivali
Slobodu

Ne želim ni gledati kako jašu bijele konje lipicanere
Točno znam zašto to govorim
Oni su kao adolescenti
Sami zaljubljeni u svoju muškost
Koji bestidno pokazuju
Dok još nisu svjesni u što će se
kasnije preobraziti

Nije slučajno što je na jednom od takvih
besprijekornih
prikazan prvi jahač
apokalipse

A tek njihove bijele razularene kobile
dugovrate i gizdave
savršene kao barbike u svijetu lutaka
Mašu raspletenim grivama
s glavom visoko uzdignutom
dok se zadnjim kopitima bijesno
iz čista mira ritaju u prazan prostor
koji ih okružuje
s repom uvijek podignutim malo nagore
Čak ni to ne bi smo biti izgovor
za jahače bez skrupula

Nisam nikad povjerovala u priče
o pobjedniku što dolazi na bijelome konju
(dok Isus okolo jaši na magaretu)
Kako bi se tek na tako bijelom vidjela krv
koja se inače poslije svake slobode
dobro prikrije

Kada sjašu
i sloboda i pobjednik
i običan jahač rekreativac
i Lady Godiva i Vlasta Delimar
mogu točno vidjeti
koliki su kada stoje na svojim nogama
a koliki je bijeli konj
bez jahača.

Zagreb, 17. 11. 2002.

Ivica Duhović-Žaknić

RUŽIČASTI KREKET

Bez lijekova Amalija je spavala dvadeset i četiri sata, možebit dvaput po dvadeset i četiri, vjerojatno omamljena od tijekom boravka u bolnici ubrizganih sedativa. Gospodin doktor jedva da dolazi doma.

Izabrala je veći krevet od čistog baršuna bez metalnih i drvenih dijelova u dječjoj sobi, prozori su bili zastrti crnom tkaninom iza koje se osjećala zaštićenom, razgrnuvši ružičasti pokrivač osjetila je škakljanje prašine u nosnicama, uronila je u ružičaste plahte i svilu neke igračke, zeca ili mačke, i smjesta usnula, bio je to tvrd mrtvački san bez uzburkanih snova i tlapnji.

Probudila se odmorena, prozori su se i dalje crnili i bilo je tiho, nije mogla ustanoviti je li Goa dolazio, negdje se tiho glasala ptica, oslabljeni pjev, upalila je sva svjetla: krletka na prozoru bila je otvorena ali kanarincu kao da se nije mililo izletjeti, skutrio se na njihaljci nepomičan, posudica za vodu bila je posve suha, Amalija ju je nalila, kanarinac se nije pomaknuo, čini kapot!, misli, zaboravljena ptica. Krenula je u brzinsko razgledanje stana: tragovi ljudskog boravljenja u svim sobama mogli su biti i stari, u sudoperu je neoprano ali potopljeno posuđe širilo rezak zadah, hladnjak malone prazan, mravi po radnim plohama traže mrvice, u malom aparatu ohlađena kava koju netko nije stigao popiti, možebit i zaboravljena kava, otpila je gutljaj, stresla se, netko pije gorku i žestoku kavu! Iz tinela se moglo izaći na taracu, Amalija je samo provirila iza crnih zastora, zamijetila je da s tarace skalinu vode u vrt, veliki vrt s gređicama povrća i ljekovitog bilja, odmaknuvši zastor vidjela je raskošni grm alviže, nešto nižu kadulju, mažuranu, uz nekakvo okruglo kamenje penjala se majčina dušica, uz živicu visoko stablo lovora, šipka i smokve, bila je u iskušenju otvoriti vrata ali se smrtno uplašila izlaska u vanjski svijet i vratila u kupaonicu. U stanu se osjećala sigurnom. Otkrila je da ima tople vode i natočila kadu, dodala je nekakvu mirisnu sol i uronila u najdužu kupku svoga života. Ohlađena voda podsjetila ju je da treba izaći, iza vrata visio je jedan ružičasti bade-mantil, posegnula je za njim, skinula ga s vješalice, bio je mekan sa sladunjavim cvjetnim vonjem, trgnula se uplašena i vratila mantil na njegovo mjesto, više nije bio ni besprijeckorno čist, opredijelila se za veliki bijeli ručnik koji je našla u ormariću kraj umivaonika i koji je mirisao samo na sredstvo za pranje. Obmotala se ispod pazuha, vezala debeo, nespretan čvor na psima, namočila potkošulju i gaćice u umivaoniku, oprala ih i prostrla na sušilicu. Onako obnažena, sjedeći prekrivenih nogu u crvenom naslonjaču kao da je pobjegla ispod Habunekova gvaš-kista, iskočila iz slikarske kolekcije žena raskošnih bokova i bedara, prenela se kad je zazvonio telefon, nju jamačno nitko ne zove, pustila ga je

neka zvoni, kako bi onome na drugoj strani objasnila svoje prisuće? sebe samu? žena nepoznata identiteta? utopljenica? nedajbože samoubojica, Goa joj nije dao nikakve upute u tom smjeru, sve što bi rekla moglo bi mu nauditi.

Vjerojatno je zadrijemala u crvenom naslonjaču.

Kad je ponovo na sebi osjetila sigurnost vlastitog donjeg rublja dala se u podrobnije istraživanje stana utonulog u ružičastu memlu: sve je bilo nekako ružičasto žensko osim nehaja otjelovljenog u hrpicama prašine, crknutih muha i vlasi, cvijeće na prozorskoj dasci je povenulo, ono u presahloj vazi posve se osušilo, pod u kuhinji bio je pokapan, prozorska okna ispod crne tkanine zamučena, šteta, misli, stvaraju dojam zamućenog obzora, prljavih jedara, oprat će ih, vratiti plavoljubičastu boju vidicima. Začudio ju je vlastiti entuzijizam, podsmjehnula se staroj krilatici: u radu je spas i dala na posao. Čisteći u smočnici je pronašla litru pasteriziranoga mlijeka, rok uporabe nije bio istekao, ugrizla ju je glad, želudac joj se pobunio. Na znak uzbune navukla je zastore, pogasila svjetla, čekala da prođe uljuljana u osjećaj sigurnosti koji je je svu obuzeo.

– Kako tu lijepo miriše! uskliknuo je Goa pojavivši se s vrećicama na vratima, miriše na pravu ženu!, miriše na staklosjaj i limun u sredstvu za pranje posuđa a ne na ženu, odavno nije tako lijepo mirisalo.

Gospodin doktor jedva da dolazi doma, bila je rekla ona sićušna starica u prizemlju. Amalija ne zna koliko vremena je prošlo, otkako je uselila kod Goe nikad ne gleda na sat. I ne uključuje televizor. Tišina mi bistri misli, govorila je. Zagriženo stvari dovodi u red, kuha, čita, kad dođe doma Goa je iznenađeno promatra: ne mora toliko čistiti!, ne mora iz zahvalnosti glačati njegovo njegovo radno odijelo, mora!, mora zaraditi za stan i hranu... ne bi se reklo da joj je glačanje tlaka?, ne sjeća se kad mu je ispričala o kuluku beskrajnog škrobljenja i glačanja uniforme, i kako bi Peđa ipak pronašao manjkavost, nesavršen pregib ovratnika na jebenoj košulji... bilo je tlaka u njezinom bivšem životu, itekakva! Kadšto mu se činilo da se kućanski poslovi obavljaju sami od sebe, rukom i trudom dobrih duhova: crna tkanina na prozorima zamijenjena je mrkocrvenom, jer u ovoj kući nitko nije umro!, kad je razgrne kroz blistava okna vidi galebove kako vise na nebu, plastični stolnjak u kuhinji zamijenjen je damastnim, biljke na prozorskoj dasci u tinelu vraćene su u život, pokrivači mirišu na vjetar, podovi na šumu!, primijćivao je svaku pojedinost,

uzvisivao njezin trud a Amalija je sjedila u crvenom naslonjaču i čitala, kad je samo stigla sve učiniti?, nedostaje ti tvoj stan, Amalija?, gledam na njega kao na mjesto svog negdašnjeg življenja koje je mrtvo, kao da je moj grob na kojem nema ničega, i moja ulica je izgubila ime, ne nedostaje mi stan ali nedostaje mi moje rublje, odjeća, u komodi u spavaćoj sobi imaš Lidijine stvari, prvi put je spomenuo ime svoje žene, nije dakle bila Goa i to je dobro, ne zna zašto je to dobro: ne želi ih!, njemu ne bi smetalo, ona ih ne želi! ponavlja, hoće li ikad više nešto željeti, žudjeti za nečim, ili se žudnja u njoj slomila, nepovratno uništila, ostavila prazninu?

Odijevala je Gocine majice, nosila ih je kao spavaćicu i kućnu haljinu, vodila je računa da ih odjene čiste, izglaçane i čudila se svom osjećaju ugone i radosti kad bi u njima ipak osjetila miris lijekova ili njegove kože. Miris koji je ostavljao strašnu životinju njezina tijela u duboku snu. Predložio joj je izlazak u grad, u nabavku, mogla bi kupiti što joj je potrebno, ne hvala, ima sve, i grad više nije što je bio prije. Ne zanima je što nudi?, ne zanima je. Dovoljna su joj njegova povremena izvješća: o čestim prolaznim neverinima, o događanjima među bogovima, zvijezde su još odjevene u ratničke odore, namažane bojama neprijateljstva, sjaje novorazbuktalim mržnjama kojima hrane bogove, žedaju za osvetom, a na bojnim poljima ispod nebesa ugrožena stada idolopoklonika, ugroženost kojoj se valjalo suprotstaviti pod cijenu života, tuđeg života...

Dolaze mnogi na tvoja vrata, pozvone i tobože žele znati jesi li doma, uselila se k njemu neka žena kažu, povučena, da ! nije osobito društvena, klonila se čak i tarace, rublje je prostirala u najvećoj hitnji kako bi izbjegla susret s ispitljivim pogledom donjih stanara, od susjeda u širinu dijelio ih je blagoslovljeni vrt, no svi su već prvih dana znali za nju, vijest se širila od usta do usta, svatko bi joj nešto nadodao, postala si dio usmene predaje Amalija!, dakako da su malo propitivali i Gou glede njegove tihe gošće, ostavio ih je u nedoumici, nije se potrudio oko neke sitne laži: rođaka, sestra, prijateljica! to dakako i ne bi bila krupna laž, iskušenje da kaže ljubavnica dodirnulo ga je samo na trenutak, iznebuha, okrnulo ga je poput noćnog leptira, ljubavnica bi bila velika laž, a ipak je taj noćni leptir ostavio crni prah na mojoj duši, priznao joj je u jednom dugom, noćnom razgovoru kakve su često vodili u naletu Amalijine besanice. Htio je znati što se dogodilo s njezinom velikom ljubavi, nije bila posve načistu, Peđa je naše

razmimoilaženje uporno svodio na ideološku i političku ravan, govorio da sam podlegla tiraniji zakona nacionalnog identiteta, toj najtiranskijoj ideji zapadne civilizacije, da zemlju svog rođenja držim magičnim prostorom, da pišem jer želim biti sve što nisam i njega prikazati onakvim kakav on nije, da je moje pisanje rijeka prijezira! S lakoćim se sjećala svake izgovorene rečenice, svoje osamljenosti, očajanja, njegove neljubavi, arogancije vojnika, manekena i Srbina, neka misli što hoće... ne prezirem ga zato što je Srbin, ali ga prezirem?, možda, i mrzim?!, nije to mržnja, osjeća se mrženim! i što mu ja mogu?! Iz dana u dan ljubav nam je bivala sve nijemija i slabija, kao kad stvari ostaviš da tiho, polako propadaju, na kraju je ostala samo ruševina, no nemoj to razaranje pripisivati ratnbim bombama, ruševina moga sažaljenja, ne bi me pustio da odem iz tog braka, bilo kakav dogovor je bio isključen, ništa pred živim bogom s njim nisam uspijevala dogovoriti, priželjkivala sam da ode on, uskraćivala sam mu seksualne usluge u nadi da će naći neku ženu, neko drugo tijelo koje bi ga privuklo i odvušlo... bezbolno, bez sudovanja i grubih riječi, žudjela sam da ga odnese neki vihor, mea culpa, mea culpa, mea maxima culpa! ali ne ratni vihor, nisam željela da ga odvedu, da mi ostavi užasnu neizvjesnost, grozomorna snoviđenja i ustravljena buđenja... Pitam se je li tajna njegova osveta, njegova zadnja pobjeda i je li živ, da je živ pokušao bi uspostaviti vezu s Nenom mislim, zatvorim oči i pokušavam *osjetiti* je li živ, daleko u zemlji svoje mladosti, ali ne osjećam, možebit bih uspjela kad bih poznavala tu zemlju, selo, rođake, ženu koja ga je rodila... ali nikad mi nije bilo stalo, ni njemu nije bilo stalo, kao da se sramio, kao da nisu postojali... Strašno je reći da mi je rat došao na ruku? strašno je to čuti?, dok su razgovarali Goa je držao ruku na njenom koljenu, koža mi je smrznuti pepeo, nije strašno reći istinu veli, zlata mu vrijedi ! istina?, ona!, njezina priča. Zlata mi vrijediš Amalija! Njegovu ruku nježno je premjestila na njegovo koljeno, trgnuo se, skuhat će kavu! Na prozor se šuljalo svitanje, hladno i turobno, kuću je ispunio okrijepljujući, topao miris, zlata mu vrijedi. Uz kavu je uzeo novine, pregledava ih, ne čita, nešto traži?, misli da je u nekim novinama vidio Nenu, možebit ju je vidio, na nekom natječaju ljepote, slični majci, nemoguće kažem, ona je očeva kao i sve što je vrijedilo u našem braku, žene nemaju ni zasluga ni vrijednosti, postat ću feministica?, ne pada mi napamet, to sada zovu drukčije: gender studies!

Poslije je zanimanje susjeda splasnulo, nenadana gošća je malone zaboravljena.

Bili su to mirni, nestvarno lijepi dani.

Amalija bi kadšto zažalila zbog Goina spola: da je žena mogli bismo razgovarati bez ikakve zadržke, te su zime često isključivali struju i u stan se uvukla zima, mogli bismo se ugrijati u zajedničkoj postelji, naše bi prijateljstvo bilo savršeno, dakako da je to samo žudnja za društvom i sitnim nježnostima, je li ih bilo? ne i za seksom uvjeravala je sebe. Kadšto bi je napastovalo iskušenje da ga dodirne, iskušenje prejako da bi mu odolila bez puno muke, napastovalo ju je preko granica snošljivosti, prenula bi se sva smetena, ustajala iz crvenog naslonjača i odlazila u sobu, bez lakunoć, ne pogledavši ga. Goa nije tražio objašnjenje. Ostao bi do dugo u noć pred stišanim televizorom. Goa je bio noćna ptica.

A onda se jednoga dana neuobičajeno rano vratio s posla, Amalija je upravo čistila sat u predsoblju, na drvenom kućištu bile su se stvorile masne nakupine slijepljene prašine i vlage. Ružan, novovremeni sat koji još k tome preglasno kuca, otkucava, hita kraju i uznemirava. Sredstvo za laštenje namještaja omamilo ju je žestokim mirisom, osjećala je laganu mučninu, zašto je došao tako rano, misli...

– Vraćaju se Lid i djeca.

Lid?, ona ubrzava pokrete flanelskom krpom preko drvene površine, ne okreće se, Lid? oduvijek ju je nerviralo skraćivanje imena, doživljavala ga je kao lijenost da se ime izreče do kraja, ili kao nježnost, tepanje: Goca, Goa, Lid, a tek Ame! lažljivo, uzdahnuo Ame!, i što tu nervira, Amalija? Lid i djeca?, trlja, zagledava se u kazaljke kao da odmjerava koliko vremena joj je još ostalo, i kazaljke ubrzavaju svoj hod, vrtoglavo se okreću, vraćaju se idući tjedan kaže Goa, tvrdokorne mrlje uzmiču pred Amalijinom žestinom no ona ne zamjećuje taj uzmak i lašti, Goa joj prilazi s leđa, ne olakšavaš mi, Amalija!, ne olakšava mu? što bi mu to ona trebala olakšati?, i kako? a sebi olakšati?!, sveudilj trlja, bulji u kazaljke izbjegavajući okrenuti se i pogledati ga, i koliko je sati, Amalija?, ne vidi koliko je sati, sredstvo za laštenje nadražilo joj je oči, on dlanom pokriva njezinu nadlanicu na kojoj su iskočile žile: prestani, Amalija... dovoljno je čisto... prestani, raširio je dlan preko njezine nadlanice, osjeća blizinu njegova lica na svom zatiljku, osjeća njegov dah, čuje kako diše, ne možeš sve očititi, nauči se živjeti s nečistoćom... molim te prestani.

Kazaljke su se zaustavile u svojoj paničnoj trci. Ukopale se u mjestu. Stalo je vrijeme.

Izvukla je svoju ruku ispod njegove, izmahnula se ustranu: trese je pražnjenje drhtulje, spustila se u crveni naslonjač.

Mogla je očekivati da će se to dogoditi. Ali nije. Uljuljana u nekakvom snu bila je izgubila iz vida vanjski svijet. Moraš otići Amalija, čula je i ono što Goa nije rekao. Raspitao se malo za neki posao... posao?, mora raditi, potvrđivati se, vratiti izgubljeno samopouzdanje, može bit samopouzdanje nije moj prirodni dar?, mora biti neovisna, živjeti po svome...

Ona šuti, u zajedničkom životu volio je njezine prostrane šutnje, tišina joj bistri misli, sjedila je s rukama na krilu rasplićući svoje šutnje, ponekad ga je slušala kako spava, izbjegavaj glasne i agresivne ljude jer oni uznemiravaju duh!, prvi put je od nje čuo za taj citat iz crkve sv. Pavla, što bi rekao autor osam stoljeća kasnije? što bi rekao na ovu sveopću halabuku i svjetski galamu?, ipak: kad su ga njezine šutnje počele uznemiravati?

Zahvalit će mu na *svemu*: na utočištu, na ljekovitosti namiješenog osjećanja života, pomogao joj je više nego ijedan lijek, bez patetike i dramatiziranja kojih se on kloni, na razgovorima, na... na rubu plača. Razočarana si Amalija? obuzeta tugom? ne zna, bolan neki osjećaj, tvoje razočarenje je besmisleno, rekla je sebi. I besmisleno ustrajava u njoj.

– Pronašao sam ti posao, kaže joj razbijajući kristalnu kuglu njezine šutnje. Ne ovdje, nego na otoku, psihosocijalna pomoć stradalnicima rata... nemoj strahovati, možeš ti to, bit ćeš dobro plaćena... bit ćeš u mogućnosti pisati...

– Na otoku imam kuću i oca.

– Dobar temelj za početak nove pustolovine. I nove priče.

Goa misli da imam snage za novu priču. Da ću pisanjem izgraditi sve slomljeno i uništeno u sebi, oživjeti mrtvo kao što sam oživjela njegovo cvijeće, misli popraviti srušeno?, ne nego iznova izgraditi, napisati ono što je Peđa u svom neopravdanom bijesu spalio, i da je *najmojije* prikladna riječ, malo neuobičajena, imaš pravo na *najtvojije*!

Reći će mu koliko važna joj je njegova podrška, i vjera u njezino pisanje, on ga ne drži sramnim, zahvalit će mu na poslu...

Govorancija koju je bila pripremila izbrisala joj se iz glave.

Goa je stajao na vrh skalina, sama će poći u luku, slegnuo je ramenima: ako joj je tako draže, jest! i voljela bi izaći kroz

Боџомил Ѓузел

ВОЛКОТ НА ВРАТА

Не мора ни да ни тропне на врата –
веќе му ја чувствуваме присутноста околу куќа
кога си ја чеша четината од кошињата
или ни дува ледено низ процепи невидливи

право во вратот или низ облеката до ципите.
Здивот наш внатре ни се мрзне на прозорците
а од неговото топло дишење надвор се топат
и капат мразните цутови низ стаклата

или тоа лигите му течат од алчните рилки
на усвитениот му ламтеж со кој не гледа
преколени и уште живи одрани како му чадиме
и видот нему, кутриот, му го замаглуваме...

Зар да го пуштиме да влезе за ние да излеземе
од под земја како полжави, голи или сосе корупка,
или да му ја спраштиме со душата низ баца
како штркови задоцнето преселни:

тој да ни се раскомоти во домот
со гладот во утробата и омразот во градите
а ние да припкаме по назабените плочници
од неговата ебана волко-јабана?

СКАЗНА ЗА ЗМЕЈОТ И ЌЕЛЕШОТ

Во дворот пак ни се разиграл некој змеј
блеска со панцирот вештачки пулејкиж

и не обневидува со тие безброј огледалца
кога ќе ни светнат право в очи

бесовите му се вошките невидливи што скокаат
и не боцкаат под најосетливите мишки и влакна

никако да се испошти тој чесниот од нечестивиот
ниту да си ги оструга струпките со керамитче

иако од окото му блеснува леќата снајпер
иако од устата му ждрига оган од граната

си ја влечка така оклопената опашка низ сета земја
ни копа друмови и си копачи нови патишта

кај ќе си свие брлог остава по едно јајце
ако е сматок само ќе пукне и ќе засмрди

ако не – ќе испили нови змејчиња и змијчиња
да ни се царат киклопски со локвите разлеана нафта

дење си ги мачкаат и митарат крилцата
за ноќе да си побараат нови невести-жртви

А нашиот ќелеш дење си се брчка во калта а ноќе сонува
како да си разигра коња ко царски син младоженец

си го трие патем најденото пердувче надеж
за да му долета ангелот спасител дома

низ ширум отворени порти, среде запретано огниште
па гледа зазјапано низ прозорец во дворот

за да не го пропушти мигот кога златните крилја
ќе слетаат и ќе се сронат сами во безброј аспри

само да не станат пак лесни конфети толку просирни
што ќе се стопат на првите утрински зраци

и пред да кацнат на дланките од сиромасите
тој да им ги собере со еден замав сите.

ВТОРО ПРИШЕСТВИЕ?

Нема веќе раце за ракоплескање
има разнесени, обесени на гранките
(или се само ракави распарталени)

се што останало од ефтиниот патриот и верник
или од името на неговиот целат
врежано врз кожата од жртвата

двата прста истакнувани за знакот победа
сега се брцаат в очи или ја пробаат острицата
со која си ги точат орловите нокти

(оние други “орлови нокти” се уште омајно мирисаат
во градините од домовите ограбени или спалени
од други миризливи “анамски раце”* што сега се бакнуваат)

здавените доморотци си го плукаат млекото мајчино
во крв задоени од придојдените дивјачки дадилки
или од триумфирите качени на пламени кочии

телата на живите
се живи бомби
асктивирани далечински од Тој-Кој-Е

ЃАВОЛОТ НИ ОРА НИ КОПА

но можеби сепак треба да се впрегне
во севгарот невидлив со кој не води

откога од Лучоносец станал Никој – небаре
сам со копитото си згазнал на опашката –

за да удриме заедно со ралникот во закопаното азно
со кое секојдневно не мамат и вабат

па меѓу парампарчињата древни дребулии
да блесне пак зракот-знак на крстот наш

* И едниот и другиот назив се за исто градинарско растение-ползавица од родот *Лоницера* (латински), само што првиот вид (“орлови нокти”) е повеќе див и не мириса баш толку ‘омајно’ како вториот (“анамска рака”).

или тоа е искрата од случајно удрениот камен
што сепак треба да се ископа заеднички

и цел да се вглави како аголник
од здание или макар како потпора

и пречка за сопнување, сепнување и овестување –
дур скраја ни се плази Безимениот со сопствениот јазик

кој штотуку ни продал и грст помалку од измереното
на кантарот што лажно мери со нулата измамничка

за да не ограби од нашето подобро добро
од Природата што божем ни ја оправила.

Секој од нас ти го свртел грбот, Боже
криејќи ти се во Ликот од Легијата безимени

или внатре во празната сенка, во мршата место душа
под парталите од страшилото со позајмено руво

од Другиот што не демне однадвор
или од Близнакот зариен подлабоко внатре

ако излезе вон – слободата да е
камбанен свон, гибел и погубување...

Дали крајот е цел
или целта е крај?

Неоткриената Новаја Землја под вечен мраз
– о колку ли уште дна под нас!

Штом зарот бил фрлен – случајно зарем?
– се родивме двајцата ко севгар во јарем.

КРАЈОТ НА ЛУДАТА ТРКА

Да се убрза историјата!
Ленин

Така и ни го скрои –
времето не само да тече туку и да трча
а и ние во него, да не задоцниме – за што?

небаре сме “во живо” на брзата лента
од урнебесните комедии на немиот филм
или во лудата трка од автомобили и гангстерски пресметки
што никогаш не можат да го достигнат идеалот
на Совршениот Злостор, никогаш неоткриен
зашто ни го наместија да го живееме
без да го препознаеме до крај...

... се дури со главата не удривме како со тупаница
во живиот сид од утопијата или крајот на историјата
како во Судниот Ден и не се раскостивме
на толку ситни парампарчиња
што одвај можеме да ги најдеме, не пак составиме
– освен во себеси
а секое парче има задоцнето палење
и се уште може да експлодира

ЧОВЕК ВО СЕБЕ ЗГРЧЕН HOMO IN SE CURVATUS

Цел живот згрчен
во кујнското коше крај огништето
(па дури и кога имаш цела куќа
се пикаш сам како дух во шише)
како во тесна надрасната облека
со секое движење под строга контрола
нешто да не удриш или скршиш
па да се повредиш себеси или блиските.
Дури и малку подгрбавен, сабјата ако замавне
да ти ја отсеке само замислената грба,
или ако случајно ти се поткрши ноктот

да се преживее како црна подноктица,
бескрајно да се криеш во стапици
од сопствените остатоци...

Но затоа, пак, на сон
да шеташ со денови крај пловни реки по широки булевари,
да јаваш – со секое влакно настрхнато – по стеги и прерии,
да се возиш бескрајно без скоро да стигнеш на целта
– особено без кошмарот на предвремено враќање
во домот претрупан со предмети, во сокакот од маалото
од малата татковина, без ничија освен татковата вина
и мајчината што таму те родила...
Затоа и приучениот кенгурски скок
(со бовчата во стомакот) дур до Австралија,
и не во када со згрчени раце и краци како во утроба
туку во Океан за да се размавташ како Октопод
и со пипалата да и продреш во секоја пора на Земјата
па и да бидеш загушен од нејзините цврсти прстени

како црв од илјадници членови
и секој од нив – дур и згазнат
да може да почне нов живот.

УТИЈА

На Шејмас Хини

И самото и име беше опомена (при допир со неа
плунката од прстот да не ти се одлепи сосе кожата)
и закана со тежина (тргај се да-н' те удрам!)
дур стамената домаќинка ја мафта разгорувајќи
и ги низ штрбавите заби залчињата-жарчиња
(што претходно и ги беа ставале в устата
со маша – како да колкаат живина за гоњење –
директно од утробата на усвитената печка)
како што попот ја ниша кадилницата со закана
на клетва пострашна ако не се прекрстиш...

Но друга реа испушташе стијава-утија
дур едната рака ги гланцаше алиштата
а другата ги прскаше со света водица:
чад пецкав на тлејните јагленчиња и пареа

од водата запенето искашлана од пумпата,
или од иструганиот сапун заостанат во вешот
издуван наврапито на јажето за сушење,
иако претходно го биеле самовили со пиралка
на камен, или го плакнеле и плавеле во корита
(за да го диплат акробатките на трапез?)

Небаре галија со глава од чудовиште на клунот
се пробива низ здрачна измаглина над мртваца
а од веслата, што не се гледаат од брзи замави
и разлетана пења, на чекреците избиваат искри
(тешко им на дланките корави од галиотите!)
и веднаш ги палат вршките од сувиот шамак
што паѓаат и цврчорат во водата – грчки оган
или литија од примрачни факели што чадат катран?

Ќе пропарадираше така пампурот од *синиоѝ воз*
пеглајќи *брајисѝво-единсѝво* (за да не стане брато-убиство)
низ потемкинови огради од пароли, знамиња и униформи,
па ќе и го отвореа остинатото ждрело
да ждригне истлеана згура и пепел –
развиличена страшната уста и е сега
музејски фосил од препотопска ламја
– ене ја изгланцана со гар на полица! –
а беше еднаш весталка на вечен оган.

ПЕТЛИТЕ ШТО РАНО ПЕАТ – ГИ КОЛАТ

Од таванскиот балкон
скриени зад балустрадите, рано наутро
го гледаме ослободувањето на Скопје ноември 1944-та.

Младо партизанче се префрла преку оградата
од еден двор спроти улицата
и истиот миг го застрелуваат.

Претпладнето се уште се гледаше
крвта испрскана врз кашавиот снег
како од петлите што ги колевме со секирче.

* * *

“Уште ли ќе разговараме низ цевките од револвери?”
прашува татко ми додека рано наутро го апсат
и ме будат ококорен зад мрежата од детското креветче.

“Зар и јас немам право да каснам нешто?”
вели мајка ми затечена од мојот поглед додека јаде,
а знам дека, ако ја гледам упорно, ќе ми даде...

врисна одеднаш мајка ми и крв и бликна од писката
удрена од некој стражар со врв од чизмата додека
татко ми го водат од судница во затвор на јаже-оглампик.

* * *

Изутрина ја најдовме мрежата од креветчето
на ќерка ми сета испресечена на парчиња
додека таа уште спиеше девствено невина

иако потем ни призна дека самата ја исекла со ножици –
15 години подоцна излезе од решетките на земјава
и остана со мајка и во Англија, сеуште немирно спиејќи.

* * *

Тие што ги колеа поединечно петлите што рано пеат
сега се будат од гракањето на цели јата чавки
што прелетуваат од едно стрниште до друго буниште

и ништо не им можат –
штом тие погладни се множат.

ЗИМСКА СКАЗНА

Доцнајануарскиот ден се буди бавно
како од стајките на тежок мамурлак
но од завесите тргнати тој сепак
светна бабуњосан со заруменети образи:

* Ментална болница крај
истоименото село,
на сливот на Лепенец
во Вардар, близу мојата
населба Влае и Скопје.

макар и под пластови магла сиот беше закитен
со тантели скреж по гранките од дрвјата.
Штом раката ми се одлепи од надворешната квака
видов – надвор уште врнеше првут од слана.

“Последна парада од терористичката ЗИМА!”
рече соседот и отиде на Пазар да си ја продаде изреката.
Се мушнав меѓу младоженците и невестите накитени
од светецот-сињак сред делников престорен во празник

и во процесјата пензионери од тронтави борови
што си ги оставиле кожувите и бундите
на клупите заковани со шајки мраз
па цогираат во пицами како лудаците од Бардовци.*

Стапалата го крцкаат и дробат зрнестиот снег
крај црниот Вардар, побелен само од ѓубрето што го носи,
или како прематар што го трампи од еден ракав до друг
(не само што парите вртат пари туку и стоката – стока)

од еден депозит на брегов до друга депонија на другион,
што се зголемува со огромни камати и профити низводно
– така на Грците им се враќа вложениот капитал во плодна кал,
– со баражот од повратна и пловна флота амбалажа.

Бездомниците што го преживеале теророт од ноќта
под мостовите палат огнови и печат мрши,
си ја пијат мочката-чај и си ја сркаат чкембе-чорбата.
Бароне! Бароне! вика еден господин со шубара,

не се знае дали по своето куче или по рибарот-питач.
Како само му текнало да излезе со нешто на глава,
си велам, дур мене студот ме скалпира гологлав,
оти сметав – денот сепак ќе се круниса со жолчката-сонце.

Ене го, конечно низ облаци и магла сирна и тоа топче-копче,
па можев да се вратам како изземнат крстоносец од ходочастие,
во кое се покрстија и венчаа толку пагански бракови:
од крвнички тек душмани во светечки правоверни парови.

Не само свадби, туку сите почнаа и да се лигават
во кармакараш пијанки, накитот од сињак
здивот див им го истопи во локви тиња,
па не знаеш сред вревата дал викаат: *аман!* или *амин!*

DRUGI DOLAZAK HRISTOV?

VUK PRED VRATIMA

Ne mora ni da nam lupne na vrata –
već mu osećamo prisustvo oko kuće
kad svoje čekinje očese o ćoškovne
ili nam dune hladno kroz procepe nevidljive

pravo za vrat ili kroz odeću sve do prepona.
Dah se naš iznutra leđi na prozorima
a od toplog disanja njegovog napolju se tope
i kaplju zaleđeni cvetovi niz stakla

ili to bale njegove cure iz alavih ralja
užarene gramzivosti s kojom nas gleda
preklane i još živo-odrane, dok se dimimo
i vid mu, jadničku, zamagljujemo ...

Zar da ga pustimo da uđe da bismo mi izašli
iz zemlje kao puževi, goli ili skupa s ljuštrom,
ili da lepo zbrisemo s dušom kroz badžu
kao rode one što kasno krenu da se sele:

pa on da nam se raskomoti u domu
s utrobom punom gladi i mržnjom u grudima
a mi da cupkamo cvokoćući po pločnicima
te njegove tuđinske vukojebine?

BAJKA O ZMAJU I NIKOGOVIĆU

U dvorištu opet razigrao nam se neki zmaj
blešti pancirom od veštačkih šljokica

i obneviđuje nas bezbrojnim ogledalcima
kad nam zasvetle pravo u oči

besovi su mu vaške nevidljive koje skaču
i bockaju nas pod najosetljivijim miškama i vlasima

nikako da se pobiska taj časni od nečastivog
niti da sebi ostruže kraste ćeramidicom

iako mu iz očiju seva leća-snajper
iako mu iz usta podriguje vatra granatna

vuče on tako oklopljeni rep po celoj zemlji
nama drumove raskopava a sebi nove puteve krči

gde god da svije brlog ostavlja po jedno jaje
ako je mućak samo će pući i zasmrdeti

ako nije – ispiliće se novi zmajčići i zmijčići
da bulje u nas kiklopski lokvama razlivene nafte

danju mažu i mitare svoja krilca
da bi noću potražili nove neveste-žrtve

A naš ti se nikogović danju valja u blatu a noću sanja
kako da razigra konja kao carski sin mladoženja

i trlja usput pronađeno perce nade
ne bi li mu doleteo anđeo spasitelj doma

kroz širom otvorene kapije, usred zapretenog ognjišta
pa gleda zazijano kroz prozor u dvorište

da ne propusti trenutak kad zlatna krila
slete i srone se sama od sebe u bezbroj novčića

samo da ne postanu opet lake konfete toliko prozirne
da se odmah istope pod prvim jutarnjim zracima

i pre no što zatapkaju na dlanovima siromaha
on da ih pokupi jednim zamahom sve.

DRUGI DOLAZAK HRISTOV?

Nema više ruku za pljesak
ima raznesenih, obešenih o grane
(ili su to samo rukavi razdronjani)

sve što je ostalo od jeftinog patriote i vernika
ili od imena njegovog dželata
urezanog na koži žrtve

dva prsta isticana u znak pobjede
sada se brcaju u oči ili probaju oštrilo
kojim bruse orlovske nokte

(oni drugi "orlovski nokti" još uvek omamno mirišu
u vrtovima domova opljačkanih ili spaljenih
od strane drugih mirišljivih "anamskih ruku"* koje se sada ljube)

pridavljeni domoroci pljuju majčino mleko
zadodeni krvlju pridošlih divljačkih dadilja
ili trijumfira ispetih na plamene kočije

tela živih
su žive bombe
aktivirane daljinskim upravljačem od strane Toga-Koji-Jeste.

ĐAVO NIT' ORE NIT' KOPA

ali možda ipak treba da se upregne
u jaram nevidljivi kojim nas vuče

postavši od Lučonosca Niko – kao da je
sam zgazio kopitom sopstveni rep

ne bismo li udarili zajedno s raonikom u zakopano blago
kojim nas svakodnevno i mame i vabe

pa da među paramparčićima drevnih sitnurijskih
blesne opet zrak-znak krsta našeg

*I jedan i drugi naziv
odnose se na isto vrtno
rastinje – puzavicu iz roda
Lonicera, samo što je prva
vrsta ("orlovski nokti")
vide divlja i ne miriše baš
"omamno" kao druga
"anamska ruka".
(Primedba autora.)

ili je to iskra iz slučajno udarenog kamena
koji ipak treba da se iskopa zajednički

i ceo da se uglavi kao ugaonik
nekog zdanja ili barem kao podupirač

i prepreka za saplitanje, štrecanje i osveščivanje –
dok nam se na drugom kraju plazi Bezimeni svojim jezikom

koji tek što nam je zakinuo šačicu manje od izmerenog
na kantaruu što lažno meri nulom prevarantskom

ne bi li nas oslobodio našeg boljeg Dobra,
Prirode koju su nam tobože uredili.

Svako od nas okrenuo ti je leđa, Bože,
krijući ti se u Liku Legija bezimenih

ili u praznoj senci, u mrši umesto duše
ispod prnja strašila s pozajmljenim ruhom

Drugog koji nas vreba izvana
ili Blizanca zarivenog još dublje unutra

ako izade vani – sloboda neka bude
jeka sa zvonika, pogibelj i pogubljenje ...

Da li je kraj cilj
ili cilj je kraj?

Neotkrivena Novaja Zemja pod večnim ledom
– o koliko li još dna ispod nas!

Čim je kocka bila bačena – zar slučajno?
– rodismo se oboje kao par volova u jarmu.

KRAJ LUDE TRKE

Ubrzati istoriju!
Lenjin

Tako nam ga je i skrojio –
ne samo da teče vreme već i da trči
a i mi u njemu, da ne kasnimo – na šta?

kao da smo “uživo” na brzoj traci
urnebesnih komedija nemog filma
ili u ludoj trci automobila i gangsterskih obračuna
koji nikad ne mogu dosegnuti ideal
Savršenog Zločina, nikad otkrivenog
jer su nam namestili da ga živimo
a da ga ne prepoznamo do kraja ...

... sve dok glavom ne udarismo kao pesnicom
u živi zid utopije ili kraj istorije
kao u Sudnjem Danu i ne raskostismo se
na toliko sitne komadiće
da ih jedva mogasmo pronaći, a kamoli sastaviti
– sem u sebi samima –
a svako parče ima zakasnelo paljenje
i još uvek može da eksplodira.

HOMO IN SE CURVATUS ČOVEK U SEBE ZGRČEN

Celog života zgrčen
u kuhinjskom čošku kraj ognjišta
(pa čak i kad imaš celu kuću
zavlačiš se negde sam kao duh u bocu)
kao u tesnoj odeći koju si prerastao
svakim pokretom strogo kontrolišući
da nešto ne udariš ili slomiš
pa da povrediš sebe ili bližnje.

Ali drugačiji vonj ispuštala je guja žar-pegle
dok je jedna ruka glancala rublje
a druga ih prskala svetom vodicom:
od čađi pucketave tinjajućeg ugljenvlja i pare
vode zapenjeno iskašljane iz pumpe
ili od struganog sapuna preostalog u vešu,
napuhanog istog časa na užetu za sušenje
iako su ga prethodno udarale vile prakljačama
na kamenu, ili ga ispirale i plavile u koritima
(da bi ga potom slagale akrobatkinje na trapezu)

Kao da se galija s glavom čudovišta na pramcu
probija kroz izmaglicu sumraka
a iz vesala, koja se ne vide zbog brzih zamaha
i raspršene pene, na čekrcima izbijaju iskre
(teško otvrdlim dlanovima galijota!)
i odmah pale vrhove suvog ševara
koji padaju u vodu i cvrče – grčka vatra
ili litije zamračenih buktinja koje dime katranom?

Proparadirao bi tako pampur od plavog voza
peglajući bratstvo-jedinstvo (da ne postane brato-ubistvo)
pored potemkinovih ograda od parola, zastava i uniformi,
pa bi joj otvorili prehladeno ždrelo
da podrigne usijanu zguru i pepeo –
razviličena su njena strašna usta sada
muzejski fosil pretpotopske ale
– eno, izglancana garom leži na polici
a bila je jednom vestalka večne vatre.

PETLOVE KOJI RANO PEVAJU – KOLJU

S tavanskog balkona
skriveni iza balustrada, rano ujutro
gledamo oslobođenje Skoplja, novembra 1944-te.

Mladi partizan prebacuje se preko ograde
u jedno dvorište s druge strane ulice
i istog trenutka pogađaju ga.

Pre podne još uvek se videla
krv isprskana po kašastom snegu
kao od petlova koje smo klali sekiricom.

* * *

“Hoćemo li još uvek razgovarati kroz cevi revolvera?”
pita moj otac dok ga u rano jutro hapse
i bude me bunovnog iza mreže dečijeg kreveca.

“Zar i ja nemam pravo da nešto prezalogajim?”
kaže majka zatečena mojim pogledom dok jede,
a znam, ako je uporno gledam, da će i meni dati ...

vrisnu odjednom majka i krv joj šiknu iz cevanice
koju je stražar udario vrhom čizme, dok su
oca vodili iz sudnice u zatvor, vezanog užetom – oglavnikom.

* * *

Izjutra nađosmo mrežu kreveca
naše kćerke, svu iseckanu na komade
dok je ona još spavala devičanski nevina

iako nam je posle priznala da ju je sama isekla makazama
15 godina kasnije izađe iz rešetaka zemlje
i ostade s majkom u Engleskoj, još uvek nemirnog sna

Oni koji su klali pojedinačno petlove koji rano pevaju
sada se bude od graktanja celih jata čavki
što preleću od jednog strnjišta do drugog bunjišta

i niko im ništa ne može
što se one, sve glasnije, množe.

ZIMSKA BAJKA

Kasnojanuarski dan budi se polako
kao iz taloga teškog mamurluka
ali pri pomeranju zavesa on ipak
blesne podbuo zarumenelih obraza:

*Mentalna bolnica kod istoimenog sela, na ušću reke Lepenec u Vardar, blizu mog naselja Vlae u Skoplju. (Primedba autora.)

pod plastovima magle sav beše zakičen
belim čipkama inja po granama drveća.
čim mi se ruka odlepi od spoljašnje kvake
videh – napolju je još padala prhut slane.

“Poslednja parada terorističke ZIME!”
kaza sused i ode na pijacu da proda svoju izreku.
Umuvah se među mladoženje i neveste zakičene
svetačkim injem dana radnog ali pretvorenog u praznik

i u procesiju penzionera od truntavih borova
što su ostavili svoje kožuhe i bunde
tamo na klupama zakovane ekserima mraza
pa džogiraju u pidžamama kao ludaci iz Bardovaca.*

Stopala krckaju i drobe zrnasti sneg
pored crnog Vardara, belog samo od đubreta koje nosi,
ili kao trgovac sitnom robom koji pretura iz jednog rukava u drugi
(ne samo što pare vrte pare, nego i roba-robu)

iz jednog depozita na obali do druge deponije na drugoj,
a sve to uvećano ogromnom kamatom i profitima nizvodno
– tako se Grcima vraća kapital uložen u plodno blato
– baražem povratne i plovne flote ambalaže.

Beskućnici koji su preživeli teror noći
pod mostovima pale vatre i peku strvine
piju svoju mokraču-čaj, srkaju svoju škembić-čorbu.
Barone! Barone! viče jedan gospodin sa šubarom,

ne zna se da li psa svog zove ili ribara – prosjaka.
Kako mu je samo palo na pamet da izađe s nečim na glavi,
kažem sebi, dok mene samog stud skalpira gologlavog,
jer sam računao – dan će se ipak krunisati žumancem-suncem.

Eno je, konačno kroz oblake i maglu virnu i ta loptica-skočica,
pa mogah da se vratim kao prozebli krstaš s hodočašća,
u kojem su pokršteni i venčani toliki paganski brakovi:
iz krvničkog nepara dušmana, u svetačke pravoverne parove.

Ne samo na svadbi, već svi su počeli da se blesave
na lomnoj, ispreturanoj pijanci, a nakit od inja
njihov divlji dah istopi u blatnjave lokve
pa ne znaš usred vreve da li viču: *aman!* ili *amin!*

SLIKA INVALIDNOG SVIJETA U POEZIJI FARUKA ŠEHIĆA

Odavno se u bosanskohercegovačkoj književnosti nije pojavio zanimljiviji i bolji prozaist i pjesnik od Faruka Šehića. Nakon prve knjige autoironijskog naslova *Pjesme u nastajanju* (Omnibus, Sarajevo, 2000), Šehić je vanrednu poeziju iz *Hit depoa* publikovao po časopisima, da bi značajniju pozornost književne javnosti privukao izvrsnom ratnom prozom objavlivanom u *Odjeku*, *Sarajevskim sveskama*, *Licima*, *Arsu* i drugim književnim glasilima. Jedan od onih mladih bosanskih spisatelja koji tematski sklop svoje literature uglavnom crpi iz zadnjeg bosanskog krvavog rata, bazirajući pismo na snažnom antiratnom stavu i poetici svjedočenja iz pozicije gole ljudske supstance koja se neprestance mrska u stravičnim ratnim uslovima, Šehić je istodobno i pisac depresivne, različitim fobijama opterećene, beznađem obilježene, deformirane, razučene svakodnevnice bosanskog postratnog, tranzicijskog društva, ironičan koliko i melanholičan, humoran i angažiran.

U tom nadrastanju ratne teme ne ogleđa se, međutim, jedina razlika između Šehića i drugih, mlađih bosanskih pisatelja. Ono što ovog izdvaja od ostalih autora u njegovoj generaciji jest prije svega postmodernistički poetički credo o angažmanu književnoga teksta i svijest o tome da književnost ne može biti svedena na ideje estetskog utopizma i isključive autonomnosti književnosti. Zato je njegova poezija neprestano polikontekstualna, stalno u dodiru sa raznorodnim planovima stvarnosti i izrazito angažirana.

Šehić je uistinu našao svoj glas, i ton, i ritam, i jezičku frazu, i specifičnost imaginacije, i idejni sistem. No, to nipošto ne znači da je on odan prevaziđenom modernističkom projektu originalnosti i inovativnosti, koji najčešće završava u prevelikoj hermetičnosti književnog teksta. Naprotiv, u srži njegove poetike nalazi se postmodernistička muzealnost, pa je on istodobno i pjesnik lektire, pisac čiji je tekst premerežen postmodernim intertekstualnim pasażima, ali i pjesnik iskustva, svega onoga što se proživjelo, doživjelo, onoga što se vidjelo,

bijedu i očaj svakodnevnice, da bi se iza toga pojavio etički horizont i angažman poetske slike. Naime, u toj se slici kondenzira nehumana suština društva i državnog aparata, njihova licemjerna priroda, zbog čega pjesnik svijet i vidi kao invalidni prostor, invalidnu situaciju.

Šehić pjeva iz te i o toj invalidnosti svijeta, a njegova poezija predstavlja rezervoar slika u kojima se spaja, kao i kod Kiša, ali na sasvim drugačiji način, fantazija i stvarnost, imaginacija i fragment realnosti. Otud njegove pjesme počesto jesu *imaginativni dokumenti invalidnog svijeta*.

Pritom, pjesnik, u duhu postmodernističkog osvjetljavanja mjesta iz kojeg govori, samoosvješćuje i vlastitu poziciju: *“ugodno je biti razapet PTSP-om/ između mrtvih i živih/ poništen jezom/ svakodnevnice”*. To je pozicija nepripadanja, odnosno nemogućnosti pripadanja, života na granici zbog *razapetosti PTSP-om*, egzistencije koja se odvija *između mrtvih i živih, poništenosti jezom svakodnevnice*. Svaka od ovih slika vuče u različitim smjerovima, ali se i fokusira na *centralni, temeljni osjećaj* Šehićeve poezije. U prvoj se postraumatski ratni sindrom gleda pomalo kroz isusovsku poziciju, zaziva sliku raspеча, krsta koji se nosi kao ključno obilježje egzistencijalnog (be)smisla. Na toj osnovi pjesnik prizemljuje isusovski mit, oprobava ga i dokazuje u vlastitoj egzistenciji, a oduzimajući mu metafizičku sadržinu, zapravo je posvjedočuje, potvrđuje u vlastitoj poziciji, da bi se odjednom, nakon tog asocijativnog sklopa, kao kakvim velikim reflektorom, osvjetlilo i mjesto te raspetosti. *Između mrtvih i živih*, kaže on, pa je to egzistencija u *nigdje-prostoru*, život koji se živi u sjećanju, skupa sa mrtvim suborcima s kojima se ne može biti, kao što se na drugoj strani ne može biti ni sa živima. U *invalidnom svijetu* živi se i bukvalno na *granici* između smrti i života, pri čemu kao osobeni udar apsurdna dolazi naradena slika: *jeza svakodnevnice* od koje je pjesnik *poništen*.

Pjesnikova vještina bratnja jezikom ogleda su nevjerovatnoj preciznosti, ali i asocijativnosti jezika. *Poništen*, kaže on, zazivajući asocijaciju na *ponišćavanje karte u tramvaju*, pri čemu se ljudska egzistencija *reizira*, čovjek se svodi na predmet za jednokratnu upotrebu u rukama surovih institucija moći. *Jeza svakodnevnice* tako postaje metaforom političke upotrebe čovjeka koji nije ubijen, nego, iskorišten (u ratu) i bačen, zgužvan poput upotrijebljene tramvajske karte. Nadalje, asocijativni sklop što ga zaziva imenski predikat, tjera nas da

vještine rukovanja jezikom. Naime, sliku pjesnik završava elipsom. Pa se otvara pitanje šta to proriče taj *sezonski prorok*: socijalnu pobunu, političku revoluciju, ili diskurs koji demaskira pervertiranu igru institucija moći, dokazujući svojom bijedom dehumaniziranu suštinu društva. Tu se, zapravo, i utemeljuje etička podloga Šehićeve poezije, pa se može reći da baš zbog tog etičkog, humanističkog, socijalnog angažmana (pri čemu Šehić ne bježi i od *politizacije poezije*, što je u skladu sa strujanjima u postmodernizmu) njegova poezija naznačuje nov poetički prostor u kontekstu bosanskohercegovačkog pjesništva.

U samoosvješćenju pozicije govora taj poetički program i direktno je obrazložen: "(...) Ja sam se otrgnuo od Borga a živim među njima/...ja sam onaj što mora fizički braniti svoja uvjerenja/ ja sam bio u ratu rat je bio u meni/ ja sam više nego svjestan klasnih razlika/ ja sam onaj što se divi čovjeku koji je iz ove vukojebine/ otišao u Španiju da se bori na pravoj strani/ ja sam onaj što ne želi držati govor o lijepim stvarima/ ja sam ovaj koji se nada da će neko nakon ovog skupa riječi/ sa užitkom pocijepati moju knjigu/ ja držim govor totalitarnim euglenama i amebama/ ja sam *avangarda radničke klase*".

U općepoznatoj naučnofantastičnoj seriji *Zvezdane staze* Borgovi su fiktivna stvorenja koja posjeduju isključivo kolektivni um, kolektivnu svijest kojom se upravlja iz centralnog kompjuterskog sistema. Šehić na osnovu toga gradi metaforu o ideološkom, totalitarnom sistemu koji iz ideološkog centra moći, kroz sistem fukoovski shvaćene panoptičke moći države, gradi jedino kolektivni, totalitarni identitet, pa, otud, iako je otrgnut od njega, lirski subjekt nužno živi među borgovima.

Opet su dva plana stvarnosti principom ajzenštajnovske montaže pogleda dovedena u vezu. Ovog puta naučno-fantastična naracija poslužila je kroz metaforičko poopačavanje kao ogledalo u kojem se prepoznaje zlo naličje političke ideologije, njena zla nakana da izbriše svaki oblik individualnosti za račun težnje da bez ostatka usisa čovjeka u svoj sistem.

Nakon ove slike koja je osvjetlila totalitarnu prirodu bosanskog nacionalističkog uma, dolazi slijedeća: "ja sam onaj što fizički mora braniti svoja uvjerenja". Ideološko nasilje nad čovjekovim umom sada se pokazuje i kao bukvalno nasilje, budući da se živi u društvu potpune dresure, u nekoj vrsti orvelovske životinjske farme, u kojoj se uvjerenja ne mogu braniti argumentom uma, nego, što je posljedica čak fizičke

¹ Cijela knjiga trebala je da nosi taj naslov, ali je intervencijom urednika on izbačen i namjesto njega dat je naslov *Hit depo*, što su urednici pravdali komercijalnim razlozima usvajajući ideologiju tržišta kao jedini bitan faktor izdavačke politike. O takvoj ideologiji književnog tržišta veoma oštro je pisala Dubravka Ugrešić u knjizi *Zabranjeno čitanje*, izjednačivši je s punim pravom sa književnom praksom socalizma u komunističkim državama, jer je u oba slučaja književnost podređena ideološkom interesu izvan nje same. U jednom slučaju to je komunistička ideologija, a u drugom ideologija kapitalističke dobiti književne industrije.

čovjekove ugroženosti, argumentom sile. U podlozi ovih stihova nalazi se spoznaja o licemjernoj prirodi postjugoslovenskih nacionalizama koji su se konektirali na komunizam, preuzeli njegov model mišljenja, očuvali hijerarhiju moći državnog aprata, promijenili ideološki predznak sačuvavši sve mehanizme političke torture.

Šehićeva poezija, dakle, zastupa i deklarativno, gotovo transparentno angažman i u socijalnoj, i u etičkoj, i u antropološkoj ravni. O tome svjedoče navedeni stihovi, a pogotovo onaj koji poeziju izjedanačava sa *držanjem govora totalitarnim euglenama i amebama*. Ne treba posebno podcrtavati da u podlozi ovog stiha stoji strašno iskustvo totalitarnih političkih praksi dvadesetog vijeka i njihov konoclogorski zbroj zločina, teror najgoreg od svih vjekova, kako bi rekla Vislava Šimborška, ali i ironija koja uslužnike tog sotonskog aparata izjednačava sa *euglenama i amebama*, jednočelijskim organizmima bez uma.

Međutim, iza te ledene ironije izniče poetički zahtjev koji hoće *desakralizirati modernističku građevinu* Poezije, njenu *bjelokosnu autonomiju*, koja se pokazuje u praksi kao zatvor poezije, njena likvidacija.

Šehićeva poetika utemeljuje se, dakle, na svijesti o otvaranju pjesništva, na svijesti o postmodernističkom obratu prema kojem umjetnost nije više obogotvorena djelatnost koja proizvodi nadvremenosti, transvremenosti Ljepote i esencijalnosti Smisla, Strukture, Hermetizma, Inovativnosti, Originalnosti, Forme, Figure, Jezika. Poezija je *govor*, diskurs među diskursima, nešto što računa na *akciju*, nešto što tvori i proizvodi, mijenja društvenu svijest, pa se stoga neprestance zatiče u polikontekstualnoj situaciji *invalidnog svijeta*, a ne na projekativnom literarnom nebu zasnovanom na liotarovski shvaćenim metanaracijama. Zato i pjesnik (ironijski provokativno) kaže da je *avangarda radničke klase*.

Taj postmoderni obrat sama je srž Šehićeve poetike u gotovo svim njenim dimenzijama. Već od samog naslova ciklusa *Ulične poslanice*,¹ preko mnogobrojnih intertekstualnih pasaja, metatekstualnih intervencija, antiutopijskog karaktera poezije, decentriranja, rasredištenja poetske strukture itd. prisutna je u Šehićevoj poeziji postmodernistička svijest.

U naslovu ciklusa ogleda se poetičko preokidanje žanra poslanice, koja je u tradiciji bila, zapravo, forma koja je nosila određeni moralno-etički i filozofski sadržaj kojemu je bio

cilj didaktičko, prosvjetiteljsko djelovanje, ili, pak, forma u kojoj se iskazuje privatna sadržina u pismu što je upućeno nekom tačno određenom adresatu, prijatelju, savremeniku, ili nekoj fiktivnoj ličnosti. Šehić formu prekodira na bazi razgrađivanja *modernistički shvaćene zatvorenosti poezije*, te na podlozi *poslanice* traži od poezije da bude *govor* o vrlo prepoznatljivom referentnom okviru. Pritom, poezija se spušta iz projektivnog literarnog neba, utemeljenog u metanaraciji ili deridaovski shvaćenim praznim, transcendentnim označiteljima, u blato ulice kao pravog istinskog ogledala invalidnog svijeta. Pjesma je tako postala izvještaj sa ulice, neka vrsta fotografski utemeljene skice *stanja društva na ulici*, koja je, ustvari, metaforički rečeno krvotok društvenog organizma. Stupanj oboljelosti tog organizma ponajbolje se ogleda baš na ulici. Ulica je tako postala temeljni socijalni topos, što podsjeća na Bahtinovu tezu o srednjovjekovnoj kulturi *trgova i ulica* koja je je svojim *smjehovnim formama* destabilizirala i razgrađivala strogu hijerarhiju religijske, visoke, institucionalne kulture.

Na toj osnovi u Šehićevom intertekstualnom poigravanju formom otkriva se jedan, uslovno rečeno, veoma širok poetski obzor, jer poezija kao *ulična poslanica* stoji naspram hijerarhijskog, forumskog govora institucija totalitarnog uma i s njima usklašenog kulturnog iskaza. Svojim referencijalnim govorom ulična poslanica destabilizira, razgrađuje, dekonstruira strafikacijski organiziranu moć Institucije Kulture kao sluškinje totalitarne ideologije, te na drugoj strani *autističnost* modernistički zamišljene Književnosti.

Međutim, iza ovog poetskog zahtjeva otkriva se također i poezija sa bezbrojnim aluzijama, asocijacijama, citatima, pseudocitatima, pa se i na toj razini vidi memorijski, muzealni postmoderni duh Šehićevog pjesništva. On pri tom nije samo strogo književan, nego, kao u slučaju intertekstualne igre sa *Zvezdanim stazama* i intermedijalan, a pogotovu u ciklusu *Megazvijezde će spasiti svijet*.

Već od samog naslova tog ciklusa prisutna je ironijska svijest koja raskriva naše doba kao *"nulto vrijeme"* u kojem virtualni iskaz dominantno formira identitet. To je ona svijest što se poklapa sa bodrijarovski shvaćenim principom *simulakruma*. Mediji, zapravo, proizvode stvarnost, a svijet postoji samo kao slika što je oni produciraju. Megazvijezde najpotpuniji su iskaz takve medijske kulture, a u Šehićevoj ironijskoj optici

one se pojavljuju kao *bogovi-spasitelji*, da bi se tim ironijskim svjetlom razotkrila sva bijeda medijskog *prepariranja invalidne stvarnosti*. Ko su te megazvijezde: Oprah iz *Oprah šou*, Haris Džinović, Sanela Prašović, Supermen, koji je u penziji itd.

Kao i u prethodnom ciklusu i ovdje je prisutna izvrsna poetska upotreba jezika. Tako su u odličnim poređenjima "brkovi Harisa Džinovića .../štucovani besprijekorno kao trava na centralnom terenu *Wimbledonea/ kočoperni do muda/ boldirana muškost*". A potom, u poenti pjesmi ti su brkovi "guste grablje za generalno čišćenje/ vasijske septičke jame". Ista vrsta ironijske igre prisutna je u pjesmi *Avazov Express proudly presents* u kojoj je Sanela Prašović, spikerica i novinarka bosanske televizije (tačnije Televizije Federacije BiH) "sposobnija od Merlina Copperfielda, dosadna ko benigni tumor". Ona se vraća u žižu javnosti "sa još većim moćima nego prije/ slično Gandalfu u *Prstenovima/* nakon smrti postaje vampirski snažnija".

Ako ciklus *Ulične poslanice* osvjetljava apsurd i beznađe bosanske tranzicije, pri čemu pjesnik iz jedne, uslovno govoreći, autsajderske pozicije slika užas institucije moći i to tako da *zvanični diskurs* dekonstruira *prizorima socijalne bijede*, ciklus *Megazvijezde će spasiti svijet* dekonstruira medijsku scenu koja, u podršci ideološkim centrima moći, proizvodi nakaradni sistem vrijednosti. Na jednoj strani, Haris Džinović jest metafora novokomponovanog kulturnog kaosa, a na drugoj, Sanela Prašović simbolizira pokušaj idelogije da kroz medije proizvede i utjelovi u praksi svoj sistem vrijednosti. U oba slučaja radi se o performativnoj igri u kojoj je bodrijarovski shvaćen simulakrum postao transcendentnim označiteljem bosanskog postratnog društva. Šehić svoj ironijski pristup toj stvarnosti počinje od te tačke, da bi u vrsnoj poetskoj igri demaskirao zlu nakanu ideologije. Zato njegova poezija i jeste puna humornih obrata, ironijskih efekta, čak pomalo i sarkazma, kao npr. u poređenju Sanele Prašović sa Gandalfom, jednim od glavnih likova općepoznatog romana i filma, gdje se *Avazov* pokušaj da instalira Sanelu Prašović kao mjeru bosanske strukture medijskih vrijednosti karikturalno izjedanačava sa Tolkinovom projekcijom mitskog lika koji je na strani *transcendentalno zamišljenog dobra* u surovij igri mitski projektiranog zla.

Ironija i humor nestaju u ciklusu *Na licu mjesta*, u kojem Šehić opjevava svoje ratno iskustvo. Od izvrsnog naslova koji otkriva poziciju svjedoka što je neposredno bio uključen u

strašnu ratnu mašineriju na liniji fronta, koji je gledao, doticao, okusio *smrt bližu od košulje na prsima*, kako bi rekao jedan drugi bosanski pjesnik, preko redukcije poetskih figura, praktično svođenja poezije na fakte iskustva, do izrazite etičke i antropološke angažiranosti ovih stihova, Šehić ispisuje jedan od ponajboljih poetskih ciklusa vezanih za ratnu temu u kontekstu bosanskog pjesništva. Treba samo čitati redukciju do činjenične ogoljenosti npr. u pjesmama *Kad sam prvi put vidio komad ljudske lobanje*, *Vojničko groblje Ometaljka*, *Iz vojničkog dnevnika*. No, uz te pjesme u kojima se zbiraju činjenice ljudske tragike, fakti pojedinih smrti koje neće biti upamćene dolazi stih: *“miruje ratište kao ćelija zloćudnog tumora,”* gdje, opet, poređenje osvjetljava rendgenski precizno stanje zla, nemogućnost da mu se umakne, njegovu sveopću snagu, i gdje se vidi izvrsna pjesnička imaginacija koja naoko nespojive stvari dovodi, baš po maksimalnom stupnju neumitnosti zla, u veoma blisku vezu.

Pjesnikova pozicija neposrednog svjedoka užasa, antropološki horizont njegovog angažmana, čitavi rojevi vanrednih detalja čine ovaj ciklus jednim od najpotresnijih poetskih svjedočenja o strašnom ratnom iskustvu. U njegovom postamentu jeste duboko antiratni stav, pa se zbroj žrtava *besmislenog ubijanja*, kako rat određuje Selimovićev junak Ahmet Šabo, vidi kao krah čovjeka i čovječnosti. Ali, taj govor baziran na *činjenicama iskustva*, oslobođen od monumentalizma političke historije, jest, zapravo, iskaz *unutrašnjeg rata*, naime onaj iskaz u kojem se *spoljni prizori pounutruju*. Političko-ideološka neman rata preselila se unutra, pa u Šehićevoj poeziji ne *pjevaju samo prizori*, koje prema poetičkom credu velikog bosanskog pjesnika Ilije Ladina treba pjesnik samo opisivati, nego *pjevaju prizor unutrašnjeg rata*. A Šehić je tu već na terenu novog poetičkog obrata. Naime, onog obrata koji će ratno, ili možda bolje rečeno antiratno bosanskohercegovačko pismo uputiti u novom smjeru, baš kao što je cjelinom zbirke *Hit depo* u velikoj mjeri preokrenuo poetičko stanje savremene bosanske književnosti.

Fotografija: Đurđica Tedeschi

Sonja Manojlović

KAKVO JE TVOJE NE

NA BD SAINT – MICHELE

Ostarjeli pjesnik
glumeć
da je stranac u zemlji
što odavno dom mu posta,
opet mi nudi svoju jedinu
svježe prepisanu pjesmu
Blaženo utočište žanra,
u tvom okrilju svi smo skriti
Blaženi stereotipi,
tako gusto uz put posijani,
sjajimo izdaleka
do zadnjeg kutka zemljine kugle
Neka se baci kamenim kruhom onaj
tko s izvora ne želi danonoćno piti
Savršenstvo da se bude,
da oduzima dah
Na širokom Saint – Michele bd
možeš biti sve
Za tobom klizi ljubičasta omaglica
bljeska
jaguarov zub
Tu si još uvijek jedno,
sa svime zaista jedno,
čisti nevidljivi zrak
Kako bi, uopće, mogao
oslovljen biti?
Ne, ja sasvim drugdje idem, kaže
Ja sebe više ne zanimam

ČUDNA VREMENA

Sve što se živo uz zidove stišće,
grane li sunce, ili zazviždi snijeg,
u prozirnomo plaštu, kao blesavo jaje,
ljulja se naprijed i nazad,
pod zaštitom zemljine teže,
čubi i mjerka, raste iznutra
Vani je hladno,
vani je važna šuplja ptičja kost

VRIJEME POSJETA

A gdje si ti?
U nestvarnom, zabačene glave
Pa ipak, nagrada je moja
Gledati ljudsko lice
kao da ga se nikada
ne treba bojati

Što me se tiče
čudo koje sjedi, kad ja ležim,
a ustaje kad sjednem

Nisam tu, nisam doma

Nagnu se bliže, sjaje,
kroz proreze pogledavam
– po čemu će znati da mi je bolje?
Diši ! Jedi! – više mi ne znače
to što drugi traže.
Bolje mi je?

Pa, tijela izrezuju iz soba,
ostaju stolci u zrakopraznom,
sviju se, zgusnu, otklize

Nose negdje drugdje

U ledenom zraku se zrije.
U kaplji zraka, jednom se rukom oslanja,
drugom grabi, prazno priteže,
što god je ovo tijelo htjelo
sad klizi
u riječi, svakom ponaosob,
što treba, što dati.

Lice mi je razborito?
Ne. Sneno. Jezik je presićušno klatno
za da i ne,
u njega mozda više znači.

SAD

U zrak da skočim, iščilim,
ne mogu
Kroz vodu da propadnem
u korijen što niče,
nije dano
Vatreni češalj struže,
živim zatrpanu,
samu,
Sve uliježe u se,
oblizuje se,
i gladno, i sito,
razum caruje

UZIMANJE GLEDANJEM

Dižu se s bolničkog ležaja
ponizne žene bez šminke,
pužuć do parka
uzdignu lice, udahnu
i strujne uspomena, najtanji miris,
ni sama ne zna gdje je,
i ne odbrodi iz šupljeg u prazno,
odskoči kad joj se prepriječi put
Izdaju je oči – gleda da uzme

STIŽU GNOMI

Mjestašce je, istina, zabačeno
al svakom u ruci karta,
za leđima suigrač nijemi
U svjetlo lampe taj se čuva stupit,
a kad se stolice odmaknu,
stopit će se lako s mrakom,
korak mu je brz, zemlja mu je ravna ploča

IRONIČNI DEMINUTIV

Čas posla,
ne znaš za strah,
okrenut glavu, izbočit čelo:
dežuram! ne spavam!
Pa pesnicom o grudi srčano tuci
koliko ti drago,
propinji se,
kroti neukrotive patuljke,
daj im šumskog zraka,
planinu im daj!
Sebi za ljubav, nikom drugom.

GOST

Iščupa krov
put prazna neba,
i na pramac svoje lice pričvrsti

A gdje su, gdje su, pita

One umiljate, što postale su tek ljubazne,
sad pojasne se odmah same,
kotrljajuć sve
ka večeri

Jurimo amo, jurimo tamo,
kroz kožu usplamte vrata u druge svjetove
Ljulja se, njiše, gost je
na dubokoj, čistoj vodi
u zoru

Dolje su, potopljene

Prozračne oči pretražuju pažljivije,
piazza della frutta, piazza delle erbe,
bombe u hranjivoj tišini

VRIJEME JELA

Ulicom hrane proći, druge mi nema
Osim okom, danas neću probat
svu slast Grčke
i lepinje Orijenta
Ni u svemirsko pilence,
obmotano oko svoje osi,
zarezat, potonut
Ni razmaknut hljebne skute
sandwicha, falafela
Ne šašliku, i ne svadbenoj riži
Nakostrušeni morski stvore,
udove svij, zašuti,

kraj mene može se preživjet
Proći ću ispod mosta,
ne – pljoskom o čelo,
samo mlat vode iza čamca
Zaista moram razmislit što ću, kud ću
kad bude vrijeme jela
Svaki svome, kažu vedra lica,
svikla nepca
U izokrenutom oku zvjezdoznanca
stijesnih se i ja
u lirsko, nerazumno Mi!
– pa drobež, mrvež, rub prizora
žderuckam
od jutra do sutra

UZMI ONO ŠTO JE BILO MOJE

Kuću po kuću izokrene,
i u četiri zida pljasne
s bilo koje strane svijeta,
zakiti gubac
dobro poznatim šiljatim uhom

pa čekaj da opiše sebe,
pa čekaj da opiše sve,
slaže jedno u drugo,
kuću u dvorište,
dvorište u stisnutu šaku,
iz nje pljušte
ptići

samo njih ću danas zvati, kaže
samo njima odgovorit

sklopit oči, zbacit glavu,
kao rukom odnesena
nestat

KAKVO JE TVOJE NE

Kroz njihove poglede,
pa i nevidljiva,
gospa od ulice

Pozatvaraš prozore i knjige,
i ravno, kroz svakog
koga sretnoš,
sa svjetlonosnom uzicom u ruci,
dalje, sve dalje

I na svaki nijemi pogled
kojim kažu da te znaju,
s nogama u žitkom,
stani i pobroji
sva ne ispod

sve nadajuć se da će neko da
zgrabit te za šišak,
kad se odvažiš uzdignut na prste,
izdužit do nečeg,
makar i u prazno razbacivat
i da i ne,
u svačijem džepu sitniš,
užitak za usta

DRUŠTVENI DOGAĐAJ

Zbog tebe i tebi sličnih,
baš kad zaustiš,
baš kad se okreneš,
prinose cvjetove, sve žarkije,
ubrus na nijema usta,
na sredinu, na brisani prostor

tu, kao omanji gradovi
premeću se,
šutiraju svjetle osmjehe

i zato smo ih gledali, gledali
i na kraju pojeli

ODLUKA

U kojem ćeš svijetu od sada živjet?
I ovaj do tvojeg,
kovrče sijede lijepeć na čelo,
na njuškave oči,
u obje ruke objesit će po teg
umilna pjeva
U velebnom dobošar, škuri vrabac – glavonožac
pod sitom,
u pljevi uzdignuta nosa,
motreć što osta iznad,
u rukama ljudi
kojima otkriješ samo ime

PREŽIVJELI

Nešto manje živ,
u vrisku ispod glasa,
lirski uznosito tjeraš kasom
do jezika strana, nepoznata

Ruka u ruci, nepodnošljiva je!
Slavjujske jezike začinit, pojest
krišom!
Pomirit se sa svijetom,
iščupat mu buntovno srce,
magnet za gladne!
Ništa nije samo tvoje,
od čega ćeš živjet?

NEČUJNO NE

Pa, ako i nisam sebe uvježbala
uvježbane su riječi: reci ne, reci nije,
kad dođe da se reći mora

jer od sada samo ćemo tu živjeti,
u jasnoći novog čula
sveosvjetljavajućoj čeljusti
strašnog

ni otac, ni mati
zaštitit ne mogu

ni uzet
ni dodat
ono do čega ti je stalo

NISAM BILA NITKO DRUGI

Ušla sam u ljetni pljusak,
odvela ga
do viđenja, kako ti to voliš nazvat
I svoje lice, čvrsti dokaz,
u istinit
prepravila prizor

I da i ne
izjest će prste, kožnu svilu!

Dosadna usta, zatvorite se
Bez vas
zgusnu se usne samo za gledanje,
i mogu mi vratiti ono što je bilo
samo moje

AUDICIJA

Nježno svjetluca mladunče,
mazi se, još je krzno

ali, sjećaj se tijelo,
kako se odapinju strijele
u stvarni svijet

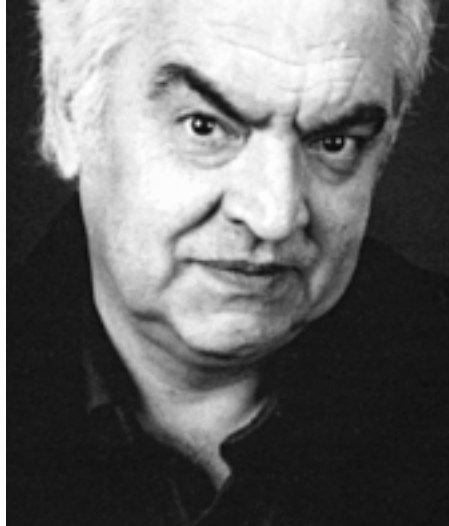
ne misli da si tu,
ako nisi nigdje drugdje

samo je zapanjenom oku
jasno : nevidljivac stari

Preveo Josip Osti

Andrej Medved

LABIRINTI

SLED

Skrita sled vodi
v ilovnato past
 Kolobar
stisnjene trnja
slepi navidezno pot
Otrpli galebji krik
 je obvisel
nad prelomljenim
 lokom prepada
Naplavljena ptica Smrtni udarec
 ki jo je izbičal zlakotnjenih ptic
 nočni vihar
je strmoglavila
 v globino
Steptana gmota
 Kačjih pijavk
kroži nad razmočeno
 soteska
V svinčenem jedru
 spodkopanega
orehovega semena
utripa brezoblična
 zaseda žuželk

VBIČ

Čelo stiska,

da v ognju zgori.

Poči les, da zmrzne.

Kačo vlevi,

jez vkuje. Vdre
glavo, zrak. Lavo vlije,

blisk vblešči.

V nebo vlomi, v kri žge.

Vdre čelo,

vodo, led. V
kožo rase, s krili

razliva lavo,

Naseli zvezdo, mrežo v oči.

GLAVA

Dotikaš nemo, kot v grozi;
telo jelena, kresna noč: čebele
na obrazu. Pasti, pripete z volno.
Metulji se dotikajo ramen
kot gosta dlaka zemlje. Dotik
odpira polt; poljubi na oči,
na čelo, usta, na ramena.
Gol trebuh, vrelo mleko; bodalo
iz lesa, napeta vrv. In
maske v kamnu, v koži piramide.

V ustnicah premikam strah, spomin
utripa v žile. In črne kepe
v dlaneh zgorijo kakor trave. Dvojno
dno glave, v snopih zakopane
mravlje. V usta, v pepel razlito
mleko; da se ugreza zemlja,
gozd, oblaki; da čreda vdira vse
ograde. Kričanje v steno, v plesu
kot v stekleni krogli. Petelin
nosorog potrga niti in srpi
zmrznejo v krošnjah. In ogenj vdre
oblake. In sneg zmede vse glasove.

TELO LOSA

V oljenih prtih so
zavita krila; v kratkih krčih

spijo ptice; in se spreminjajo v zvezde za oblaki.

Dišeči deteljnovi listi,

negibno za zaveso in pred vrati, ki skrivajo
nebesne vhode. V leseni bič, ki stiska ovce v ogradi.

Od teže zakopan, zamrznjen
v ledu; stopljen v med iz tisočih

kristalov, v odmevih nepreglednega prostora.

V zenicah slutnje, v prazni sli
po lovu, ponavljaš pod obzorji sončnih krogov

besede, ki so brez pomena. Da se

razraščaj v nemem ritmu; v rob polti, v boleče perje.

VIDENJA

*

V obrazih se spreminjajo podobe,
s cvetnim prahom je prekrita govorica
poganskega boga, ki rase za obzorji.
Zasuti v čas, v minevanje krajíne,
globoko v jezeru, kjer spijo ptice,
v brezčasnost letnih kolobarjev, ki
vznikajo v jasna sporočila, kot
po nevihti, ki podira drevje,
s priprtimi očmi, v strahu pred zatonom;
pred šumno senco, ki drobi peruti.
V razpoke sili, proži v vulkane, oglati
kamni menjajo oblike; da v bregu slutnja
govori besede mrtve jate, da
v slapu poteši neskončno željo.

*

V zemljo vrezani, v izbrušene jezike,
kot v smrtnem krču, kjer odmeva groza
v dokončni spravi, kot s hladnim
stiskom v kovino; kot da bleščijo
v tankem curku pavi, v membrano večše,
ki sili v luč in brusi risbe v nevidna
krila; in v divjem pišu zemeljskih
tokov mineva, v viharju iz nebesnih krogel;
v zatisnjene oči, v rokave gozdnega požara.

V pramen las, v kositrno lasišče, v pestí
zatisnjene obljuje; v jutranje podobe,
v bizonovo glavo, v perje pavov alabastrnih
obrisov. Zaprte v odnos pred rojstvom,
iz dlakavih rogóv v nosníce antilope;
v hropenje, v cviljenje, v zasluh,
v onemitev. Da govoriš nazaj, da vrneš
v protitok besede, ki vznikajo v zaklep

tišine; v tolmune iker, v belino zrkla.
Da splášiš črede gamsov v dolini, da piješ
čisto roso, pri izviru; v podobi samoroga.

KILINI

*

Zakrčena krdela iker, ki silijo
v kačje jajce; v usnjáti jezik
vkopljejo zavetje, v lisnate
kotanje, v kolibrijeva krila se
potuhnejo, v lepljive ovijalke;
v gladkonose, mesojede ptice, ki
lovijo le ponoči. Svarilni klici
v temó, kjer plenijo škorpijoni,
ki se izgublajo v jutranji
svetlobi, in glodajo v poganjke,
v skorjo, v izvotljána kostnata
ohišja. Z zoro pride dan in
vznikajo rodovi srn in jelenjih
samcev; v pragozdovih potopljeni
v spanec in neskončna ogledala.

*

Z lahkoto ločiš trnje od lapuha, in
polniš votel prostor z napisi,
prilepljenimi na oblake, na zvezdni
prah, na stene, ki se spreminjajo v
meglice; da zelenijo vse pustinje,
in ledeniki, in oplenjeni domovi;
da zrasedo sekire v lesu s
pajčolanom, in zadrhtijo ploskve
razodetij. Odpeti, odpečateni
spomini se zlijejo v lusknate
plasti za nohti; da pesem, diamant,
obrbe v osi vse poglede, da zdrsne

čez lasé in roke, in ovce spremeni
v ladje, v oceanih. Da gol potoneš
v trikotnike na čelu, in zlomiš
premice, turbine; da suhih ust,
v puščavi, čakaš beduine; da z vrha
jambora poslušáš zven galebje
perutnice, in se približaš
rudnikom soli, v pragozdovih.
Da v vakuumu zaspiš, v breztežnem
stanju, in se oblečeš v raševino;
in najdeš mir v dihanju otroka.

HIPERION

Razpet v leglo, v mrežo termitnjaka;
kjer bruhajo gejziri; kjer slišiš
zven obljubljenе tišine; kjer se
poslavljaš od stvari, ki jih ne moreš
poimenovati; kjer vzleta roj razgrnjenih
obrazov in se pretaka vonj po soli.
Da tvoja senca zaskeli skozi priprte
perutnice, da vztrajaš v živ izvir,
ki napolnjuje trebuhe; da se ugreza
streha sredi jase in soj svetlobe
vdira v prostore, in polni goste
ureznine glave. V line hiš, v špranje
listja plane dan, kot sikanje čebele,
ki me prevzame s čudežnim napojem.

Andrej Medved

LABIRINTI

TRAG

Skriveni trag vodi
u glinenu zamku
 Kolobar
 stisnutog trnja
zasljepljuje prividni put
Obamro galeblji krik
 ostao je visiti
nad prelomljenim
 lukom ponora
Naplavljena ptica Smrtni udarac
 koju je išibao izgladnjelih ptica
 noćni vjetar
strmoglavila je
 u dubinu
 Zbita masa
zmijskih pijavica
kruži nad razmočenim
 tjesnacem
U olovnoj jezgri
 potkopanog
orahovog sjemena
pulsira bezoblična
 zasjeda kukaca

UBIČ

Čelo stišće

tako da u vatri izgori.

Pukne drvo da smrzne.

Zmiju svučē,

jaz ukuje. Udubi
glavu, zrak. Lavu ulije,

munju ublista.

U nebo upadne, u krv žeže.

Udubi čelo,

vodu, led. U

kožu raste, krilima

razlijeva lavu.

Naseli zvijezdu, mrežu o oči.

Oko stišće,

oko vrti. Zmiju u glinu

obrne. Ukopa
sušu, kišu. Kamen slomije,

mrežu ukopa

u čelo. Rudu u zemlju.

Vodu žari,
drvo udara. Vrije li

svjetlost? spava li lav?
U glavu se uvuče, u nebo

skoči. Snove
na oči, kamen na čelo.

Kamen, koji
slomije krila
zmija, mreža, koja žari.

Gundelji u drvetu,
zakopana juta. Daske,

ukucane u zrak.

GLAVA

Dotičeš nijemo, kao u stravi;
tijelo jelena, ivanjska noć; pčele
na licu. Zamke, privezane vunom.
Leptirovi dotiču ramena
kao gusta dlaka zemlju. Dodir
otvara pūt; poljupci na oči,
na čelo, usta, na ramena.
Gol trbuh, vrelo mlijeko; bodež
od drveta, zategnuto uže. I
maske u kamenu, u koži piramide.

U usnama pomjeram strah, uspomene
pulsiraju u žile. I crne grude
u dlanovima izgore kao trava. Duplo
dno glave, u snopovima zakopani
mravi. U usta, u pepeo razliveno
mlijeko; da se urušava zemlja,
šuma, oblaci; da krda provaljuju sve
ograde. Vrištanje u zid, u plesu
kao u staklenoj kugli. Pijetao
nosorog pokida niti i srpovi se
zamrznu u krošnjama. I vatra prodre
oblake. I snijeg zamete sve glasove.

TIJELO IRVASA

U uljane plahte su
zamotana krila; u kratkim grčevima

spavaju ptice; i pretvaraju se u zvijezde iza oblaka.

Mirisni datulini listovi;

nepokretno iza zavjese i ispred vrata koja skrivaju
nebeske ulaze. U drveni bič, koji zbija ovce u ogradi.

Od težine zakopan, zamrznut
u ledu; stopljen u med od tisuću

kristala, u odjecima nepreglednog prostora.

U zjenicama slutnje, u praznoj požudi
za lovom, ponavljaš ispod obzorja sunčanih krugova

riječi koje su bez značenja. Tako da se
razrastaju u nijemom ritmu; u rub puti, u bolno perje.

VIĐENJA

U licima se mijenjaju slike,
cvjetnim prahom je prekriven govor
poganskog boga koji raste iza obzorja.
Zasuti u vrijeme, u prolaznost krajolika,
duboko u jezeru, gdje spavaju ptice,
u bezvremenost godišnjih kolobara, koji
klijaju u jasne poruke; kao
poslije oluje, koja obara drveće,
s pritvorenim očima, u strahu od zalaska;
od šumne sjene, koja drobi krila.
U pukotine nadire, strijelja u vulkane, uglato
kamenje mijenja oblike; tako da na padini slutnja
govori riječi mrtvog jata, da
u slapu ugasi beskrajnu žeđ.

U zemlju urezani, u izbrušene jezike,
kao u samrtnom grču, gdje odjekuje strava
u konačnom pomirenju, kao s hladnim
stiskom u metal; kao da blistaju
u tankom curku pauni, u membranu noćne leptirice,
koja srlja u svjetlo i brusi crteže u nevidljiva
krila; i u divljem dahu zemaljskih
tokova prolazi, u oluji od nebeskih kugli;
u sklopljene oči, u rukave šumskog požara.

U pramenje kose, u kositreno vlasište, u pesnice
stisnuta obećanja; u jutarnje slike,
u bizonovu glavu, u perje paunova alabasternih
obrisa. Zatvorene u odnos prije rođenja,
od dlakavih rogova, u nosnice antilope;
u hripljanje, u cviljenje, u zasluh,
u onijemjelost. Tako da govoriš natraške, da vratiš
u protutok riječi koje klijaju u zatvarač

tišine; u virove ikri, u bjelinu očne jabučice.
Da uplašiš krda divokoza u dolini, da piješ
čistu rosu, kraj izvora; u liku jednoroga.

KILINI

Zgrčena krda ikri koje nadiru
u zmijsko jaje; u kožni jezik
ukopaju zavjetrinu, u lisnate
vrtače, u kolibrijeva krila se
pritaje, u ljepljive puzavice;
u glatkonose, mesojede ptice, koje
love samo noću. Upozoravajući zovi
u tamu, gdje plijene škorpioni,
koji se gube u jutarnjoj
svjetlosti, i glođu u mladice,
u koru, u išupljena koštana
kućišta. Sa zorom dođe dan i
niču rodovi košuta i jelena
mužjaka; u prašumama utonuli
u san i beskonačna ogledala.

S lakoćom odvajaš trnje od podbjela i
puniš šuplji prostor s natpisima
prilijepljenim na oblake, na zvjezdani
prah, na zidove koji se pretvaraju u
maglice; tako da zelene sve pustinje,
i ledenjaci, i opljačkani domovi;
da izrastu sjekire u drvetu s
koprenom, i zadrhte plohe
otkrovenja. Otpete, oštećene
uspomene sliju se u ljuskaste

slojeve iza noktiju; tako da pjesma, dijamant,
obrne u osi sve poglede, da klizne
preko kose i ruku, i ovce pretvori
u brodove, na oceanima. Da gol potoneš
u trokutove na čelu, i slomiješ
prave, turbine; da suhих usta,
u pustinji, čekaš beduine; da s vrha
jarbola slušaš zvuk galebovog
krila, i približiš se
rudnicima soli, u prašumama.
Da u vakuumu zaspiš, u bestežinskom
stanju, i obućeš se u grubo sukno;
i nađeš mir u disanju djeteta.

HIPERION

Raspet u položaj, u mrežu termitnjaka;
gdje izbijaju gejziri; gdje čuješ
zvuk obećane tišine; gdje se
opraštaš od stvari koje ne možeš
imenovati; gdje uzlijeće roj pokrivenih
lica i pretače se miris soli.
Tako da tvoja sjena zapeče kroz sklopljena
krila, da ustrajavaš u živ izvor,
koji puni trbuh; da se uliježe
krov sred proplanka i sjaj svjetlosti
prodire u prostorije, i ispunjava guste
brazgotine glave. U otvore kuća, u pukotine
lišća bane dan, kao siktanje pčele,
koja me omami čudesnim napitkom.

Boris A. Novak

ANDREJ MEDVED, PJESNIK KOJI PREKORAČUJE GRANICE

Preveo Josip Osti

Andrej Medved je jedan od najmarkantnijih ljudi koje poznajem. Snaga njegove ličnosti zrcali se već na njegovom vanjskom izgledu: visoko čelo iznad užarenih očiju, orlovski nos na isklesanom licu, koje predstavlja plemenitu sintezu čvrstine i prefinjenosti. Izraz na licu je uvijek rasset između dva pola tog bogatog i proturječnog karaktera: sa jedne strane strasna obavezanost traženju istine, tako da mu oči, dok govori, žare od tisuću iskri, a sa druge ironija, koja ispuni Andrejeve oči drukčijim, podsmjehljivim, ali toplim i prijatnim plamenom. Vjeran je samome sebi, a ujedno predan neprestanom traganju i proučavanju. Zato živi paradoksnu sudbinu: neprestano *“u areni života”*, usred radnog meteža i borbi za novu umjetnost i novo mišljenje, za bolje uvjete nove umjetnosti i novog mišljenja, a u istom dahu povučen sam u sebe, kao da usred najbučnijeg društvenog događanja čuva u sebi mirnu, od vanjskog svijeta sasvim netaknutu i nedotakljivu špilju, u koju se, poput pustinjaka, sklanja razmišljati i stvarati. Nikada sitničav: Andrej Medved je – da upotrijebim izraz iz likovne umjetnosti kojom se intezivno bavi – čovjek *“velikog zamaha”*. Zato je mogao krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina uređivati avangardistički časopis *Problemi*, koji je temeljito provjetrio memljivi slovenski prostor, u osamdesetim, vođenjem Obalnih galerija, povezati slovenska likovna zbivanja sa najsvježijim likovnim usmjerenjima tog vremena *“nova slika”*, a u devedesetim zasnovati ambiciozan i zamašan izdavački projekt (naklada *Artes*). Kad god se radilo o opasnim političkim teškoćama, s nepogrešivim etičkim osjećajem postavljao se na pravu stranu, na stranu žrtve, na stranu slabijeg, a svoja stajališta jasno i glasno izražavao, bez obzira na posljedice. Uvijek u pokretu, prostornom i duhovnom. Samo kada govori o poeziji i njegov se glas useli mir, meditativna sabranost, bezvremenost: jer poezija mu znači najviše, s njom mu se nikud ne žuri, prema njoj je nježan i pažljiv, odvaja si vrijeme za poeziju, kao što velikoj ljubavi, velikoj strasti i dolikuje.

Ukratko: Andrej Medved je stvaralačka, izvorna i samosvojna osobnost suvremene slovenske kulture. Pjesnik i mislilac, koji neprestano prekoračuje granice poznatog i istražuje nepoznata područja umjetnosti riječi i likovne umjetnosti, estetike i filozofije. Čovjek koji pristaje na rizik.

Svoj plodni umjetnički i intelektualni put otpočeo je burnih šezdesetih godina, u vrijeme prevrednovanja svih društvenih i estetskih vrijednosti. Traženje novih i svježih puteva pisanja poezije i mišljenja je kategorički imperativ koji Medved otada slijedi sa strasnom predanošću.

Poslije zbirke, u kojoj je, 1966. godine, sabrao svoje rane pjesničke pokušaje i dao joj francuski naslov *Toujours de nouveau* (Uvijek iznova), 1969. godine je objavio knjigu sa značajnim naslovom *Putem povratka, putem bijega*, u kojoj se refleksija pitanja bivanja već izražava obnovljenim pjesničkim jezikom.

U isto vrijeme pisao je prodorne književno-teoretske i filozofske analize: u slovensku kulturnu javnost, kronično obilježenu "kašnjenjem" za međunarodnim tokovima, uveo je teme koje su bile tada "u vrhu" evropskih intelektualnih zbivanja. S jedne strane je, pomoću Heideggerovog mišljenja biti promišljao o duhovno-povijesnom položaju umjetnosti u vrijeme nihilističke prevlasti znanosti i tehnike, a s druge, pomoću impulsa francuskog strukturalizma i već post-strukturalizma (Derrida, Deleuze, Kristeva, Sollers itd.) razvijao teoriju jezika. Spadao je u avangardu tadašnje slovenske estetike i filozofije, koja se okupljala oko karizmatičnih figura Tarasa Kermaunera i Dušana Pirjevca, mada je za Medvedovu intelektualnu samostalnost značajna i njegova tadašnja kritika Pirjevčeve misli. Zajedno s vršnjacima i nešto starijim kolegama – Nikom Grafenauerom na književnom području, Tomažom Brejcom i Bracom Rotarom na likovnom području, te Slavojem Žižekom i Rastkom Močnikom na filozofskom području – suoblikovao je prvi front novog načina mišljenja. Oba izvora svoje misli – filozofski i lingvistički – sazeo je u teoriji igre, koja predstavlja radikalan i briljantan doseg slovenske estetike krajem šezdesetih godina; u tom smislu su prije svega važna dva traktata, *Bit i/kao igra* i *Pitanje o igri*, koja su, u knjižnom obliku, objavljena u knjizi *Spisi i objašnjenja*, gdje je Medved sabrao svoje kritičke eseje iz vremena od 1968. do 1970. godine.

A usprkos filozofskom kultu igre, eksperimentiranje s jezikom kod Medveda nikada nije išlo u smjeru olake i

neobavezne igrivosti, koja je bila karakteristična za tadašnje književno gibanje, koje je Taras Kermauner imenovao “*ludizam*”, na primjer kod pjesnika Milana Jesiha i dramatičara Dušana Jovanovića. I Medvedova poezija se temeljila na principu igre: slobodnom kombinatorikom riječi slijedio je tektonsku revoluciju koju je u slovenskoj poeziji prouzrokovao Tomaž Šalamun svojom prelomnom pjesničkom zbirkom *Poker* iz 1966. godine. Medved je slobodu jezika i fantazije kultivirao i pounutranjio. Kermauner je, u to vrijeme, sretno definirao razliku između “*eksplozije jezika*”, karakteristične za Šalamuna i njegove pristaše, i “*implozije jezika*”, karakteristične za Grafenauerovu i Medvedovu poeziju. Moguće ta “introvertiranost” pjesničkog glasa nudi i objašnjenje činjenice da, u suprotnosti sa svojim vršnjacima, Medved nikada nije postao član avangardističkih skupina (OHO, 443), koje su temeljile na “kolektivističkim” projektima.

Medvedov pjesnički jezik je već početkom sedamdesetih godina ispoljavao egzistencijalno obavezujuć i posvećen, takoreći ritualan odnos prema riječi: pjesme, objavljene u zbirci *Trag* 1971. godine, po čulnoj težini i gustini svog jezika, često izgrađene na slikama životinjskog svijeta, bitno se razlikuju od zračne lakoće i neobveznosti igara s riječima njegovih pjesničkih vršnjaka. Već u toj zbirci dolazi do izražaja neobična Medvedova sposobnost koncentriranja pjesničkog jezika. Zgušnjavanje izričaja se u sljedećim zbirkama sve više stupnjuje: usporedbe i prispodobe se sažimaju u metafore (najčešće genitivne), koje više nemaju ekvivalenta u vanjskoj stvarnosti, nego postoje samo na polju jezika, po volji pjesničke fantazije, pulsirajući u ritmu Želje, koja je najviši zakon medvedovskog svijeta. Metafore se apsolutiziraju u simbole.

U zbirci *Vatra, vatra pada* iz 1974. godine princip zgušnjavanja zahvata sintaksu, tako da jezik postaje eliptičan. Pjesme temelje na principu obrednog prizivanja i nabranjanja tijela, bića i stvari, zato djeluju poput čaranja, poput uroka, a ozračje sakralnosti još stupnjuje retoričke figure ponavljanja riječi i sintaksičkih obrazaca. Medvedovi tekstovi podsjećaju na biblijske *psalme*, koji su isto tako temeljili na *paralelizmu članova* (ponavljanju riječi i sintaksičkih struktura), te uzvišenoj dikciji. Od zbirke do zbirke pjesnik sve češće upotrebljava retoričku figuru koja djeluje kao vezivo jezičkog tkiva: radi se o *anafori* – ponavljanju iste riječi na početku svakog stiha ili rečenice. Anafora daje strukturama stihova i rečenica, koje

uvodi, jedinstvenu fakturu, a kao zajednički imenitelj redosljedna stihova ili rečenica povećava ritmičku organiziranost teksta, što ima za posljedicu i povećan emocionalni učinak.

Medvedovo zgušnjavanje pjesničkog izričaja (pri kojem se prisjetimo kako njemački glagol *dichten* znači ujedno *zgusnuti* i *pjevati*) zrači ogromnu energiju. Kao da cijeli materijalni svijet nestaje u crnoj rupi, koja, na taj način, u malom volumenu dobija veliku težinu. Poput magme vruća i teška čulnost Medvedovog pjesničkog rječnika je, zbog eliptične sintakse i nominalnog stila, uhvaćena u trpno stanje, u krajnje napetu, ali nepokretnu muku: zbog odsutnosti glagola riječi se ne prelijevaju u radnje i pjesme se ne prelijevaju u priče. Pjesničke slike su samostalne i nije ih više moguće razvezati u tradicionalna uspoređenja. Medvedov pjesnički jezik je, dakle, autonoman, događa se iz sebe i za sebe, na izvanjezičku stvarnost ga ne privezuju nikakve mimetičke veze. Pjesma je erotička radost i muka riječi koje niču iz tišine i u nju se, poslije užarenog trenutka zvonkog značenja, ponovno vraćaju: odnos između glasa i vremena je slika temeljnog egzistencijalnog odnosa između rođenja i smrti.

Rječnik Medvedove rane poezije je zapravo uzak: iste riječi se vrte u brojnim kombinacijama, te, u procesu međusobnog zrcaljenja, dosežu neslućeno značenjsko produbljenje, koje ih bitno udalji od njihovog osnovnog, denotativnog, rječničkog značenja. Radi se, dakle, o poetici koju bismo mogli označiti kao minimalističku. Već naslovi dviju Medvedovih zbirki sadrže temeljne riječi: *Vatra, vatra pada* (1974) i *Ubič* (1978).

Pjesnik opsesivno ponavlja neke riječi, koje djeluju poput jezgara, oko kojih se zgušnjavaju jezička zvijezda. Te ključne riječi (*vatra, tijelo, sjeme, koža, krv, zmija*) pridobijaju značenje i težinu simbola. Medvedov odnos do simboličkog značenja riječi podsjeća na misticizam Williama Blakea, na kojeg se slovenski pjesnik često poziva. Od vremena Blakeove romantike se, dakako, dogodilo koješta, što Medved, kao osjetljiv pjesnik i intelektualac s neobičnom snagom autorefleksije, artikulira i u svom pjesničkom rukopisu: konačan raspad metafizike je modernoj lirici omogućio iskustvo jezika kao ontološki samostalnog svijeta, u kojem se simboličke vrijednosti riječi prelijevaju daleko preko ustaljenih značenja.

Zbirka *Tijelo irvasa* (1992) već je naznačavala pomjeranje od krajnje implozivnosti rane Medvedove poetike ka bitnom

proširenju njegovog pjesničkog svijeta, koji dolazi do riječi u zbirci s značajnim naslovom *Viđenja* iz 1994. godine. (Već sam naslov te zbirke sugerira povezanost sa mističnom blakeovskom predajom.) Na razini leksike u *Viđenjima* još zapažamo tipične “medvedovske” simbole iz ranog perioda, za koje je karakteristična energija teške, trpne čulnosti. A riječi groze, raspada i nasilja su sada stavljene u drukčiji pjesnički kontekst, jer su im, kao protivteg, dodane riječi ljepote, nježnosti i života. Pristanemo li na rizik interpretacije *Viđenja*, mogli bismo reći da je zajednički imenitelj između života i smrti – ljepota. Pjesma riječima izražava ljepotu kao onu dimenziju prirode i bivanja u kojoj se dotiču život i smrt.

I uopće kombiniranje riječi u toj Medvedovoj zbirci temelji se na paradoksalnom združivanju suprotnih i proturječnih kategorija: suočavanje mekog i tvrdog, toplog i hladnog, širokog i uskog, vječnog i prolaznog, lijepog i strašnog, znanog i neznanog, domaće i opasnog...

Ali razlika između prijašnje i nove Medvedove poezije vidljiva je već na prvi pogled: umjesto žarećih, a usamljenih riječi na pozadini tihog, bijelog papira, tu se srećemo sa istaknutim strofama koje funkcioniraju kao samostalne pjesme i koje temelje na širokom, valovitom, izrazito ritmičnom stihu. Ritam je već prije predstavljao značajan element Medvedove poezije, ali zbog zgusnutosti jezika nije dolazio do izražaja u punoj mjeri; a u *Viđenjima* nas začara upravo ritam. Pri tom je iznenađujuće i značajno da u mnogim stihovima možemo izljuštiti čak metričku shemu: radi se o ritmu stiha *endecasillaba*, znanog *jamb-skog jedanaesterca*, koji od romantičara Franceta Prešerna nadalje predstavlja najkarakterističniji i – uprkos italijanskom izvoru – najviše “domaći” stih slovenske poezije u vezanom pjesničkom govoru. Pjesnik često upotrebljava aliteracije i konsonance. Zvučni dodiri uspostavljaju srodnosti između po značenju udaljenih riječi, a ujedno, na način međusobnog zrcaljenja riječi, još više naglašavaju razlike njihovog značenja.

Ta vrsta vraćanja jezičkim postupcima, karakterističnim za tradicionalnu poetiku, svakako je neobična, jer se radi o stvaraocu koji se formirao u periodu radikalnog avangardizma šezdesetih i početkom sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća i koji je, na razini leksike, još vjeran principima slobodnog izražavanja, što se, prije svega, pokazuje kao hrabro, svježije kombiniranje značenjski udaljenih riječi. Što znači paradoksalna činjenica da se nekadašnji avangardistički pjesnik

kao da je u pjesme ugrađeno zrcalo koje pokazuje kako pjesma pokazuje svijet. "Metajezični" postupci te vrste su karakteristični za post-modernističku poetiku, ali treba priznati da je Andrej Medved već odavno pjesničku riječ ispostavljaio samopromišljanju. Ta "filozofska" dimenzija Medvedove poezije je sigurno u vezi sa činjenicom da se radi o jednom od slovenskih mislilaca i tragalaca s najširim vidicima. Autorefleksivne pasaže u *Kilinih* uvijek organski rastu iz tkiva pjesničkog teksta.

Iz knjige u knjigu možemo, dakle, slijediti sve većoj Medvedovoj potrebi za harmonizacijom svih u pjesmi upotrijebljenih jezičkih postupaka u poruku koja bi trebala izraziti cjelinu svijeta. Stisku čovjekovog bivanja u suvremenom svijetu hoće prevazići maštovitim vraćanjem prvobitnoj čistoti bivanja: u toj zbirci su simboli te čistosti bivanja prije svega životinje, koje pjesnik imenuje u posljednjem stihu svake pjesme. Rječnik te zbirke djeluje poput kombinacije životinjskog i rajskog vrta, a u središtu tog neobično lijepog svijeta su *kilini – jednorogi*. Životinjska, pred-ljudska čistost omogućava, dakle, najvišu, nad-ljudsku duhovnost. Upravo je duhovnost temeljni cilj pjesnikove žudnje i ona dimenzija bivanja koja prolaznost vremena osmišlja u radost, a tjeskobu samoće u tijesni život s drugima. Posljednji stih *Kilinov* glasi: "I nađeš mir u disanju djeteta." Kroz labirint jastva i muku erosa pjesnik se s riječju probije do čistog, tihog proplanka: *kilini* su – drugi.

Najnovija Medvedova zbirka nosi karakterističan naslov – *Hiperion*. Medvedova evokacija jednog od najeteričnijih i produhovljenih antičkih mitova, koji je našao svoj epohalni odjek kod Hölderlina, ima duboko značenje, jer svjedoči o sve jačoj pjesnikovoj žudnji za duhovnošću. Za ovu zbirku Andrej Medved je februara 2003. godine zasluženao dobio nagradu Prešernovog fonda, jedno od najznačajnijih slovenskih umjetničkih priznanja.

Izvornost i intenzivnost su, dakle, osnovne karakteristike Medvedovog pjesničkog traganja i istraživanja. U okviru uskog i zabitog slovenskog društva to, nažalost, znači da je pjesnik osuđen na teškoće i napornu sudbinu usamljenog putnika. Ovaj portret trebao bi mu pomoći na tom samotnom i bolnom, ali svijetlom i otvorenom putu!

TERASA

Zastrašujuće je kako nas iz vlastitih života mogu izmjestiti snovi. Ne uvijek i ne bilo čiji, ali sasvim sigurno snovi naših majki, onih kojima pripisujemo čudotvorne moći i koje sumnjičimo za cijeli jedan vijek dugo podrhtavanje odavno prekinute pupčane vrpce. Obične, umorne žene, koje nose svoj dan od jutra do noći kao bilo ko od nas, kao svako od nas, u našim očima se pretvaraju u moćne proročice. Iza svakog ugla, iza svake krivine, vidjeli je mi ili ne, na nas vrebaju te naše Kasandre i njihovi snovi.

Ja, naprimjer, provodim veći dio dana, ili bar onaj zamamniji, na terasi. Možda to i nije tačno. Možda, da se kakav pedant dosjeti i spoji me s nekim od onih neodoljivih, preciznih instrumenata koji mjere najneobjašnjivije parčice vremena, možda bi se naučno utvrdilo da ja na terasi zaista provedem tek koji sat u toku dana. Ali ti dragi, blještavi, nečujni instrumenti ne mjere sve moje čežnjive poglede, sva moja približavanja istim širokim vratima – u koracima ili u mislima ako sam daleko od kuće, sve izgovore kojima se služim da se nađem na terasi ili tu negdje, nedaleko, blizu.

A onda jednog jutra, poziv od moje majke, kojoj je strašni san još uvijek u glasu ili oko glasa, kao jedva primjetno strujanje vazduha između slogova. Tješim je obazrivo, bez previše razumijevanja. Svi znamo kako se tješe majke, upornim ponavljanjem umirujućih, ni predugih ni prekratkih, uvijek istih rečenica, jednostavne strukture i nedvosmislene leksike. Ali kad razgovoru dođe kraj i ja spustim slušalicu, ostavljajući na drugom kraju majku dovoljno umirenu da započne dan, njen san tek počinje svoje putovanje do mene.

Ako sam u žurbi, ako u blizini ima ljudi koji nisu iz te priče, priče o meni i mojoj terasi i snu moje majke, ako sam prisiljena baviti se nečim ili nekim koga ne mogu tek tako utisnuti u okvir majčinog sna, san se prikrada za mnom kao sjena, jako dugo i uporno, ali jedva primjetno. Možda se tog dana nespvesno mrštim, možda mi se ta sjena sna ugnijezdila među obrve i ja je pokušavam otpuhati s lica kao nezgodnu mušicu ili pramen kose, ali potrajaće prije nego se dosjetim šta

mi se to navuklo na oči i zašto mi je svijet tog dana nekako zamagljen.

Otkriće mi se to tek te večeri, po povratku kući, ne odmah – moram se prvo odreći maske tog dana, izvući se iz još uvijek upotrebljive, mada malo pohabane, po rubovima sjajne od izlizanosti, dnevne kože, moram se protegnuti, stresti, opet protegnuti i onda preko čaše ledenog bijelog vina, zamagljene od dodira s vrelinom večeri, baciti pogled na terasu.

U tom me trenu otme, zgrabi mi dah i počne me vući u zubima, kao pas, sluđen i pobješnjeo. S vana mirišu nepoznate i poznate biljke, veče je već sunulo pod tavanicu i odatle klizi niz uglove, cijedi se bez žurbe i bez žurbe rastapa oštrice preostalog dnevnog svjetla, ja ne izlazim na terasu, ne približavam se vratima, a želim ih zatvoriti, spustiti roletne, navući zavjese i trkom se vratiti u dubinu sobe. U panici prebirem po sjećanju na jutrošnji razgovor, nestrpljivo razbacujem na sve strane svoje nevažne umirujuće rečenice, majčine opise vlastitog stanja, kako se nije mogla probuditi, kako je ridala u snu, kako je sve u tom ridanju otišla da se umije, kako, kako, kako, u svemu tome nebitnom, dramatskom, ja više ne mogu naći njen san, znam samo da ima neke veze s mojom terasom, ali ne mogu se sjetiti je li me taj san zatekao na terasi i jesam li sigurna ovdje u sobi, jer vrata su širom otvorena i terasa je sve to vrijeme zapravo unutra, oko mene.

I onda sjedim i zurim u raskriljena vrata, pitajući se šta sve upravo nadire kroz njih, osim večernje svježine, noćnih insekata i mog straha.

* * *

Zadivljujuće je kako preživimo, i odmah zatim odbacimo, vlastite strahove. Nekoliko dana kasnije, bez sjene sjećanja, prekoračujem granicu terase bez zastajanja, bez oklijevanja, čak i bez onog pritajenog titranja zadržanog daha u dnu pluća kojim nas ostaci nekadašnjeg životinjskog instinkta upozoravaju na jednu jedinu nepromjenljivu činjenicu svijeta, njegovo neizlječivo neprijateljstvo prema nama.

* * *

Kuću smo kupili prve godine godine braka, u proljeće, u strahu da ćemo se već te zime osjetiti prevarenim, da će krov popustiti pod decembarskim snjegovima, a vrata i prozori nas prepustiti neumoljivoj januarskoj buri i da ćemo je s prvim

proljetnim danima prodati u bescjenje i vratiti se krstarenju po iznajmljenim stanovima. Ali kuća nas je iznenadila. Nosila je svoju starost tiho i neosjetno. Na proljeće više nismo pominjali selidbu.

Ja gotovo ništa ne znam o kućama. Znam da me one od cigle plaše, a one od drveta rastužuju. Znam da me jednostavne glatke fasade ostavljaju ravnodušnom. I znam da kamene kuće niko ne može prevariti. Baš kao što ne možemo prevariti našu kuću. U kamenim se kućama ne može sakriti.

Tebi ne prija sav taj neomekšani kamen koji naš okružuje i prati iz jedne sobe u drugu, pod krov, na terasu. Čvornovat je i grub i nemilosrdan kao lica i reljefi na ranim crkvama sjeverne Španije. Prvih godina zato donosiš kojekakve puzavice, bršljen, ruže, crveni bršljen, mnoštvo bezimernih koje će takve i ostati. Ni jedna nije preživjela prvi mjesec. Poslije odustaješ.

Možda te zato gotovo nikad nema na terasi, tu gdje je kamen ponajviše samo svoj. Sjediš u biblioteci, iza velikih prozora koji su ljeti uvijek raskriljeni, i zuriš u noć, ponekad u mene, u moju kosu raspuštenu preko naslona široke fotelje od prestarjelog pruća. Baš kao i prije, nikada se tvoje ništa ne mijenja, pokušavaš se tu, u tišini iza mojih leđa, pomiriti sa svojom pričom o meni koja izbija iz svega što si mi ikad rekao ili što ćeš mi ikada reći, a koju oboje dosljedno i neumorno prešućujemo.

A ja se pretvaram da ne primjećujem kako tih i takvih noći nestaješ iz kreveta. Isto kao što se poslije pretvaram da ne primjećujem kako ti je nešto tmurno i teško prešlo preko lica, izbrisavši tragove umora, ali ostavljajući ga blijedim i tuđim.

I kao što se pretvaram da ne znam kako iza svakog tvog nestanka u košari za papir ostaje da se grči još jedan izmučen, ali nepomućeno bijel i čist list.

* * *

Prve smo takve, sušne, ugasle godine bjesomućno jurili za tvojim novim romanom, za pričom bez koje više nisi mogao ni dana, bez koje mi više nismo mogli ni dana. Prepričavali smo tvoje snove, listali ispisane notese, čitali napise na grobnicama, revnosno kupovali dnevne novine. Putovali smo brodovima i vozovima, vrebajući, svako u svom uglu, kao dva proždrljiva pauka, na usporene, uvijek nastavljajuće razgovore, drski uljezi bez stida, nezasiti i razočarani. Jer, likovi iz

lučkih kafana, žene sa blještavih perona i slijepih dokova, velike porodice natisnute u uskim kupeima i pripiti studenti u hodnicima, svi su već imali svoje priče, priče koje si mi ti navodio i sažeto preporučavao, bez oklijevanja, mirnim ali bezvučnim glasom strpljivog pedagoga kojeg već svladava zamor i dosada, ali koji ne odustaje.

Vjerovatno i ne bismo odustali, i sada bismo bili negdje, u nekom međuvremenu putovanja, uvjereni da se ipak vraćamo kućama. A onda smo jednog jutra, uznemireni, zastrašeni, olujnim vjetro, sasvim očekivano, skrenuli za putokazom nepoznatog nam obalskog grada, zavučenog duboko u dugi zaliv nalik na fjord, gdje se more tanjilo i sužavalo u uspavanu rijeku i gdje su samo ožiljci na kamenom zaljevskom mostu svjedočili da u toj rijeci vreba more. Kad bolje razmislim, znam da je taj dan bio savršen. Znam to sa onom sigurnošću koju nam daje vremensko udaljavanje od nekog događaja u čijoj se dubokoj, prohladnoj sjenci poslije godinama zadržavamo.

* * *

Vjetar je, suprotno vjerovanjima, još nepredvidljiviji u gradovima koji su pred njim uzmakli u duge zaljeve. Uske kamene ulice između uskih kamenih kuća lukavopletu neuhvatljivu mrežu zavijutaka, uglova, nenadanih oštih skretanja, ali ih ta igra čakskom zanese, oprez im popusti i istom se nađu na čistini kakvog trga, bez zaštite. A tu je vjetar uvijek najgori, jer tako izbežumljen lavirintom uličica, prestravljen svojom nemoći i izgubljen, izbija na otvoreno i baca se lijevo i desno kao preplašeno dijete naviknuto da strah liječi lju-tnjom, ruši sve pred sobom i oko sebe.

Taj nas je vjetar otpuhao u jednu od onih kafana, utočišta, gdje putnici i mještani dovršavaju svoje misli, ponesene iz toplih domova i posustale od hladnih i bijesnih kovitlaca zra-ka. Već promrzli, zavukli smo se duboko u njeno krilo i ubrzo meškoljili u mekanom i toplom kao preživjeli nakon stihije. Čini mi se da su sve te kafane polumračne, ali akustične do bola, tako da lica naših sapatnika ostaju tek ugrubo skicirana u našem sjećanju i onda kada sa pedantnom preciznošću možemo posli je oponašati njihovo narječje, zatezanje u govoru, nazalni pisak koji se prikrada iza njihovih rečenica ili nesvjesno zviždukanje. Ta tako ugrubo skicirana lica poslije pokušavamo spojiti sa njihovim potanko ispričanim pričama, ali priče polako osvajaju naše sjećanje dok lica konačno sasvim

ne iščeznu, a mi u svojoj arhivi bezimernih likova ne pronademo neku masku koja savršeno prijanjaju uz priču.

Za sada se tek naginjemo nad mutnim čašama vrelog groga, dok vjetar još bruji u našim kostima i strah od nevremena pulsira u sljepoočnicama. Nasuprot nas, odvojeni nevidljivim granicama među kafanskim stolovima kao među svjetovima u svemiru, sjede muškarac i žena. Ona lista šareni časopis, s pomnošću i znatiželjom djeteta. On je posmatra kroz dim jake i opore cigarete.

- Idem ja sad.
- Mmh.
- Lena, idem po cigare.

Nešto u njegovom glasu tebi podiže pogled s čaše. Zaboravljaš na vjetar, miris groga, na mene. Čini mi se da u tom momentu shvatam kako me već godinama zamara uvijek ista usredsređenost tvog pogleda, sužavanje očiju, prigušeno disanje izgladnjele zvijeri u šipražju. Zato nastavljam da zurim pred sebe namjerno širokim, neusmjerenim pogledom u koji ulazi cijeli taj dan, olujni vjetar, grog u mojoj čaši, grog u tvojoj čaši, zamišljeni čovjek i djetinjasta žena pred njim i njihove povremene, nesvjesne nježnosti.

- Lena, moram.

Sad i ona podiže pogled, ali usporeno, istovremeno podižući glavu i ispravljajući torzo. Od tog joj se pokreta plava kosa lijeno i mazno gnijezdi po oblim ramenima i dugom bijelom vratu.

- Da.
- Idem i odmah se vraćam.
- Sa-dà?

Odaje je nešto melodično, čak i u tim kratkim riječima, nešto gotovo pjevljivo, čini mi se da bih mogla zapisati akorde, na svaki slog ovog ogrubjelog jezika po jedan milozvučni, djetinji akord koji je donijela iz, pretpostavljam, nekog mekanog i bolećivog slavenskog jezika.

- Da, sada, tu na rivu, i odmah se vraćam.

– Rekla mi je... Neće moći...

Riječi su na granici nerazgovijetnosti ili, prije, na granici razgovijetnosti, a slogovi neobično naglašeni, neki razvučeni, od pijanstva ili umora ili tuge, ali ti ne voliš tu riječ. Kao i Lenini akordi, i njegovi su iz neke pjesme ili za neku pjesmu, za koju mi se čini da ću je već sutra moći pjevušiti ili zviždati.

– Imao sam prijatelja!... Pakistanca... Ovdje. Poklonio sam mu cvijeće! ... Bijelo...

U tom momentu, dok među kamenim zidovima plavim od duhanskog dima još titraju njegovi slogovi kao zadržan i bes-krajno ukrašavan ton u starim orijentalnim napjevima, ti se dižeš od stola, ostavljaš hrpicu novčića, zvečećih, na računu i grabiš me za ruku, ne gledajući u mene, ne gledajući u Lenu, ne gledajući u starca, obrušavaš se prema vratima. Ne pitam ništa, ustajem i već smo na samom pragu, za nama poseže vapaj:

– Rekla mi je, neće moći! ... Benazir Buto, Pakistanka...

Okrećem se, želim mu vidjeti lice, ali vidim samo Leninu glatku plavu kosu kako prekriva njena zgrčena ramena i muškarca kako joj ljubi sitne dječje ruke, i onda me ti, koji ne vidiš i koji ne gledaš, odvlačiš na sve jaču kišu, kroz koju se poslije vozimo kao par slijepaca, nasumce, dok ti kao u groznici mrljaš tuđe dijaloge, obrte i zaplete priče za koju ti se čini da, konačno, navire.

* * *

Nije to zvuk. Tvrditi da to čujem bilo bi kao tvrditi da čujem izlazak mjeseca ili putanju sunčeve zrake. Ali svaki put kad još jedan sasvim bijel list sklizne sa tvog stola i odleprša na pod, ja znam, baš kao da čujem.

Te noći smo se, nakon bjesomučne vožnje kroz primorsku kišu, poslije noćnu planinsku maglu, vratili kući. Ja sam raspakivala kofere i male tuste torbe. Nakon puta, ne mogu podnijeti prisustvo prtljaga, moram se riješiti tih svjedoka drugog svijeta i na onom mjestu gdje smo ih spustili, na samom ulasku, sada pulsira nešto prazno. Nemam se više gdje sakriti, pluća mi se pune panikom kao komore tonućeg broda vodom. Kući smo, ti i ja, sami.

Tada sjedam na terasu, sklopčam se i raspustim umornu kosu preko naslona fotelje. Jer čujem, kako pada jedan bijel list za drugim. I onda slušam, kako pada jedan bijel list za drugim.

Možda u nekom mračnom zakutku fizike, živi bijednim životom zaboravljene nekadašnje ljepotice precizno izračunata razlika u brzini pada ispisanog i neispisanog lista papira. I možda se iz te razlike daje izvući objašnjenje za ovaj ne-zvuk, ovo odsustvo zvuka koje ja slušam, sklopčana na terasi, istinski preplašena, užasnuta, kao da sama lebdim na jednom od tih bijelih, bijelih listova i onda se stropoštvam u ponor, podno tvojih nogu na kamenom podu.

* * *

Sve poslije tog putovanja je spisak dana. Čemu se onda prisjećati tvog bijesa, umora, napokon, tvog ćutanja? Čemu se prisjećati tvog straha, tvog strepljenja, nad izgubljenim ili uludo potrošenim riječima, zbog čega si gotovo zanijemio preda mnom i samo ponekad, rijetko, jedva više od nikako, tek ako bi nas kojim slučajem istovremeno probudio miris jutarnje kiše, progovarao u svojim lijepim, dugim rečenicama, vitičastim kao gotsko pismo ili prozračnim kao stara čipka, a onda u panici grizao usne i poslije me prijekorno i nesretno posmatrao za doručkom, nijemo me optužujući za riječi koje sam ti na prevaru izmamila i od kojih sad ne može biti ništa, više ništa, baš ništa, a možda, možda bi upravo one, upravo tog dana, bile tvoja priča. Ovako su ostajale između nas, kao skvrčeni fetusi u mutnim bolničkim teglama.

* * *

Kada, u kojem preciznom momentu, ako ga je ikad bilo, odlučuješ da samo još od sebe samog možeš skrojiti priču? Sebe, zanijemjelog, iscijeđenog, izmučenog svim onim riječima koje te oduvijek poslušno prate, a koje se sada opiru, podivljale i strane? Kada odlučuješ da uhodiš samog sebe, takvog, da se ogledaš u bezbrojnim ogledalima, onim kojih je iz dana u dan sve više u našoj kući, u prozorskim staklima, uglačanim podovima, baricama od kiše na terasi, sam svoj sjena i svoj odraz? Kada od svog daha, svoje nesanice, svojih tumananja, svojih ćutanja, počinješ ne tkati, ne vesti, ne plesti, već lomiti i gristi i gnječiti svoju priču?

I jesam li se tad dosjetila šta slijedi, kao i uvijek – da će doći dan kada ćeš ponovo bluditi iz sobe u sobu, zapušten, blijed,

očajan kao ljubavnik koga napuštaju, nesretan kao dijete zaključano u kući po kazni, bolestan od priče koja čeka još samo svoj kraj?

Jesam li naslutila da ćeš od mene uzeti kraj svoje priče? Jer da sam samo još ja, od svega tvog, ostala neispričana?

* * *

A morala sam znati. Koga je još bilo pokraj tebe, tada, ko bi mogao biti kraj tvoje priče? Koga, osim tebe i mene? Ni Ruskinjâ dječjeg lica, ni nesretno zaljubljenih staraca iz zalivskih gradića, ni putnika zaboravljenih po lučkim dokovima, ni onih koji pletu svoje razgovore u neosvijetljenim uglovima vozova. Morala sam znati, kada si prvi put sjeo na još tople kamene ploče, kraj mojih nogu, i stavio mi glavu u krilo, tražeći da te dodirnem, da vrhovima prstiju sklonim, nit po nit, paučinu s tvog čela, samo da bi ti onda naglo otvorio oči, u trenu potamnjele, neprozirne, pune surovih pitanja na koja sam odgovarala kao neko koga ne znam, a ko govori mojim glasom.

Ne usuđujem se, a znam da bih sa tvojih bijelih listova mogla iščitati svaki svoj sutrašnji dan i kraj tvoje priče koju pišete ti i neko koga ne znam, a ko govori mojim glasom.

* * *

Poslije ispričane priče ostaje tek epilog. I, ponekad, zablješka o autoru. Svima nam je poznat taj osjećaj zaklapanja pročitane knjige, nakon što je sva njena težina ostala na dlanu lijeve ruke. Možemo je još malo vagati u lijevoj ruci, možda je još koji put otvoriti, vratiti se na poneku rečenicu ili čak cijeli pasos, ali to je tek produžavanje agonije, pa zašto ne odmah okončati joj, i nama, muke. Valja nam je vratiti na policu i otići, u potragu za nekom drugom ili ne. Ali otići.

Tako biva i s napisanim pričama. Uredno potpisati i odložiti. I otići. Uvijek otići.

* * *

Mom je bolu nešto nedostajalo. Nedostajala je drama, iznenađenje, užas, sve ono što djeluje kao anestetik, od čega bolno mjesto otvrdne i otupi, postane gotovo suvišno, kao i obloge koje smo na njega stavili. Mom bolu nije nedostajao samo, bol.

proljeća, onog zbog kojeg sam zurila u svoju terasu iz dubine sobe, ne usuđujući se da joj se približim, skamenjena pred onim što bi moglo doći iz njene tišine i mraka.

Kao da nas baš te obične sjene baš tih i takvih, običnih, odlazaka, iskradanja, bijegova ne mogu učiniti onakvima kakvi se pojavljujemo u košmarima naših majki, ovakvima, sklupčanim na hladnoj terasi, u iščekivanju ničeg što ne dolazi.

O PRELJUBI

Taj Atila, imo je ženu, Žužu, a Žuža bila... malo... tako... slobodnija, kako da kažem. Ona zalivala kupus svako jutro. Šta se smeješ? Neki put ga stvarno i zalila. Znači, moj ti Atila zakači cisternu i ode na pijac, a Žuža sedne na traktor i ide da zaliva kupus. Al najviše ga zalivala kad joj komšija Joži imo slobodne dane pa išo i on zajedno da zalivaju. I Atila vido da mu kupus slabo napreduje, em vido on, em i selo videlo. I jednom tako mi sedimo ispred Sekine prodavnice pa došo i Atila na pivo. Kad, odjednom ona sakaluda Eči, kaže mu glasno, kao za ozbiljno, "Slabo ti rodio kupus Atila, slabo rodio, a tvoja Žuža toliko ga zaliva." Atila samo spusti glavu i gleda u zemlju a onda Eči kaže tiho, ko samo nekom od nas, al opet tako da ga svi, pa i nesretnik Atila, čujemo: "Zato ti komša Jožiju rodio". Čuo je Atila Ečija, čuo, čuo, al se pravi da ništa nije čuo, pa i mi što se smejemo, ni to ga ništa ne ljuti, nego se i on smeje sa nama, ali vidi se lepo da mu taj smeh dušu jede. Onda čekamo da Eči dosoli još malo, al Atila op, sruči pivo, mislili smo, udaviće se, kako ga guto, i kaže nam da mora kući, zbog ovog il onog, al ne bi Eči živ osto da mu ne doda, onako za sretan put : "Pa da, mora i kupus neko da zalije, sav ti uveno". Atila ga pogleda i samo mu kaže "Eh, Eči, Eči, lako je tebi mene..." i odvuče se do kuće. Svima nam ga žao dok tako sav pogrbljen ide, ko da ga sam vrag uzjašio, al opet i smejemo mu se, a Eči još glasnije ponovi, da Atila sigurno čuje: "Vala baš uvenuto"!

A i bez sve šale, taj Joži kad "zalije" Žužu, zalije i kupus, al Žuža mora kući, jes Atila dobar, al opet ne može da mu kaže zalivala sam kupus do dvanaest, kad imaju samo dva lanca kupusa i to je, ako ona krene u pet, kad Atila izađe na pijac, to je najkasnije do devet zaliveno. Najkasnije! A ona izgleda do devet sa Jožijem, pa posle kući, i ne stigne kupus da zalije, a Joži stvarno zalije i kupus, šta ga briga, nije oženjen, ko ga gleda kad je stigo kući. Tako selo i videlo da tu ima nešto sumnjivo. Kupus najlošiji kod Atila na njivi, glavice ko jaje a s tolko vode prskano. Kod nas kad vidiš nekog da se odjednom utrgo od posla – znaj taj nešto muti! Sve juri, žuri, kobajagi

promenio se, opametio – a ti mu onda samo odeš na njivu. Ista ko i druge. Ni bolja ni gora, a vala ni bolja nego što je pre bila. Može samo gora da bude. A ovamo ti priča kako će ovo, kako će ono...

Ej, a i ima đavola u selu, našli čak i mesto gde je Žuža puštala vodu iz cisterne, jer da vrati kući punu cisternu Atila će da je pita “Otkud puna cisterna kad si zalivala kupus?” Ovako Žuža bacala vodu u kanal, sva se zemlja odronila od toliko vode. Još je i Atilu terala da svako veče puni cisternu, i on nesretnik, znao da sve za ništa radi, al šta će, ako neće posle Žuža viče da je lenština, da je lepo rekla ocu da je ne daje Atili, al je otac hteo, al joj sad otac umro, pokojni Ištvan, Bog nek mu mir da, i ona sad više ne mora da bude sa Atilom, kad je takva lenština, i selo neće ništa da joj kaže ako ga ostavi, nego će da je hvale i da kažu “I ova Žuža da se opameti i da ostavi onu pijanduru Atilu”. Tako mu sve govorila, po ceo dan, i šta će Atila, uzmi i napuni cisternu, pa i kad zna da će sve u vetar da ode.

A dobar je Atila. Mi mislili, ako, pustiće je malo, nek se istrese, a ako se ne uzme u pamet ima da je nalupa, dal nju, dal Jožija i gotova stvar. Al on ništa, baš nikom ništa ni da kaže, kamoli da uradi. Kad je Eči prvi put rekao Atili, a i taj Eči vala batinu namesto jezika ima, kod Sekine prodavnice, svi mi tu, a Eči mu viče, “Što ne zamoliš čoveka da ti zalije i kupus kad ti već zaliva i ženu.” Mi mislili sad će ga Atila flašom tras u glavu, a on ništa, samo pljuno i otišao kući. Posle još Geza kaže “Pametan čovek, što Ečija da bije, jeste i on budala, al nije kriv što je Žuži tolko do zalivanja. Nju treba...” Al on ništa ni Žuži, Ildika, trgovkinja kod Seke, gleda Žužu sutradan ujutru kad je došla po hleb, a Žuža sva vesela, kakve masnice ili počupana kosa, ma jok, njoj Atila ništa nije ni reko, kamoli da je pameti naučio. Ildika pita: “Kako si, moja Žuža?“, a Žuža još priča kako joj loše, kupus slab, a tolko ga zaliva, pa sve kuka. Ildika posle sve nama ispričala, još se Žuža i žalila, kaže, kako Atila ima najslabiju zemlju u selu, da je znala ne bi se ni udala, al joj Atila pričo da je sve prva klasa, pokojni Ištvan, Bog nek mu mir da, sve poverovo... A Ildika kad nam to pričala, sve pljeska rukama i viče “Jujuju, kurva jedna, meni se na kupus žali, kako je nije samo sramota,” i sve tako, kao da se i ona ne švaleriše sa Sekinim sinom kad dođe po pazar, svaki dan Sekin sin po pazar dolazi, a dok Ildika nije radila jedamput nedeljno dolazio. Kažem ja lepo, kod nas čim se neko

utrgne od posla, muti nešto, u moju glavu da se kladim. Ja mislio sad će Eči i Ildiki pazar da spomene, al nije ni on toliko lud, zna gde sme batinu da pusti a gde da je drži za zube, da je samo gukno, nikad više pivo ne bi dobio na knjigu, još bi mu Ildika sigurno odbrusila nešto kad bi i hleb tražio na vere-siju, pa je zato Eči lepo ćutao i samo reko: “Kazo sam ja da je taj Atila mekofuk”, Ildika dodala: “Jujuju, jeste, jeste, meko-fuk. On bi nju trebo...” i tako Eči još imo džaba pivo taj dan.

A i kad je Jožiju jednom dobacio, loše je prošo. Prolazio jednom Joži biciklom pored prodavnice, a Eči vikne “Dobar ti kupus Joži, jako dobar”. A nije da mu vikno onako kako Atili viče kad se sprda sa njim, nego drugačije, sve ko da mu se ulaguje, još mu namigno, ko da mu govori “E i jesi bećar”. A Joži kad je čuo, zaustavi bicikl i vrati se. Eči mu se sve kliberi, trepće očima ko semafor, samo da Joži shvati da ga hvali, al Joži ga pogledo onim njegovim očima, kao vatra ima oči, i samo mu kaže: “Mnogo dugačak jezik imaš, Ečika Pahulji. Mnogo dugačak. Neko bi mogo da ti ga skrati, znaš.” Ništa više Joži nije reko, seo na bicikl i otišo svojim putem, al odon-da kad prođe pored nas Eči samo zabije glavu u zemlju, ko noj, i ni reč da progovori dok Joži ne skrene u Faranovu ulicu.

Al opet, i dobar je Eči. Kad njega nema da dođe kod Seke, samo muve slušamo. Jednom mene on, vrag, nagovori da mi odemo i gledamo Žužu dok zaliva. Mi došli pre pet, sakrili se u kanal, ležimo malo, a evo i Žuža. Ostavi ona traktor da radi u leri, uključi pumpu i sve poče da se proteže. A i jeste lepa, kad pružila ruke gore i grudi kad joj iskočile, Eči samo viče “Aja, aja, blago Jožiju. Aja, blago i Atili, makar mu vikali me-kofuk, mekofuk”. U to Žuža, umesto da obiđe traktor, preko-rači preko kuke od cisterne. A tu ide kardan, to tera pumpu, jako to, ej, Atilina cisterna izbacuje iljadutrista litara u minut, znaš ti šta je taj kardan, to kad uhvati... A Žužu uhvatio, prvo za suknju, pa vuci, vuci, ona se otimaj, čupaj, deri, al otkud, šta može... I onda stigne do mesa... Ja vidim, odneo đavo šalu, ej Eči da spašavamo, a on mi skoči na leđa, ne da da se ma-knem, “Je si lud, da nas Joži pobije”. A Žuža tamo vrišti li vrišti, drži se za traktor, uprla ruke kolko može, al džaba, taj kardan kad te uvati – nema tu pomoći. Već joj i noge uvuko, pa i nju uzo da okreće, sve je lupa, samo vidiš kosu da se vrti, udara u zemlju, u cisternu, u traktor, ubi ženu, vidim – goto-vo sa Žužom. Al uto se traktor ugasi, ona zaglavila kardan, ugušila ga, eto ti i Jožike, trči da spašava, a mene Eči za ruku i

kaže “Bež” i mi niz kanal pa u selo. Kad smo već bili kod Ilanjijevih vinograda Eči još počo i da peva, ja mu kažem: “Kako možeš da pevaš, je si ti bestija, šta li si ti, kad sad pevaš?” A on počo da žviždi, i sve nekao ko lisica izgleda, i to žviždanje, ko da neku lukavost žviždi. Ja ga gledam, i samo da se krstim, žena glavu da izgubi a njemu do pesme. Na kraju mi kaže: “Je l vidiš, moj Pišta, ti ovo. Je si ti shvatio sad nešto?” Ja ga gledam i sve se mislim šta da shvatim, na naše oči žena da izgine a mi ni dupe iz kanala da podignemo, glavu da joj spasemo... “Ako neće Atila pameti da je nauči, moj Pišta, ako Atila neće, Bog dobri oće, Bog oće” kaže mi i nastavi da žvižduće, još veseliše.

O STAROSTI I MLADOSTI

Seli smo na stepenište ispred radionice i otvorili pivo. Danas nam nije išlo, na semering od keca potrošili smo čitavo jutro. Napolju je bilo prvo pravo sunce ove godine, iako smo širom otvorili vrata radionice, unutra je i dalje bilo memljivo i hladno, tek po neki trag toplote koji bi nam prošao iza ušiju samo bi nas još više usporavao.

– Pauza – rekao je Mario i bacio alat.

Mario je dremao na suncu. Po licu su mu tragovu ulja. Žmirka. Na usnama mu je spokojan smešak, među njima je cigara iz koje ne povlači dim, i stubić pepela koji je sve veći, sve više nakrivljen ka tlu.

Uskoro je stigao i matori Tili. Jednom je došao da mu popravimo nešto na biciklu, i od tada dolazi svakog dana. Ne silazi sa bicikla, ako je zima ugura ga u radionicu, nalakti se na korman i džangriza. Od kad mu je umrla žena mrzi čitav svet: bitange od političara jer ga lažu svakog dana, susede pijanice što mu galame svake noći, lopove od kasirki koje mu nikad ne vraćaju kusur, lekare lenštine koji jedva čekaju da on već jednom umre.

Matori Tili danas mrzi sunce. Pobiće nas, kaže, i sklanja se u hladovinu nadstrešnice. Vi, vas baš briga, u tim krpama na hladan beton, ali ja... čujem ga iza leđa kako cedi kroz zube. Bakteriiiiiiiije!, sikće. Ne okrećem se i ne vidim njegovo zbrčkano lice kao ni izbačenu veštačku vilicu koju potura samo onda kada izgovara onu stvar koju taj dan mrzi iz dna

duše. Na minusu one sve crknu, kaže Tili neutešno i još više se povlači u senku. Ali sad, suuuuunce!, zamišljam Tilijeve pakosno isturene plastične zube – sve bakterije ožive. Vas baš briga, vi ste mladi, a ja...

– Hoćemo stići sa ovim do dva? – Mario nas podseća na memlu radionice i klizav, hladan metal koji nas čeka, – Moram sa ženom na ručak.

– Da se ne izležavate po tom betonu stigli bi! – praska matori Tili.

– Šta kažeš, Tili!? Bakterije? Ko vampiri! Ožive pa te ubiju. – naoko čudeći se budi se Mario, ali je Tili navikao na njegova povremena podbadanja. Mislim da je Mario jedina osoba čiju šalu Tili može da podnese a da ne zapeni. Sa tim je morao da se pomiri ako je mislio da dolazi kod nas u radionicu svakog dana.

– Tja – gundā matori Tili a Mario se ponovo naslanja na topao zid, razvlači usne u dremljiv smešak, gotovo da ne diše, kao krokodil na obali.

Ali, odjednom, krajičkom oka vidim, trza se i podiže polako, vrebajući nečiji dolazak. Lena, na biciklu, suviše razgolićena za ovo doba godine, u crvenom šorcu u majici sa tankim bretelama, suviše razgolićenih grudi za svoje godine. Mario razvlači osmeh pun čuđenja jer još prošlog leta Lena, neka druga Lena, devojčica Lena dolazila je u radionicu i dosađivala nam, čepkala po alatu, zapitkivala za nazive i ostavljala ga tamo gde bi posle ga jedva našli.

– Zdravo, Lenče. Nema te? – dobacuje sad već pribrani Mario, sa šeretskim osmehom, dobacuje jednoj drugoj Leni, zamamnoj Leni kojoj lančić prkosno poskakuje među grudima.

– Čao, momci – odgovara ona i okreće glavu, suzdržavajući stidljivi osmeh stare, devojčice Lene, ostavljajući nam bljesak golih butina i figuru žene.

Mario i ja smo otvorenih usta gledali za tom polu-Lenom, zbunjeni raskorakom između onog što vidimo i onoga što znamo kad iz senke izroni šaka sa smeđim staračkim pegama i stegnu mi ruku, kao da hoće da me odvuče sa sunca.

– Čao? – zakloparaše plastični zubi, – Čao! Šta znači to čao? Ne može da kaže zdravo? Da lepo kaže dobar dan! Nego – čao! Kakvo mi je to čao! Na šta to liči. Jesmo mi Italija? Fašista! Majku joj fašističku...

– Da, da, fašista. Nego šta. 'Ajmo! – Mario me lupnu po ramenu i udosmo u radionicu.

O LJUBAVI

Vuk trpa *svima—ću—vam—dati* Bilju u Šekijevoj *Ladi*, a Šeki i ja smo se otabačili u jarku pored auta i čekamo da Vuk završi pa da pođemo kući. Ispred nas se ljuljuška *Lada*, ponekad bljesnu Biljini listovi ili Vukovo dupe. Nas dvojica delimo konzervu *Nikšičkog*. Šeki vrti limenku i osluškuje bučkanje piva. Zatim otpija gutljaj i zadovoljno cokće jezikom. Pružam ruku da da i meni, ali me on izgleda neprimećuje nego nastavlja sa mučkanjem. Kažem da mu je sadašnja riba kao voda. Bez mirisa i ukusa. I boje.

– Šta!? Vesna?!!! – pridiže se i konačno prestaje da bučka pivo.

– H₂O – potvrdno klimam glavom

– Moja devojka? Bez ukusa i mirisa! Jebote, ako si ti...

Uzmem mu pivo iz ruke, otpijem, coknem i počnem da se vadim: ona je u stvari više kao ona prazna boca *coca cole* što je ispala Bog zna odakle i opaučila Bušmana po glavi. A jadničak Bušman ni ne zna da ne mora da traži kraj sveta da bi je se rešio, sasvim je podesan prvi kontejner.

– Šta lupaš bre ti? Kakvi bušmani? Kakve boce?

– Iz Afrike – pokušavam da budem precizniji.

Odmahuje glavom, uzima mi konzervu. Ovog puta ne cokće.

Lada se zanjihala ispred nas. Vukova glava sve brže izranja i uranja u naš pogled.

– Uzmi pivo! – Šeki mi sam dodaje limenku – I ne seri!

Promučkam konzervu, pijucnem malko i glasno coknem jezikom. Zatim se opružim po travi.

– Znaš –, pravda se ipak, – jeste ona... tako... Ali jebi ga, stalo mi. Šta da radim, da muvam neke koje me vuku za nos, te 'oće te neće, te možda...

– Sve bre one seru. Da se jebu a da im ne uđe. Sa Vesnom mi super. Pa to mi jedina ozbiljna veza u poslednjih pet godina, mislim ono, duže od dva meseca. Dokurčilo mi brate da me svaka kučka vuče za nos.

Pružam mu pivo.

– Zato je Biljka super! –, skače, prilazi *Ladi*, lupa po krovu i dere se:

– Biljkaaaa! Ti si super, ti ne zajebavaš! Biljka, ti si čovek! Makar da si žensko.

– Marš u kurac! –, čuje se Vukov glas iz auta.

– Jebi ga. Izvini, Vuče! – smiruje se i seda pored mene. Gleda u pivo i promučka ga. Ostao je još jedan dobar gutljaj, ako se Šeki stisne biće i za mene. Kratko je trgnuo. I on je dobar čovek. Makar da je muško.

– A i šta da radim? – uzdiše – Vesna ima svoj stan. Ako i nađem nešto da jebem, gde? – besno širi ruke i pokazuje glavom ka *ladi*.

Stvarno, matori su mu oboje u penziji, najdalje idu po hleb i mleko ispred zgrade. Ako njega ne pošalju.

Sležem ramenima i nadam se da će shvatiti da ga razumem.

– *Lada*, pa *lada*, dokurčilo brate, je l vidiš kolke noge imam. Muvam neku ribu, muvam i onda se setim: *lada*. E jebi ga, i Pamela da mi dođe pa... – uzdahnu.

– Jebi ga, Pamela je Pamela, al' *lada* je *lada* –, tešim ga.

– A Vesna lepo ima svoj stan. Još francuski ležaj. Ihaaaj! – smeje se i širi se po jarku koliko je dugačak – Pružim se bre ko čovek, Bog da me vidi. Nit derem kolena nit olupam glavu'.

Naginje glavu i ispija i poslednju kap piva.

Ustajem i šutam omraženu *ladu*:

– 'Ajde, bre, vas dvoje, jeste gotovi?

– Ej, bre! – viče Šeki.

Vidim Vukovu ruku kako pokušava da iščupa šrafčiger koji služi kao držač stakla. Uspeva mu i staklo uz tresak propada u vrata.

– Koji je bre kurac vama dvojici! Pite to pivo i pustite me.

– Nema piva – sležem ramenima.

– Idite pa kupite još jedno!

– Vрати to staklo! – viče Bilja iznutra – Neću ako ne zatvoriš prozor!

– Nemamo love! – derem se i ja.

– Ma boli me, bre, kurac što nemate love! – galami i Vuk – I boli me kurac za prozor! De, nameštaj se, šta si se stisla!'

Bilja podiže noge u vis, čujem je i kako tiho ječi.

Šeki kao da je propustio poslednju scenu. Raskrečio je kolena i blene u njih:

– Vidi ti, bre, ove moje noge, kolike su. Majke mi, spusti mi se patka čim se setim *lade*'.

ODOLETI ISKUŠENJU

Aleksandar Aleksandrović iz Aleksandrovca šeta Bulevarom Kralja Aleksandra. Jedu mu se krofne a zna da je tanak sa parama. Prolazeći pored pekare grebao je po džepovima farmerica. Našla se samo izgužvana novčanica od dvadeset dinara. Karta za prevoz košta deset dinara. A krofna? Pred izlogom sledeće pekare se zaustavio i zagledao ga tražeći cenu. Petnaest dinara. Pokunjio se.

Aleksandar Aleksandrović je po drugi put odustao od krofne. Slatkast miris zagrejanog ulja išao je za njim, pratio ga, preplavlji-vao mu nozdrve. Unutrašnjost usta počela je da vlaži, pljuvačka mu se sakupljala u grlu i klizila u prazan želudac, još više ga nadražujući.

U daljini primećuje reklamu za još jednu pekaru. Tek izba-čen iz nozdrva, zamaman miris isprženih krofni se odnekud ponovo ugnježđuje u njih, izazivajući još bolnije grčeve u sto-maku. Zamišlja kako mu se sitan šeće lepi za usne, a vrelo, me-ko testo topi pod nepsima. *Još ako su punjene džemom – mmmm!* Setio se nane i njenih krofni sa džemom od šljiva – ne ovako providno–pihtijast džem kakav je u kupljenim krofnama – već onaj gust i crn kao sirova nafta što pomalo peče na vrhu jezika. Zamislio je i nanu sa dugačkom varjačom u ruci nagnutu nad ogromnim plavim loncem punog mlevenih šljiva. Nana uranja varjaču u vrelu tečnost, odmiče glavu i sklanja je od isparenja, grebe varjačom po dnu dok gore pućpuriću mehurići.

Već je dve godine od kako je nana umrla a on se još uvek odlično seća peckanja na jeziku. Uzdahnu, ali ga neko od pro-laznika gurnu i on primeti da duže vreme stoji u mestu.

Jedu mu se krofne. Ne pešači mu se.

Ukoliko se ipak odluči za pešačenje i pun želudac, pred vrati-ma pekare će naleteti na kršnog Andriju Andrijevića iz Andrijevice. Lice će nabiti u njegovu kožnu jaknu, u nos će uleteti smrad telećeg boksa, a miomiris krofni postaće davna, gotovo neverovatna pro-šlost. Zatečen tom promenom u nozdrvama, paralisano od nepos-tojanosti mirisa i njihove prevrtljivosti, Aleksandar će samo stajati u mestu i buljiti u presijavanje sunčevih zraka o crne pločice kože.

Andrija će ga odgurnuti sa dva prsta, sačekati da prestane sa teturanjem i onda ga pogledati sa gađenjem. Sa očiglednim olakšanjem što ga je dodirnuo samo sa dva prsta, sa pogledom u kom su pomešani strah i mržnja, sa tim zavidljivo–prepla-šenim pogledom, Aleksandar će ispratiti obesnu priliku dok ulazi u zlataru. Jer Andrija se ne hrani u pekari, naravno.

I dok jedan bude birao ogrlicu, a drugi nestrpljivo cupkao u redu za svoju krofnu, ispred, na ulici, polako će se zaustaviti crni audi, prišunjaće se, moglo bi se reći. U tom potajnom dolasku biće nečeg zloslutnog – možda će takav osećaj stvoriti preteće, gotovo nečujno brundanje motora u leru, ili crna stakla na prozorima automobila i u okvirima sunčanih naočara vozača i saputnika, inače obrijanih do glave.

Na izlasku, Aleksandar će čuti ponizno zahvaljivanje zlatara i prezriv otpozdrav sumorne prilike. Zastaće na vratima da je propusti i izbegne mogućnost da joj se opet nađe na putu.

U trenutku kada sva lica ove naše male pripovesti budu u istoj liniji; kada se gladni Aleksandar, obesni Andrija i zlokobni putnici audija izravnavaju, postanu tri tačke kroz koje se može povući prava, normalna na ulaz pekare, u tom trenutku će se kroz prozor auta proturiti dva crna stakla od naočara i metalna cev. Aleksandar će videti odsjaje sunca o crnu površinu i primetiti da se zraci odbijaju mnogo jače nego Andrijinu jaknu. Žmirnuće i pokušaćе rukom da zaštititi oči, ali neće podići ruku više od grudi. Osetićе bol u šaci i stomaku, učinićemu se da je umočio ruku u ključalo ulje; i puščani prasci će nalikovati cvrčanju ulja dok uranja prste. Pokušaćе da otrese vrelo ulje sa ruke, ispustićе krofnu zbog koje se ispekao i neće čuti vrisku koja se razlegla Bulevarom niti da neko urla *Voz!* *Voz!*, pašće na zemlju tik do sad već zaboravljene krofne koja se kotrljala po pločniku kao petoparac. Sunce će ga zaslepeti, odsjaji će biti jači nego o kožu i metal, žmirkaće, sve dok se nana, sa varjačom ne nagne nad njim i zakloni ga od zraka; zažmureće, zraci ga neće peckati po kopcima, usta će se napuniti džemom kog ima toliko da ga može pustiti da se sliva niz obraze. Džem je slan, nana je već stara i zaboravna, pomešala je kutijice za šećer i so, ali nana se smeši i on joj prašta grešku jer joj je džem ipak gust kao sirova nafta, peče na vrhu jezika i toliko ga je da se može plivati u njemu. Kad nana bude krenula varjačom ka njegovom stomaku i on će početi da se smeška ali nana to neće videti jer je već sklonila glavu od pare koju ispušta pekmez; sunce će se opet probiti ispod spuštenih kapaka, zabojećе ga udar svetlosti i on će još jače stisnuti kapke, varjača na koju su se prilepile kožice od šljiva, će se prisloniti na njegov stomak, tik iznad pupka, i nežno pritiskajući, uronićе ga u okean džema. *Mmmm!* – pokušaćе da kaže i zagrcnućе se.

Oh, dragi čitaoče, ostaje nam samo nada da će Aleksandar Aleksandrović iz Aleksandrovca doleteti iskušenju treće pekare i zaputiti se pravo ka autobuskoj stanici.

Ana Ristović

LJUBLJANSKA SIESTA

Popodne, kada je ceo svet
De Kirikov trg.

Čini se, epidemija vlada
tim gradom.
Samo kratke senke
žardinjera i kontejnera
seku duge senke
zgrada i uličnih stubova:
upotrebljene, ukrštene, položene sablje.

Stvari su sklone kretanju
još samo u nečijem retrovizoru.

I ti, poput saobraćajnog znaka
na kome piše: "Pazi, odron!" -
a čak i slepci
odavno idu drugim putem.

OČAJNA RAZGLEDNICA

Na mene neće nalepiti markicu,
neće me poslati poštom,
oznaka *Air mail* otpada sa mene
kao moguće inostranstvo sa pasoša
koji putuje
samo u božju mater.

Jer ne nudim pejzaž
ni uokviren zalazak sunca
ni veštačke ruže u očekivanoj vazi.

Prikazujem malo, gotovo ništa.
I nudim samo
predugačak, isuviše komplikovan,
i zahtevan tekst
na poledini

razglednice, koju niko
ne bi stavio u svoj džep.

Jer toliko reči nositi sa sobom
jeste isto što i nositi kamenje
od koga se ne gradi ni kuća
ni nečiji spomenik.

Vreme upotrebe
svešće me bar
na dobru reciklažu.

ZRNCE SOLI (preljubnička balada)

U prolećni popodnevni dan
kreneš u grad sa jednim ciljem:
treba pod hitno naći ljubavnika.

A umesto u kafić, skreneš
u robnu kuću i kupiš:
masline, Camambere sir, šampon za kosu
i paket gumica za slavinu
iz koje danima već
tiho kaplje.

Celo prepodne tvoja suknja
beše kandilo
koje oglašava nečije tuđe
svece i praznične oluje.

Celo popodne i s večeri
ona je poklopac
pod kojim ključa
sasvim čista, skoro destilovana voda
namenjena
za jedno jedino zrnce soli.

Toliko vode
oko samo jednog zrna.

Toliko gumica
oko samo nekoliko kapi.

Uh.

ZAVIRI

Ceo svet može se svesti
na sadržaj ženske tašne:

nešto šminke,
nešto sitniša
za prevoz između dve daljine,
jedan dolar, savijen
pored lične karte,
i koja maramica
za povremene sline,
članske karte i ključevi
za brave koje su zamenjene
i za one koje će to tek biti,
spiskovi već kupljenog
i spiskovi nepronadenog,
i vizit kartica skupog restorana
kao dokaz da smo već siti,
sredstva za smirenje,
flaster za kratkotrajne rane,
skladište karata
filmova odgledanih još lani,

i par fotografija radi sigurnosti
da onih koji su na njima, zaista ima,
i ogledalce radi sigurnosti
da su nekom drugom odbrojani dani.

I par neplaćenih računa
i na privesku za ključeve
par babuna,

i poneka bombona
i ponekad bomba.

TUPA IGLA

Bilo bi potrebno biti i pomalo lud
da bi rekao glasno: tuga je to.

A ipak:

danas sam poput one čokoladice
Životinjsko carstvo
koju sam redovno jela kao dete
na putu ka baletskoj školi.

Tanka je ta slast.

I nema sličice pod njom,

nema male zveri

da se oglasi rikom.

Fabrička greška, srce, danas,

i to je to,

neko drugi onuda korača.

Dostižu su nas oni dani

čiji početak i kraj se spajaju:

jedan krajičak konca do drugog

nad težom tupe igle.

U lepljivo popodne, male stvari teže jednini:

trebalo bi odvojiti jednu četkicu za zube od druge,

tečnost za sočiva kupiti po prvi put samo za sebe,

u džezvu izjutra naliti duplo manje vode.

I Sunca već nema, osim u Jaffa keksu.

SNEG U CIPELAMA

Ne gradi se kuća na zbirdama escajga
mada koja kašika više
ponekad dobro dođe.

Ne gradi se kuća na novim zavesama
mada drugačije poglede
s vremena na vreme
treba zakloniti novim platnom.

Da bi dom bio dom, između ostalog
treba ti i mnogo toga
čega bi se unapred
odrekao, vrlo rado.

Slušaj šta kažu Eskimi:
da bi sagradio dobar iglo
godinama moraš da nosiš
sneg u cipelama.

I špenadlu, zaboravljenu
u okovratniku kaputa,
blizu žile kucavice.

NIČIJI KREVET

Pa i da se, konačno, skrasiš,
uvek je isto:

u nekom hotelu,
između usnulog recepcionerovog uha
i tvojih stisnutih usta
odzvanjaju varijante reči:

jednokrevetna
ili dvokrevetna
ili sa bračnom posteljom
ili sa pomoćnim ležajem.

Napolju, tako je tiho i tako tamno
i spuštaju se, izrešetani čaršafi
kroz koje lagano curi
planetarni jed.

Sva opšta nesreća
je u njihove rubove ušivena.

Sva pojedinačna nesreća
je u nagluvoj veri
da je barem tvoj krevet
zaista tvoj.

I da između stopala i drvenog ruba
još uvek ima dovoljno prostora
da smestiš, ako ništa drugo
onda svoju,
crninu.

505 SA CRTOM

Koga da se plašiš, od čega da bežiš?
Od svega po malo,
ni od čega previše.

Ali najviše od onih
čiji je mozak
dvaput polizana bombona
500 sa crtom
ostavljena da leži, zalepljena
za veliki, beli tanjir
poput oreola.

Što manja bombona-mozak
to veći tanjir-oreol.

I svetost ušećerena onoliko
koliko može podneti praznine.

OLOVKA PIŠE SRCEM

I vidiš: kroz nečije zenice
već dugo
srca dve olovke oštre se
od sebe sama.

I vazduh je pun trunja
kao da struže i delje
cela pilana.

I nadaš se: portretu, skici
krokiju, ili barem ovekovečenju
u Maljevičev kvadrat:
sve su to lepe varijacije.

Kad ono, od cele tebe -
ni nacrt ni linija ni reč:
samo nevoljni znak
interpunkcije.
I kažeš: i to je nešto
i već gradiš
postelju za dvoje
od čistog srca i piljevine.

LOVE POEM

Povšetova 44

Kao taj voz, što godinama prolazi
pored kuće, pa ga ne čuješ,
jer uho ga podrazumeva, a onda,
najednom: zazvone tračnice, zasvetle
iskre u sudaru dva čelika,
i vidiš, lica putnika,
iako dovoljno daleka, brojiš sitne bore,
pratiš liniju prstiju koji preturaju
po torbi i traže – jabuku, nožić,
ili možda baš prazninu,

i seliš se na prvu stranicu
nepoznatih pasoša, i čuješ
nečije mrmljanje u snu ili uzdah
nečije ravnodušne miline, pa klizanje
karmina preko nečijih usana
u zaljuljanom WC-u, a onda
lepljivo gužvanje tkanine,
i kupuješ ono čega nema,
i dobijaš stostruko više,

kao taj voz što putuje u parafrazi
između čas ogluvelog i čas sasvim
osetljivog uha, i kao kad,
tek ponekad,
pomisliš na disanje
i već ostaješ bez daha, tako

i da bi ljubav imenovao ljubavlju
potrebni su, između ostalog i
geografija navike
i istorija dvadesetine jednog
sasvim običnog poretka i veka

i potrebno je napamet znati
orbitu kretanja tvojih papuča
između postelje, kupatila i stola
da bih ponekad, ugledavši
belu kap jogurta na njima
pomislila: to je sperma
i krenula sa učenjem,
od samog početka.

Goce Smilevski

RAZGOVOR SA SPINOZOM

odlomak iz romana

Niti ovog romana istkane su između Tebe i Spinoze.
Zato, kad god naiđeš na prazno mjesto u govoru Spinoze,
izgovori svoje ime i upiši ga u tu prazninu.

Susret

Ti ležiš mrtav na krevetu i ja ti se polako približavam. Izgledaš sasvim mali, Spinoza, na ovom velikom krevetu od crvenog somota, na ovom ledikantu sa zavjesama, na kojem si četrdeset i četiri godine i tri mjeseca prije nego što ćeš umrijeti bio rođen. Ležiš na velikom crvenom ledikantu, na jedinoj stvari koju si ikad posjedovao u svom životu, a sad već ne posjeduješ ni tijelo koje leži na njemu, tijelo koje možda nisi posjedovao ni dok si bio živ, dok si bio u njemu.

Gledam tvoje mrtvo tijelo iz ove daljine, stotinama godina poslije tvoje smrti; a, ipak, vidim te i tada, u tom trenutku, prije nego što će neko uopšte ući u sobu, prije nego što će te naći sasvim ohlađenog. Dodirujem ti ruku. Još uvijek ima toplote u njoj i, dok traje taj kratki dodir, osjećam kako i mene obuzima hladnoća koja se širi tvojim tijelom. Na tvom obrazu suši se trag jedne suze i oni koji će doći, oni koji ćete naći mrtvog, neće je vidjeti. Primijetiće da ležiš sklupčan kao embrion i da ti je kosa neraščešljana, i da su ti usta malo ovorena, kao da žele da kažu nešto, da počnu razgovor, i da ti je koža providna kao kineski papir, a nokti čudno debeli i tamnožuti; ali neće naći trag suze na tvom obrazu – on će već biti suv.

Zašto stojim ovdje, Spinoza, pored tvojeg mrtvog tijela, zašto stojim tako blizu, na samo korak od tvojeg mrtvog tijela, a, ipak, tako daleko – stotinama godina poslije tvoje smrti? Možda zbog te suze, Spinoza, koja se kao esencija tvog života nastavlja i poslije njegovog završetka.

* * *

Nema suze na mojem licu, _____. Blizu si, _____, na samo korak od mojeg tijela, ali ipak dovoljno daleko – stotinama godina poslije moje smrti; kao što prilikom optičke varke usljed prelamanja svjetla oko vidi neke stvari drukčijim nego u prostoru, tako i ti sad usljed prelamanja vremena vidiš na mom licu suzu koje nema – ti stojiš tu, kraj mog tijela, ali ipak stotinama godina poslije moje smrti. Osim toga, oni koji su čitali moja djela dobro znaju koliko sam prezirao suze. A da bi se shvatio moj prezir prema suzama, potrebno je pogledati čitav moj život, a ne samo čas moje smrti. Zato počni od mojeg rođenja ili, još bolje, od trenutka kad sam začet.

Jedne februarske noći u Amsterdamu

Kraj je februara, noć je i Amsterdam spava. Spavaju trgovci i sveštenici, bogati i siromašni, spavaju pljačkaši i opljačkani, zaljubljeni, voljeni i napušteni, spavaju djeca i starci, mljekarke i zidari, spavaju i dobri i loši, spava i voda u kanalima – iako se kreće. Amsterdam spava, ali i ima i takvih koji te februarske noći ne spavaju. Budne su pijanice koje pjevaju po tavernama na području između Jodenbrestrata i Stare Crkve. Prostitutke su budne i kreću se iz ulice u ulicu, zaustavljajući se pred tavernama i izvikujući svoju cijenu – neke od njih vuku za rukav strance po ulicama, a druge leže s nekim mornarom ili londonskim trgovcem među nogama. Budan je i jedan čovjek u zatvoru koji je ubio svoju suprugu i njenog mladog ljubavnika kad ih je zatekao u postelji, a koga sutradan treba da pogube. Budna je i jedna djevojka, koja svira čembalo, i jedan mladi čovjek koji čita *Anatomiju melanholije* Roberta Bartona. Budna je i jedna starica koja pokušava da se sjeti svoje prve bračne noći i koja će ove noći umrijeti. Budan je jedan ribar koji misli na svoju gladnu djecu, a i ona su od gladi budna, samo što se prave da spavaju jer znaju da je on zabrinut. Budan je i jedan slikar koji, na samo nekoliko kuća udaljenosti od doma u kojem se rodio, stoji okružen skicama i priprema se da počne da slika na platnu što stoji pred njim. Njegovo ime je Rembrant. Budni su i tvoji roditelji, Spinoza, na samo stotinjak metara od slikara, koji iščekujući stoji pred platnom. Leže na velikom crvenom ledikantu, u mraku. Rembrant stoji pred štafelajem i gleda u crtež napravljen kredom

na platnu. Na crtežu jedan čovjek leži mrtav – zove se Aris Kint i ubijen je šesnaestog januara te iste godine zbog oružane pljačke. Jedan dan pošto je egzekutiran, predsjednik udruženja hirurga, Nikolas Tulp, i šestorica njegovih kolega pozvali su Rembranta da ih naslika za vrijeme časa anatomije u zdanju Theatrum Anatomicum. I sad, mjesec dana kasnije, Rembrant je pred platnom i želi da počne da slika. Njegova četka, umočena u crvenu boju, stoji u neposrednoj blizini bjeline – onako kao što te iste noći jedno drugom stoje blizu i tvoji roditelji, a uskoro će prostor između njihovih tijela i iščeznuti. “Od čega da počnem,” pita se Rembrant, iako je četka već natopljena krvavom bojom. Gleda skice – na njima su jedne anatomske makaze rasjekle ruku mrtvacu i pridržavaju meso. Taj koji drži makaze je Nikolas Tulp; a sedam je hirurga oko mrtvacu – jedan od njih, onaj na samom desnom kraju slike, gleda u Tulpa, on je vjerovatno zainteresovan za to što će upravo reći profesor. Dvojica koja su sasvim pozadi gledaju ka slikaru – njima je važno da dobro izgledaju na slici. Jedan drugi hirurg je pogled uputio negdje udesno, van slike, sigurno prema mjestu na kojem su se građani Amsterdama zgurali da bi mogli vidjeti skiciranje grupnog portreta s mrtvacem. Onaj koji se najviše sagnuo gleda u meso rasječeno anatomske makazama. Dvojica gledaju u prste lijeve ruke profesora Tulpa – između palca i kažiprsta on drži kap krvi. “Da li da počnem od te kapi,” pita se Rembrant ove noći (ove iste noći u kojoj ćeš ti biti začet, Spinoza), dok, dvoumeći se, čas prinosi četku platnu, čas odmiče ruku; a takvim istim kratkim pokretima, iako bržim, i bez dvoumljenja, sjedinjavaju se tijela tvojih roditelja. Grč na njihovim licima podsjeća na grč na licu Rembranta, “Kako da počnem, od čega da počnem,” pita se mladi slikar – ima dvadeset i šest godina i vješt je u slikanju, ali ima strah od toga da počne i da završi sliku; a tvoji roditelji baš u tom trenutku završavaju tvoje začecje, sperma tvog oca izliva se u utrobu tvoje majke. “Ne,” pomišlja Rembrant, “ne od kapi krvi, ona je esencija duše, nju ću ostaviti za kraj,” i četkom povlači nekoliko crvenih linija po otvorenom mrtvom mesu.

Osam dana poslije 24. novembra 1632.

Čovjek koji je tog jutra ušao u sinagogu Bet Jakov, noseći na rukama svog osam dana starog sina, zove se Mihael Spinoza. Na svijet je došao četrdeset i pet godina prije toga kao Migel

određenom mjestu i kazivali bi mu što je to što bi trebalo da radi; a otkrivali bi i ime grada ka kojem su se uputili, da bi tako braća mogla naći svoju sestru. Isak i Mor Alvares su, u gradovima kroz koje su prolazili, ostavljali ljude da skaču na jednoj nozi po trgovima, da čuče i ustaju po pristaništima, da plješču rukama pred katedralama – ali njena braća se nisu pojavljivala. Snove Mor Alvares je, pak, uvijek iznova ispunjavao jedan veliki list papira kojim su prolazile ruke njene braće, ispisujući nešto; a ona se, nepismena, mučila da shvati nejasne znake ili da bar zapamti njihov izgled ne bi li joj ih muž mogao protumačiti pošto se probudi. Zbog tih snova je naučila da čita i piše. U svakom gradu u kojem su se zaustavljali učila je po tri slova, a kad ih je sve naučila, uspjela je u snu da pročita: “Sve ima svoje vrijeme i svaka stvar pod kapom nebeskom ima svoje vrijeme – vrijeme kad se rodiš i vrijeme kad umreš, vrijeme kad sadiš i vrijeme kad čupaš posađeno, vrijeme kad se ubija i vrijeme kad se liječi, vrijeme kad se ruši i vrijeme kad se gradi, vrijeme kad se plače i vrijeme kad se smije, vrijeme kad se tuguje i vrijeme kad se igra, vrijeme kad se razbacuje kamenje i vrijeme kad se kamenje skuplja, vrijeme kad se grliš i vrijeme kad se zagrljaji izbjegavaju, vrijeme kad se dobija i vrijeme kad se gubi, vrijeme kad se čuva i vrijeme kad se rastura, vrijeme kad se kida i vrijeme kad se šije, vrijeme kad se čuti i vrijeme kad se govori, vrijeme kad se voli i vrijeme kad se mrzi, vrijeme za rat i vrijeme za mir.” Kad se probudila Mor Alvares je rekla svojem mužu što je sanjala, ali, budući da je već bila postala zaboravna, ono što je zapamtila izgledalo je kao mrtvo tijelo koje je već postalo hrana lešinarijama: “Sve ima svoje vrijeme – vrijeme kad umreš, vrijeme kad čupaš posađeno, vrijeme kad se ubija, vrijeme kad se ruši, vrijeme kad se plače, vrijeme kad se tuguje, vrijeme kad se razbacuje kamenje, vrijeme kad se zagrljaji izbjegavaju, vrijeme kad se gubi, vrijeme kad se rastura, vrijeme kad se kida, vrijeme kad se čuti, vrijeme kad se mrzi, vrijeme za rat.” Riječi su Isaku zvučale poznato, ali on se nije mogao sjetiti gdje ih je čuo ili pročitao. Od tada Mor Alvares nije više sanjala i prestala je da šalje pisma, nadala se samo da će se jednog dana i za njih negdje naći topli dom – za djecu Fernanda, Migela, Mariju Klaru, za njenog muža Isaka i za nju. A odgovor na sva njena pisma stigao je mjesec dana pošto je ona umrla u Nantu, u Francuskoj 1616. godine. Odgovor se zvao Sara. Bila je to ćerka njenog brata Gabrijela. Dok mu je Sara objašnjavala

bagremova vidio se kanal koji tekao paralelno s ulicom pred kućom u kojoj smo živjeli. Malo ulijevo u odnosu na našu kuću postojao je most koji je povezivao Haurthraht, u čijem smo frontalno-središnjem dijelu živjeli, i Vlounburh. Pogled kroz prozor iz tavanačke sobe našeg doma zahvatao je nekoliko kuća koje su se nalazile s one strane kanala: u jednoj od njih bila je smještena Bet Jakov, sinagoga u kojoj sam osmog dana od svog rođenja bio obrezan i u kojoj mi je bilo dato ime; a odmah pored sinagoge nalazile su se dvije kuće koje je iznajmljivala jevrejska zajednica i u kojima je bila smještena škola Talmud Tore. Naš dom nalazio se u kući koju smo iznajmljivali od Vilema Kijka, trgovca svilom i mnogi su se pitali zašto je Mihael Spinoza, koji nije bio baš veoma bogat trgovac, riješio da živi u Haurthrahtu, a ne u Vlounburhu, gdje su živjeli siromašniji Jevreji.

Kuća u kojoj smo stanovali imala je četiri prostorije: u prizemlju je bila prostorija u kojoj smo jeli i prostorija u kojoj smo provodili dan, i na čijoj se sredini nalazio crveni ledikant – veliki krevet sa zavjesama. U potkrovlju, u jednoj sobi otac je čuvao neka od vina koja je prodavao u svojoj prodavnici, a u drugoj smo spavali mi, djeca. Kroz prozor te sobe počinjao je svijet u mom djetinjstvu i pogled koji je prolazio kroz taj prozor mogao je da obuhvati parče neba, jednu ulicu, drvored bagrema, jedan kanal, jedan most preko kanala i nekoliko kuća na drugoj strani među kojima su se nalazile i sinagoga i škola.

Religiozno obrazovanje, koje je za jevrejsku djecu počinjalo još u njihovim domovima, produžavalo se baš u tim kućama – prvo u sinagogi (pamtim kad sam prvi put tamo ušao: mladi rabin Aboab de Foneska pokretao je svoje prste po harfi, dok je hor pjevao ljubavnu pjesmu o mladoženji Izraelu i njegovoj nevjesti Sabat), a zatim u školi. Pamtim kako je izgledao moj otac kad me prvi put odveo u sinagogu i kad sam pošao u školu – htio je da budem rabin.

U našoj kući govorilo se na portugalskom, španski nam je bio poznat jer je bio jezik književnosti, a hebrejski zato što je bio jezik svetih knjiga. Kasnije sam naučio i holandski, iako nikad ne i dovoljno dobro da bih ga mogao koristiti u pisanju.

Kad sam imao šest godina rodio se moj brat Gabriel. Nekoliko mjeseci poslije njegovog rođenja moja majka, za koju je otac govorio da je oduvijek bila bolešljiva žena, teško se razboljela i poslije pet mjeseci, petog novembra 1638, je i umrla. Od tada sam sve češće sjedao kraj prozora kroz koji je počinjao svijet.

Jasmila Žbanić

LUTKE

*Schumann je jedan od najvećih umjetnika ovog vijeka...
On radi sa stvarima koje se ticu naseg doba...
Njegove lutke ... su vrhunska umjetnost.*

Stefan Brecht, *The Bread and Puppet Theatre*, Vol. 1

U Sarajevu se 1993. godine, za vrijeme jednog od najjačih predbožićnih granatiranja, pojavio osnivač teatra *Hljeb i Lutke* (*The Bread and Puppet Theatre*), Peter Schumann. Došao je bez zaštitne kacige i prsluka, s povelikom torbom punom poklona.

Pored dragocjenih praktičnih sitnica za sve članove MESS-a, u torbi je bio i božićni kolač koji je donio iz Vermonta. Kolač, pun šarenih kockica želea, rastvoren pod svijećama, pojeli smo na gladan stomak – gledajući u Pitera s bijelom bradom, dubokim čizmama i širokim hlačama, kao na čudnog Djeda Mraza, koji umjesto snježnih pahuljica, u drugom planu ima kišu metalnih šrapnela.

Lutke dolaze i ostaju

1994. godine, UN avionima u Sarajevo su iz SAD-a stigle Lutke: kartonski konji, peračice rublja, smetljari, biznismeni od krep-papira, letjeli su iznad zapaljene zemlje, spuštajući se na aerodrom blokiranog grada.

Zbunjeni vojnici UN-a, koji su 'čuvali mir' usprkos tome što je rat već bio odnio živote 10.000 Sarajlija, čudili su se takvoj humanitarnoj pomoći. Na kraju, uz pomoć Wallyja, radnika humanitarne organizacije *Equilibre*, koji je morao obaviti mnogo toga da bi se kutije pune "išaranih kartona" pustile u grad, Lutke su konačno bile s nama.

Peter i Michael Romanyshyn su ispred Narodnog pozorišta napravili peč od cigli. Zamijesili hljepčiče. Utisnuli na njih znak sunca. Ubacili ih u peč i – Cirkus je mogao početi!

Gledaoci predstave sjedili su na stepenicama Pozorišta – tu je bilo najsigurnije.

Životna radost i humor Cirkusa značili su im više od luksuza – paketa hrane. Paket je mogao samo nakratko zaštititi stomak, ali i nepogrešivo precizno srozati ljudsko dostojanstvo – Cirkus je liječio i oplemenjivao.

Nakon predstave gledaoci su pojeli hljeb s namazom od bijelog luka, a Peter je lutke poklonio Pozorištu mladih.

Lutke – bosanske žene

Godinu dana kasnije u SAD *The Bread and Puppet* je izveo predstavu *Passion Play for Bosnia*.

Na Schumannov sam poziv došla u Glover, Vermont, na farmu na kojoj se nalazi teatar. Članovi *The Bread and Puppet* bili su zabrinuti dešavanjima u BIH, posebno u Srebrenici: saosjećali su i revno su čitali izvještaje, tražili nove podatke na internetu, dopuštali mi da satima držim zauzet telefon pokušavajući dobiti kuću i saznati šta se dešava.

Piter je napravio lutke, lica bosanskih žena, s dugim tkalinama koje su se jednostavnim pokretima ruke mogle pomjerati dajući bezbrojne forme žene: visoke, tanke, obezglavljene, zgužvane, pognute, s grbama, tanane, prelijepe... One su putovale u Ohio, Philadelphiju, Washington i New York, te izuzetnom emotivnom predstavom pričale našu priču.

Lutke od smeća naše civilizacije

Godine 2003. Peter je opet u Sarajevu. Šetamo kroz grad. Obilazimo Narodno pozorište, hodamo Ferhadijom, pijemo kapučino u bašti. "Ne mogu vjerovati", kaže Peter gledajući obnovljene zgrade i užurbane ljude.

Meni je zanimljiva njegova opaska da su ljudi u ratu izgledali puno dotjeraniji i sređeniji. Peter se sjeća Ines Fančović koja je uvijek, prije dramatičnog puta kući, usne mazala karminom.

Idemo na probu. Peter zatvara MESS s *Fiddle sermon*. U tekst stavljamo dijelove koji su aktuelni u Bosni. Prvi dio predstave je prezentacija s duhovitim crtežima, a drugi dio izgovara se uz violinu i trube, i glasi ovako:

Najnoviji rat koji su vodile Sjedinjene Američke Države nije bio rat, nego MIR.

Kako sam to primijetio?

Kada hiljade demonstiranata, diljem SAD, zatraže da se rat okonča, kontra-demonstranti počinju tumačiti vladu ispravno, tvrdeći da je rat mir.

Kada problem proizvodnje mira postane pretežak, tada Vlada proizvodi rat.

Prvo unajmi jezik. Jezik, koji ima dara da proizvodi mir, iznenada taj talenat počne koristiti za proizvodnju rata, mada rat naziva *mir*. Jezik možemo učiti tako da kaže *život*, a da pritom misli na smrt.

Ljudi, te sjene božanskoga, dobiju zadatak da bacaju bombe na druge sjene božanskoga. Bombe kidaju ruke i noge, a flasteri se koriste da ih zalijepe natrag. Ako ne postoje razlozi za takvo djelovanje, svježi razlozi se izvlače iz smetlišta postojećih razloga.

Teror je teror. Rat uopšte nije teror. Rat je bitan dio privrede.

Privreda znači posjedovanje Zemlje. Posjedovanje znači da morate imati i da vam treba još više. Još više znači koliko je god moguće. I vi morate zaštititi to svoje koliko-god-moguće sa koliko-je-god-moguće ratnih brodova.

Čuveni "Manifest za brzi svijet" *New York Timesa* glasi: "Skrivena ruka tržišta neće nikad raditi bez skrivene pesnice: McDonald's ne može cvjetati bez F-16 i B-52. Skrivena pesnica osigurava bezbjednost svijeta za naše tehnologije i za armiju, mornaricu i avijaciju SAD".

Vlada može reći: mir je ono što mi zovemo mirom. Drugim riječima: rat nije rat, rat je mir.

Isto tako, mir nije ono što izgleda, već je to zapravo rat.

Mir je rat svih malih farmi ovoga svijeta protiv agro-biznisa.

Mir je rat šuma protiv papira.

Mir je rat penzionera protiv Svjetske banke.

Mir je rat građana BIH protiv Dejtonskog Ustava.

Mir je rat čovječanstva protiv američkog načina života bogatih.

Mir je rat ruku protiv digitalnog sistema i nogu protiv transportnih sistema.

Mir je rat svakog blesavog djelića našeg života protiv globalizatora.

Mir je lutkarstvo napravljeno od smeća naše civilizacije. *

* tekst Petera Schumanna
prevela Senada Kreso

Lutke opet hoće na ulicu

Peter Schumann je dobio nagradu Zlatni lovorov vijenac za doprinos umjetnosti teatra. Na taj način Sarajlije su mu odale priznanje i zahvalnost.

Dogovaramo se kada će ponovo doći, s kojom predstavom, s kim ćemo je igrati i gdje.

Iako u drugom planu nema više gelera, a hljeba su puni kontejneri, potreba za suštinskom umjetnošću, radošću, humorom i povratkom ljudskog dostojanstva možda je u nama veća nego što su je osjećali ljudi šćućureni na stepenicama Narodnog pozorišta 1993. godine.

Lutke koje su tada izvele svoju fenomenalnu misiju leže u podrumu Pozorišta Mladih. Nisu izložene u muzej, iako su jedinstvena umjetnička djela, jer one i nisu stvorene za muzej. Schumannove lutke žude za pokretom, interakcijom, novom energijom, novim mišljenjem, novom pobunom. Čekaju da izađu na ulicu.

U povodu
performansa

Fiddle Sermon Petera

Schumanna, na

43. Teatarskom
festivalu MESS '03.

Za sada, na ulicama su radnici i gladni.

A Lutke bi trebale biti s njima. One znaju biti glasnije od političkih pamfleta i fraza koje drže ruke štrajkaša, prognanih, obespravljenih!

MOJ IZBOR

Boris A. Novak
Monika van Paemel

Boris A. Novak

PRIPOVJEDAČKE TAPISERIJE MONIKE VAN PAEMEL

Preveo Josip Osti

Flamanska književnica Monika van Paemel je, pored Harryja Mulischa, Huga Clausa i Ceesa Nootebooma, najuglednija predstavница suvremene književnosti na nizozemskom jeziku.

Da bismo razumjeli njen specifičan položaj u flamanskoj, nizozemskoj i europskoj književnosti treba u uvodu predočiti historijski kontekst koji stalno dolazi do izražaja u njenim romanima.

Već sama činjenica pripadnosti flamanskoj literaturi postavlja književnicu Moniku van Paemel u specifičan i nelak položaj. Flamanci, naime, govore nizozemski jezik, što, drugim riječima, znači da flamanski pisci spadaju u jezički okvir šire zajednice, koju su, u svoje vrijeme – prije nego što je vjerska razlika između katoličkih Flamanaca i protestantskih Nizozemaca razdijelila tu jezičku zajednicu na dvije države, Nizozemsku i Belgiju – nazivali Nizozemske zemlje (*De Nederlanden*), što bismo možda mogli nazvati i Nizozemlje. Ali historijska istina odnosa između nizozemske i flamanske kulture je još kompleksnija i kompliciranija zbog činjenice da se jezik, koji do dana današnjega zovemo nizozemski, zapravo rodio u Flamanskoj, gdje su u srednjem vijeku nastali prvi sačuvani književni tekstovi na tom germanskom jeziku. Ta zemlja je, u ekonomskom i kulturnom pogledu, cvjetala sve do izbijanja vjerskih ratova između katolika i protestanata, te španjolske okupacije, kada je razaranje zemlje prouzrokovalo egzodus flamanskih protestanata, duha i kapitala na sjever; tek s dolaskom Flamanaca su se sjeverni gradovi, na čelu sa Amsterdamom, počeli razvijati u ekonomskom i kulturnom pogledu. Zbog historijskih okolnosti je flamansko narječje sačuvalo arhaičnu prirodu nekadašnjeg nizozemskog jezika: melodija i zvuk jezika su mekši, a rječnik bogatiji. (To je i jedan od razloga što romani Monike van Paemel tako fasciniraju nizozemske čitatelje.) Nizozemska književnost je više vezana za anglo-američke utjecaje, a flamanska književnost se od davnina – usprkos neprestanoj političkoj borbi s frankofonskim Valoncima

– neusporedivo više oplodavala kod francuskih i romanskih uzora, tako da, uz sjevernjačke karakteristike, zrači i južnjačkom otvorenošću i temperamentom. Što se tiče odnosa između Nizozemaca i Flamanaca, mogli bismo, dakle, upotrijebiti formulu koja određuje odnos između Engleza i Amerikanaca – *separated by the same language*: dijeli ih isti jezik.

Karakteristika flamanske kulture vrhunca srednjeg vijeka i renesanse je sinteza čulnosti i produhovljenosti. Hegel je u *Predavanjima o estetici* usmjerenost flamanskog i nizozemskog renesansnog slikarstva ka čulnim živahnim prizorima iz svakidašnjeg života objasnio kao umjetnički izraz zadovoljstva naroda koji je otrgnuo zemlju iz kandži mora i na taj način pobijedio prirodu. Neprestana borba s elementarnom snagom vode pokazuje se u nizozemskom jeziku kao neobično bogastvo rječnika vezanog za vodu. I kod Monike van Paemel voda igra ulogu ključnog simbola, ali koji je – u skladu s iskustvima više generacija – izrazito dvosmislen, jer voda rađa život, a ujedno donosi smrt. (Uz to da pomenem dramatičan događaj iz njenog djetinjstva, kada je, sa srodnicima stajala na krovu kuće koja je poput posljednjeg otočića štrčala iz podivljale vode koja je poplavila sav kraj i odnijela cijele kuće i sela, te mnogo ljudi i živine.)

Prirodnu senzualnost flamanskog renesansnog doživljavanja ljudskog tijela dopunjuje mistička vertikalna, koja tjelesnosti dodaje sublimaciju i eteričnost, posebno kod ženskih figura i lica. Velika tradicija takozvanih *flamanskih primitivaca*, odnosno *naivaca* (detaljnija analiza njihovih platana, dakako, pokazuje da u njihovoj slikarskoj tehnici nema ničega primitivnog, odnosno naivnog), te slikara, koji su ih slijedili – od braće Van Eyck preko obitelji Breughel do Rubensa – odzvanja i u strukturi romana Monike van Paemel, koji su zasnovani kao čvrsta cjelina, sastavljena od brojnih pojedinosti. Njena pripovjedačka tehnika podsjeća na kompoziciju slavni flamanskih renesansnih i baroknih tapiserija: bezbroj priča je utkano u jedinstvenu i cjelovitu sliku svijeta. Poetika Monike van Paemel, dakle, oživljava etimološko značenje izraza *tekst*, koji izvire iz latinske riječi za *tkanje*: njeni *tekstovi* su *teksture*. I mada u naše doba nije više moderno govoriti o izražavanju nacionalnog duha, u slučaju Monike van Paemel je još uvijek umjesno upotrijebiti taj pojam: njeno narativno majstorstvo, uz svu svoju modernu, odnosno postmodernu usmjerenost, te kozmopolitsko iskustvo izvire iz temeljnog dispozitiva flamanskog odnosa prema svijetu, koji određuje sama priroda.

Zato u njenim djelima neprestano dolazi do izražaja kraj u kojem se zemlja bori s morem, a nebo se spušta veoma nisko. Ravnica tu omogućava široke vidike i horizonte, a more komunikaciju sa svijetom, te iskustvo drugih i drukčijih kultura.

Dalja historija Flamanske bila je u ekonomskom, političkom i kulturnom pogledu nadasve mukotrpnja, u mnogo čemu slična historiji Slovenije u stoljećima odnarođujućeg germanskog pritiska: sudbina nesamostalne zemlje, koja je silom historijskih prilika neprestano uključena u šire državne tvorevine. Poslije Napoleonovih ratova je Flamanska izvjesno vrijeme pripala Nizozemskoj, dakle državi koja je temeljila na istom etničkom i jezičom identitetu. A politička i vjerska arogancija vladajuće protestantske nizozemske klase je prouzrokovala da su Flamanci u konzervativnoj građanskoj revoluciji 1830. godine okrenuli leđa svojoj sjevernoj braći, te, skupa s Valoncima, koji govore francuski i sa kojima ih je spajao zajednički imenitelj katoličanstva, formirali kraljevinu Belgiju.

Činjenica da je bila Flamanska većim dijelom ruralna zemlja, a Valonija industrijski razvijena, imala je za posljedicu drugorazredni položaj Flamanaca u devetnaestom i u prvoj polovini dvadesetog stoljeća. Nejednakopravan politički položaj prouzrokovao je i kulturnu marginalizaciju: tek poslije Prvog svetskog rata se flamanski jezik probio na univerzitetu, a frankofonski intelektualci su još uvijek arogantno tvrdili da na flamanskom, odnosno nizozemskom jeziku nije moguće misliti i umjetnički se izražavati. Karakteristično je da je mnogo darovitih flamanskih pjesnika, pisaca i dramatičara u devetnaestom stoljeću pisalo na francuskom jeziku: da pomenemo samo međunarodno poznata imena – simbolističkog dramatičara Maeterlincka i pjesnika Verhaerena.

Književnost na domaćem jeziku oživljava i dobija nov polet pred kraj devetnaestog stoljeća, u vrijeme naturalizma (romanopisac i dramatičar Cyril Buysse, pisac Stijn Streuvels) i simbolizma (pjesnik Guido Gezelle, poznat po čarobnom zvuku svojih pjesama). Prezime Van Paemel, koje je inače dosta rijetko, u flamanskoj književnoj povijesti prvi put se pojavilo u naslovu najznačajnije naturalističke drame, koju još uvijek često izvode – *Obitelj van Paemel (Het gezin Van Paemel)* Cyrila Buysseja, čemu kumuje spor između tog pisca i jednog od predaka naše književnice.

U prvoj polovini dvadesetog stoljeća u flamanskoj poeziji su prisutni avangardistički jezički eksperimenti (Paul van

Ostajen), a u prozi široke epske sage. Pripovjedništvo je, s jedne strane usmjereno u romantiziranje prošlosti naroda, te života “malog čovjeka” provincijske i malograđanske sredine (Felix Timmermans, koji je bio prije Drugog svjetskog rata veoma omiljen i među slovenskim čitateljima), a s druge strane u kritičko opisivanje društvene stvarnosti (Louis Paul Boon, ključna književna ličnost sredine dvadesetog vijeka). Epsku širinu i kritičku društvenu svijest Louisa Paula Boona slijede Hugo Claus i Monika van Paemel.

Književnica je rođena poslije Drugog svjetskog rata ispod mlina u selu Poesele (provincija Istočna Flamanska). Po očevoj strani potiče iz građanskih krugova, a po majčinoj iz seljačke obitelji. Zbog dugotrajne bolesti je, kao dijete, odrastala kod djeda i bake s obje strane, u građanskoj sredini Antwerpena i u, tada još idilično-arhaičnoj, flamanskoj unutrašnjosti. Pošto je bila prikovana za postelju, mnogo je čitala: njena omiljena lektira u godinama djetinjstva bio je Shakespeare, a jednom je napisala i pismo Danielu Defou kako bi ga upozorila na netačnosti u njegovom *Robinsonu Crusou*. Već tada je počela pisati. Prva od brojnih književnih nagrada koje je primila bila je nizozemska književna nagrada za gimnazijalce: s biciklom se, kroz šumu, prokrijumčarila na drugu stranu granice, poslala tekst poštom i pobijedila, mada nije bila ni Nizozemka, ni gimnazijalka, jer uopće nije išla u školu. Za nagradu je dobila toliko knjiga koliko je bila visoka.

Kad je ozdravila, školovala se kod sestara Svetog groba (taj internat odjekuje i u *Razlici*, u poglavlju o blagu koje u Zadru čuvaju časne sestre tog reda, ustanovljenog u vrijeme križarskih ratova), a nakon toga je, u Gentu, studirala ekonomsko pravo. Prije nego se odlučila za težak put slobodne književnice, potvrdila se kao odlična novinarka; njene radio-emisije imale su velik odjek i bile veoma omiljene. Sudjelovala je i u znanstvenim istraživanjima: u skupini znanog historičara književnosti Rolanda Mortiera je iz nizozemskog na francuski jezik prevodila klasične flamanske autore i autorice, između ostalih, prosvjetiteljsku književnicu Belle van Zuyllen, koja je upotrebljavala pseudonim Madame de Charrière.

Književnica je članica Kraljeve akademije znanosti i umjetnosti u svojoj zemlji. Pokojni kralj Baudewijn (francuski Baudouin) joj je 1993. godine, za književne zasluge, dodijelio plemićki naziv baronice.

Monika van Paemel važi za najangažiraniju književnicu u flamanskoj i nizozemskoj književnosti. Godinama se borila za

prava književnika, za bolji položaj žena i djece, te za jednako-pravnost manjina. Više od deset godina bila je predsjednica Flamanskog PEN centra, a angažirala se i u obrani Salmana Rushdija. Kao što će se vidjeti u nastavku, organizirala je i veličanstvenu humanitarnu pomoć žrtvama ratova u neka-
dašnjoj Jugoslaviji.

Ali vratimo se književnosti. Mlada književnica je stupila na flamansku književnu scenu sedamdesetih godina, kada je, pod uplivom strukturalizma, vladao neoavangardizam (tipičan autor tog usmjerenja bio je Ivo Michiels). U prvencu *Papagaj plavog čela* (1971), iskušavala je jezičke mogućnosti romaneskne forme. Usprkos radikalno-modernističkom načinu pisanja, taj roman sadrži određene autobiografske elemente: već sam naslov je povezan s činjenicom da je autorica u djetinjstvu imala papigu amazonku s plavim čelom.

Drugi roman, naslovljen *Konfrontacija* (1974), dijalogom više glasova – dvojnica pripovjedačice – prikazuje sudbinu suvremene žene. U to vrijeme su teoretičarke ženskog pokreta često navodile Moniku van Paemel kao jednu od najizrazitijih i najdarovitijih književnih pera feminizma. U intervjuu Tadeje Krečič Scholten s Monikom van Paemel, objavljenom pod naslovom “Srž razlike” u slovenskom mjesečniku *Ampak* (broj 6-7, 2001), možemo pročitati sljedeće promišljanje pitanja “ženske književnosti”:

“Govorimo li o književnosti na način ‘ženske’ književnosti, to je pristrano. Prije svega postoje dobro i slabo napisane knjige. Pišu ih većinom muškarci. A gledate li na problem historijski, jasno je da se radi o pitanju mogućnosti. Virginia Woolf je rekla: ‘Žena mora imati novac i prostor ako hoće pisati beletristiku.’ Što znači da moraš imati mogućnosti. U cijeloj povijesti i u svim civilizacijama je ženama teže. Potom je tu i razina jezika. Postoji jezik vojske, crkve, trgovine. Jezik žena je materinski, jezik koji govoriš s djetetom. Potem je i posebnost ženskog načina razmišljanja, osjećanja. Ta znate, kada čitaš velika imena književnosti i dođeš do erotike, muškarcima se događa sve moguće, a ona zatvori oči i samo možeš nagađati što se događa s njom. A ipak su žene polovica čovječanstva, koja nije manje značajna od druge. Zato je potrebno da jezik obrade žene na svoj, drukčiji način. Nadam se da će doći vrijeme kada neće biti važno je li knjigu napisao muškarac ili žena. Jednom sam sama pokušala nešto napisati muškim pogledom, ali samo kao eksperiment. Ovog trenutka je prije svega potrebno da postoje

dobre književnice. Veoma jasno rečeno: ja sam feministkinja, ali nisam feministička književnica. Ali sva iskustva žena, to, da moraš biti ono što jesi, obrana vrijednosti koje nisu vrijednosti moći i većinom su ženske vrijednosti, recimo djeca, nadasve su važna. Zato kažem da je književnost koju pišu žene, a ne ženska književnost, jako važna.”

Jedna od najomiljenijih knjiga Monike van Paemel je *Margerita* (1976), u kojoj je oblikovala svoju duhovitu i toplu baku, koja je u vrijeme Drugog svjetskog rata spasavala Židove od nacističkih progona. (Između ostalog, rasprodala je kuće koje je imala kao vlasnica građevinskog poduzeća kako bi kupila hranu za brojne Židove koje je skrivala.)

Najznačajnija knjiga u njenom dosadašnjem opusu je nesumnjivo monumentalni roman *Prokleti očevi* (1987), u kojem se, polifonijom različitih pripovjedačkih slojeva, ocrtava epska slika flamanske historije dvadesetog stoljeća. Glavnoj junakinji romana je ime Pamela, što je nesumnjivo dijagram prezimena same autorice: *Prokleti očevi* su, dakle, u određenoj mjeri, autobiografsko djelo. Kao što je pravilno utvrdio Georges Adé, izbor imena junakinje postmodernistički “citira” jedan od prvih romana sa “ženskom” tematikom – *Pamelu*, koju je engleski pisac Samuel Richardson objavio 1740. godine. Richardsonov epistolarni roman uspostavio je vrijednosni sustav kojem se žena u građanskom društvu mora podređivati. Pamela Monike van Paemel, dvjesto pedeset godina kasnije, nije više zadovoljna patriarhalnim vrijednosnim sustavom: roman prikazuje svijet u kojem su muškarci nositelji nasilja i smrti. Ženama i djeci naturaju svoju moć, ali ne preuzimaju na sebe i odgovornosti koje moć sobom donosi. U tom smislu je naslov *Prokleti očevi* duboko karakterističan. Ali autorica se problemom odnosa među spolovima ne bavi samo na razini intime nego i na društvenoj i historijskoj razini.

Potresno je poglavlje u kojem autorica prikazuje zvjerski pokolj koji su vojnici njemačke Šeste armije pri okupaciji Belgije izvršili u flamanskom selu Vinkt. Poglavlje počinje pasusom: “*To selo bi se isto tako mogla nalaziti u Poljskoj. U Ukrajini ili u Normandiji. Možda u Gelderlandu. U Vijetnamu ili u Kambodži. Među libanskim cedrima ili na rubu sinajske pustinje. Ali i u Flamanskoj. Može se zvati Lidice, My Lai, Oradour, Putton ili Vinkt. Sva sela su primjerna, a sva imena nezaboravna.*” Šokantan opis masakra temelji na stvarnim podacima, koje je

Monika van Paemel, kao novinarka, sakupila od rijetkih preživjelih seljana. U *Prokletim očevima* je autorica opisala "sistem rata i djelovanje moći".

U kaleidoskopskoj polifoniji tog romana važnu ulogu igraju također imaginacija i ironija. Antologijsko je poglavlje u kojem imaginarno biće, žena s repom, izloži podsmijehu muško hvalisanje "pobjedama" na seksualnem području.

Za to djelo je Monika van Paemel primila najveće moguće umjetničko priznanje u svojoj zemlji – belgijsku državnu nagradu. Jedina žena koja je prije nje primila tu prestižnu nagradu bila je Virginie Loveling: 1898. godine – dakle, sto godina prije Monike van Paemel – dodijelili su joj to priznanje, jer su članovi komisije bili ubijeđeni da se radi o muškarcu. (Ta književnica je objavljivala pod muškim pseudonimom, kako bi izbjegla mizoginiju.)

Događaji u romanu *Prvi kamen* (1992) smješteni su u Jeruzalem, a roman se hvata ukoštac s pitanjima gubitka i boli. Četrdesetogodišnja May pobjegne iz Bruxellesa u potrazi za svojim identitetom, koji je poljuljan zbog tragične smrti u obitelji. Pri suočenju sa mitskim predjelom Bliskog istoka junakinja se sjeća flamanskog kraja koji je obilježio njenu mladost. Prizori vječnih spomenika triju velikih monoteističkih religija, koje smatraju Jeruzalem svojim svetim gradom, miješaju se tu s razaranjem koje izvire iz političke i vjerske netrpeljivosti prema drugom i drukčijem. Na pozadini holokausta autorica ocrtava i tragediju Palestinaca i povijesnu raspetost Židova između progonjenih i progonitelja. Putovanje na Jutrovo iskaže se putovanjem u sebe – ka izvorima vlastitog bića, vlastite duše i srca, vlastitog tijela i seksualnosti. Radi se, dakle, o knjizi koja upjesmljuje vrijeme i uspomene na različitim razinama – od povijesnog vremena i kulturnih uspomena do osobnog iskustva i spoznaje o prolaznosti, koju je mogoće premašiti samo ljubavlju.

Djela Monike van Paemel su većinom veoma opsežna (*Prokleti očevi* imaju dobrih četiri stotine stranica). Seriju debelih romana je 1993. godine presjekla knjižica koja je imala "samo" sto stranica, sa dvosmislenim naslovom *Het weder-varen*: razumijemo li ga kao *Het weder-varen*, i na taj način naglasimo riječ *varen* (*putovanje*), naslov znači *Ponovno putovanje*; a ako u toj kovanici čujemo riječ *ervaren* (*iskustvo*), onda označava *ponovno iskustvo*. Dakle, ponovno doživljajno putovanje, odnosno ponovljeno uspomensko iskustvo. U smislu

žanra, radi se o eseju u prvotnom montaignovskom značenju tog pojma – o literariziranom promišljanju vlastitog života i odnosa prema svijetu. Autorica u toj knjizi predočava odnos između (svoje) autobiografije i umjetničke prirode svojih romana.

U romanu naslovljenom *Cvijeće u ledu* (1997) književnica se, pričom o opasnosti ekološke katastrofe na Sjevernom polu, bavi i unutrašnjom dinamikom grupe aktivista-ekologa, u kojoj se, pod okriljem opravdanih ciljeva, skriva volja za moć. Kao za pripovjedačice i junakinje drugih njenih romana, tražanje za identitetom je temeljna pokretačka sila i za Perlu, ključni ženski lik *Cvijeća u ledu*: “*I tako je putovanje počelo, kao da je htjela zauvijek napustiti svoju prošlost, odbijajući da se bilo kada i bilo gdje ponovno usidri, odlučena da će stalno samo posjećivati, a nikada se više ustaliti.*” Perla pokušava razumjeti samu sebe pri suočavanju sa svojim najbližim – s djedom i bakom, kod kojih je odrastala, sa kćerkom, s prijateljima i s muškarcima koji su prolazili kroz njen život, obično nasilno i uništavajuće. U *Cvijeću u ledu* Monika van Paemel nastavlja neumoljivu analizu odnosa između muškarca i žene, koju je počela u *Prokletim očevima*. Seks je za mnoge muškarce samo sredstvo postizanja moći, točnije, premoći. Prizor silovanja u tom romanu je jedan od najsablasnijih opisa u suvremenoj književnosti, a pri toj osjetljivoj građi autorica je pokazala i dokazala svoju psihološku tankočutnost i umjetničko majstorstvo. Pri svom udubljanju u odnos između krvnika i žrtve nikada ne zapada u crno-bijela pojednostavljanja: s psihološkom lucidnošću i emocionalnom inteligencijom pokazuje kako se žrtve preobražavaju u dželate, kako slabi iskorištavaju i zlopotrebljavaju svoj položaj, kako bi se za svoje patnje osvećivali ne onima koji su prouzrokovali njihove muke, nego onima koji su im najbliži, onima, koji im pomažu.

Upravo pitanje odnosa između krvnika i žrtve je onaj istočnik koji je Moniku van Paemel od romana *Cvijeće u ledu* vodio ka novoj književnoj avanturi – neobičnom tekstu koji je nasloвила *Razlika* (2000) i, kao književnu vrstu, odredila ga podnaslovom *historijska priča*. Tu žanrovsku oznaku morali smo u prijevodu pisati s dvije riječi, a u izvorniku je samo jedna riječ, koja sadrži dva značenja – *geschiedenis*: slično kao njemačka riječ *Geschichte* ili francuska riječ *histoire* i *geschiedenis* označava kako *priču* tako i *historiju*. S tom dvosmislenom oznakom autorica upozorava na to da je izvor teksta historijski

vjerodostojan, da je umjetnička istina tu utemeljena na doživljenoj stvarnosti, da je – upotrijebimo li prihvaćene engleske izraze – *fiction* tu izgrađena na *faction*. Kao što je Monika van Paemel napisala u *Objašnjenju*, objavljenom na kraju knjige, radi se “o priči jedne istorije i istoriji jedne priče”. U *Razlici* je autorica ovako odredila proturječne odnose između stvarnosti i umjetničke istine: “Ono što sam pripovijedala bilo je što je moguće više vjerno izmišljeno, zato da bih se približila istini. Pred smrću je to bio moj otpor. Na samom početku života je to bila moja radost.”

Usprkos određenju *historijska priča*, *Razlika* je, zapravo, svojevrsan roman.

Historijska pozadina tog inovativnog teksta su ratovi u nekadašnjoj Jugoslaviji, koje je Monika van Paemel doživjela izbliza: kao ustanoviteljica i predsjednica humanitarne organizacije *Akcija za Balkan (Balkanaktie)*, na teritoriju nekadašnje Jugoslavije je postavila na noge četrdeset i dva centra za bjege, od Slovenije do Srbije, većinom na područjima Bosne i Hercegovine i Hrvatske.

Pripovjedačica je ovog puta humanitarna aktivistkinja, koja se, skupa sa trojicom kolega – vjerojatno nije slučajnost da imaju imena trojice evanđelista: Marc, Lucas i Johan – uputi u inspekciju svojih uporišta i projekata u Bosni. Točan opis putovanja od ishodišne Belgije do Sarajeva u plamenu ponudi autorici mogućnost opisa i promišljanja o kulturnim i drugim razlikama u Europi. Monika van Paemel sa zavidnim znanjem, kritičkom sviješću i etičkom osjetljivošću, pomoću kaleidoskopa priča i anegdota, opiše očima skrivene karakteristike različitih naroda, kultura i zemalja. Ta knjiga je veliki hvalospjev razlikama koje predstavljaju bogatstvo svijeta. Analizom paklenskih mehanizama balkanskih ratova autorica je došla do paradoksalnog zaključka da izvor nasilja nije u razlikama, kako obično mislimo, nego u nepoštovanju razlika, u njihovom nasilnom brisanju:

“Most u Mostaru je bio dignut u zrak zato što ljudi nisu htjeli prepoznati drugoga u svom vlastitom svijetu ili, pak, u sebi. Nema većeg neprijatelja od vlastitog brata, ne zbog toga po čemu se od tebe razlikuje, nego baš zbog sličnosti. Na Balkanu je bila europska povijest ostvarena u praksi.

Puna grozote pred vodom koja ne dopušta da je ukrote, otišla sam do obale Neretve, ali prestrašena prisustvom silovitosti vode

opet sam se držala nekoliko koraka podalje. Kao da se voda nije sli-
vala nego se sama sa sobom prepirala. Postajala sam nepovjerljivi-
ja: tako kao mostarski most vidjela sam kako su uništili i sara-
jevsku biblioteku. Slike i priče, koje su pohranjene u zajedničkim
usmenama, moraju se raskriti. Krv je, dođe li do nje, lakša od
vode, ali ono što ljude povezuje jesu priče i slike koje su pohranjene
u sivim stanicama. Utemeljivanje u prošlosti treba prekinuti, što
znači: u prošlosti druge strane, kojoj je opljačkana njena kultura,
zato da bi bila zauvijek nagnana na put. Amputacija, obavljena
bez anestezije, to je bio taj rat, i kao što selektivno biramo ljude,
tako se hoćemo i selektivno sjećati. Vlastita verzija ili, pak, ljudi
vlastitog, istog soja, tamo mora istina – ili istinitost – uvijek izno-
va položiti oružje. Ubijanjem, pljačkanjem i uništavanjem čovjek je
radio na tome da ponovno napiše povijest.”

U zdravorazumskom načinu razmišljanja, koje Monika
van Paemel stalno stavlja pod upitnik, suprotnost razlici je –
identitet. Naša autorica u *Razlici* veoma uvjerljivo pokazuje
kako identitet nikada nije nešto monolitno, nepomjerljivo i
nepromjenljivo, jednom zauvijek dato. Kulturni identitet pre-
dočava kao dimenziju koja sadrži mnoge strane i slojeve (a i
zamke).

U samom tekstu autorica, zapravo, rijetko kad upotrijebi
samu riječ *identitet*. Radije upotrebljava izraz *eigenheid*, koji je,
nažalost, neprevodiv u svim svojim nijansama značenja. Izvi-
re, naime, iz pridjeva *eigen – svoj, vlastiti*. *Eigenheid* je, dakle,
svojstvo što pripada određenom pojedincu ili zajednici. Ovisno o
semantičkom kontekstu *eigenheid* smo, dakle, razli-
čito prevodili – kao *svojstvo, karakter, karakteristiku, posebnost*,
kao *vlastitu bit* ili ono što je određenoj kulturi *svojstveno* i *do-
maće*, u izrazitijim kulturno-političkim položajima i kao *iden-
titet*. (Sličnu etimologiju i semantičku vrijednost kao *svojstvo*
ima i slovenska imenica *lastnóšt*, izvedena iz pridjeva *lasten*.)

Bitan za kulturni identitet i za književno izražavanje je,
dakako – jezik. U *Razlici* čitamo: “Vježbala sam pisanje, kako
bih bivanju dala oblik.” Za svakog pisca je ključno pitanje od-
nosa između jezika zajednice i njegovog vlastitog, umjetnič-
kog jezika. Mallarmé je u sonetu *Grobnica Edgara Poea* odnos
između kolektivne i pjesničke upotrebe jezika genijalno sažeo
stihom “*Donner un sens plus pur aux mots de la tribu*” – u
doslovnom prijevodu: “*Dati čistije značenje riječima plemena.*”
Monika van Paemel se već cijeli život opsesivno bavi tim

pitanjem. Na provokaciju poznatog njemačkog književnog kritičara Marcela Reich Ranickog, da nizozemska književnost ne postoji, Monika van Paemel je jednom odgovorila igrom riječi: *“Reiner Quatch (Čista glupost)!”* U već citiranom intervjuu za *Ampak* možemo pročitati sljedeću odu Jeziku:

“Dakako, mi smo ljudi u svojoj krajnjoj privatnosti najopćiji. A književnost govori i o najprivatnijim stvarima. Dakle, govorimo li o tematici, brzo ćete utvrditi da se u literaturi sve vrijeme ponavljaju iste teme. Ali način, kako ih obradite, kako gledate na njih, kako ih opišete, veoma je poseban i ne može biti opće jednak. Pogledajmo Sloveniju. Kada slušam slovenskog pisca, dok čita neki svoj tekst na slovenskom jeziku, čujem nešto sasvim drugo nego kada čita isti pisac isti tekst na drugom jeziku. Postoji nešto što nije moguće odmah odrediti, ali je izuzetno, a književnost mora biti nešto izuzetno. Mislim da je uopćavanje najlošije što nam može donijeti globalizacija. Kultura je uvijek nešto posebno. Moramo se naučiti prepoznavati razlike među jezicima, bogastvo razlika među jezicima, vidjeti razlike među kulturama. Način, kako se bavimo njima, sigurno je osnova za budućnost Europe sa svim različitim jezicima i kulturama. Naravno možemo sve skupa staviti u lonac za taljenje i reći: to je Europa. A razgovaramo na području koje ću nazvati nekadašnja Jugoslavija. Tu je nerazumijevanje razlika među jezicima i kulturama dio konflikta koji je doveo do rata. Ako, dakle, kažeš da ne postoji slovenska književnost – kako se inače određiš kao Slovenac? Šta te određuje? Krv? Rasa? Vjera? Zemlja? Sebe čovjek određuje jezikom.

(...) Živimo u jeziku. Za mene je nizozemski jezik jezik kojem pripadam. U njemu živim, mislim, osjećam, s tim jezikom radim i njime se izražavam. Posebnost pisanja je u tome da uzmeš nešto što pripada kolektivnom sjećanju. Jezik je, naime, zajednički, slovenski jezik pripada svakom Slovencu ponaosob, tako i nizozemski jezik, ali ja u svom jeziku načinim nešto jako osobno. Iz gradiva, koje pripada svima i sa svim što živi u kolektivnom sjećanju, na području gdje živimo, načinim nešto sasvim osobno. Tako sasvim osobno iskustvo autora ide natrag, ka ljudima. Tako čovjek sam sebe definira. Jer ljudi koji ne znaju odkuda dolaze, tko so, kakva je njihova kultura, kakav je njihov jezik, slični su uplašanim psima. Grizu. Brane se. Agresivni su, jer nisu samosvjesni. Ako je nešto važno za pisce ovog trenutka, to je da se ne smiju bojati, da mogu definirati šta su. Iz Flamanske sam, pišem na nizozemskom jeziku i to je nešto tako posebno da nije zamjenjivo s ničim drugim. Ne

moгу si, recimo, reći, a sad ću pisati na francuskom jeziku. Dakako mogu napisati članak na francuskom jeziku, francuski jezik je moj drugi jezik, divan je jezik. Treći zvanični jezik u Belgiji je njemački. Njemački jako dobro govorim, čak mogu misliti, osjećati na njemačkom, ali potpunu povezanost, posebnu atmosferu, koju oblikujem, kada radim s jezikom, mogu ostvariti samo nizozemskim jezikom. To sam ja. Zato moramo biti svjesni koliko je značajno, prije svega za ljude na malim područjima, da čuvaju svoj jezik i izražavaju se njime. Trenutno je u Europi, pak, tako da svinje dobijaju veće subvencije od knjiga, mada imamo previše svinja, a premalo pisaca.”

Književnici se to pitanje, sa svom oštrinom, postavilo pri suočavanju sa balkanskim ratovima, koji su bili, u velikoj mjeri, posljedica neriješenih jezičkih i kulturnih problema, prije svega nepoštovanja razlika: *“Zemlja pripada ljudima koji u njoj žive, rekao je jedan stari seljak, i pitala sam se kako je kad je zemlja okupirana ili kada si prognan iz svoje zemlje. A čiji je jezik? Pripada li onima koji ga govore i koji spadaju na određeno jezičko područje? Ili je jezik ničiji, slobodan poput vjetrova koji puše kuda hoće? Krala sam riječi iz drugih jezika i krijumčarila svoje riječi u druge jezike. Bio je to jezik određenog područja, ali taj jezik je bio ujedno i moj i nikog drugog. Nitko mi ne može oduzeti moj jezik, mislila sam, ali u Zadru u to najednom nisam bila više uvjerena.”*

Lijepa je sljedeća definicija značenja jezika iz *Razlike*: *“Jezik me je odredio, pomoću jezika sam shvatila samu sebe, i jezikom sam gradila svijet, poput predaka otimala zemlju, polder, iz mora.”* Polder je nizozemska riječ za zemlju koja je oteta moru. Monika van Paemel je na podlozi te zemljopisne posebnosti, karakteristične za nizozemski i flamanski krajolik i kulturu – dakle, na podlozi te *eigenheid* – načinila metaforu o pozivu i pozvanosti pisca, koji iz mora besmisla otima i gradi krhki nasip ljudskog smisla – priče.

Priča je kategorija koja u literaturi Monike van Paemel dobija posebnu, emfatično-egzistencijalnu vrijednost. Ulogu priče zorno prikazuje istinita priča koju je autorica uključila u *Razliku* i objasnila također u već više puta citiranom intervjuu koji je dala Tadeji Krečić Scholten:

“Ispričat ću vam priču iz vremena kada sam, u vrijeme rata, bila u Bosni. Znaete da smo organizirali Akciju za Balkan, kako bismo pomagali žrtvama rata. A bilo je zabranjeno da ljude iz nekađajne Jugoslavije, znači tada iz Bosne i Hercegovine, dovedemo u

Belgiju, jer to im, tobože, ne bi pomagalo. Ali, kao što je poznato, mi Belgijanci smo jako praktični ljudi i nekako smo se već snašli, tako da smo neke ljude, na primjer takve koji su trebali medicinsku pomoć, koju doma nisu mogli dobiti, doveli. Jednom smo tako imali konvoj u kojem je bilo i nekoliko djece, i doveli smo ih u bolnicu u Bruxellesu, kako bi im, kao što se kaže, rekonstruirali lice. Jednoga dana sam došla u bolnicu u posjetu. Tamo je bio dječčić, koji je imao oko sedam godina, zapravo ne znam točno, jer nismo znali ni tko su i gdje su njegovi roditelji. Lijevo dijela njegovog lica jednostavno nije bilo. Tako su liječnici morali nekako napraviti dio lica, kako bi sve skupa bilo nešto nalik na čovjeka... Dijete je bilo očajno. Boljelo ga je, naravno, ali prije svega je bilo tako očajno da nije više govorilo, nije plakalo, samo je ležalo i povremeno ispuštalo neke glasove. Kada je išlo na prvu operaciju, bilo ga je strašno strah, nije razumjelo ljude i za njega čudan jezik. Sa mnom je bila djevojčica koja mu je prevodila ono što sam mu htjela reći. Upitala sam šta želi prije nego ode na operaciju. Mislila sam, dakako, da bi možda htjelo imati kakvu plišanu životinju, kako bi se s njom igralo, kako bi ležala pored njega... A dječčić je rekao: 'Htio bih pričicu.' Djevojčica je znala priču koju su pričali u njegovom kraju i ispričala mu je. Potom je otišao na operaciju veoma miran. U tom trenutku sam dobila odgovor na pitanje, na koje nikada nisam znala odgovoriti: 'Zašto pišeš?' Kada smo očajni, kada ne znamo više gdje smo i što nam se događa, trebamo pričicu. Najbolje što će ostati iza nas, kada nas više ne bude, kada budemo mrtvi, jeste priča. Ne potcjenjujte to."

Ratovi na tlu nekadašnje Jugoslavije bili su identitetni ratovi. Ratovi, koji su crpili svoje nerazumno i neljudsko utemeljenje iz prastarih priča: "Sada, kada sam konačno došla na područje u kojem priče uzimaju ozbiljno i nikada ne ostare, izgledalo je da je kraj svijeta."

U uvodnom poglavlju *Razlike* čitamo: "Ljepota i umjetnost su ustali protiv užasa i uništavanja." Ljepotu i umjetnost u toj knjizi personificira – lipicaner! Autorica je lipicaneru dodijelila bajkovit i mitološki karakter s mogućnošću govora. Uvođenje konja koji govori na poetski način raširuje i produbljuje realističke opise ratnog razaranja. Lipicaner, koji se rodi crn, da bi zatim postao bijel (u stvari koža i kod odraslog lipicanera ostane crna, samo je dlaka iznad nje bijela), odlično je izabran simbol za promišljanje pitanja razlike i različitosti. Kako bi naglasila njegovu različitost, Monika van Paemel je izabrala

ime Siglavy, koje nosi linija lipicanerskih ždrijebaca arapskog porijekla. Odmila ga zove i Sig.

Pošto je zbog slovenskog izvora lipicanera taj segment knjige posebno zanimljiv za naše čitatelje, da upozorimo i na autobiografsku pozadinu te ljubavi prema lipicanerima, koja svoje korijenje ima u povijesti obitelji Monike van Paemel: njen djed, časnik u prvom svjetskom ratu, jednom je zarobio vojnika austrijske vojske, za kojeg se pokazalo da je Slovenac s Krasa: *“Taj mu je pripovijedao, kao da je od toga ovisan njegov život, o svojoj majci i svojoj ljubavi, a prije svega o lipicanerima koji se rode crni, da bi se potom rascvjetali u konje bijele poput ljiljana. To su bili bajkoviti konji, na kakvima princ dolazi po Snjeguljicu da je odvede u svoj zamak, nakon što je probudi poljupcem. Te ljepotane povrh svega odlikuje nesumnjiv dar za dresuru.”* Tu priču je kasnije gospodin Van Paemel pričao unuki Moniki kao bajku, koja ju je duboko obilježila: *“Svake godine, dok je srkao pousse-café poslije novogodišnje večere, mog djeda je obuzimalo nadahnuće. U očima su mu zablistale suze, pogladio je brkove i zajahao konjića iz vremena prije prvog svjetskog rata. To je bila njegova mladost i mada je to vrijeme bilo tako strašno, čeznuo je za njim.”* Zato prva rečenica *Razlike*, koja se zatim ponavlja kroz cijeli roman, glasi: *“Jednom je bila jedna zemlja, daleko odavdje, gdje su u brdima bijeli konji plesali na Mozartovu glazbu.”* Historijsko ishodište *Razlike* je, dakle, obiteljski mit o lipicanerima: *“Moj djed je došao iz prvog svjetskog rata s pričom koja je bila stara kao Europa. S pričom koju smo primili među obiteljske mitove i koja je počela živjeti vlastitim životom. O zemlji, daleko odavdje, gdje su u brdima bijeli konji plesali na Mozartovu glazbu.”*

Ta zemlja je, dakako, Slovenija. Opisi predjela, ljudi i kulture spadaju među najljepše stranice bilo kada napisane o Sloveniji. Pripovjedačica se umiješa u razgovor dva starija gospodina u kavani na trščanskoj Piazza dell’Unità, zato da bi pred dva pojavna oblika kolonijalizma i rasizma (italijanskim nacionalizmom i nostalgijom za izgubljenim sjajem i slavom *K und K*, carsko-kraljevskog Austro-Ugarskog imperija), branila pravo slovenske kulture na opstanak. Istovremeno autorica književnim jezikom izražava nadasve utemeljenu kritiku slovenske servilnosti, koja se, nažalost, pokazala i u spremnosti slovenske vlade da se odrekne zakonitih prava na lipicanere.

Monika van Paemel i pisac ovih redova su 1998. godine, u okviru Slovenskog PEN-a, ustanovili Društvo prijatelja

Lipice, s namjerom da se osiguraju slovenska prava na lipicanere u međunarodnom prostoru, te zaštite lipicaneri i njihova kolijevka, ergela Lipica, od lakomih finansijskih interesa, koji prijete poremetiti krhku ekološku ravnotežu Krasa i onemogućiti budućnost tih plemenitih bijelih konja. U suprotnosti s tvrdnjama u mnogim ciničnim i podsmješljivim napadima, što se tiče Društva prijatelja Lipice nikada se nije radilo o nacionalističkoj usmjerenosti. Baš obratno: lipicanera smo tretirali ne samo kao dio slovenske, nego i kao dio europske prirodne i kulturne baštine. I naš zahtjev da se Sloveniji prizna status *“zemlje izvora” (kolijevke)* te pasmine konja, potiče iz zakonodavstva Europske unije. Upravo uvođenje europskog zakona, da mora biti svaki proizvod (uključno sa životinjama i njihovim produktima) opskrbljen oznakom o *“zemlji izvora”*, pokrenulo je natjecanje država za vlasništvo nad životinjskim vrstama. Kako u kulturno-historijskom pogledu (toponim Lipica je slovenski, a tamošnja ergela, u kojoj je lipicaner nastao strpljivim križanjem kraškog konja s drugim vrstama, prije svega s arapskim konjem, bila je ustanovljena daleke 1580. godine), tako i u pogledu današnjeg geopolitičkog položaja (Lipica se nalazi u Sloveniji), status kolijevke lipicanera pripada Sloveniji. Austriji nesumnjivo pripada pravo na dresuru, koju su razvili u slavnoj Španjolskoj školi jahanja u Beču, koju Monika van Paemel sjajno opisuje u *Razlici*, a na status *“zemlje izvora”* lipicanera nema nikakvih prava. Još manje Italija, koja je kao jedini dokaz svojih prava na lipicanere navodila posjedovanje historijskih rodoslovnih knjiga, koje su talijanski fašisti u vrijeme kapitulacije Italije 1943. godine ukrali iz arhiva lipičke kobilarne.

Baronica van Paemel je svojom ogromnom energijom i predanošću bitno doprinijela tome da su odlučujući krugovi Europske unije u Bruxellesu, pri pitanju domicila lipicanera, stali na stranu slabije Slovenije. Zbog pasivnosti slovenske vlade i diplomacije, u augustu 1998. nas dvoje smo u imenu Društva prijatelja Lipice predali Europskoj komisiji zahtjev da Sloveniji prizna status *“zemlje izvora”* i vođenja rodoslovnih knjiga za lipicanere. Komesar za trgovinu i nelojalnu konkurenciju Karel van Miert je tada priznao da se u nastojanjima Austrije i Italije radi o slučaju nelojalne konkurencije i obećao da će Europska komisija zamrznuti cjelokupno pitanje do trenutka kada Slovenija postane ravnopravna partnerica, znači: kada postane članica Europske unije. Nažalost, slovenska vlada

joj ta emocionalna solidarnost ne zatvara oči pred problematičnim karakteristikama svih u jugoslavenski sukob upletenih strana.

Knjigu odlikuju majstorski jezik, lucidne psihološke i sociološke analize, te potresan osjećajni naboj, a kompozicijski slijedi već pomenutu logiku flamanskih tapiserija: iz mnoštva priča i pojedinosti izrasta cjelovita i potresna slika svijeta. Promišljeno tkanje narativnih uzoraka i linija djeluje na način gradacije, koja doseže vrhunac na kraju knjige, kada pripovjedačica, s lipicanerom Siglavyjem pored sebe, putuje kroz Bosnu i dospijeva u opsjednuto Sarajevo:

“Mislila sam da znam gdje stojim i za šta živim. Sa Sarajevom pred očima sam još jednom posumnjala u sve ili sam, pak, morala priznati da je sve moguće. Ranije sam mislila da su to vrata u slobodu; sad su postala vrata u pakao. Bojala sam se najgoreg.

Što se tiče Balkana, za mene to nije bila baš ljubav na prvi pogled. Isto tako ne što se tiče ljudi koji ratuju sami sa sobom. Nisem im oprostila što su tako umazali ili uništili ljepotu. Što je bio mir mojega bivanja porušen izvana. Što sam bila prisiljena razmišljati o netrpeljivosti i ubojstvu, i o svemu što mogu ljudi prouzrokovati. Nasuprot mene stajali su kako političko brbljanje tako i napuhana osjećanja. Ipak sam se zaljubila u Balkan, zavoljela sam tu prokletu kopilad. Njihova priča se prokrijumčarila u moju, drugo je postalo moje vlastito. Ne mogu pretenciozno tvrditi da bih sama činila isto što i oni, uvažavajući sve okolnosti, zato što sam proklela ubojice, što sam išla putem srca, koji je bio i put djece, žena, staraca. Probili su moju rezerviranost, moje nepovjerenje prema osjećajnosti, dopri su do mene i zgrijali mi srce. Dakako, upravo to srce koje je bilo tako demode. Ne više svetište ljubavi i sućuti, nego nepouzdan instrument, pumpa, stvar, koja poput budilice visi u prsnom košu i više nema nikakvo drugo značenje. A ipak, upravo to srce puni naš postmoderni mozak krvlju, to srce, koje hrani naše žudnje i održava našu nadu u životu. Upravo to srce je ono koje voli i zna opraštati. Tamo, gdje je otkazao mozak, preostaje samo srce. A srce Bosne je Sarajevo.

Grad sa okrvavljenim grbom, grad kao bure baruta. Nazivali su ga balkanski Pariz, ali svjetla su bila pogašena. Sarajevo je grad u koji moraš sići. Nije se popeo na brda, nego se ukopao u dolinu. Uhvaćen je u pukotini. U pukotini koja je poput spola; pička, u koju su odbacili sve vrste sjemena i koja je stvorila sve vrste djece. Sarajevo je grad s jednakim brojem luđaka i mudraca, koji se

prepiru za historijsku baštinu, ali jedina baština historije tu je raznovrsnost, koja mora, na taj način, ostati nerazdijeljena. To je grad Istoka, ali i Zapad tu ima svoju depandansu, grad, koji je sazdan od kontrasta i razlika, ali je poput srca, s komorama kroz koje struji krv i gdje se izjednačavaju sve suprotnosti. A kao takav je to i grad mog srca."

Dirljiva je istinita priča o slikaru Vladimiru Vojnoviću, koji je s uništenjem Narodne biblioteke u Sarajevu izgubio cjelokupni svoj slikarski opus, koji je bio tamo pohranjen. Monika van Paemel ju je uključila u svoje romaneskno tkivo kao poruku nade: *"Slikar se nije predao očaju, cjelokupno svoje djelo počeo je, napamet, slikati iznova. Ponovno je sastavio svoj život, ponovno je ispunio priču i historiju. Svijetu je podijelio boju i oblik, te preoblikovao krajolik: svoj i naš."*

Magistralan je posljednji prizor *Razlike*, u kojem pripovjedačica ispred izgorjele zgrade sarajevske Narodne biblioteke uzjaše Siglavija:

"O, Sig, preklinjala sam ga, ne ostavi me samu u ovom ledeno-hladnom svijetu, u ovom gradu s imenom poput cvijeta, zajedno sa mnom sjeti se daleke zemlje, u kojoj bijeli konji plešu na Mozartovu glazbu.

Siglavij je drhtao, pustila sam ga, duboko ispod nas blistala je voda koja je protjecala. Sig se polako okrenuo, udaljio se od rupe, pognuo glavu i poljubio me. Njegove uljano-tamne oči nježno su zurile u mene: 'Mo', rekao je, imenom odmila, koje mi je nadjenulo djed. Sanjala sam o tome da ga uzjašem, sad sam to učinila, stisnula sam njegova križa svojim stegnima i pritisnula svoje pete o njegove bokove.

'Pleši!' naredila sam."

Tim dirljivim i majstorskim zaključnim akordom *Razlike* ljepota i umjetnost pobijede užas i uništavanje.

Najnovija knjiga Monike Van Paemel, *Dijete sa sveznajućim očima* (2002), nastavlja angažirani pristup *Razlike*, ali sasvim drukčijim jezikom. Upjesmljuje sudbinu djece u ratu: uz jezive fotografije djece-žrtava i djece-vojnika, koje je zahvatio ratni vihor, od Sudana i Ruande do Bosne i Kosova, književnica je u dječija usta položila tople i potresne tekstove. Te tekstove bismo, zbog zgusnutosti i izričajne snage, mogli nazvati poezijom.

Radoznavalim čitateljima ćemo povjeriti da književnica upravo radi na velikom romanu koji predstavlja sintezu cjelokupnog njenog dosadašnjeg romanesknog opusa.

Knjige Monike van Paemel prevedene su na više jezika (prije svega na njemački, švedski i francuski). Roman *Razlika* je preveden na slovenski jezik i uskoro bi trebao biti objavljen. Nadajmo se da će slijediti prijevodi i drugih njenih romana, jer je Monika van Paemel jedna od najdarovitijih i najizvornijih flamanskih, nizozemskih i evropskih književnica.

Monika van Paemel

RAZLIKA

(povijesna priča – odlomci)

Jednom je bila jedna zemlja, daleko odavdje, gdje su u brdima bijeli konji plesali na Mozartovu glazbu. Svake godine, dok je srkao *pousse-café* poslije novogodišnje večere, mog dje-da je obuzimalo nadahnuće. U očima su mu zablistale suze, pogladio je brke i zajahao konjića iz vremena prije Prvog svjetskog rata. To je bila njegova mladost i mada je to vrijeme bilo tako strašno, čeznuo je za njim. Četiri godine do pojasa u blatu, s plinom koji je poput bijelog mrtvačkog pokrova leb-dio iznad streljačkih rovova, bez jedne jedine ženske koja nije bila vojnička kurva, s prijateljima koji su bili pred tvojim očima raznijeti na komadiće. Ili su iskašljali pluća, ili podlegli, nakon što su cijelu noć stenjali na ničijoj zemlji. S vlastitim crijevima u rukama, kao što se kasnije pokazalo. I konje su tako upotrebljavali, iscrpljivali, gušili, komadali, proždimali, a trupla koristili kao grudobrane. Događalo im se gore nego Napoleonovim konjima. Što je moj djed više stario, to su nje-gova viđenja Apokalipse postajala strašnija.

I jednom je bila jedna zemlja gdje su u brdima bijeli konji plesali na Mozartovu glazbu. A neprijatelj nije bio nikakav Hun, nego Fritz, mada je upravo Fritz povremeno upotreblja-vao odvratne hunske trikove. Fritz je upao u domovinu, ubi-jao i pljačkao, što nisi mogao dozvoliti, zato si ga ustrijelio, prije nego je on ustrijelio tebe. Bilo je kao u lovu, u kojem se moraš ponašati sportski. Mrtvi Fritz je imao pravo na grob, a uhvaćeni Fritz – u okviru mogućega – na primjerno postu-panje s njim. Moj djed je teškom mukom prihvatio činjenicu da su Fritzovi sinovi postali Švabe, volio je naglašavati kako je Drugi svjetski rat bio mnogo vulgarniji nego prvi.

Jednoga dana je čak sam zarobio Fritza, nekog iz kavale-rije. Svatko tko je govorio njemački bio je Fritz, pa makar bio Austrijanac ili Slovenac koji vlada jezikom Habsburžana. Satnija se nije mogla Fritza odmah riješiti i tako su mom djedu na nekoliko dana – a prije svega noći – natovarili ljudinu na grbaču. Taj mu je pripovijedao, kao da je od toga ovisan njegov

Sa nizozemskog jezika
na slovenski preveo
Boris A. Novak,
sa slovenskog Josip Osti

život, o svojoj majci i svojoj ljubavi, a prije svega o lipicanerima koji se rode crni, da bi se potom rascvjetali u konje bijele poput ljiljana. To su bili bajkoviti konji, na kakvima princ dolazi po Snjeguljicu da je odvede u svoj zamak, nakon što je probudi poljupcem. Te ljepotane povrh svega odlikuje nesumnjiv dar za dresuru. Kao debitanti za dvorski ples odlazili su iz Lipice u Beč kako bi visokoštovanu publiku oduševili kapriolama. Bili su stvoreni za nastupe i aplauz. Moj djed, koji je bio ubijeđen da konjima nedostaje samo dar govora, bio je očaran. Prije nego što je njegov Fritz nestao u povijest, jedan drugom su obećali: "Rata više nikada!" Postali su braća po oružju, prijatelji do kraja života.

Ksenofan je približno četiri stotine godina prije Krista napisao da dresura spada u umjetnost ratovanja, te da su propinjanje na zadnje noge, ritanje unatrag i "skokovi iznad zemlje" namijenjeni da preplaše neprijatelja. A Grci su mom djedu mogli reći i više od toga: da se pri dresuri radi o darovitosti i znanju, o povjerenju i ljubavi. Dokaz: lipicaner nije bio nikakav ratni konj nego prima balerina!

Ljepota i umjetnost su ustali protiv užasa i uništavanja. Moj djed je došao iz Prvog svjetskog rata s pričom koja je bila stara kao Europa. S pričom koju smo primili među obiteljske mitove i koja je počela živjeti svojim vlastitim životom. O zemlji, daleko odavdje, gdje su u brdima bijeli konji plesali na Mozartovu glazbu. Potrajat će još dvije generacije prije nego se ta priča dovršila. Još jednom je bio rat i obitelj je bila na dobrom putu da se i sama pretvori u priču. Sve je vremenom postajalo sve vulgarnije.

* * *

Spustila se večer kad smo u Mostaru stali ispred mosta, bolje rečeno ispred rupe iznad rijeke gdje se stoljećima izvijao čuveni most. Voda se vrtložila i pjenila, jesenje kiše pretvorile su rijeku u divlju bujicu. Vidjela sam kako su pogocima srušili most na Neretvi, svjesno i zlonamjerno, ali nije mi bilo sasvim jasno što to znači. Je li do toga došlo zbog televizije, koja iz noći u noć izvještava o ratu, tako neumoljivo da je jedna slika gora od druge? Je li to bilo uopće važno pri svoj ljudskoj nesreći: most više-manje, most gore-dolje? Grad ili selo manje, avion ili ladja manje, obitelj, čovjek ili žena ili dijete manje? Napokon, na svijetu vlada preobilje djece, a dijete još nema

nikakve prošlosti i još ne bi smjelo imati spol, pripada obitelji anđela. Čovjek se katkada može zgroziti svojih vlastitih misli.

Most se zvao Stari most, zvučalo je kao Mliječni put, ali nebo je bilo tamno tako da se činilo kako i iznad naših glava nije bilo ničega osim velike rupe koja je zijevala. A duboko ispod nas divljao je pakao; gromoglasna voda je, pjeneći se, nadirala između obalskog stijena, vrtložila se, kao da izmučena rijeka pati zbog umišljene boli.

Nekoliko mjeseci prije toga, još u domaćoj zemlji, sanjala sam o mostu: istina nije bio sličan mostarskom magarećem mostu, koji je svoju ljepotu dugovao trijeznom kamenju konstrukcije luka, nadsvođenog iznad rijeke, što odgovara dinamici krajolika; ne, radilo se o širokom, ravnom mostu, koji je s obje strane, kao čuvar, imao na konzolama kipove u prirodnoj veličini. Most koji je pokazivao nešto sličnosti s Karlovim mostom u Pragu, koji leži kao bulevar iznad meandara Moldave i oivičen je kipovima svetaca. Kipovi na mostu u mojim snovima bili su prije mumije dostojanstvenika: careva, sultana, vojskovođa. Bili su odjeveni u stvarnu i raskošnu odjeću, ali zbog vremena raspalu skoro do paučine, oklop s oružjem je zarđao, poprsja i mačevi visili su nakošeni, bili su ukradeni ili su, pak, pali u vodu. Rijeka je bila širok tok s otočićima i mahovinastim kamenjem, jedva plovna, do te mjere plitka da si je mogao pregaziti, tako da je most, koji je rđao na mnogim stupovima, štrčao visoko iznad vode i sa svojim kipovima podsjećao na katedralu koja je postavljena usred ravnice i vlada krajolikom. Mumije su odavale mrtav izgled, njihovo raspadanje učinilo ih je još impresivnijim. Nasred mosta, ne znajući kako sam tamo uopće dospjela, kolebala sam se da li da idem naprijed, ali se istodobno nisam smjela okrenuti i vratiti po svojim vlastitim stopama. S obje strane mosta su u mene, s visine, zurili kipovi, nepomično i neumoljivo.

“Tko ste vi?”, uzviknula sam, zaboravljajući da me, mrtvi, ne mogu čuti.

Cvokoćući zubima, kao da me zgrabila nevidljiva ruka, podigla sam se ka ogradi mosta, posegnula ka jednoj od mumija i dotakla se ceremonijalnog plašta, koji je, sa smeđim povojima, ogrtao priliku koja je bila u njemu, a onda sam pogledala gore i vidjela da je glava ispod kacige nabijena na kolac. Nos je bio izjedan, obrazi upali, vjeđe utonule u očne duplje i bilo je kao da sam buljila u slijepog vladara. Od straha sam se skoro upišala, ali sam potisnula živčano kikotanje.

Žalim li, žalim za djedom, ali sve rjeđe su večeri u kojima pokušavam u duhu ohraniti njegovo lice, kao što sam to činila godinama prije nego što sam odlazila na spavanje, njegovo lice, lice moje bake i tetaka i tako dalje, sve dok mrtvi nisu padali samo među starijima, nego i među mladima. Djeca su namijenjena budućnosti, njihovom smrću nestane i očekivana budućnost. Voda je pljuskala kao da nam hoće pljunuti u lice. S mržnjom ne možeš živjeti. Mada ljudi očito trebaju neprijatelja u istoj mjeri kao ljubljenu osobu.

Zamišljala sam noge koje su stoljećima prelazile preko tog mosta, bose, omotane krpama, u haremskim papučama ili obuvane u čizme. Išle su gore-dolje, kao da plešu ili za vrijeme hoda živahno klepeću, sve moguće vrste nogu, međusobno izmiješane, pravi pravcati Babilon nogu, koje bi sad poput duge raspele most nad bezračnim prostorom. Bilo je previše lijepo da bi bilo stvarno. Neretva je tekla kroz bezdan.

Pala je noć, iz vode se dizala studen. Kolebljivo sam slijedila teturajuće sjene koje su na polovici privremenog mosta nestajale u tamu. Prihvatila sam se užadi koja su služila umjesto ograde mosta, dok su se daske ispod mojih nogu tresle zbog potisnog zračnog pritiska, te se gibale gore-dolje, kao pri crnačkom plesu. Činilo mi se da čujem nekog iza sebe kako zove, zato sam naslijepo viknula natrag: "Okej!".

Bilo je skoro sigurno da se moj glas izgubio u divljanju rijeke. Ali ipak sam još dvaput ili triput viknula: "Okej!". Kao da sam morala smiriti samu sebe.

Nisam se usuđivala pogledati, ali preda mnom se apsolutno ništa nije vidjelo. Klimavi most je poput klackalice lebdio između neba i zemlje. Našla sam se na nultoj tački.

* * *

Putovanje je postalo loša navika. Probudila sam se prije nego što se okončalo zvonjenje budilnika, za trenutak ošamućena ostala sam sjedjeti na postelji, a onda otišla pod tuš. Obukla sam rublje i presložila svoj prtljag. To sam učinila koncentrirano, ali ne razmišljajući, radilo se o tome da sve mora biti pripremljeno. Život pet minuta do dvanaest.

Kod moje bake je to postalo manično, uredi se, sve mora biti čisto. "A sad se može dogoditi bilo što, može i vrag doći!" Odrekla se putovanja i zabarikadirala u svoju kuću, s posljednjom željom: da smije umrijeti u vlastitoj postelji. S

dodaje im svoj dio. Mislila sam da znam gdje stojim i za što živim. Sa Sarajevom pred očima još sam jednom posumnjala u sve ili sam, pak, morala priznati da je sve moguće. Prije sam mislila da su to vrata u slobodu; sad su postala vrata pakla. Bojala sam se najgoreg.

Što se tiče Balkana, to za mene nije bila ljubav na prvi pogled. Isto tako ne što se tiče naroda koji se bori sam sa sobom. Nisam im oprostila što su tako uprljali i uništili ljepotu. Što je bio mir mog postojanja porušen izvana. Što sam bila prisiljena razmišljati o netrpeljivosti i ubistvu i o svemu što mogu ljudi prouzrokovati. Naspram mene stajali su tako političko brbljanje kao i napuhana osjećanja. Ipak sam se zaljubila u Balkan, zavoljela sam tu prokletu kopilad. Njihova priča se prokrijumčarila u moju, drugo je postalo moje vlastito. Ne mogu pretenciozno tvrditi da bih učinila isto kao oni, poštujući sve okolnosti, zato što sam proklela ubojice, zato što sam išla putem srca, koji je bio i put djece, žena, staraca. Probili su moju rezerviranost, moje nepovjerenje prema osjećajnosti, doprli su do mene i zgrijali mi srce. Dakako, baš to srce koje je bilo tako jako demode. Nije više bilo svetište ljubavi i sućuti, nego nepouzdan instrument, pumpa, stvar, koja poput budi-lnika visi u grudnom košu i nema više nikakvog daljeg značaja. A ipak upravo to srce puni naš postmoderni mozak krvlju, to srce koje hrani naše žudnje i održava u životu našu nadu. Baš to srce, koje voli i zna opraštati. Tamo, gdje je otkazao mozak, preostaje samo srce. A srce Bosne je Sarajevo.

Grad sa okrvavljenim grbom, grad kao bure baruta. Nazi-vali su ga balkanski Pariz, ali svjetla su bila ugašena. Sarajevo je grad, u koji moraš sići. Nije se popeo na brda, nego se zakopao u dolinu. Uhvaćen je u pukotini. U pukotini koja je poput spola; pička, u koju su odbacili sve vrste sjemenja i koja je stvorila sve vrste djece. Sarajevo je grad s jednakim brojem ludaka i mudraca, koji se prepiru oko nasljeđa povijesti, ali jedino nasljeđe povijesti tu je raznovrsnost, koja mora na taj način ostati nepodijeljena. To je grad Istoka, ali i Zapad ima tu svoj depandans, grad koji je sazidan od kontrasta i razlika, ali je kao srce, s komorama kroz koje teče krv i gdje se ujedinjuju sve suprotnosti. A kao takvo je i grad moga srca.

Sa svojim kulama, kupolama i minaretima slično je Jeruzalemu. Poput Božjeg bazara je, koji u svim svojim oblicima predstavlja ljubav i mir, a koji umjesto združivanja očajno dijeli. Etnolozi religije su uvijek spremni proglasiti sveti rat.

Dok sam još bila dijete, bile su mi posebno pri srcu neobične ili bizarne stvari, između ostalog bila sam luda za raznoraznim crkvama. Kada sam jednom sa svojom bakom prolazila pored velike sinagoge u Antwerpenu, upitala sam je bismo li pri sljedećoj prilici mogli ići tamo na bogoslužje; svoju crkvu sam u međuvremenu već dobro razgledala.

“Ta crkva je za Židove”, rekla je moja baka.

Je li se onda radilo o nekom drugom Bogu? Ne, bio je isti, mada u drugom pakovanju. To mi se činilo uzbudljivo. Jesu li postojale i drukčije crkve? Cijelo mnoštvo, a već sa samo jednom imaš dovoljno teškoća. To nisam razumjela ili nisam htjela čuti. Odlučila sam da ću svaki put potražiti kakvu drugu crkvu. Boga nikada nisam sasvim dosegla, a njegove mnoge, raznovrsne kuće su me i dalje zavodile.

Nisam mogla da ne volim i gradove u kojima zajedno žive sve moguće vrste ljudi i u kojima arhitektura predstavlja kompoziciju, sastavljenu od različitih kultura. Pri tome nikada nisam imala osjećaj da gubim svoju vlastitu bit.

Poeselčanka sam, a selo Poesele leži u Tuđelandu, u zemlji gdje su bili pokopani roditelji mojih roditelja, čiji sam jezik razumjela, u Atlantidi mojih uspomena. Otuda su vlastita priroda, posebnost, identitet, koji sam htjela u cijelosti obgrliti. Vidjela sam kako su roditelji mojih roditelja počeli sasvim tiho umirati, kao da su iz dana u dan gubili tlo pod nogama i više su pripadali prošlosti nego budućnosti. Nisam ih htjela izgubiti, ali shvatila sam da će nas neizbježno napustiti. Nije me bilo moguće utješiti i s njihovom smrću bila je nagoviještena i moja. Odlučila sam da se do posljednjeg dana krećem, da živim što je moguće punije, što više istražujem, što više uživam. To je bila moja religija. Nikada da se ne zatvorim pred svijetom ili, pak, sjedim zatvorena iza predrasuda. Ne samo komadić zemlje, meni je bio dat široki svijet! Strog i ekskluzivan nauk, ali bila sam još dijete. To je bio i nauk koji me je doveo do spora s prorocima vlastite vrste, organizatorima Boga i partije, koji su u suštini slabi i zato se osjećaju pozvanima da podjarme svijet i podijele ga. Sami po sebi nisu ništa, svoje lice moraju posuditi od drugoga. Ništa ne stvaraju i ništa ne rađaju. Nisam mogla drukčije nego da im proturječim i stupim na bojno polje protiv njih. Upravo time sam bila u opasnosti da preuzmem njihovu logiku; ništa drugo nije bilo moguće do pridružiti se pomoćnim, humanitarnim četama. Nikada se nisam osjećala kao anđeo spasitelj, prije kao netko

tko je, svojim najboljim snagama, branio svoju slobodu. Nije se radilo o njima, nego o meni. Mene neće dobiti! Niti one koje volim ili znam da sam s njima povezana. Najgore je bilo biti prisiljen bespomoćno posmatrati i nemoćno patiti. Nisam htjela biti nikakva žrtva. Moje srce je drhturilo dok sam gledala prema Sarajevu, bilo je kao da grad leži na leđima. Kao da se radi o kući od karata, koju možeš prevrnuti puhanjem. Zašto ljudi umišljaju da im sreća pripada ili da se sama po sebi razumije? Da imaju pravo na nju?

Prstima sam napravila obruč oko očiju u obliku dalekokoza i pretraživala obronke koji su izgledali kao posuti živim vaponom. Čak i snijeg je izgubio svoju nevinost. Radoznalo sam razgledala grad u dubini i pokušala dobiti u vizir nešto ili nekoga. Koleba li se snajperist prije nego pritisne na okidač ili ga, pak, ispunjava divlja radost? A što se događa u ljudima koji trče, teturaju i padaju? I što se događa u kućama i sobama bez grijanja, bez elektrike? Što, ako ne znaš moraš li ostati ili bježati? Što, ako ne vidiš nikakvog izlaza više, kad sjediš kao štakor u klopci? Što, ako je jedino što možeš učiniti čekanje?

Čekanje. Kao što su moji roditelji čekali, s čašom u ruci, dok nisu oklopna vozila prouzrokovala da je počeo porculan zveckati u kredencu. Njihovi zemljaci su se u međuvremenu vukli po putevima s kolima i dječjim kolicima, te u suhim jarcima pored cesta tražili zaklon od mitraljeza iz aviona koji su se obrušavali. Još jednom je došlo tako daleko. Moj djed hoće bar pokušati preživjeti, mada samo zato da bi ometao Švabe, ali moja baka je od svega toga već nasmrt umorna. Ako već mora biti, onda brzo i najjednom. Molila je mog djeda da ide s njom u postelju. Ogriješila se o svoje principe, muškarac je onaj koji mora moliti ženu, toga se uvijek držala. Moj djed se preplašio kad je vidio kako plače, i to je naopak svijet, on je taj koji obično plače i doziva svoju majku. Nosio ju je gore, kao što je nekada po stepenicama nosio svoju nevjestu sa svim njenim suknjama. U spavaćoj sobi je postelja, visoko prostrta, s bordo svilenom koperdekom iznad heklanog bijelog jorgana. Prijestol. Kada ju je položio na postelju, primijetio je da se upiškila u gaće, ali ništa nije rekao i namjestio je jorgan preko njenih nogu. Je li razmišljao o rođenju njihove djece, kada se izlila porođajna voda i ona, kako je, smijući se, imao običaj pričati, "poplavila postelju"?

"Chérie", prošaptao joj je.

Poljubio ju je. Draga. Je li ga čula dok je svijet nestajao? Je li zato ostala u životu? Je li to ljubav? Nije prošao ni jedan dan

da se nisu prepirali, nijedna noć da se nisu ljubili. Kada je jedno od njih umrlo, život za drugoga nije imao više nikakvog smisla. Ali nikada nisu bili dva različitija čovjeka. Jesu li se ljubili zbog razlike ili usprkos nje? I kako se osjećaš kada dva puta vidiš svoj svijet kako leži u ruševinama? Bilo je vrijeme prije rata i vrijeme poslije rata. Rat je bio prelom u vremenu. Palo mi je na pamet da mora biti ljubav povezana s razlikom, a mržnja sa sličnošću. A što se tiče rata: i za mene osobno sada su dva vremena – vrijeme prije Sarajeva i poslije njega.

PORTRET SLIKARA

Žarko Paić

Dalibor Martinis

METAPOLITIKA ISTINE

Podrijetlo suvremena prezira politike u demokratskim i autoritarnim društvima ne odgovara zbiljskome stanju repolitizacije svijeta života. Paradoks se čini neotklonjivim. Što se u javnosti više iskazuje gnušanje spram izabраниh ili silom nametnutih političara, to je više pokušaja mišljenja i djelovanja s onu stranu povijesno uspostavljenih pravila liberalno-demokratske politike. Diktature, despocije i autoritarni oblici vladavine u doba globalnoga svjetskog nereda pošteđeni su barem glavne boljke suvremene zapadne kulture – demokratske apatije. Odakle taj prezir spram politike? Ta, nije li zazornost spram te drevne grčke riječi, koja nam određuje sudbinu povijesti, dokaz da odlikovano biće iz Aristotelove *Politike* kao srednji član između boga i divljih zvijeri nije dostojan biti spram vlastita roda filantrop, nego svagda na sebe samoga postavljeni mizantrop!/? Kriza političkoga u suvremenome svijetu uopće ne pogađa toliko pojam politike koliko figuru suvremenoga političara. Pokvarenost, pohlepa, sebeljublje, laž, moralna izopačenost, demagogija, licemjerje, kukavičluk, oportunistizam, svodjenje općih interesa zajednice na privatne poslove narcistički usmjerenoga “društva bez odgovornosti” – eto karakterologijskoga opisa suvremenoga političara. Ako je u osvit pada komunizma potkraj XX. stoljeća strukturu politike zapadnih demokracija Pascal Bruckner s razlogom imenovao *demokratskom melankolijom* zbog dosade jednog tehnokratski otuđenoga poziva uređenja života u državi i civilnome društvu, čini se da ta dijagnoza više ne odgovara stanju stvari. Globalna je politika postala umreženi imperij opće ravnodušnosti spram života anonimnoga pojedinca. Velike političke borbe s različitim ideologijskim predznacima nisu iščezle sa svjetske pozornice. Od frontalnih sukoba klasa i socijalno heterogenih skupina one su poprimile hibridni oblik novih “kulturalnih ratova” u ime identiteta (rase, nacije, vjere, civilizacije). Karizmatički lik političara-proroka, neovisno o tomu bio on totalitarni diktator tipa Castra, Maoa ili Tita, ili pak demokratski autokrat poput Churchilla, De Gaullea ili Mitteranda, kao da je nepovratno iščezao u imaginarni muzej povijesti.

Ovo je doba marketinga političara kao populističkoga vođe, koji zahvaljujući sprezi polusvijeta, dualne mafijaške ekonomije i medijske industrije postaje glavna figura planetarnoga spektakla. Politika je stoga odvratna samo zbog razotkrivena beščašća amoralnih političara. Sve je drugo navodno samorazumljivo “dobro” i “plemenito”. Takva je slika očito pogrešna i zavaravajuća. U trenutku estetizacije političkoga danas u medijski proizvedenome svijetu zbiljske iluzije i iluzorne zbilje, što je baština umjetničkih pokreta avangarde s početka XX. stoljeća, pokazuje se da suvremeni političar nije ništa drugo negoli zbiljsko utjelovljenje svih naših privatnih bolesti. On je (po)javni lik društvene nelagode uzrokovane posvemašnjim gubitkom republikanskih vrlina kao što su odgovornost za zajednicu, građanska hrabrost, opiranje izopačenju demokracije u strahovlašće “izabrane manjine”, koja služi tek vlastitu probitku i blagostanju. Što je danas figura talijanskoga premijera Silvia Berlusconija ako ne idealni lik ove soap-politike koja prezire bit demokracije a namjesto mitskoga junaka žrtve za interes države-društva-nacije cynički sebe prikazuje u korporativnim medijima u njegovu vlasništvu kao novoga narodnoga osloboditelja od “komunističkoga mentalnog sklopa”, što nagrizava zdravo tijelo liberalno-demokratske zemlje tradicionalizma i estetskoga uzora Europi?

Novi “kulturkampf” u svijetu globalne ravnodušnosti stoga ne može biti ništa drugo negoli pokušaj da se post-ideološki močvaru zapadne politike, u kojoj svjedočimo skladni suživot desnoga i lijevoga populizma pod mističnim nazivom “trećega puta”, preobrati njezinoj izvornoj svrsi, naime, da služi općemu dobru. Svi neartikulirani anarhistički, protuglobalizacijski pokreti, mirovne inicijative, borbe za etnička i manjinska prava koloniziranih naroda, mnoštvo novih “autonomnih” prosvjeda protiv pretvaranja demokratskoga poretka Amerike i Europe u kentaurski sklop “dragovoljnoga post-totalitarizma” s iluzijom kulta individualizma kao slobodnoga gospodara života i smrti, vođeni su porivom nekovrsne nove *metapolitike istine*. Moć njezine nemoći počiva u iznova otkrivenome utopijskome obzorju svijeta. Istina metapolitike može biti samo utopijska. To je njezina imanentna granica. Ozbiljenje utopije ne znači ostvarenje cilja kao nečeg projektiranoga u budućnost, nego pretpostavlja u-topiziranje zbilje kao realnoga prostora-vremena ispunjenja biti onog političkoga. Bit onog političkoga jest postajanje metapolitičnim u

svakom trenutku i u svakoj situaciji. *Da budeš velik, budi čitav, budi sav u svakoj stvari. Unesi ono što si i u najmanje što činiš* – pjeva Fernando Pessoa, koji se kao istinski umjetnik europske avangarde i dekadencije XX. stoljeća nije eskapistički sklanjao tek u imaginaciju i snove. Njegova je metapolitička pozicija traganja za vlastitom i istinom suvremenoga svijeta bila izvorno iskupiteljska, utopijska strategija. Može li se uopće “pozitivno” odrediti čemu to smjera metapolitika istine u globalnome neredu svijeta? Ako se već alternativa moderne poretka država-nacija unutar kojeg politika jest primarno legitimna moć vladavine suverenim teritorijem mijenja u transpolitički savez novog oblika globalne države i civilnoga društva, jasno je da u igru ulaze novi “subjekti”.¹

To više nisu samo tradicionalne političke institucije poput stranaka, sindikata, korporacija, mehanizama vlasti koncentriranim u sudstvu, medijima, organima unutarnje i vanjske sigurnosti. Alternativne strategije politike u globalno doba ponajprije su novi društveni pokreti nastali na utopijskim zasadama studentske pobune '68. kad se unatoč rigidnim ideologijskim dogmama zapadnih buntovnika (maoizam, trockizam, antiimperijalistička retorika “revolucije sela protiv grada”, gerilski ratovi s mistikom kubanske revolucije kao permanentnoga terora protiv US-imperijalizma) stvara misao da utopija određuje zbilji njezine “zbiljske mogućnosti”, a ne obratno. Metapolitika istine stoga je misao utopijskoga pokreta s onu stranu tradicionalnih institucija liberalno-demokratske politike. Ali za razliku od djelovanja “izvan sustava”, poput izvanparlamentarne opozicije u Njemačkoj šezdesetih godina XX. stoljeća, sada se cijeli sustav “svijeta života” nalazi ugroženim od globalne prijetnje. Povratak republikanskim vrlinama nije stoga konzervativna politika očuvanja poretka, kako su radikalno-lijevi kritičari uvijek prosuđivali antropologiju politike jedne Hannah Arendt, istinske predstavnice zametka novoga odnosa istine, zajednice i smisla političkoga uopće. Prva pretpostavka metapolitike istine nije bijeg od zbiljske politike u okružju liberalno-demokratskoga poretka vladavine izabranih “predstavnik naroda”. Alternativa omraženosti iskvarena političkoga svijeta izopačenja demokracije iziskuje dvoje: povratak biti demokracije kao jedinstvu djelovanja za opće dobro i iskazivanja republikanskih vrlina u svakome pojedincu (čovjeku kao univerzalnemu subjektu identiteta i razlike) te putovanje spram zamišljena cilja preobrazbe politike u

¹ Ulrich Beck, *Macht und Gegenmacht im globalen Zeitalter: Neue weltpolitische Ökonomie*, Edition Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2002. str. 39 – “Iz logike metaigre slijedi specifična *simetrija moći strategijske sposobnosti* kapitala, države, globalnoga civilnog društva. Uspostava političke protumoći je prvorazredna pretpostavka. To vrijedi za globaliziranje civilnoga društva kao i za transnacionaliziranje država.”

* Topografija utopije u sustavu realnoga socijalizma XX. stoljeća uvijek je bila zbiljski cinizam povijesti. Namjesto slobode i sreće za sve, totalitarni poretci s legitimacijskom oznakom marksizma poput Titova, Castrova, Maova socijalizma, bili su tek projekcija iluzorne slobode i sreće za “revolucionarne turiste” sa Zapada. U osvjet radanja strahotne prakse realnoga socijalizma - arhipelaga Gulaga, kako je Aleksandar Solženjicin metaforički odredio bit staljinističke vladavine uz ideologiju jednakosti i praksu konc-logora – dolazi do začudnoga fenomena raskrinkavanja utopijske svijesti u sebi samoj. Prvi “revolucionarni turisti” u Moskvi dvadesetih godina XX. stoljeća, od Miroslava Krleže, Ervina Šinka do André Gidea, istodobno pokazuju ambivalentnu narav sovjetskoga komunističkoga poretka. On se, naime, temeljio na teroru utopije kao ideologijski stvorene budućnosti i kritici ideje zapadne (buržoaske) dekadencije, koja je od prosvjetiteljstva vlastitu trulež nastojala iskupiti osvajanjem prostora istinske “autentičnosti”, tamo negdje “izvan ovoga svijeta”, u srcu “divljine”, “egzotike”, “idile”, “pastorale”, “rajskoga otoka”. Sve su utopije od Thomasa Morusa do Aldousa Huxleya stoga inzularne

ono “izvan” puko ljudskoga habitusa, u metafizičko obzorje politike kao metapolitike istine svih bića na zemlji. Utopija u tom razumijevanju ne znači zamišljanje nekog “idealnoga grada” budućnosti ili rajskoga otoka sreće. Mistika kubanske revolucije kao izolirana otoka koji simbolički predstavlja figuru otpora neoimperijalizmu globalizacije Amerike, još danas uvelike poticana kao uskraćeno mjesto utopijske “subverzivne gerile”, poput svih iluzija o rajskim otocima “izvan ovoga svijeta” tek je ideologijski opijum za mlade buntovnike. Egzotika i “revolucionarni turizam” razotkrivene su zablude pseudo-utopijske svijesti permanentne revolucije ljudskih potreba. Više nema nikakvih topografija utopije kao zbiljskih mjesta političke i kulturalne jednakosti, pravednosti, slobode i vladavine ljudskih prava, niti ih je ikad i bilo. Stoga su totalitarni eksperimenti realnoga socijalizma, kao spoja egzotike i revolucionarnoga turizma u XX. stoljeću, simbolički imali dvije posve oprečne slike – Brijuna i Gologa otoka.* Alternativa tradicionalnoj politici za razliku od alternative globalnome kapitalizmu ima uporište u izvornome pojmu demokracije kao vladavine slobodnoga naroda. Zato je zamišljanje demokracije kao procesa ili puta spram zbiljskoga stanja jedinstva pojma, ideje i realnosti onog političkoga po svojoj naravi utopijsko. Globalni kapitalizam nije nikakva utopija, već prirodno nužni i ograničavajući svjetsko-povijesni sustav proizvodnje, razmjene, razdiobe i potrošnje života kao robne forme. Alternativa demokraciji nije anti-demokracija, nego ispunjenje izvornih demokratskih sadržaja u zbilji. Alternativa globalnome kapitalizmu ne može biti utopijskoga karaktera, čak i kad se govori o antikapitalističkim pokretima (zapatisti, anarhisti), nego radikalni pokret s onu stranu kapitala kao subjekta-supstancije povijesti. U strogom smislu riječi alternativa degeneriranome stanju suvremene demokracije jest metapolitika istine demokracije kao utopijskoga projekta. Globalni kapitalizam nema alternative. Njegova je jedina sustavna slaba točka u granicama rasta – imanentno samoprevladavanje u globalnoj metapolitici istine da uvijek postoji mogućnost izbora čovjeka kao samosvjesnoga bića zajednice. Takav slučaj refleksivnoga rizika ima apokaliptičke crte. Što je, dakle, ono metapolitičko u naizgled skromnome zahtjevu povratka izvornoj demokratskoj političkoj kulturi/republikanskim vrlinama kao spasu pred pogubnim ravnodušjem građana i strahotnim oblikom suvremene *demokratske apatije?*

Suvremena filozofijska promišljanja pojma vremena neotklonjivo su vezana uz riječ “događaj” (Ereignis, event, événement). Heideggerova misao tu “riječ” uzimlje kao tajnu razrješenja odnosa između bitka i vremena. Biti i vremenovati uvijek se “događa” kao stjecište bitnoga odnosa. Usuprot zbivanju u prirodi kao ispunjenju unaprijed zadanih uvjeta prema kojima nešto mora biti upravo tako i nikako drukčije (prirodna nužnost), ljudski je povijesni svijet određen mogućnošću preinake kontigentnih situacija. Promjena okružja moguća je samo zato što čovjek ima mogućnost odriješnosti od prirodne okoline. Njegova artificijelna/umjetnička ili stvaralačka bit kao duhovnoga bića podaruje mu otpočinjati svagda iznova i mijenjati zatečeno. Pojam “događaj” nije tek pogođena “riječ” za nešto što se zbiva u vremenu kao linearne nizu prije-sada-poslije. Događaj je apsolutna novost. To je iskrsavanje posve drukčijega svijeta. Na hajdegerijanskim temeljima, ali s nekovrskom “subjektivističkom” nakanom svladavanja “objektivnih” okolnosti čovjeka u svijetu kontingencije i faktičnosti, francuski je filozof Alain Badiou razvio iznimno složenu verziju događaja kao istine bitka u vremenu. Istina nije tek metafizička odrednica odnosa između bitka i logosa, podudaranje stvarnosti i misli, nego zadire u dvojstvo objektivnoga znanja o stvarima kao takvima, o njihovu fiksnome stanju i mogućnosti radikalnoga prekida s prethodnom “istinom” u vremenu. Druga, antropologijski potentna teorija istine govori da je istina uvijek istina nečega u vremenu. Procedura-istine otpočinje tek ondje gdje opstoji mogućnosti radikalne revolucije, invencije, transfiguracije fiksnoga, “prirodnoga” i “nužnoga” poretka istine o nekom biću. Mi ne možemo preinačiti matematičke aksiome, primjerice, ali možemo promijeniti ljudski svijet jednostavnom odlukom pokretanja lanaca uzroka “novoga” događaja. Događaj, subjekt i istina su aspekti procesa potvrđivanja. Sve se zbiva u “situacijama”. Istina je otuda logika biti istinitosti za nešto, neovisno je li posrijedi istina načela, osobe ili ideala. Mogućnost istinskoga preokreta fiksnoga stanja u ljudskome svijetu, pa onda konzekventno i u granicama prirodnoga okružja, već je uvijek podarena čovjeku iz njegove samostvaralačke biti slobodnoga bića. “Novi” je događaj rezultat promjene veza između kontingentne situacije, faktičnoga svijeta i ljudske slobode izbora. Četvorstvo područja u kojima se istina objelodanjuje kao “generička procedura” za Badioua su ljubav,

projekcije svijesti zapadne kulture kao prostora-bez-vremena u kojem cvatu “vječne mandarine” i rastu “božanske palme”. Prava slika terora utopije nad zbiljom u realnome socijalizmu XX. stoljeća jest stoga usporedno postojanje dviju inzularnih figura u jugoslavenskome socijalizmu: Gologa otoka i Brijuna. Dok je prvi strahotna metafora Gulaga u okružju nemilosrdnih klimatskih i meteoroloških uvjeta, nastao nakon Titova raskida sa Staljinom 1948. godine, drugi je njegova idealna slika blaženstva egzotike nastale iz utopijske proizvodnje zbilje. Brijuni su arhipelag rajske idile nadomak Pule, toponomija “pokreta nesvrstanih” kao zbiljske egzotike Trećega svijeta. Između Gologa otoka (kamenja i samo kamenja) i Brijuna (mandarina, zebri i čovjekolikih majmuna) postoji više negoli mistična veza. Propašću komunizma, raspadom Jugoslavije i nestankom pokreta nesvrstanih sa svjetske političke scene kao ozbiljnoga partnera u “hladnim ratovima”, preostalo je tek jedna post-povijesna avantura – globalnoga kapitalizma kao visokog turizma A kategorije. Sve na “kraju povijesti” postaje masovni i elitni turizam. Ako je propala revolucija i s njom topografija užasa “unutarnjih neprijatelja” (Goli otok), preostala je

vječna egzotika (Brijuni) za druge ekstraprofitne svrhe. To nije ironija post-povijesti. To je jednostavno logični slijed preobrazbe utopijski proizvedene zbilje u realnost apsolutne dis-topije svijeta – cinizam globalizacije ovdje i sada.

² Alain Badiou, *Ethics: An Essay on the Understanding of Evil*, Verso, London, 2002.

³ Gabriel Almond/Sidney Verba, *Civilna kultura*, Politička kultura, Zagreb, 2001.

umjetnost, znanost i politika. Ljubav posjeduje individualnu dimenziju i ne odnosi se jedino na spolnu privlačnost međusobno djelujućih aktera ispunjenja žudnje, već se može očitovati i kao ljubav spram Boga, prirode, umjetnosti. Politika je, tomu usuprot, kolektivni čin odgovornosti za zajednicu uređenu na umnim temeljima. Umjetnost i znanost pripadaju području čiste invencije i kreativnosti, odnosno otkrića. Sva su četiri područja jedinstveni sklop događaja istine u vremenu. Sloboda započinjanja iznova jest, dakle, svjetsko-povijesni događaj *par excellence*.²

Temeljno razlikovanje dva pojma politike kao prostora-vremena “življenja zajedno”(Hannah Arendt) u oživljavanju republikanskih vrlina i praktičnoga zahvata u prethodnu opstojeću situaciju (Alain Badiou) s naglaskom na radikalnost promjene situacije jest razlika između dva pojma “ustavnoga republikanizma”, američkoga i francuskoga. Dok prvi ne zadiru u liberalno-demokratski složaj kao povijesno upitan, drugi je rezultat revolucionarne aktivnosti “odozdo”. Pomirenje je moguće tek kad se u pojmu metapolitike istine otkloni ideologijski prezir drugoga spram prvoga kao pukog održavanja status quo. Političko predstavništvo državljana kao načelno svih građana imperija-republike pretpostavlja participativnu političku kulturu nadziranja političara putem medija i osamostaljene javnosti.³ Takva vrsta izvornoga republikanizma u suvremenoj je politici Amerike čista iluzija. Spektakularizacija politike kao medijskoga uprizorenja velike pučke zabave nadilazi više bilo kakvu melankoliju za republikanskim tradicijama. Uzvišenost politike kao stvaranja “prijelomnoga događaja” preuzimlje kulturalna industrija u neprestanoj iluzornoj politizaciji javnosti. Globalna liberalno-demokratska politika od trenutka simboličkoga čina pada komunizma 1989. godine pokazuje da priča o “kraju povijesti”, paradoksalno, nije uzdigla kult individualne slobode i republikanskih vrlina na vrh moralnih vrijednosti, nego je s ideologijom “kraja povijesti” nastupilo doba kraja iluzije o aktivnome državljaninu kao vječnome idealu liberalne demokracije. Samo iz obzorja metapolitike istine kao povratka izvorima demokracije uz nadu u mogućnost “realne utopije” globalno umreženoga svijeta moguće je razumjeti zašto novi društveni pokreti (ekološki, mirovni, pokret za prava spolnih i rasnih manjina, antiimperijalistički pokreti u zemljama tzv. trećega svijeta) preziru tradicionalni republikanizam i uopće liberalno-demokratsku politiku.

Stvar je jednostavna. Bit se politike kao spektakla zbiljske moći vladavine svijetom “događa” negdje drugdje, a ne u institucionalnim okvirima predstavničke demokracije. Strategija otpora stoga rigidno vraća stvar na početke socijalističke alternative, tragajući za onim kultom pojedinačne slobode koji se u kolektivnim akcijama ne podaruje stranačkome načelu poslušnosti, ideologijskim vođama ili bilo kakvom nadodređujućem načelu oligarhijske strukture moći. Metapolitika istine stoga je živa zona autonomnih akcija protiv institucija globalnoga kapitalizma kao i protiv simboličke reprezentacije građanina u okrilju parlamentarne demokracije. Metapolitika istine je istina metapolitičke borbe za nešto više od puke izborne utakmice ideologijski hibridnih stranaka. Ona konačno nakon dugih desetljeća slavljenja Drugoga i razlika (queer-culture, rodna politika, feminizam i rasno različiti), što je opravdanje imalo u filozofijskim tekstovima Derridae, Lacana i post-kolonijalne kritike, mora promijeniti smjer i vratiti se namjesto građanskih prava temeljnome pravu s kojim je Francuska revolucija krenula u borbu za novi demokratski svijet – pravu Čovjeka. Mi nismo različiti i ne moramo se učiti toleranciji tzv. razlika. Mi smo *isti*.⁴ Metapolitika istine stoga je samo i jedino povratak izvorima prosvjetiteljstva u kojem namjesto Boga vladavinu svijetom preuzimlje emancipirano čovječanstvo, a ne Francuzi, Amerikanci, bijelci, uzvišeni ili plemeniti, superiorni ili “prezreni na svijetu”. Jednostavna spoznaja o univerzalnosti ljudske osobe kao iste u svim različitim inkarnacijama ne potire kulturalne razlike, već ih drži drugorazrednima. Sudbina je globalnoga svijeta nomadizam, trans-kulturalizam, migracije i prelazak u nove hibridne oblike identiteta. Povratak ideji “čovjeka” ne znači otuda nastavak moderne/prosvjetiteljstva drugim sredstvima. Naprotiv, sve je u promjeni smjera, jer utopijska ekstaza budućnosti nije puklo linearno “još-ne-sada”, već otvoreno područje neizvjesnosti pustolovine slobode. Čovjek iz obzorja metapolitike istine više nije “isti” čovjek modernoga doba. To je “drugi čovjek” iz postmoderne krize identiteta, netko posve Drugi, globalni Nitko koji posvuda i nigdje ima svoje “domovine” i svoje “azile”. Nema više ničeg patetičnoga kad se u ime istosti/univerzalnosti ljudske sudbine netko obraća Drugome izvorno ljudski kao *čovjek čovjeku*. To je prva i posljednja mogućnost istinske komunikacije “življenja zajedno”, imenovanje mjesta i vremena u kojem demokracija nije puki institucionalni znamen

⁴ Vidi kritiku filozofije politike” koja počiva na apsolutiziranju “kulturalnih razlika” u: Alain Badiou, *Abrégé de métapolitique*, Édition du Seuil, Paris, 1998.

sjećanja na povijesnu prošlost, mitska pripovijest o sudbini junaka, očeva-utemeljitelja polisa i republika, građanskih ratova i estetizacije politike kao spektakla manipulacije masovnom svijesću. Povratak čovjeku i njegovu pravu na odlučivanje o načinu “življenja zajedno” nadilazi puku aritmetiku izborne igre, premda se od nje ne odvrća gestom neodgovorne kritike ideologije koja iza prezira politike kao takve skriva nevjerodostojnost mišljenja. U ime te primarne, predrefleksivne metapolitike istine s utopijskim obzorjem pustošavanja do imaginarnoga cilja, poput arhitektonike Plotinovih esketaza na putu do bitka onog božanskoga, može se ezoterijski demokracija razumjeti kao proces samoosvješćivanja, ili, još radikalnije, kao istinski život čovjeka kojemu je podarena univerzalnost slobode u činu uvijek novoga započinjanja. Može li suvremeni umjetnik biti su-dionik takvog začudnoga i ambivalentnoga procesa meta-politizacije istine a da ne padne u zamke angažirane umjetnosti koja je uvijek tako opasno blizu novome ideologijskome podaništvu? Može li on navijestiti jezikom realizirana ikonoklazma put “prosvjetljenja” svih koji žrtvovanjem dobrobiti zajednice pristaju na odricanje od privatnoga narcizma, prihvaćajući poslanstvo političkoga kao dužnost služenja istini? Kako uopće suvremena multimedijalna umjetnost može odgovoriti na izazov re-politizacije svijeta života?

S krajem XX. stoljeća velike su pripovijesti društvene teorije bile u znaku post-ideologijske euforije. Što se danas sve relevantne rasprave svode na promišljanje fenomena globalizacije i terora, globalizacije i bio-tehnologije, ne svjedoči o zamoru i dosadi teorijske globalne igre, nego o potiranju svih drugih malih pripovijesti postmoderne u drugi plan. I “kraj povijesti” (Francis Fukuyama) i “sukob civilizacija” (Samuel Huntington) kao pozitivni i negativni oblik odgovora na imperijalni pohod globalizacijskoga diskursa svijetom potirali su mogućnosti alternativa “prirodno-povijesnoj nužnosti” liberalno-demokratske ideologije. S njima je gotovo iščezao subverzivno-kritički prosvjed protiv željeznoga terora nužnosti. Logika binarnih suprotnosti u međuvremenu je postala jedina dijalektika društvenoga razvitka u doba post-povijesti.⁵ Pojednostavljeno govoreći, ili si za globalizaciju ili za fundamentalizam. Tertium non datur. U tom frontalone “ratu kultura” bilo je samo pitanje vremena kad će kritička svijest suvremene umjetnosti kao događajnoga znaka vremena iz stadija društvenoga eskapizma prijeći u

⁵ Benjamin R. Barber, *Coca-Cola und Heiliger Krieg (Jihad vs. McWorld): Der grundlegende Konflikt unserer Zeit*, Scherz, Bern-München-Wien, 2001.

fazu re-politizacije. Njezin imaginarno-utopijski “treći put” između dviju homogenih svjetsko-povijesnih ideologija označio je novo, posve novo razdoblje društvenoga angažmana umjetnika. Ali ne kao povratak socijalno-kritičkome angažmanu jednoga Beuysa, već kao heterogeno područje interaktivnoga, multimedijalnoga djelovanja “kolektivnoga intelektualca” osjetljiva na sve moralne izopačenosti i cinizam globalnoga kapitalizma. Kroz “etiku nove solidarnosti” suvremeni se umjetnik u komunikacijskoj zajednici ne pojavljuje kao prorok ili vrač utopije. Njegovo je “poslanstvo” mnogo skromnije. Odgovoriti svojim “djelovanjem” na “događaj” jedino preostale provokacije i šoka suvremenoga svijeta – univerzalnu bijedu čovjeka s ruba povijesti i degeneraciju političkoga u svjesno proizvedenu masovnu apatiju kao posljedicu kulturalne depresije i narcizma. Takav zaokret u javnoj percepciji suvremenoga umjetnika kao društvenoga provokatora i raskrinkavatelja iluzija o “najboljem od svih svjetova”, kako se leibnizovski predstavlja fenomen globalizacije, pogodio je sve oblike “događaja”: konceptualnu umjetnost, performativnu, land-art, cyber-art, body-art, multimedijalne eksperimente. Medijska estetizacija politike kao nove uzvišenosti tehnokratskih namjesnika koincidira s posvemašnjom preobrazbom svijeta života u life-styling.⁶ Sva je suvremena umjetnost stoga re-politizirani rad interakcije okolnoga svijeta, svijeta doživljaja disperzivnih sudionika, teoretičara i anonimnih glasova digitalne demokracije. Subjekte intervencije u javni prostor političkoga u svojem ideologijskome i svjetonazornome multi-anarhizmu, unatoč toliko razvidnih razlika, odlikuje primarna istost. Svi oni djeluju sada i ovdje na u-topiziranju zbilje drukčijim oblicima kritike političkoga beščašća i programirana globalnoga kaosa. Re-politizirana umjetnost više ništa ne “oponaša”, ne oslikava ili simbolički proizvodi objekte za ugodu korisnika/publike još uvijek muzejski uprizorenih djela i/ili događaja. Njezina je “funkcija” autonomno sudjelovanje u u-topiziranju zbilje sredstvima javnoga angažmana. Njezino je jedino “oružje” nova kritička teorija globalizacije i “etika nove solidarnosti”. Ali to ne znači svodenje umjetničkoga čina intervencije i stvaralaštva na logiku političke moći. Metapolitika istine znači nešto bitno drugo i drukčije. To je put spram cilja za koji vrijedi misao Denisa de Rougemonta o **aktivnoj politici pesimizma** u kojoj je jedino važno put kao duhovno-metapolitičko preobraćenje pojedinca.

⁶ Wolfgang Welsch, *Grenzgänge der Ästhetik*, Reclam, Stuttgart, 1996, str. 142.

Novi projekt suvremenoga multimedijalnoga umjetnika Dalibora Martinisa *Obraćam ti se kao čovjek čovjeku – Postaje na putu za demokraciju* autonomni je čin intimističke re-politizacije umjetničkoga događaja-u-vremenu. Tri su konceptualne odrednice tog jedinstvenoga utopijskog pokušaja *nagovora na demokraciju*. Iz obzorja već nazrijete nakane metapolitike istine za koju vrijedi parafrazirana Gandhijeva maksima – “Nema puta do istine. Istina je put.” – Martinisov se projekt zasniva na: 1) komunikacijskome post-prosvjetiteljskom obratu vrijednosti čovjeka kao univerzalnoga bića zajednice; 2) mistici putovanja prostorom-vremenom na kojem svaka osoba preuzimlje odgovornost za opće dobro činom navlastite odluke; 3) u-topiziranju banalnosti svakodnevice kritičkim postupkom razaranja slike svijeta kao masovno-medijske poruke.

Obraćati se Drugome izvorno kao *čovjek čovjeku* gotovo je zaboravljeni način predrefleksivne komunikacije samosvjesnih bića koje ne povezuje ništa drugo negoli primarna čovječnost. Nitko se u cinično-ironijskoj kulturi spektakla globalnoga doba više ne obraća drugome bez neke posredničke uloge. Multimedijalna umjetnost kasnomoderne u svim je svojim dekonstrukcijskim zahvatima u sami iščezli subjekt “govora” neprestano odgovarala na šok i provokaciju robno iluzorne slike svijeta kao supermarketa potrošačke magije ironijom, preuzimanjem istovjetnih tehnika začaravanja zbilje poput svake dobre propagandne manipulacije. Svaki se medijski propovjednik ili politički demagog još od karizmatičkih vođa boljševičkoga i nacističkoga pokreta obraćao Drugome kao fikciji kolektivne volje (narod, klasa, društvo). Čak i razvijena demokratska tehnika vladanja masama s pomoću uvjeravanja skupina javnosti u podarivanje glasa na izborima stranci i njezinome vođi pozivanjem na volju naroda nikad ne spominje čovjeka kao čovjeka. Ostavimo priče o patetičnosti jednog rodnoga pojma u govornoj uporabi! Granice modernoga humanizma ne ruši razumska kritika konzervativnoga nominalizma (nacionalizam) koji od Josepha de Maistre, mislioca aristokratske političke reakcije na Francusku revoluciju, čovjeka smatra političkom tlapnjom: “Nigdje nisam vidio čovjeka kao takvog. Ali sam vidio Francuze, Nijemce...” Naпротив, njegove su granice zadane povijesnom redukcijom čovjeka na namjesnika teritorijalno ograničene suverenosti države-nacije. Državljanin/građanin je utjelovljenje “političkoga

čovjeka" u modernim demokratskim državama. Rimski republikanizam još udara temelje toj uzvišenoj figuri općosti, ali ga svodi na zajednički nazivnik imperijalne moći Rima.

Izvorna komunikacija s čovjekom kao takvim pretpostavlja unutarnju kritiku ograničenih dosega predstavničke demokracije. Cijelo XX. stoljeće razvitka zapadne demokracije jest povijest permanentne krize legitimnosti predstavničkoga liberalno-demokratskoga poretka. Od Rousseaua do anarhista, socijal-utopista, Marxa, Korschua i pokreta nove ljevice šezdesetih godina protiv granica kapitalizma i iluzornosti političkoga parlamentarizma postoji načelna sumnja u svrishodnost otuđene političke moći od čovjeka samoga. Biti istinski metapolitički subjekt znači obraćati se Drugome u znaku njegove mišljene i življene univerzalnosti. Martinis se stoga u komunikacijskome post-prosvjetiteljskom obratu vrijednosti čovjeka kao univerzalnoga bića zajednice ne obraća Drugome kao posebnome slučaju pojedinačne volje. On ne komunicira s Drugime kao nositeljem nacionalnih obilježja, rasno drukčijem, spolno različitim. Obraćanje Drugome kao *čovjek čovjeku* primarni je akt obraćenja svijesti na ono što nas uopće povezuje u zajedničkome životu. To je skrušeni apel na povratak čovječnosti. Mi nismo primarno različiti, dakle Drugi, nego isti. Time što smo isti, priznati u univerzalnosti kao bića zajednice, pri čemu politička zajednica jest tek zatvoreni okvir jedne šire zajednice (svijeta, kozmosa), pa se odlikovani politički čin umnoga preuređenja života u svijetu ne može odnositi samo na tiraniju čovjeka spram drugih bića i prirodom uopće, moguće je metapolitiku istine utopijski shvatiti kao putovanje do demokracije. Ali demokracija nije cilj, nego političko sredstvo da bi čovječnost čovjeka u zajednici živih bića ispunila svoju svrhu. Zato je put posvećen. U njemu se prepoznaje smisao onoga što je zadano izvan kao cilj – *metapolitika istine*.

Obraćati se Drugome kao čovjek čovjeku nadilazi moderno samorazumijevanje demokratske politike usmjerene na ozbiljenje građanskih i političkih sloboda. Istinski je cilj komunikacije s Drugim potvrđivanje prava čovjeka, dosezanje iskustva nenadomjestive slobode koja je bez temelja, kontingentna i faktična, i omogućuje tako nešto kao što je promjena situacije ili slobodu izbora. Dalibor Martinis u svojem se umjetničkome projektu gotovo ezoterijski uzdiže iznad moderne redukcije političke komunikacije s državljanima. On

kao univerzalni prosvjetitelj zna da humanitas homo humanuma uopće omogućuje svaku moguću degeneraciju čovječnosti i svaku moguću degeneraciju izvornoga smisla politike. Martinis je stoga re-politizirani umjetnik utopijske moći ljudskoga kazivanja bez pada u patetiku propagandne laži. Cinično-ironijska struktura suvremenoga govora medija za ovog je multimedijalnoga umjetnika prava patetika, kič groze u kojem se iskreni govor i obraćanje Drugome kao čovjeku nepovratno izgubio. Taj kritički post-humanizam proročko-refleksivnoga govora s nagovorom na demokraciju u stvari tek opetuje popis demokratskih (republikanskih) vrlina i ništa drugo u novome kontekstu posvemašnje **demokratske apatije**. Poruke koje ostavlja umjetnik na usamljenim cestovnim postajama nisu mudroslovni aforizmi nekog anonimnoga šarlatana. One se nalaze usporedno s oblijepljenim jumbo plakatima, nezaobilaznim grafitopisom razuzdanih “alternativaca” na zidovima “bunkera”, “kažuna”, te začudne cestovne arhitekture Hrvatske ni s čime drugim usporedive upravo zbog toga što je u svojoj originalnosti nesvodiva na neki prepoznatljiv model gradnje. Obraćanje/obraćenje čovjeka u ozbiljnoj igri pred-izborne strategije nagovora na demokraciju ostvareno je tekstualnom porukom – jedinim medijem izvorne komunikacije s **čovjekom kao čovjekom**. Multimedijalni umjetnik tradicionalnu je sliku nadomjestio realiziranim ikonoklazmom teksta.⁷ Tekst kao medijalna apstrakcija svijesti preuzimlje uzvišeni iskaz umjetnika-proroka. Ali ovdje nije riječ ni o kakvom proroštvu budućnosti, već o činu nagovora na demokratsko pravo-obvezu-svijest anonimnoga putnika: da izabere pravo na izbore neovisno o tomu ima li uopće nešto pozitivno izabrati. Izborni čin u ezoterijskome smislu pokazuje slobodu čovjeka da glasa za univerzalnost demokratske ideje. Projekt obzirnoga akcionizma Dalibora Martinisa istinski je apel umjetnika za promjenom svijesti o mogućnosti promjene demokratske apatije društva. To je gesta radikalnoga protivljenja svakom individualnome bijegu od odgovornosti. Na svakoj od “izabranih” postaja na putu za demokraciju jedna poruka naznačuje odgovor na drugoj postaji. Linearni niz nije beskonačan, kao što svaki ljudski put ima svoj početak i kraj.

Mistika putovanja prostorom-vremenom na kojem svaka osoba preuzimlje odgovornost za opće dobro činom navlastite odluke gotovo da je Martinisov autorski “prijepis” (o)kultnoga filma Wima Wendersa, *Pariz, Texas*. Cestovna arhitektura

⁷ Vidi o tomu: Peter Weibel, *An End to the “End of Art”?* *On the Iconoclasm of Modern Art*, u: Bruno Latour/Peter Weibel (ur.) *Iconoclash: Beyond the Image Wars in Science, Religion and Art*, The Exhibition, ZKM Karlsruhe, The MIT Press, Cambridge, London, 2002.

istarskih i uopće primorskih pustopoljina provincije u sebi skriva neku vrstu postaje iskupljenja, jer autobusi ovdje uglavnom kasne, a vrijeme mjereno satom protječe poput pijeska u klepsidri. Svaki putnik u tim odmorišno-meditativnim betonskim svratištima izložen je “pogledu” i “nagovoru” Drugoga. Bez obzira bile posrijedi marketinške poruke, otisnute smrtovnice, skaredni grafit/slika, urezani znakovi subkulturnih skupina, imena rock bandova, plakati za koncerte narodnjačke glazbe – sve su to svakodnevni ikonozofski inventari medijalno proizvedene stvarnosti jednoga putnika. Martinis je ideju putovanja do demokracije začarao vlastitim izborom. Izabrao je za re-politizirani akt intervencije u vrijeme-prostor medijalne zagušenosti nepoznatoga čovjeka kao usamljenoga putnika. Zato je projekt *Obraćam ti se kao čovjek čovjeku* uistinu metapolitički intimizam istine. Bez buke i vike, bez manifestnoga nasilja neoavangradne provokacije usred trgova lažnih prijestolnica umjetnik je od interaktivnoga video-rada *Koma* preko *Binarnoga niza* došao do najjednostavnije, iskonske poruke obraćanja/obraćenja čovjeka na putu za demokraciju. Njegova je tjelesna odsutnost prisutnost krhkoga znaka umjetničke poruke: ne, to nisam JA, UMJETNIK! To iz duha svetkovine metapolitike istine progovara događaj nagovora čovjeka na žrtvu za opće dobro. JA, UMJETNIK, to je netko drugi, govoreći rimbaudovsko-pessoističkim jezikom izlaska iz puke subjektivnosti pojedinca.

Postaje su u Martinisovu projektu shvaćene kao neizbježne ekstaze mudrosti puta koja iziskuje težinu prosvjetljenja. U tom se smislu u novome re-politiziranome okružju brige za dobro zajednice umjetnik vraća drevnim ezoterijsko-gnostičkim izvorima. Takav postupak nije, dakako, ništa novo. Martinis poštuje “tradiciju” avangarde od Duchampa, Maljeviča, Beuysa, Kleina, Kiefera do svih neomodernih konceptulanih umjetnika koji sinkretičku duhovnost postavljaju kao alternativu institucionalnim monoteističkim religijama Zapada.⁸ Ako se u metapolitici istine alternativno djelovanje zbiva u mikro-zajednicama solidarnosti i interakcije s društveno izopćenim, slabim, poniženim i napuštenim, postajući dijelom herezijalnoga pokreta društvene subverzije sustava neoimperijalne globalizacije, onda je samorazumljivo da se i duhovnost iskona pronalazi “negdje drugdje”. Neognosticizam nije posve protivan izlaganju tijela/tvari u prostoru-vremenu. Njegova je nakan ipak mnogo uzvišenija: pokazati da se proces ljudskoga

⁸ Yves Michaud, *L'art a l'état gazeux: Essai sur le triomphe de l'esthétique*, Edition Stock, Paris, 2003.

⁹ Peter Koslowski, *Die Prüfungen der Neuzeit: Über Postmodernität, Metaphysik, Philosophie der Religion, Gnosis*, Edition Passagen Wien, 1989.

iskupljenja od “iskonskoga grijeha” i od “neznanja” događa u ekstazama.⁹ Namjesto krugova kojima se od patnje stvari čovjek kao čovjek uzdiže do božanske biti vlastite čovječnosti, suvremeni se putnik, nomad, čergar neprestano nalazi na putu za neko žuđeno utopijsko mjesto. Na tom putu on više ništa ne vidi. Slike krajolika mu izmiču iz opažajnoga okružja, jer uvijek nešto čita, šalje SMS poruke, sluša glazbu, brblja s drugim putnicima, zamišlja emocionalno potresen ili posve ugođen na užitak u pogledu na lice Drugoga. Sve njegove patnje univerzalne su patnje čovječanstva. Svijet kasnomoderne globalizacije je lokalno umreženi sustav bezbroj postaja na putu. Ta neurotična kinetika nužnosti i slobode odmora mora u sebi nositi podnošenje muke. Putnik stoga namjesto prirodnih slika krajolika hvata drukčije senzorno-perceptivne signale. Medijalni kaos informacija ima svoje granice. Dalibor Martinis to dobro zna. Zato su njegove maksime za demokratskoga putnika jednostavne poruke nalik new age aforistici poslije ukusnoga objeda u kineskome restoranu. Jedino je u tomu moguće pronaći ironiziranje tekstualne poruke.

No, pravi je model utopijske igre nagovora na demokraciju ipak binaran. Jedno je pozitivno prisjećanje na elementarne demokratske vrijednosti – od solidarnosti, slobode, posebnih prava žena, radnika, hendikepiranih, nenasilja, aktivne reforme predstavničke demokracije, poštovanja različitosti svjetonazora, pravednosti – a drugo negativno manipuliranje demokratskim procesom vladanja. Binarni niz demokratskih vrlina ima svoj negativni odbljesak u izopačenju vrlina. Martinisov tekstualni priručnik za prosvijetljenoga (metapolitičkoga) putnika istine ne bježi od realnosti suvremene političke prakse. Vladavina mediokriteta i nedostatak građanske hrabrosti, dapače građanskoga neposluha (*civil disobedience*) nepravdnim zakonima politokratske manjine predstavlja demon realnosti sveke demokratske iluzije. Zato je ovo istinski utopijski projekt. Na kraju puta ne iščekuje nas zbiljski sjaj božanske demokracije. U tomu je Martinis svojevrstni neognostični agnostik. Jer demokracija nije tek ideja na zemlji opstojeće vladavine slobodnoga i umnoga naroda, već i vjera, civilna religija iskupljenja. Ustavni patriotizam danas je jedini oblik realne privrženosti imaginarnim domovinama. To je posljednji zakutak patriotizma bez pada u zasljepljenu mržnju spram drugih “domovina”. Zavičaj je demokracije bezdomovinski, poput onog nomadskoga logora u pustinji kako izriče drevna

tibetanska legenda. Tko želi biti prosvijetljen, bit će. Na svakome je slobodna odluka da izabere svoj vlastiti put. Martinis je izabrao put tihe i nenametljive prisutnosti bez tijela/znaka, dematerijalizirani događaj re-politizirane prakse umjetnika-u-zajednici. Njegovo obraćanje čovjeku kao čovjeku, na posljepku, iziskuje posljednji korak proboja kroz vizualno-semantičku mrežu banalne masovno-medijalne svakodnevice.

U-topiziranje zbilje nagovorom na demokraciju potrebuje posve reflektivnu umjetnost metapolitike istine. Kad se umjetnik vraća ljudskome dostojanstvu osobe nagovarajući ga da kao osoba preuzme odgovornost za zajednicu, takav konceptualni čin zahtijeva nešto najuzvišenije, što je Periklo u oproštajnome govoru mrtvim borcima za slobodu domovine, polisa, Atene, postavio kao jedino smisleni čin političara uopće: vlastitu žrtvu. Žrtvovna komunikacija nadilazi tragiku, jer ovo je post-tragično doba banalnih i apsurdnih smrti na putovanju kroz prostore-vremena globalne mučnine življenja. Druga utopijska oznaka Martinisove unutarnje komunikacije s Wendersom pronalazi se u samoj klaustrofobičnoj strukturi tih samotnih postaja na putu. U filmu *Nebo nad Berlinom* Anđeo silazi s neba i u tramvajima, podzemnoj željeznici razgovara s umornim putnicima/patnicima o ljubavi, smrti, prijateljstvu. Martinis ne preuzimlje na sebe funkciju wendersovskoga Anđela obraćanja čovjeku kao čovjeku. Odsutan i rastjelovljeni umjetnik subverzije političkoga uopće, ostavlja kroz poruke osobama identitet umjetnika-na-djelu. Jedino "djelo" i "događaj" ovog fascinantnoga projekta intimističke demokratske škole za drukčiji svijet jest TEKST. Ovo je projekt za pismene ljude. I premda je to u doba rasne diskriminacije u Americi šezdesetih godina bio posljednji razlog prosvjetiteljske misije boraca za ljudska prava – naime, opismenjanje – danas se ne čini ništa manje aktualnim ta osnovna misao prosvjetiteljskoga odgoja. Znati čitati znakove na putu za demokraciju već je više od umjetničkoga čina. A što je drugo Dalibor Martinis kao Umjetnik htio reći, obraćajući se Tebi, usamljeni putniče, kao čovjek čovjeku?

OBRAĆAM VAM SE KAO ČOVJEK ČOVJEKU

Projekt za 2003. (godina općih izbora u Hrvatskoj)

OBRAĆAM VAM SE KAO ČOVJEK ČOVJEKU

Postaje na putu za demokraciju

Ako je D.M. zaželio kandidirati se na izborima za zastupnika u nekom hrvatskom ili, primjerice, istarskom zastupničkom tijelu, kako da to postigne?

Obilazak izborne baze i susreti s mogućim glasačima u slučaju kada je potencijalni narodni zastupnik sramežljiv i vjerojatno prestar moguće je ostvariti samo simbolički. Dakle osoba D.M. kreće u obilazak svojeg izbornog područja, ali susreti nisu ni izravni ni fizički, jer on ostavlja samo letak s likom D.M. i porukom "Obraćam vam se kao čovjek čovjeku". Štoviše, ni lik D.M. ne odgovara stvarnom D.M. jer riječ je o fotografiji staroj gotovo 25 godina što prikazuje D.M. kao mlada, privlačna ali prilično neuredna muškarca koji se doimlje "cool" ali i kao osoba s tjeralice. I na kraju, da stvar bude gora, letak i ideja stari su koliko i sama fotografija, oni potječu s kraja sedamdesetih godina prošloga stoljeća – vremena kada se o demokraciji i slobodnim izborima u Hrvatskoj moglo samo sanjati*.

Bit je demokracije u proceduri, a umjetnosti u obraćanju umjetnika svojem promatraču. Znači da D.M., ukoliko poštuje proceduru, pošteno prođe cijelu svoju izbornu bazu i obrati se svojem "izbornom tijelu", ima šanse pobijediti na predstojećim izborima. Ako već ne pobijediti na izborima, onda barem objavit i svoj program.

Tijekom 2003. (godine općih izbora u Hrvatskoj) D.M. se vozi lokalnim istarskim cestama i zaustavlja na autobusnim postajama te na zidu u čekaonicama-skloništima ostavlja letak s likom D.M. i porukom "Obraćam vam se kao čovjek čovjeku", tu i tamo dodajući zdjelicu s bombonima. Ta čudna, gotovo uvijek prazna mjesta koja ponekad izgledaju kao kapelice uz cestu, katkad kao mračni bunker ili zastrašujuće špilje, a uvijek donose samotno čekanje, tjeskobu ili dosadu, postaju tako mjesta potencijalnoga ljudskog kontakta. Izborna je baza dakle područje Istre, a stotinjak postaja-skloništa uz ceste mjesta političke agitacije. Poput lika D.M. na letku i te kućice pripadaju

** Akciju Obraćam vam se kao čovjek čovjeku Dalibor Martinis prvi je puta realizirao 1979-80. ostavljajući anonimni letak (A4) sa svojom slikom i istovjetnom porukom u poštanske sandučice stanara u Zagrebu. Za akciju u 2003. autor je ponovno otisnuo identični letak.*

nekom drugom, prošlom vremenu pa je dokumentacija o prinosu izgradnji demokracije ujedno i dokumentacija o postojanju ovih malih, osamljenih građevina. Svaka postaja ima neke osobnosti koje ju razlikuju od svih drugih (oblik, način gradnje, stupanj zapuštenosti, krajolik koji ju neposredno okružuje) i svaka je utočište za jedno od svetih načela demokracije.

Dalibor Martinis, 2003.

**OBRAĆAM VAM SE KAO ČOVJEK ČOVJEKU
OVDJE, GDJE VAS DRUGI KANDIDATI NEĆE TRAŽITI.**

**I AM ADDRESSING YOU MAN TO MAN
HERE, WHERE OTHER CANDIDATES WILL NOT LOOK FOR YOU.**

**OBRAĆAM VAM SE KAO ČOVJEK ČOVJEKU
KAKO BIH VAM IZLOŽIO SVOJ PROGRAM.**

**I AM ADDRESSING YOU MAN TO MAN
TO EXPLAIN MY PROGRAM.**

**OBRAĆAM VAM SE KAO ČOVJEK ČOVJEKU
JER ZNAM DA VAM JE VEĆ DOSTA ČEKANJA.**

**I AM ADDRESSING YOU MAN TO MAN
BECAUSE I KNOW YOU ARE FED UP WITH WAITING.**

**OBRAĆAM VAM SE KAO ČOVJEK ČOVJEKU,
GLASUJTE ZA SLOBODNE I POŠTENE IZBORE.**

**I AM ADDRESSING YOU MAN TO MAN,
VOTE FOR FREE AND FAIR ELECTIONS.**

**OBRAĆAM VAM SE KAO ČOVJEK ČOVJEKU
DA PRODUBIMO DEMOKRACIJU DALJE OD NJEZINIH IZBORNIH FORMI.**

**I AM ADDRESSING YOU MAN TO MAN
TO DEEPEN DEMOCRACY BEYOND ITS ELECTORAL FORMS.**

**OBRAĆAM VAM SE KAO ČOVJEK ČOVJEKU
JER OBLICI DEMOKRATSKOG UPRAVLJANJA MNOGOSTRUKI SU.**

**I AM ADDRESSING YOU MAN TO MAN
BECAUSE THE FORMS OF DEMOCRATIC GOVERNANCE ARE PLURAL.**

**OBRAĆAM VAM SE KAO ČOVJEK ČOVJEKU
UPRAVO U OVOM TRENUTKU.**

**I AM ADDRESSING YOU MAN TO MAN
AT THIS VERY MOMENT.**

**OBRAĆAM VAM SE KAO ČOVJEK ČOVJEKU
I DONOSIM VAM OVE BOMBONE NA DAR.**

**I AM ADDRESSING YOU MAN TO MAN
AND I CARRY THESE CANDIES AS A GIFT.**

**OBRAĆAM VAM SE KAO ČOVJEK ČOVJEKU
JER DANAS STOJIMO NA ODLUČUJUĆEM RASKRIŽJU.**

**I AM ADDRESSING YOU MAN TO MAN
BECAUSE WE STAND TODAY AT THE CRITICAL JUNCTURE.**

**OBRAĆAM VAM SE KAO ČOVJEK ČOVJEU,
SLUŠATE LI ME UOPĆE?**

**I AM ADDRESSING YOU MAN TO MAN,
BUT ARE YOU LISTENING?**

POLEMIKA

Senad Pećanin
Enver Kazaz
Drinka Gojković
Velimir Visković

Senad Pećanin

OTVORENO PISMO SINANU GUDŽEVIĆU

Sinane Gudževiću,

Zavidim Ivanu Lovrenoviću i Enveru Kazazu na strpljenju i rječniku koji su u svojim tekstovima koristili da bi izrekli ono što misle o Vašem tekstu o Miletu Stojiću u prošlom broju "Sarajevskih sveski". Ja sve i kad bih umio tako pisati nikad to ne bih učinio, jer Vaš tekst, po mojem sudu, zaslužuje reagiranje primjereno Vašem bezobrazluku.

Da u Vašem pljuvačkom tekstu pišete o Stojićevoj poeziji ili književnim tekstovima, ne bih reagirao. Unatoč tome što mislim suprotno od Vas, ne bih to činio zato što se ne smatram kompetentnim da javno iznosim svoj stav o poeziji ili književnim tekstovima. Međutim, pošto ste se usudili da na onakav način, a na obraz uredništva "Sarajevskih sveski", pišete o Stojićevom moralu, to se iz tri razloga osjećam pozvanim da reagiram: prvo, zato što puno više od Vas znam o moralu Mileta Stojića; drugo, da i onim rijetkim, među malobrojnim čitaocima "Sarajevskih sveski", koji ne znaju ko je Mile Stojić ukažem o kakvom se pamfletu radi kada je Vaš tekst u pitanju; i treće, da ukažem na Vašu moralnu nekompetentnost da presuđujete o moralu ljudi kakav je Mile Stojić, te uzgred i o profilu magazina kakvi su "Dani".

Dakle, u svom pamfletu velite: "Za potrebe teksta Stojiću treba da stvarnost složi tako e da bi mu se poklopila sa tekstom. On se u tom slaganju služi i ovim i onim." Ironija je da ništa bolje ne opisuje Vaš pamflet od citirane konstatacije koju ste izrekli o Stojićevim potrebama. Pritom se u Vašem pamfletu ne radi o "ovom i onom", već o gomili laži, uvreda i zlobe na račun Stojića, to jest njegovog morala.

U svoj nesreći pod naletom srpskog fašizma i fašizama koji su ga slijedili na prostoru bivše Jugoslavije ima i jedna dobra stvar: svako je pokazao ili je imao priliku da pokaže svoje ljudsko ili neljudsko lice. Ovo se posebno odnosi na pisce i novinare. Njihova uloga i angažman u razbuktavanju fašizma, kao

U trećem broju *Sarajevski sveski* objavljen je tekst Sinana Gudževića *Meinungsmacher Mile Stojić*, izazvavši, izravno ili posredno, oprečne, polemički intonirane reakcije u listovima *Dani*, *Oslobođenje* i *Slobodna Dalmacija*. U ovom broju objavljujemo tekstove koji su tim povodom stigli na adresu *Sarajevskih sveski*.

i u antifašistički angažman, mjerljiv je čak i u egzaktnim pokazateljima. Na nesreću naroda u bivšoj Jugoslaviji, broj i učinak pisaca i novinara koji su se stavili u službu fašizma puno je veći od onog koji su se protiv njega javno i djelatno borili. A među ovim drugim, a to je i dokazivo i dobro znano svakome onom ko je makar i površno pratio medije u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj koji su se najistrajnije borili i bore protiv fašizma, Miletu Stojiću nesumnjivo pripada mjesto u grupi najhrabrijih i najčasnijih autora kao što su Ivan Lovrenović, Marko Vešović, Bogdan Bogdanović, Mirko Kovač, Viktor Ivančić...

Kakvim je prijetnjama, ucjenama, uvredama i pritiscima zbog svog autorskog antifašističkog angažmana bio izložen Mile Stojić mogu znati svi oni koji su makar povremeno pratili i prate "patriotske medije" i djela "patriotskih autora". O onome kroz šta je zbog njegovih tekstova prolazila i prolazi njegova porodica u Hercegovini zna samo nekolicina njegovih prijatelja i oni koji znaju kako je biti rođak Mileta Stojića i živjeti u njegovom zavičaju. Samo bolestan ili do srži pokvaren um mogao je Stojića implicitno optužiti za ustaštvo, kako ste Vi to svojim tekstom učinili, Sinane Gudževiću!

Jeste li svjesni, Sinane Gudževiću, da se ljudska hrabrost, moral i antifašistički angažman Vas i Mileta Stojića mogu mjeriti taman koliko i značaj Kamen Ingrama i Juventusa za evropski fudbal? Je li Vi mislite da bi Mile Stojić mogao biti, kao što ste bili Vi, urednik beogradskih "Književnih novina" 1988. godine? Je li Vi mislite da bi Mile Stojić u novinama čiji je urednik mogao objaviti, kao što ste Vi objavili na naslovnoj strani, čuvenu pjesmu Radoslava Zlatanovića, onu o "čovjeku sa suncem u kosi"?

Sinane Gudževiću, Vaša ljubav prema pokojnom Izetu Sarajliću dugo vremena mi je bila dirljiva, zato što je, po mom sudu, pripadala kategoriji bezgraničnih i onih za koje se uobičajava reći da su "slijepe". Ne pripadam onima koji bi se sprdali sa nečijom ljubavlju koja "uspostavlja veze sa moranjem da se živi bez nekoga za koga nam se činilo da ga ne može nestati". Vjerujem da je Vaša bol zbog smrti prijatelja velika, ali to Vam još ne daje za pravo da javno pljujete po ljudima koji o pokojnom Sarajliću ne dijele Vaše mišljenje, unatoč reagiranju "nekadašnjeg sekretara Pabla Nerude" na vijest o Sarajličevoj smrti. Kao što Vas niko nije ovlastio da se ponašate kao organ od kojeg je neophodno dobiti saglasnost za pisanje o Izetu Sarajliću. Uostalom, samo sljepilo Vaše ljubavi prema pokojnom

Sarajliću moglo je Stojićev tekst povodom Sarajlićeve smrti protumačiti na način na koji ste Vi to učinili. Da je Stojićeva i namjera "Dana" bila zlonamjerna, sa ciljem izazivanja srdžbe i bijesa Sarajlićevih prijatelja i poštovalaca, tekst bi bio potpuno drugačiji: barem su Sarajlićevi život i djelo nudili dovoljno materijala i za takvo nešto. Nastavite li biti drski i bezobrazni, te koristiti mrtvog Sarajlića za liječenje vlastitih frustracija, dijeljenje moralnih lekcija i blaćenje ljudi kojima ni u kom smislu niste dorasli, potrudit ću se da i Vama i javnosti, iako nerado, prezentiram dokaze o sljepoći Vaše ljubavi. Uostalom, historija će svakome odrediti njegovo mjesto: Izetu Izetovo, Stojiću Stojićevo, a Vama, nažalost, Vaše.

Sinane Gudževiću, dva člana uredništva "Sarajevskih sveški" su mi rekla da ste ih obmanuli time što ste umjesto dogovorenog dnevnika poslali pamflet. Kažu da nisu mogli reagirati jer ste ga poslali mimo dogovorenih rokova, pred samo zaključenje broja, tako da nisu imali izbora nego ga objaviti pošto se radi o stalnoj rubrici. Čujem i da na sastanku uredništva nisu ostali usamljeni u ocjeni da je objavljivanje Vašeg teksta urednički promašaj. Ukoliko ubuduće budete imali problema sa objavljivanjem sličnih pamfleta, savjetujem Vam da se ili obratite Ivanu Aralici (on će već naći pogodan medij) ili da vidite sa gospođom Vojkom Đikić – siguran sam da bi Vaše pamflete sa zadovoljstvom objavile vaše "Književne novine".

Na kraju, Sinane Gudževiću, da Vam odgovorim i na ono što ste u svom pamfletu napisali o "Danima". *"Ne da bih nešto glumio ulogu čuvara lika i djela Izeta Sarajlića ('ajde!), već da rekнем da pristojne i iskrene Bosne sa Stojićem kao misliocem i sa ovako umišljenim listom kakvi su Dani niti ima niti je može biti. A ako se Bosna baš opredijeli za takve kakav je Stojić i za ovakve kakvi su sada Dani, eto je tamo."*

Sinane Gudževiću, ako sam dobro razumio, Vi prijetite Bosni da ćete dići ruke od nje u slučaju pogrešnog izbora između Vas, na jednoj, i "Dana", to jest, Lovrenovića, Stojića, Vešovića, Hemoni, Selimbegoviće, Imamovića, Jergovića... na drugoj strani. Ne znam kako će Bosna odgovoriti na ovu tešku dilemu pred koju ste je postavili. No, kako mi unatoč pažljivom prebiranju po mome sjećanju ne polazi za rukom da se sjetim čime ste Vi to Bosnu zadužili, ama makar jednim tekstićem iz vakta kad je ovdje sve gorilo, to Vas u ime "Dana" i one Bosne za koju se oni bore pozdravljam tradicionalnim pozdravom iz Vašeg zavičaja: do kurca se videli!

GUDŽEVIĆEV GOVOR MRŽNJE I ISPRAZNI RAM ZA SVETU SLIKU SVETOG PRIJATELJA

U prošlom broju *Sarajevskih svesaka* objavljen je u rubrici *Dnevnik* tekst Sinana Gudževića pod naslovom *Meinungsmacher Mile Stojić*. Konceptija *Svesaka* predviđa da se u ovoj rubrici publiciraju, po pozivu redakcije, dnevnicima najznačajnijih pisaca sa južnoslavenskog govornog područja. Spada li Sinan Gudžević u takve? Redakcijski stav očito je bio potvrđan. Gudžević je iznimno zanimljiv pjesnik, vrstan prevodilac, dobar esejist. Ali, namjesto pjesnika, prevodioca i esejiste u tekstu o Stojiću otkriva se jedan potpuno iznenađujući Gudžević. U svome "dnevniku", on ispisuje u *Sveskama* jednu od najružnijih polemika koje sam ikad pročitao. O tome je li obmanuo redakciju pišući, umjesto dnevnika o poetičkim, kulturološkim, poetskim, prevodilačkim ili nekim drugim problemima vezanim za književnost, polemiku utemeljenu na jeziku mržnje – neka razmišlja Gudžević. Jer, ispalo je da po pozivu redakcije Gudžević piše o Stojiću najodvratnije moguće stvari.

U uvodu u "dnevnik" stoji slijedeća rečenica: "Ovo što dajem na objavljivanje posve je drugo od onog što sam mislio da će taj dnevnik biti." Upravo tako. Redakcija je naručila jedno, a Gudžević isporučio drugo. Taj se postupak, koliko znam, zove obmanom. A tom obmanom implicitno su članovi redakcije, koji nisu prije objavljivanja znali sadržaj Gudževićevog "dnevnika", dovedeni u poziciju napada iz svih raspoloživih oružja na Stojića. Slagali se oni sa Gudževićem, ili ne. O tom aspektu objavljivanja Gudževićevog "dnevnika" očito nisu mislili ni urednici *Svesaka*. A mogao je Gudžević poslati *Svesakama* svoj obračun sa Stojićem za rubriku polemika, pa ove obmane ne bi bilo. Ništa u redakcijskoj politici ne bi bilo sporno da su urednici objavili ovu *ružnu polemiku* u polemičkoj rubrici u *Sveskama*. Tada bi, naime, stvar bila skroz jasna: Gudžević napada Stojića, *bez narudžbe redakcije*.

A kad sam u *Svesakama* pročitao Gudževićevu polemiku, zgazio sam se nad količinom mržnje u njoj. Gudžević ne

Jednostavno rečeno, Gudževićeva književnokritička aparatura i interpretativna strategija staje u slijedeće: Kiko je *ikona* i nemoj, bre, u nju da mi diraš. Mnogo sam, bre, zbog toga ljut.

A, uistinu, recepcija Sarajlićeve poezije u BiH, i ne samo u BiH, jest odličan povod da se preispitaju mehanizmi uspostavljanja nacionalnog književnog kanona nakon sloma onog socijalističkog. Ostaje otvorenim pitanje: može li Sarajlićeva poezija uopće opstati u jednom takvom usko shvaćenom, ideološki postuliranom kanonu? Ostaje otvorenim također pitanje: je li Sarajlićev intimizam nakon Drugog svjetskog rata prekretnički u kontekstu bosanskog i južnoslavenskog pjesništva? Ostaje otvorenim pitanje: kako Sarajlić uspostavlja normativnost estradnog pjesništva u nas? Ostaje otvorenim i pitanje: da li Sarajlićeve poslanice prijateljima, što je najčešći oblik iskaza u njegovim zadnjim zbirkama, predstavljaju estetski vrh bosanskog (anti)ratnog pjesništva? Čitav je niz takvih pitanja što ih je Gudžević zaobišao u velikom luku. Zato mi isprazno djeluje njegov ram za *svetu* sliku *svetog* prijatelja.

Mašeci tu, Gudžević promašuje i u svemu drugom. Otud u njegovom tekstu niz logičkih vratolomija, da bi u konačnici dospio do jezika u kojem je *balega osnovana metafora, uvreda najjači argument*, a jezik postaje *nož za komadanje leđa nekadašnjeg prijatelja, "brata zapadnog"*, kako bi ne tako davno rekao sam Gudžević.

A što se tiče onih odvaratnih insinucija da Stojić preuzima maksimu ustaške emigracije o Jugoslaviji kao *srboslaviji i da se "tračajući o ratu ratom okoristio"* valja reći samo to: količina Gudževićevog bijesa ne dozvoljava mu da vidi koliko i kako je upravo taj Stojić kritizirao hrvatski nacionalizam, grmio protiv zločina tuđamanovsko-bobanovske kamarile i koliku je mržnju hrvatskih desničara zbog tog zaslužio. A *Mađarsko more* i *Prognane elegije* jesu ponajbolje zbirke pjesama objavljenje na prelazu milenija na *vascijelom* južnoslavenskom jezičkom području. A kad se to ima u vidu, zaključak se sam od sebe nameće. Sinan Gudžević zbog svog bijesa pravi neuspješnu odbranu Izeta Sarajlića, pretvarajući tu odbranu u likvidaciju drugog pjesnika. Boljeg od Sarajlića, a, bogami, i od Gudževića.

PS.

Urednicima *Sarajevskih svesaka*: Kad sam pročitao Gudževićev "dnevnik", pomislih: to su se urednici i Gudžević "prenijeli", pa *skontali* da je Mile Stojić isto što i Rajko P. Nogo, Matija Bečković, Ivan Aralica ili neko drugi iz te književne kamarile.

Drinka Gojković

ZVECKANJE GOVOROM MRŽNJE

U dva svoja polemička teksta (“Idoli i ideologija”, Dani, 3. X 2003, i “Bije lijeva, bije desna”, Dani 31. X 2003), Ivan Lovrenović kao da je – svesno ili nesvesno – hteo da ubije polemiku. I to ne samo aktuelnu polemiku sa Sinanom Gudževićem, nego polemiku kao žanr koji, u svom najboljem izdanju, predstavlja vid provetravanja prostora duha, pa i proveru emancipovanosti, autonomnosti, autentičnosti mišljenja.

Lovrenoviću je stalo da odbrani Mileta Stojića i njegov nekrolog Izetu Sarajliću (Dani, 10. V 2002) od rezultata temeljne dekonstrukcije kako nekrologa samog tako i drugih Stojićevih publicističkih tekstova (Dani, Feral), koju Sinan Gudžević izvodi u tekstu “Meinungsmacher Mile Stojić” (Sarajevske sveske br. 3). Lovrenović se upušta u odbranu iako i sam vidi da elementa za nju nema: “*Tko god piše u novinama, ranjiv je, i s time mora računati, a Stojiću uvijek, i nakon svih eventualnih novinskih podbačaja, ostaje virtualni svijet u kojemu je velik i nenarušiv – njegov pjesnički dar i, sada već, opus.*”

Da izobilna Gudževićeva argumentacija nije validna i da su *novinski podbačaji* koje je Gudžević kod Stojića detektovao tek Gudževićeva fikcija a ne fakat, ne bi bilo potrebno da Lovrenović pretvara Stojićev *virtualni svijet i pjesnički dar* u kontratežu i pribežište pred rezultatom Gudževićeve dekonstrukcije Stojićeve publicistike. Za svaku je pohvalu ako je Stojić zaista toliko dobar pesnik, ali se takoreći sâm po sebi razume da ga to ne spasava – i u tome nije jedini – od lakih i teških promašaja u drugim oblicima pisanja i mišljenja. Implicitno priznajući Stojićeve *novinske podbačaje*, Lovrenović jasno pokazuje da nema čime da obori Gudževićevu dekonstrukciju. No, kako je, svejedno, uporan u nameri da obori ne samo nju nego i njeno pravo da bude objavljena, on poseže za strategijom “kratkog postupka”: dovoljna je presuda, dokazi su potpuno izlišni. Da je posredi zaista strategija kratkog postupka, pokazuje ne samo upadljivo odsustvu svake argumentacije, nego i pojmovni okvir u kojem se odigravaju Lovrenovićeva

odbrana Stojića i njegov obračun sa Gudževićem. Kratak postupak je, kako god se okrene, oblik nasilja. Lovrenović je toga svestan, pa pokušava da nađe alibi u političkoj korektnosti.

Lovrenović tvrdi da je Gudževićev tekst *“jedna od najeklatantnijih demonstracija govora mržnje na našoj poslijeratnoj književnoj sceni”*. Šta bi to imalo da znači?

Pojam *“govor mržnje”*, *hate speech*, jezička je pozajmica u ex-jugoslovenskom prostoru. Preuzet je iz američkog socijalno-političko-pravnog konteksta, gde znači proračunatu i sistemsku, propagatorsku upotrebu laži koja u širokim slojevima populacije seje strah, mržnju i nasilje. Korisnik *“govora mržnje”* sprovodi i podstiče rasnu, nacionalnu, religijsku, polnu itd. harangu i diskriminaciju, i usmerava je protiv socijalno-manjinskog pojedinca ili grupe.

“Govor mržnje” razgraničava, govoreći američkim idiomom, politički korektno, a južnoslovenskim – politički prihvatljivo ponašanje, od politički nekorektnog, odnosno politički neprihvatljivog ponašanja. Ovo prvo, politički korektno i prihvatljivo, treba da zaštiti lična i kolektivna ljudska prava, dok ih ovo drugo, politički nekorektno i neprihvatljivo, ugrožava.

“Govor mržnje” ozbiljan je pojam i nije smišljen da bi gudio slobodu javne reči. Ni u američkom, ni u bilo kom drugom socijalno-političko-pravnom kontekstu, on se ne primenjuje da označi kritiku, ma kako bespoštednu, niti polemiku, ma kako oštru. Kad bi se tako koristio, on bi smesta izgubio i svoja distinktivna obeležja i svoj smisao, jer bi – kako je u američkoj diskusiji o ovim pitanjima već primećeno – i sam ideal političke korektnosti kao zaštitni mehanizam ljudskih prava pretvorio u golu cenzuru koja se začas okreće protiv onoga što deklarativno hoće da zaštititi.

Da je Lovrenović kod Gudževića našao evidenciju za goreopisani *“govor mržnje”*, on čitaocima sigurno ne bi uskratio uvid u taj dokazni materijal. Bez dokaznog materijala, međutim, pojam *“govor mržnje”* potpuno gubi izvorno značenje i pretvara se – hteo to Lovrenović ili ne – u krpu koja treba da zapuši usta i Gudževiću, i *“Sarajevskim sveskama”* gde je Gudževićev tekst objavljen, i svima koji bi bili voljni da o javnim stvarima u javnosti slobodno raspravljaju.

Lovrenović hoće na silu boga da utera Gudževića među *“politički nekorektne”*. Ne samo što uz njegov tekst privezuje govor mržnje, nego i njega samog pokušava da priveže uz srpski nacionalizam. Rečeni Gudžević se, po Lovrenoviću,

“... pokazuje kao potpuni mentalni zarobljenik ovještalih ninovskih nacionalističkih stereotipa”, jer napominje Stojiću da je maksima koja svaku Jugoslaviju žigoše kao Srboslaviju emigrantske provenijencije. Ta napomena, kaže Lovrenović, jasno pokazuje da Gudžević tovari “na Stojićevu dušu ustašluk kao nešto što, je l’ te, prirodno ide uz čovjeka rodnom iz zapadne Hercegovine, a lako se proširuje na Hrvate uopće”. Gde se u Gudževićevom tekstu pokazuje da ijedan od prigovara upućenih Stojiću, a ovaj pogotovu, ide zapravo na račun čitave hrvatske zapadne Hercegovine, a još više na račun *Hrvata uopće*? Ne pokazuje se nigde, ali je Lovrenoviću zgodno da Gudževića oblati, opet po kratkom postupku. U vreme bivšeg života, ovakvo *ide uz i lako se proširuje* ukazivalo je na partijsko-političko učitavanje i manipulaciju. U današnjem životu, ono neprijatno podseća na nacionalistički diskurs koji svaki prigovor jednoj osobi ili pojavi tumači kao “napad na ceo [respektivni] narod”. Kad već Ziji Dizdareviću, svome drugom oponentu u “slučaju Gudžević & Sarajevske sveske”, poručuje da jezik sve otkriva (Dani, 31.X 03), Lovrenović bi sâm morao da bude i jezički i misaono oprezniji.

Uveren da je koristeći se ominožnim “govorom mržnje” i “nacionalizmom” kao mantrom zadovoljio zahteve političke korektnosti, Lovrenović uvodi “*mentalno-ekološku perspektivu*”. On kaže da je upravo zbog naloga mentalne ekologije – čistog mentalnog prostora – neophodno govoriti “*o cjelini koju čine Gudževićev tekst i fakt njegova objavljivanja u Sarajevskim sveskama*”. Teško mogu da proniknem šta je, osim jezičke akrobatike, Lovrenović hteo da postigne ovom mentalno-ekološkom sintagmom. Valjda nije namerno izazivao asocijacije na “rasnu higijenu” (na jednoj strani) i na onaj stari sovjetski plakat na kojem “Товариш Ленин очишчаеt земљу от нечисти ” (na drugoj).

I na kraju ono od čega je sve počelo i što je, dabome, najvažnije.

Braneci Stojića, Ivan Lovrenović nas uverava da je vreme da nekrolog promeni formu i od “*isprazne apologetike*” postane obračun sa umrlim. Lovrenović fingira da ne zna da je nekrolog jedini žanr koji ne trpi proizvoljnu promenu pravila. Nekrolog je poslednji pozdrav pošтоваoca pošтованome, koji je nepovratno otišao. Odlaskom pošтованoga pošтованome je nešto nepovratno izgubio i to u nekrologu iskazuje. Onaj ko umrloga nije pošтовao nije njegovim odlaskom ništa ni izgubio, pa nema ni razloga da se oprašta, odnosno da umrlome

to totalno zakasnelo disidentstvo koje se danas (sic!) gnevi na Veliku Ideju, a i to isprazno antijugoslovenstvo lišeno ikakve, a kamo li ozbiljnije analitičnosti. Ništa sve to nije trebalo ni Miletu Stojiću, a ni Ivanu Lovrenoviću. Nije im trebalo ni ono olako presuđivanje Sarajlićevoj poeziji, jer Sarajlićeva popularnost ne leži na pesničkom populizmu, nego – hoćeš, nećeš – na razlozima koji su i dublji i pesničkiji. *“Slučaj Sarajlić”*, pri tom, svakako može da se smesti *“u kontekst razgovora o socijalizmu i Jugoslaviji”*, isto onoliko koliko i slučaj svih nas, koji smo socijalizam i Jugoslaviju, svako na svoj način, konzumirali tokom njihovog postojanja. Možda će ova polemika na kraju baš to pitanje i otvoriti. Gudževićev tekst to, u svakom slučaju, čini.

5. novembar 2003.

BURA U ČAŠI VODE

Osjećam potrebu da se uključim u polemiku nastalu u povodu teksta Sinana Gudževića samo da bih razjasnio javnosti neke elementarne činjenice koje neki od polemičara zaboravljaju ili namjerno iskrivljuju.

Ponajprije, u ovom se slučaju ne radi ni o kakvoj polemici redakcije *Sarajevskih bilježnica* s Milom Stojićem. Za razliku od teksta u *Danima* koji je nepotpisan (pa se već i zbog toga može tumačiti i kao redakcijski stav o Izetu Sarajliću), Gudževićev je tekst personaliziran, potpisan; osim toga, objavljen je u našoj stalnoj dijarijskoj rubrici za koju je žanrovska pretpostavka osobni ton autorskog kazivanja. Uredništvo *Sarajevskih bilježnica* nema nikakva razloga da gospodina Stojića smatra protivnikom, a još manje neprijateljem, protiv kojega bi organizirala "urotu" i naručivala polemičke tekstove; štoviše, u svim redakcijskim dogovorima on je spominjan kao autor kojega bismo rado vidjeli na stranicama našeg časopisa.

Od Sinana Gudževića naručen je standardni dnevnički tekst, a dobili smo prilog koji ponešto izlazi iz okvira tog žanra. Njegov je tekst fokusiran na jednu temu, pisan vrlo afektivnim stilom; nije ni čudno jer govori o uspomeni na jednog mrtvog prijatelja i obznanjuje raskid s drugim, živim. Moram priznati da nisam – sad govorim osobno – bio posve zadovoljan Gudževićevim prilogom upravo zbog njegove emocionalne pregrijanosti, ali svi koji Sinana poznaju, znaju njegovu sklonost jakim emocijama i povišenim tonovima.

Međutim, za mene nijednog trena nije bilo sporno hoćemo li taj tekst objaviti: Gudževića poštujemo kao autora, stalo nam je do njegove suradnje, ni na kraj pameti nam nije bilo cenzurirati njegov tekst. Bio sam svjestan da oštar, polemički ton Gudževićeva teksta može povrijediti Stojića, ali kakav bih to ja bio urednik kad bih zapriječio polemiku u časopisu? I kakav bi to bio časopis kad bi izbjegavao polemičku živost?! Naravno, pretpostavljalo se da su *Sarajevske bilježnice* otvorene i Stojiću za odgovor. Uostalom, o tome sam i osobno razgovarao s njim upozorivši ga da Gudževićev tekst ne treba shvatiti kao redakcijski stav.

Bilješke o autorima

Nikola Bertolino (Buenos Aires, 1931), prevodilac i književni teoretičar. Diplomirao na Katedri za francuski jezik i književnost Filološkog fakulteta u Beogradu. Bio je stručni saradnik Filološkog fakulteta u Beogradu; pomoćnik upravnika Muzeja savremene umetnosti u Beogradu; urednik, a potom i glavni urednik Beogradskog izdavačko-grafičkog zavoda; urednik izdavačkog preduzeća Nolit. Prevodio je dela francuskih i ruskih pesnika (Rasin, Igo, Bodler, Rembo, Apoliner, Aragon, Ljermontov, Puškin, Jesenjin, Pasternak itd.). Sa francuskog je preveo i mnoga dela iz raznih humanističkih disciplina, kao i dva romana. Bio je predsednik Udruženja književnih prevodilaca Srbije. Za prevod poezije Viktora Igoa dobio je 1972. nagradu "Miloš N. Đurić" za najbolji poetski prevod objavljen te godine u Srbiji. Pisao je studije i eseje o književnosti. Za studiju "Fenomen Rembo" dobio je 1991. Nolitovu nagradu. Godine 1996. dobio je nagradu Udruženja književnih prevodilaca Srbije za životno prevodilačko delo.

Ivo Brešan (Vodice, Šibenik, 1936), autor niza dramskih tekstova od kojih su neki među najizvođenijim suvremenim hrvatskim dramama. Drame su mu objavljene u knjigama *Groteskne tragedije* (1979), *Nove groteskne tragedije* (1990), *Ptice nebeske* (1990), *Tri drame* (1993), *Ispovijedi nekarakternog čovjeka* (1997) i *Utvare* (1998). Posljednjih godina posvetio se pisanju proze: objavio je zbirku pripovjedaka *Pukotine*, te romane *Astaroth* (Nagrada Fonda Miroslav Krleža 2001. godine), *Kockanje sa sudbinom* i *Država Božja 2053*. Autor je scenarija za filmove Krste Papića *Predstava Hamleta u Mrduši Donjoj* i *Izbavitelj*, te Vinka Brešana *Kako je počeo rat na mom otoku* i *Maršal*. Dugogodišnji umjetnički voditelj Šibenskog kazališta i Međunarodnog dječijeg festivala u Šibeniku.

Basri Çapriqi (Krythë/Krute – Ulqin/Ulcinj, januar 1960), pjesnik, esejist i književni kritičar. Magistrirao je književnost na Univerzitetu u Prištini, gdje danas predaje stilistiku i semiotiku. Objavio je zbirke pjesama *Ulli me dy mijë unaza* (Maslina sa dvije hiljade prstenova), *Në fund të verës* (Na kraju ljeta), *Ma qet gjuhën* (Isplaziš mi jezik), *Frutat bizarre* (Bizarni plodovi),

Bogomil Gjuzel (Čačak, 1939), makedonski pesnik, esejista, prozaista i prevodilac. Diplomirao engleski jezik i književnost na Filozofskom fakultetu na Univerzitetu "Sv. Kiril i Metodij" u Skoplju. Radio je kao TV realizator, dramaturg, bibliograf, programski direktor Struških večeri poezije. Jedan od osnivača Udruženja nezavisnih pisaca Makedonije i njegov prvi predsjednik. Glavni i odgovorni urednik književnog lista *Naše pismo*. Među njegovim zbirkama poezije su i *Medovina* (1962, 1972), *Alhemiska ruža* (1963); *Mironosnici* (1965, nagrada Braća Miladinovci), *Bunar vo vremeto* (1972, nagrada Braća Miladinovci), *Trkalo na godinata* (1977), *Opsada* (1981), *Prazen prostor* (1982), *Mrak i mleko* (1986, izdanje na srpskohrvatskom 1987. dobilo je nagradu Aleksa Šantić), *Rusejki go sidot* (1989), *Gol život* (1994), *Haos* (1998), *Ona* (2000), zastupljen je u svim makedonskim antologijama poezije, te prevođen na više od 20 jezika. Objavio i knjige *Proza istorijata kako makea* (1969, eseji), *Mitostorii* (1982, drame), *Legendi* (1984, priče) i *Bovca* (2002, eseji). Na makedonski prevodio T.S. Eliota, V.H. Onda, Emili Dickinson, Čarlija Simica, Šejmasa Hinija. Trenutno je direktor Struških večeri poezije.

Enver Kazaz (Kamenica, 1962), pjesnik, književni kritičar i historičar književnosti. Predaje na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Urednik i član redakcija brojnih časopisa za književnost. Najvažnije knjige: *Wanted* (poezija) i *Musa Ćazim Ćatić – Književno nasljeđe i duh Moderne* (studije).

Tvrtko Kulenović (Šabac, 1935), pripovjedač, esejist, putopisac i scenarist. Profesor na Filozofskom fakultetu u Sarajevu i član Akademije nauka i umjetnosti BiH. Prvi predsjednik bosanskog P.E.N. centra (1992-1996). Izabrana djela: putopisi *Odanost jugu*, *Putovanje* i *Pejsaži zrelog doba*; zbirka pripovjedaka *Karavan*; romani *Kasino*, *Čovekova porodica* i *Istorija bolesti*; knjige eseja i teorije *Indija i umetnost*, *Čakra – Istok zapadu danas*, *Teorijske osnove modernog evropskog i klasičnog azijskog pozorišta* i *Umetnost i komunikacija*.

Alma Lazarevska (Veles, mart 1957), objavila je knjige *Sarajevski pasijans*, *U znaku Ruže*, *Smrt u Muzeju moderne umjetnosti* i *Biljke su nešto drugo*.

Igor Mandić (Šibenik, studeni 1939), kritičar i kulturološki komentator. Diplomirao komparativnu književnost u

Zagreb. Kao kritičar i kolumnist pisao u *Vjesniku*, *Vjesniku u srijedu*, *Feral Tribuneu* i *Slobodnoj Dalmaciji*. Od 1978. do 1993. bio urednik redakcije Romani i stripovi u NIŠRO Vjesnik, a od veljače do listopada 2000. bio je i glavni urednik dnevnika *Vjesnika*. Među dvadesetak knjiga koje je objavio od 1970. do 2002. godine su i: *Uz dlaku* (1970), *Gola masa* (1973), *Nježno srce* (1975), *Mitologija svakidašnjeg života* (1976), *101 kratka kritika* (1977), *U sjeni ocvale glazbe* (1977), *Policajci duha* (1979), *Što, zapravo, hoće te žene* (1984), *Principi krimića* (1985), *Zbogom, dragi Krleža* (1988), *Ekstaze i mamurluci* (1989), *Romani krize* (1996), *Književno (st)ratište* (1998), *Za našu stvar* (1999), *Prijapov problem* (1999), *Bijela vrana* (2002) itd.

Sonja Manojlović (Zagreb, ožujak 1948), na Filozofskom fakultetu u Zagrebu diplomirala komparativnu književnost i filozofiju. Objavila je knjige poezije *Tako prolazi tijelo* (1965), *Davnog stranca ljubeći* (1968), *Sarabanda* (pjesme u prozi, 1969), *Jedan espresso za Mariju* (1977), *Civilne pjesme* (1982), *Babuška* (1987), *Njen izlog darova* (1999), *Vješturkov tanac* (2001), i *Upoznaj Lilit – izabrane pjesme* (2002, 2003), te zbirku kratke proze *Mama, ja sam Don Juan* (1978). Pjesme su joj uvrštene u nekoliko antologija, nagrađivane i prevedene na više jezika.

Predrag Matvejević (Mostar, 1932), studirao romanistiku u Sarajevu i Zagrebu, a doktorirao je 1967. na Sorbonnei (iz komparativne književnosti i estetike), gdje je također obranio habilitaciju za redovnu profesuru (1994). Predavao je francusku književnost na Filozofskom fakultetu u Zagrebu (1959-1991), a nakon odlaska iz Hrvatske na Novoj Sorbonnei (Paris III) predavao je na Odsjeku za opću i komparativnu književnost. Od 1994. godine redovni je profesor na slavistici rimskog sveučilišta "La Sapienza". Bio je "visiting profesor" na raznim sveučilištima. Sveučilište u Perpignanu dalo mu je doktorat *honoris causa*. Objavio je knjige *Sartre* (esej, 1965), *Razgovori s Krležom* (1969, 1971, 1974, 1979, 1982, 1987), *Prema novom kulturnom stvaralaštvu* (1975, 1977), *Književnost i njezina društvena funkcija* (1977), *Te vjetrenjače* (1977, 1978), *Jugoslavenstvo danas* (1982, 1986), *Otvorena pisma* (1985, 1986), *Mediteranski brevijar* (1987, 1990, 1991) *Istočni epistolar* (1995), *Gospodari rata i mira* (s V. Stevanovićem i Z. Dizdarevićem, 2000, 2001).

Andrej Medved (Ljubljana, ožujak 1947), studirao filozofiju, usporednu književnost i povijest umjetnosti. Autor više od trideset knjiga, među kojima se izdvajaju eseji i teorija o likovnoj umjetnosti, poezija i prijevodi (Artaud, Bataille, Michaux, Arp, Pasolini). Urednik edicija Artes i Hyperion koje su isključivo posvećene “nepoznatim” pjesnicima i teoriji, a već dvadeset godina vodi i izložbeni program Obalnih galerija.

Nikica Mihaljević (Vukovar, 1949), književnik, publicist i novinar. Objavio dvije knjige pjesama, jednu (i zasad jedinu) pantologiju hrvatskoga pjesništva, učestvovao pri izradi jedne antologije hrvatskoga pjesništva sedamdesetih godina. Autor niza članaka, kritika, eseja, osvrti, intervjua po srbijanskoj, bosanskohercegovačkoj, hrvatskoj i slovenskoj štampi. Za tisak priredio prvi hrvatski SF-roman *Na Pacifiku god. 2255.*, sabrane radove pjesnika Vladimira Popovića, prijevod *Povijesti i budućnosti teokracije* V.S. Solovjova itd. Po javnoj tjeratici Glasnika HDZ i službeno je označen kao neprijatelj hadezeovskoga režima devedesetih godina. Član i osnivač Hrvatskog društva pisaca.

Svjetlana Nedimović (Sarajevo, april 1974), diplomirala opštu književnost i bibliotekarstvo, a magistrirala međunarodnu politiku na University of Durham (Velika Britanija) i studij nacionalizma na Central European University u Budimpešti. Trenutno radi doktorat iz političke filozofije na temu koncepta vremena u političkoj misli Hannah Arendt na European University Institute u Firenci.

Andrej Nikolaidis (Sarajevo, 1974), pisac i *freelance* autor, koji piše mahom o fenomenologiji pop kulture. Objavio je knjige *Ogledi o ravnodušnosti*, *Zašto Mira Furlan*, *Katedrala u Sijetlu* i *Oni!*. Uskoro iz štampe izlazi njegov novi roman *Mimesis*. Živi u Ulcinju.

Boris A. Novak (Beograd, 1953) pjesnik, dramatičar, prevoditelj i esejist. Predaje na Odsjeku za komparativnu književnost i literarnu teoriju Univerziteta u Ljubljani. Od 1991. do 1996. godine bio je predsjednik Slovenskog PEN-a, a od 1994. do 2000. godine predsjednik Mirovnog komiteta Međunarodnog PEN-a. U njegovom obimnom opusu nalaze se i zbirke pjesama *Stihožitje* (Stihožiče, 1977), *Hči spomina* (Kći sjećanja,

1981), *Kronanje* (Krunidba, 1994), *Stihija* (1991), *Mojster nespečnosti* (Majstor nesanice, 1995), *Alba* (1999) i *Odmev* (Odjek, 2000). Prevodi moderne francuske, američke i engleske pjesnike, staroprovansalske trubadure te poeziju južnoslavenskih naroda. Godine 2001. izdao je veliku antologiju *Moderna francuska poezija*. Preveden je na više stranih jezika. Laureat nagrade Prešernovog sklada (1984), Jenkove nagrade za poeziju (1995), Sovretove nagrade za prevodenje (1990), Zlatnog znaka Znanstveno-raziskovalnog centra Slovenske akademije znanosti i umjetnosti za teoretski rad, te međunarodne nagrade Udruženja književnika Bosne i Hercegovine 'Bosanski stećak' za književni opus (2000).

Žarko Paić (Kutina, 1958), diplomirao je studij politologije, a magistrirao iz područja suvremene filozofijske antropologije na Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu. Objavio je dvije pjesničke knjige *Aura* (1994) i *Opako ljeto* (1999), te knjige filozofsko-socioloških i književnih eseja: *Njhalo na kraju stoljeća: sumrak europskog uma A.D. 1992.* (1993), *Postmoderna igra svijeta* (1996), *Gotski križ* (1997), *Idoli, nakaze i suze: ideologijsko podjarmljivanje umjetnosti u XX. stoljeću* (2000). Viši je predavač sociologije kulture, sociologije mode i estetike na Studiju modnog dizajna Tekstilno-tehnološkog fakulteta u Zagrebu. Glavni je urednik časopisa za književnost, umjetnost i znanost *Tvrđa*, zamjenik glavnog urednika časopisa *Europski glasnik* i član uredništva međunarodnog on-line časopisa za vizualne umjetnosti *Art-e-fact*.

Teofil Pančić (Skoplje, 1965), kolumnista je i književni kritičar nedeljnika *Vreme* i politički komentator Radija Slobodna Evropa, a bavi(o) se i radio, TV, filmskom i rock kritikom. Pisao ili piše, između ostalih, za *Našu Borbu*, *Republiku*, *Danas*, Treći program Radio Beograda, *Novu srpsku političku misao*, *Helsinšku Povelju*, *XZabavu*, novosadski *Nezavisni*, *Vojvodinu*, *Bulevar*, *Magyar Szo*, *Feral Tribune*, *Globus*, *Godine Nove*, *Balkanis*, *Telex*, *Pobjedu*, *Monitor*, *BH Dane*, *Severni bunker* etc, kao i za razne listove, casopise i elektronske medije izvan ex-Yu područja. Od 2000. do 2002. bio član NIN-ovog žirija za roman godine. Dobio novinarsku nagradu Jug Grizelj za 1999. Objavio knjigu kolumni i eseja *Urbani Bušmani* (2001).

Srđan Papić (Zrenjanin, oktobar 1977), pisac kratkih priča, apsolvent na Filoloskom fakultetu u Beogradu. Kao koautor

je zastupljen u knjigama *Zadaci iz marljivosti* (2000), *Dnevnik 2000* (2001, Šestoaprilaska nagrada grada Beograda), *Projekat Kortasar* (2002). Objavio je knjigu priča *Nepremostive razlike* (2001). Objavljivao je u mnogim časopisima iz Srbije i Crne Gore, kao i u nekim slovenačkim, makedonskim i kanadskim časopisima.

Ana Ristović (Beograd, april 1972), objavila četiri zbirke poezije: *Snovidna voda* (1994, Nagrada *Branko Radičević* za najbolji pesnički prvenac), *Uže od peska* (1997), *Zabava za dokone kćeri* (1999, Nagrada *Branko Miljković* i nagrada Sajma knjiga u Igalu), i *Život na razglednici* (2003.) Prisutna je i u nekoliko antologija i zbornika, a prevedena je na engleski, nemački, slovački, makedonski, slovenački i finski. Pored poezije piše i eseje, književnu kritiku i prevodi sa slovenačkog jezika. Urednica je višejezične revije za kulture *Balkanis*.

Marko Vešović (Pape, Crna Gora, 1945), pjesnik, romanopisac, esejist, književni kritičar i prevodilac. Predaje na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Jedan je od urednika *Antologije najnovijeg bosanskohercegovačkog pjesništva*. Najznačajnije knjige su mu zbirke pjesama *Nedjelja*, *Osmatračnica* i *Poljska konjica*, roman *Rodonačelnik*, te knjiga polemičkih tekstova *Četvrti genije*. Prevodio je poeziju Emili Dickinson i Šarla Bodlera.

Velimir Visković (Drašnice, 1951), književni kritičar i urednik brojnih časopisa. Glavni urednik Zagrebačkog književnog časopisa *Republika*, Leksikografskog zavoda "Miroslav Krleža", član redakcije Hrvatske enciklopedije. Autor je više od 500 književnoistorijskih i kritičkih tekstova, koji su objavljivani u časopisima u bivšoj Jugoslaviji. Predavač na Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu, gost predavač na brojnim univerzitetima u Poljskoj, Austriji, Njemačkoj, Rusiji, i SAD.

Ivica Žaknić-Duhović (Zrnovo na Korčuli, 1950), studirala turizam i germanistiku u Beogradu. Objavila zbirku novela *Islomania* i roman *Pali anđeli Cvijete Knez*. S njemačkog prevodila putopisca Theodora Schiffa (*Iz poluzaboravljene zemlje*), A.S. Masocha (*Maslinici u plamenu*), Heinricha Bölla (*Moje tužno lice*) itd. Živi i radi na Korčuli.

Jasmila Žbanić (Sarajevo, decembar 1974), diplomirala režiju na Akademiji scenskih umjetnosti u Sarajevu. Redateljica

video radova i filmova *Autobiografija* (video, 1995), *Poslije poslije* (dokumentarni, 1997), *Ljubav je...* (kratki igrani, 1998), *Noć je, mi svijetlimo* (dokumentarni, 1998), *Crvene gumene čizme* (dokumentarni, 2000), *Nazad naprijed* (kratki igrani, 2002), i *Slike sa ugla* (dokumentarni, 2003). Napisala tri dramska teksta: *Bureka više nema* (izvedena na Otvorenoj sceni Obala 2002), *Sretna kopačka* i *Pile se pili*. Njena proza je objavljena u antologiji suvremene bh. pripovijetke u izboru Dragoslava Dedovića *Evakuacija* (Feral Tribune, 1999) i *Das Kind, die Frau, der Soldat, die Stadt* (Drava Verlag). Osnivačica i producentica sarajevskog Teatra dobre prehrane i Udruženja umetnika *Deblokada*, te članica Bread and Puppet Theater-a.

EXECUTIVE SUMMARY

OF THE 4th ISSUE OF SARAJEVO NOTEBOOKS

In its opening column 'In the first person,' the fourth issue of *Sarajevske sveske* (*Sarajevo Notebooks*) delivers a piece by Alma Lazarevska, *Origins of the silk*, where this Bosnian writer provides a intimate, subtle texture of her childhood recollections, vividly depicting the struggle of an individual with an identity that environment forces upon her.

In the 'Dialogue' column, Slovenian poet Boris A. Novak talks with the titan of the Slovene intellectual and cultural scene, Taras Kermauner, on a whole set of issues including the cultural and political enterprise of former Yugoslavia, ideological conflicts on its political and cultural sphere, the dissolution of Yugoslavia and the emerging new, post-socialist states. Literature and the theatre remain in the focus of Kermauner's reflections, together with some intimate accounts of his own relationships with his family and, last but not least, dialectical shifts in his experience of God.

In 'Diary', Zagreb-based literary critic Igor Mandić describes the summer of 2003, reflecting on the *joi de vivre* of the summertime, some recent social topics and especially on the staging of Peter Weiss' play *Marat/Sade* on the Adriatic island of Brioni.

The central section of this issue is 'The Context' column, entitled *Writers and the Nationalistic Ideology*, with essays about writers who are in one way or another responsible for the eruption of national-chauvinistic feelings among the population of former Yugoslavia, which filled the public space with hate toward the other nations and cultures and contributed to the bloody collapse of the country. According to Velimir Visković, some of these prominent and influential writers "felt the obligation to act as guardians of collective memory, defenders of national identity. When the common state started falling apart, when the ideological system caved in, some of these writers started to believe in their own prophetic function as national bards that model the political future of their own people. They understood their role in an anachronistic manner that was nourished by the mythological images of folk epics or by the romanticist poetry of the 19th century. Even in the '80s we faced the flourishing of new historical

novels that did not deal with history in the post-modern manner of historical meta-fiction, but tried to throw light on the past of their people from the perspective of militant nationalism, pointing out enemies and constructing the ideological foundation for the future wars. In the '90s, numerous writers appeared as authors of flattering praise for national leaders, while some of them were even major ideological architects of the concepts of ethnic cleansing." Besides Visković, other writers and theoreticians writing about this phenomena in this column include names such as Slavenka Drakulić, Mirjana Miočinović, Predrag Matvejević, Nikola Bertolino, Filip David, Nikica Mihaljević, Marko Vešović, Teofil Pančić, Andrej Nikolaidis, Tvrtko Kulenović, Milan T. Dorđević, Andrew Wachtel and Enver Kazaz.

The 'Manufacture' section features recent literary production from all over the region. In this issue you will find: poetry by Sonja Manojlović (Croatia), Ana Ristović (Serbia and Montenegro, Slovenia), Basri Çapriqi (Kosova), Bogomil Gjuzel (Macedonia), Jozefina Dautbegović (Croatia) and Andrej Medved (Slovenia); stories by Svjetlana Nedimović (Bosnia-Herzegovina) and Srđan Papić (Serbia and Montenegro); Mehmet Kraja (Kosova), Evald Flisar (Slovenia) and Igor Isakovski (Macedonia); sections of a new novels by Ivo Brešan and Ivica Duhović-Žaknić (Croatia, both) and Goce Smilevski (Macedonia). Boris A. Novak and Enver Kazaz give an extensive account of the poetry of Andrej Medved and Faruk Šehić. The 'Manufacture' column closes with an essay on Peter Schumann's *The Bread and Puppet Theatre*, written by Bosnian movie and theatre director Jasmila Žbanić.

In the column 'My choice', Boris Novak renders the prose of the well-known Flemish novelist Monika van Paemel, about the historical, political and cultural context of writing in Holland and living in Belgium. Novak also explores the ethical and aesthetical aspects of her literary universe. A part of Paemel's novel *The Difference* can also be found in this section.

In the column 'Portrait of an Artist', Croatian theoretician Žarko Paić provides an in-depth insight into the perplexing relations between the politics and art in the postmodern world, describing his thesis with the example of Dalibor Martinis, one of the most renowned and influential contemporary visual artists from Croatia.

The closing column 'Polemics' includes articles about Sinan Gudžević's "*Meinungsmacher* Mile Stojić", and the way certain media circles received that text after its publication in the last issue of *Sarajevo Notebooks*.

SARAJEVSKÉ SVESKE

Izdavač: MEDIACENTAR SARAJEVO

Direktor: Boro Kantić

Kolodvorska 9

71000 Sarajevo

Bosna i Hercegovina

Telefon: (+387-33) 715-861

Telefaks: (+387-33) 715-860

e-mail: edin@media.ba

Korektor

Nebojša Jovanović

Dizajn naslovne strane

Ognjenka Finci

Amra Zulfikarpašić

Grafičko oblikovanje

Adnan Mahmutović

Štampa: BLICDRUK, Sarajevo

Tiraž: 1000 primjeraka

Časopis izlazi četiri puta godišnje.

ISSN 1512-8539

Na osnovu mišljenja Federalnog ministarstva obrazovanja, nauke, kulture i sporta, broj 02-15-5451/02 od 28.08.2002. godine, časopis "Sarajevske sveske" oslobođen je plaćanja poreza na promet proizvoda.

DIJALOG

Upravo 70-ih godina su slovenačka Partija i kulturna inteligencija delovale ne samo represivno i usko (...), već i provincijalno ograničeno, nacionalistički, dok je Beograd bio središte kosmopolitizma. Vezao sam se za Srbe internacionaliste, široke, tolerantne, kultivisane, elitno stilizovane; takvih među Slovencima nije bilo. Moj rad su omogućavali kao rad na zajedničkoj platformi za evropeizaciju Jugoslavije. Upravo zbog toga je za mene bio tako veliki šok kada su se sredinom 80-ih godina obrnuli na glavu: postali su ono što su ranije negirali i prezirali; nacionalisti, uskogrudi, fanatični, nasilni. (...) Prilično sam polagao – i to je bila moja poslednja kulturno-politička platforma i praksa – na zajednički put jugoslovenskih nacija u zapadnu Evropu. Mislio sam da će upravo srpski-beogradski intelektualci odigrati u tome glavnu ulogu; a oni su bili oni koji su prvi zakazali.

Taras KERMAUNER i Boris A. NOVAK,
O komunizmu i nacionalizmu, književnosti i politici, Sloveniji i Jugoslaviji, bolu i Bogu

U KONTEKSTU: Pisci i nacionalistička ideologija

Jedna od važnih i glavnih tema preispitivanja naše bliske istorije biće upravo tema “izdaje intelektualaca”, napuštanje i odbacivanje univerzalnih vrednosti zarad uskih nacionalističkih i političkih interesa i strašne, katastrofalne posledice te izdaje.

Filip DAVID, *Nacionalizam kao ideologija*

Zašto su pisci slabi na tirane i zločince, kao što su seoske udavače slabe na brkate niže oficire? Biti nitkov, to je već dovoljno loše. Ali biti nitkov i pisac – takav već predstavlja opasnost ne manju od hemijskog oružja ili napuklog reaktora nuklearne elektrane. Kada je neko nitkov i mesar, on zakida na vagi (...). Nitkov stolar, šofer ili zubar – sve njih je lako izbjeći. Samo od nitkova pisca nema bijega, nema sigurnog zaklona od njegovog nitkovstva.

Andrej NIKOLAIDIS, *Nitkovi, bitange i zločinci*

Dio inteligencije, zadojen nacionalizmom, snosi krivicu za ono što se dogodilo. Imena krivaca nisu nam nepoznata. Nalaze se među nama. Mnogi se među njima dovijaju da pokažu kako su nastojali pomoći vlastitoj naciji. Valjalo bi osnovati sudove časti, slične onima koji su u raznim evropskim zemljama sudili intelektualnim kolaborantima fašizma i nacizma, da provjere i ocijene što su činili i kako su djelovali. Nisu nam potrebni ni procesi ni zatvaranja – od njih nitko nije vidio dobra. Dovoljno je prisiliti one koji su sijali mržnju da pognu glavu kad prolaze kraj onih koji su najviše stradali, naučiti ih da se stide.

Predrag MATVEJEVIĆ, *Prijedlog za razmišljanje*

Četnička lirika se temelji na vjeri da za Srbe važi jedan moral koji je, naravski, onaj pravi, a za ostatak svijeta – posve drugi koji je, bezbeli, krivi. Znamo kamo ova vjera vodi: batina, kojom su Srbi lemalı Druge, vratila im se u vidu prosjačkog štapa, što rekao Ivan Stambolić. Četničkim liričarima ni u peti nije primisao da će Srbi, preksjutra ili za sto godina, morati da ozdrave. Da se vrate u ljudsku zajednicu gdje je ljudski moral – jedan. (...) Četnički spisatelji, koji u Karadžiću vide pravoslavnu ikonu, razmišljaju s onu stranu zla i dobra, to jest s onu stranu zločina i kazne, što je preduslov da masovnog ubojicu veličaju ne samo kao junaka, već i kao pravednika i mučenika.

Marko VEŠOVIĆ, *Zvjerinjak*

